Barcode : 1990030085044
Title - Ac No 273 Anumana Prakasha
Author - Rucidatta
Language - sanskrit
Pages - 377
Publication Year - 2006
Barcode EAN.UCC-13
1990030085044

Sri Sharada Peetham, Sringeri
MANUSCRIPT PRESERVATION CENTRE

A/C. NO.	NEW	273	OLD	244
FOLIO		188		

TITLE

अनुमानप्रकाशः।

ಅನುಮಾನಪ್ರಕಾಶಃ ।

गट्ठ २५

...मस्मिन्॥...

निर्वाप्यसकलक्लेशान्मानागुरुमुखो
जात्॥ अनुमानप्रकाशोयंरचितस्तेनतन्यते॥ संगतिंदर्शयन्नवशिष्यावधानार्थमिदानीमनुमानंनिरूप्यतइतिप्रति
जानीतेप्रत्यक्षेति॥ अत्रप्रत्यक्षस्यअनुमानंप्रतिसाक्षात्परंपरयावाहेतुत्वमनुपजीव्यत्वं॥ यद्यप्यनुमानोपनीतस्यप्रत्यक्ष
न्या ४ अनुमानेस्याप्युपजीव्यत्वं॥ प्रामाण्यग्रहे...नचतत्रतस्योपजीव्यत्वंतथापिनप्रत्यक्षत्वावच्छेदेनतथा॥ प्रत्यक्षत्वेनैवानु
मानत्वावच्छेदेनैवतथेति॥ बहुवादीतितथाचाल्पवादिविप्रतिपत्तिनिरासपूर्वकनिरूपणात्प्राथम्यमनुमानेशिष्य
जिज्ञासाविषयइतिउपमाननिरूपणात्पूर्वभावानुमाननिरूपणस्येतिभावः॥ यद्यपिप्रथमंकिंचनबहुवादिविप्रति
पत्तिनिरासकंतुशक्यतइतिवैपरीत्यमहेतौयापियत्रोपमानेपरेरंतर्भावनीये॥ यस्माच्चास्मानिर्विन्हिभावनीयंतदनु
पदर्शनेउपमानमपिनिरूपयितुंनशक्यमित्यनुमानंप्राथम्येनअथानुमानंनिरूप्यतइतिपाठेप्यथशब्दस्याप्ययमेवार्थः
प्रत्यक्षानंतरमनुमानस्योद्देशात्तल्लक्षणानंतरमनुमानलक्षणंक्रियतइतिवार्थः॥ तत्रानुमानंनिरूपयितुंक्रियाद्वाराल १

प्ति

रणं लक्षयितुं प्रथमं द्वितीयलक्षणमाह व्याप्तीति ॥ व्याप्तिविशिष्टं च तत् पक्षधर्मताज्ञानं चेति कर्मधारयः ॥ व्याप्तिविशि
ष्टत्वं च व्याप्तिविषयकत्वे तत्प्रकारकत्वमिति यावत् ॥ एवं च व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वं पर्यवस्यति ॥ ननु वि
शिष्टलिङ्गव्यभिचाराभावसहचारे च स्मरतः पश्चादिह नातस्य व्याप्तिविशिष्टज्ञानाधीनानुमितिस्तत्रास्ति व्याप्तेः ॥ व्या
प्तेः स्वरूपमनुपस्थितत्वेन तत्राप्रकारत्वात् ॥ न चैतत्रानुमितिर्न भवत्येवेति वाच्यम् ॥ अनुभवविरोधादिति चेन्न ॥ व्यभि
चारज्ञानविरोधिप्रकारकत्वं व्याप्तिविषयत्वे च व्याप्तिप्रकारकपदेन विवक्षितत्वात् तादृशश्च प्रकारो व्याप्तिघटकपदार्थस
मानाधिकरणान्यतराभावाप्रतियोगिव्यतिरेकः ॥ अत एव प्रकारत्वमेव च प्रकारकव्याप्तिज्ञानान्नानुमितिः ॥ तद्धी
नस्य व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वं विवक्षितम् ॥ ननु तत्र निश्चयसाध्यतज्जन्यस्मरणान्यापजन्यत्वात्स्यार्थ
ज्ञानादौ चानतिव्याप्तिः ॥ यत्तु व्याप्तिविशिष्टेति भावप्रधानो निर्देशः ॥ तेन कर्मसमासः ॥ एवं च व्याप्तिविशिष्टपक्षध
र्मताप्रकारकज्ञानजन्यत्वं तेनानुमितिः ॥ तन्न ॥ वह्निव्याप्यधूमवानयमिति परामर्शे व्याप्तेः प्रकारत्वेऽपि तद्विशि
ष्टस्य अप्रकारकत्वात् ॥ पक्षधर्मतायाः संसर्गरूपतया स्वरूपेणाप्रकारत्वात् ॥ अव्याप्तेः ॥ न चैतादृशपरामर्शान्नि
रनुमितिर्न भवत्येवेति वाच्यम् ॥ अनुभवविरोधात् ॥ उपायवैनतादृशस्यैव हेतुत्वेच ॥ अत एव व्याप्तिविशिष्टज्ञाना

पक्षधर्मश्चेति कर्मधारयः॥ तदुत्तरत्वस्य पेन व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणायपक्षतोधर्मता लभ्यते॥ तथा च व्या
प्तिविशिष्टत्वसामानाधिकरण्येन पक्षधर्मत्वे यद्ज्ञानं विषयीकरोति वह्निव्याप्यधूमवानित्याकारं तदेव तृतीयलिंगपरा
मर्शात्मकं तज्जन्यज्ञानमनुमितिरिति पर्यवसितं॥ इत्थं परामर्शस्य व्याप्तिविशिष्टत्वसामानाधिकरण्यविषयत्वात्॥
तद्धेतोः शास्त्रप्रकारतया तत्संबंधागोचरत्वात्॥ उक्तन्यायेनैव पक्षधर्मतासामानाधिकरण्यविषयत्वात्॥ तस्मा
दुक्तकर्मधारयानुसृतेभिः॥ त्वंच व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतेत्यत्र यदि कर्मधारयः तदा भ्रमानुमित्यव्याप्तिः॥ तद्धेतिपा
धूमदर्शनत्रवाधितत्वात्॥ न चात्र प्रमैव संगृहीतेति वाच्यं॥ भ्रमानुमितौ धर्मीशाप्रमानुपसंग्रहापत्तेः॥ यदि
च द्वंद्वः तदाप्रमानुमित्यव्याप्तिः॥ तत्त्वतिपात्यस्य भेदस्याभ्रतत्र बाधितत्वादिसादिदूषणमलग्नकं बोध्यं॥ केचित्तु
समस्यमानपदार्थयोर्भेदेपि पदार्थतावच्छेदकभेदादेव द्वंद्वस्य साधुत्वं॥ यथा प्रमाणाप्रमेयादिह त्वेवं वंचा
त्रापि सत्पक्षसमासद्वयाहुः॥ नन्वेवमपि विशेषदर्शनजन्यभ्रमसंशयोत्तरप्रत्यक्षेतिव्याप्तिः॥ तस्य व्याप्तिविशि
ष्टपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैव तज्जनकत्वादिति चेदत्र केचित्॥ विशेषदर्शनस्यानन्तत्वेनाजनकत्वं॥ किंतु भ्रमविरोधि
प्रत्यक्षविशेषदर्शनत्वादिना अन्यथा यत्रांशे व्यपीतत्वं भ्रमानंतरं वैसमाप्य शाखचन्द्रपविशेषदर्शने भ्वेस प्रत्यक्षा

पक्षेरिति॥ तन्न॥ एवमपि संशयोत्तरप्रत्यक्षेऽतिव्याप्त्यवारणात्॥ नहि तत्रापि तेन न जनकत्वे व्याप्यदर्शनमात्रस्य भ्रम
मात्रविरोधित्वेऽसंशयमात्रविरोधित्वात्॥ अन्ये तु॥ संशयोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनेन परामर्शप्रतिबंधात्तु कदाचिदु
एतद्व्याप्यः अयं पर्वत इत्यादिमानिति ज्ञानं न द्वयोरेकमेव॥ तत एव तत्र तदनुमितौ न तत्त्वेन मानाभावात्॥ तथा च न तत्रा
तिव्याप्तिरिति॥ तन्न॥ यत्रैकत्र व्याप्तिभ्रममेवतादृशः परामर्शः तत्रानुमितिप्रत्यक्षे तथाप्यतिव्याप्तेः॥ लाघवेन तादृश
परामर्शस्यैव तत्र कारणत्वाच्च॥ अन्यथा अनुमितावपि ज्ञानद्वयस्यैककारणत्वापत्तौ असंभवापत्तेः॥ अपरे तु सिसा
धयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यनुमानेतरसाधकमानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वमिति सर्वजनसिद्धं॥ तथा च सिसाध
८न्या यिषाविरहकृत सिद्ध्यनुमानेतरेतरसिध्यधिकरणात्यन्ताभावः पक्षता॥ एवं च तत्र गुरुत्वादोषः सिसाधयिषाविरहकृत
स्यानुमानेतरेति तत्प्रत्यक्षस्यैव साधकमानस्य सत्त्वेन पक्षताविरहात्॥ उक्तलक्षणागमभावेन तत्रातिव्याप्ति
न च सिसाधयिषाविरहसहकृत सिद्धिद्वयाभावेन पक्षता न त्वनुमानेतरेति साधकमानद्वयाभावेऽपीति वाच्यं॥
तर्हि पक्षतासत्त्वेन तत्रानुमित्यापत्तेः॥ प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबंधादिति चेन्न॥ तर्हि प्रत्यक्षसामग्र्याः सत्त्वे अनुमि
त्सादशायामप्यनुमितिर्न स्यात्॥ अनुमित्स्यापि हि पक्षतैवापादनीया॥ सा च प्रत्यक्षसामग्री सत्त्वे अनुमितिप्र

८सह

यत्प्रयोजकत्वं च यत्कृतेति ॥ तद्दूषयति ॥ सिषाधयिषाविरहसहकृतसिद्ध्यभावस्यैव पक्षतात्वेन तत्त्वलक्षणात् ॥ न
चैवं तत्रानुमितिः स्यादिति वाच्यं ॥ समानविषयसिषाधयिषाविरहसहकृतानुमानातिरिक्तसाधकमानस्यैव प्रतिबंध विं
कत्वात् ॥ ननु एतद्यत्र सिषाधयिषाविरहसहकृतसिद्धिवत्तथाभूतमानस्यापि प्रतिबंधकत्वं तत्र पक्षविनिगमनाविर
४ न्यान्या हादुभयाभावः पक्षतेति चेन्न ॥ भवदेवं यदि तदुभयाभ्यामन्योन्याभावत्वेन कारणत्वं स्यात् ॥ न चैवं येन रूपेण यत्र यस्य प्रति
बंधकत्वं तद्रूपावच्छिन्नाभावत्वेनैव तत्र तदभावस्यैव प्रयोजकत्वात् ॥ अन्यथा मणिमंत्राद्यन्योन्याभावत्वेन दाहादिप्रयोजक
त्वमप्याधाभावकूटस्य हेतुत्वमिति सिद्धांतो व्याकुप्येत ॥ एवं च तथाभूतसिद्धित्वेन तथाभूतसाधकमानत्वेन चानुमि
तौ प्रतिप्रतिबंधकत्वमिति तादृशसिद्ध्यभावत्वेन तादृशमानाभावत्वेन चाभावद्वयस्य कारणत्वं भवति ॥ नन्वेकस्मात्
उभयान्योन्याभावावच्छिन्ने विशिष्टाभावस्य ॥ कारणीभूताभावस्यैव पक्षतात्वं चेत्स्यात् ॥ ननु तथापि कारणतया च विशेषिता
तादृशसिद्ध्यभावः पक्षता न तु तादृशमानाभावस्तत्र किं विनिगमकं येन संज्ञायां तत्प्रसक्षे पक्षता स्यादिति चेन्न ॥
उभयोः कारणत्वेऽपि पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति प्रश्नस्य फलितार्थः ॥ अत्र लाघवाद्युपस्थितत्वेन प्रथमोपस्थितत्वाच्च
तादृशसिद्ध्यभावपर्यवसन्नतरं ॥ तादृशमानाभावः पक्षपदाप्रतिपाद्योऽपि पक्षतावदनुमितौ कारणमिति संज्ञायां तु ३

स्यपक्षस्यपक्षतासंपादितद्वाराऽनुमितिरितिनियुक्तमुत्पश्यामः॥ अपिचमास्तुवासंशयोत्तरप्रत्यक्षस्थलेपक्षतातथापि
तस्याःप्रथक्कारणत्वेनकल्पनात्वस्तुतःसंशयस्यमानाभावात्॥ पक्षधर्मताप्रदर्शनस्याधिकरणत्वाभिमतधर्मतोविलक्षणविषया
नज्ञानजन्यत्वेनतथापिसत्तिस्मृतिःवैजात्येणापितेषामिति॥ यत्तुसंशयोत्तरप्रत्यक्षेविशेषदर्शनस्यनतत्वेनजनकत्वं॥ प्रत्यक्षप्र
तिबंधकीभूतस्यविशेषदर्शनाभावविशिष्टसंशयस्यविशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावमादायैवतत्रतत्त्वाप्युपपत्ति
रनन्यथासिद्धत्वादिति॥ तदपिन॥ संशयस्यहिप्रतिबंधकत्वेतत्कोटिकज्ञानमात्रस्यैवतन्मात्रकोटिकज्ञानेनाशः॥ सं
शयानंतरमपिसंशयोत्पत्तेःस्यात्॥ नाशः॥ तन्मात्रकोटिकज्ञानानुमतिर्हितत्रापरकोटिज्ञानसामग्रीसत्त्वप्रयुक्तानंत
रुभयकोट्यारोपस्यसंशयस्यप्रतिबंधकस्यसत्त्वप्रयुक्तमानाभावात्॥ अन्यथाघटपटसमूहालंबनकालेघटमात्र
८ भ्युपगमा गोचरज्ञानेतत्समूहालंबनस्यप्रतिबंधकत्वापत्तिः॥ नस्येवंतदनुत्पत्तेः॥ घटज्ञानसामग्रीसमावेशात् घटगोचरत्वे
नघटमात्रगोचरज्ञानेतत्रनतुसमूहालंबनेनप्रतिबंधादितियदितदेतदत्रापितुल्यं॥ तस्माद्यथाघटपटोभयज्ञानसा
मग्र्यामुभयज्ञानेपेक्षसामग्र्यात्मकज्ञानेतथोभयकोट्यारोपसामग्र्यांसत्यांउभयारोपसंशयः॥ एककोटिज्ञानसा
मग्र्यांचैकस्यैकमात्रकोटिज्ञानंनत्वेकस्यापरत्रप्रतिबंधकत्वमिति। अयमेवविशेषः॥ यदाएकधर्मिगतत्वेनारोपसम

नयोः स्थाणुत्वपुरुषत्वयोः विरोधज्ञानसामग्र्या विरोधोपस्थितेरिति तदुभयारोपः संशयत्वमापद्यते ॥ यत्किंचिन्धर्मि
तिभासमानविरोधिनानाकोटिकज्ञानमेव संशयपदार्थात् ॥ घटपटोभयज्ञानेन तथेति तत्र निश्चयत्वमतएव यत्र स्थाणु
त्वपुरुषत्वयोरविरोधभ्रमः ॥ तत्र स्थाणुः पुरुषश्चेति निश्चय एव भवति ॥ रूपरसौ रूपाचेतिवत् ॥ ननु पक्षतासहकृततत्
धीजन्यत्वं विवक्षितं ॥ तथा च संशयात्ता प्रसक्तेः स्थले पक्षतासत्त्वेपि तज्जन्यत्वाभावान्नातिव्याप्तिः ॥ न चैवं पक्षताजन्य
त्वमेवास्त्विति वाच्यं ॥ तत्त्वेन जनकत्वस्याविवक्षिततया सिसाधयिषाविरहसहकृतसिद्ध्यभावरूपायाः पक्षतायाः यो
ग्यत्वेन तज्जन्यत्वप्रसक्तेतिव्याप्तेः ॥ न च पक्षतासहकृततद्व्याप्तिधीजन्यत्वमेवास्त्विति वाच्यं ॥ व्याप्तिज्ञानपक्षताविषय
कसमूहालंबनसंभवे नातिव्याप्तेः ॥ पक्षतासहकृततत्परामर्शसत्त्वे च अनुमितिरेवोत्पत्तेः ॥ तदुभयगोचरसमूहालंबना
भावान्नातिव्याप्तिरिति चेन्न ॥ बाधसत्त्वे लिंगपक्षावृत्तात्कालीनपरामर्शनिपक्षतासहकृततेन जनितेन तदुभयसमूहालंब
नेनातिव्याप्तेः ॥ न च परामर्शत्वेन जनकत्वं विवक्षितं ॥ अनुव्यवसाये तु नतथेति नोक्तदोष इति वाच्यं ॥ एवं हि ४
पक्षतासहकृतेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥ तावन्मात्रेणासामंजस्यादिसमनुपदमेव वक्ष्यते ॥ किंच ॥ पक्षता अधिकरणे सिसा
धयिषागर्भत्वेनावश्यमग्रे निवेश्या ॥ तथा चायोग्यत्वेनप्रयत्नविशेष्यत्व औष्ण्यादिति ॥ अत्रोच्यते ॥ विशेषदर्शनस्य प्र

स्पष्टमौचेहत्वं॥संशयान्तरप्रसक्षमान्येवासंशयोत्तरैककोटिकं कोटिमात्रप्रसक्षे वा नाद्यः॥अभिचारात्तनद्वितीयः॥संशयाने
तरविशेषदर्शनेविनासंशयोत्तरस्याप्यनुदयप्रसंगात्॥नतृतीयः॥एवंविशेषदर्शनेसतिएकमात्रकोटिकज्ञानेभवतुदृष्टे
यकोव्यारोपस्यसंशयानुमादःकथंउभयकोट्यारोपसामग्र्यामेवसंशयहेतुत्वेनतत्सर्वेतदुभयाभावात्॥कार्यानवसरस्य
मग्रीविरहप्रयोज्यत्वनियमात्॥उभयेककोटिव्याप्यदर्शनस्यैवतद्धर्मिकाघरकोटिज्ञानप्रतिप्रतिबंधकत्वाज्जपरको
टिज्ञानसामग्रीविरहादेवनसंशयइतिचेत्॥हेतैवंअपरकोटिज्ञानसामग्रीविरहसामान्यसामग्रीतयैवतन्मात्रकोटि
कज्ञानमस्तु॥नतुतन्मात्रकोटिकप्रसक्षज्ञानत्वेकार्यतावच्छेदके॥नकोटिव्याप्यदर्शनत्वेचकारणतावच्छेदके॥मानाभ
वात्॥यथाघटादिज्ञानसामग्रीविरहेसतिघटज्ञानसामान्यसामग्रीतयैवघटमात्रगोचरज्ञानं॥ननुतज्ज्ञानत्वावच्छि
न्नंप्रतिविशेषसामग्र्यंतरंकल्प्यते॥तथाचविशेषदर्शनस्यअपरकोटिकदर्शनेप्रतिबंधकत्वेनोपयोगः॥ननुजनकत्वे
नैतिनाक्रांतिव्याप्तिः॥नचैवंविशेषदर्शनकालेपवृत्तस्यप्रसक्षापत्तिः॥इष्टत्वात्॥विशेषदर्शनजन्यत्वहवादिमते
१० व्याप्ते व्याप्यविषयकप्रसक्षोपगमात्॥नन्वप्रदिव्याप्यदर्शनस्यापरकोटिज्ञानप्रतिबंधकत्वेतदाश्रयेसव्याप्यत्वांशेवहदर्शने
सतिपीतप्रसक्षंनस्यादितिचेन्न॥तत्कोटिप्रसक्षसामग्रीकालीनतत्कोटिव्याप्यदर्शनस्यअजनतागसापतिबंधकत्वं

॥भेरचि॥

कारात्॥ भेदप्रत्यक्षसामग्र्याश्च तत्राभावात्॥ नन्वेवं विशेषदर्शनस्याहेतुत्वे बाधकबाधकस्य व्यवस्था अवधारणाया
नवधारणात्मव्यवस्था च न स्यात्। सामग्रीवैचित्र्यात् फलवैचित्र्यादिति चेन्न॥ विशेषदर्शनानवच्छिते सति केनापि
बाधकत्वासंभवात्॥ अवधारणत्वं चैकज्ञानेनैककोटिविषयत्वे सति अपरकोटिव्यवच्छेदविषयत्वं॥ अपरकोटिव्यवच्छेदभा
नस्य सामग्रीसमाजादर्थसमाजेऽपि नैवोपपन्नं॥ न विशेषसामग्र्यन्तरं कल्प्यत इति॥ अत्र विशेषदर्शनस्याहेतुत्वे तथ अन्तु बाध
त्वेपि न तत्रैव न किं तु संशयविरोधिदर्शनत्वादिनैव अन्यथा स्थाणुपुरुषसंशयानन्तरं अयं न स्थाणुरिति वाक्याल्लोकेऽव
ति निस्थाणुत्वाभावावगतो पुरुषत्वमप्यदर्शनं विना पुरुषप्रत्यक्षानुदयप्रसंगात्॥ न चैवमेव तत्त्वाच्यं॥ स्थाणुत्वाभाववनि
श्चयेन संशयनिरासे इन्द्रियसन्निकर्षादौ सत्यपि न पुरुषप्रत्यक्षमिति संशयनिरस्य अनुभवबाधितत्वादिति॥ संशयवि
रोधित्वेन तन्मयाऽवगत विपरीतनिश्चयस्यापि संशयविरोधित्वात्॥ तत्र पुरुषप्रत्यक्षादर्शनविरोध इति वयं पश्यामः॥ न चै
वमभिमतानपदर्वेमर्ग॥ अन्यत्र परामर्शस्य तत्वेनाजनकत्वादिति वाच्यं॥ सत्त्वेऽपि पक्षस्थलेऽप्रकृतसाध्यहेतोः॥ किं ऽस्तु ४
त्वमिति जिज्ञासायामनिर्णायकत्वात्॥ तत्र परामर्शस्य तत्वेनैवाजनकत्वात्॥ प्रकृतसाध्यहेतोः किं तत्त्वमिति जि ॥५॥
ज्ञासायामजनिकाव्याप्तिपक्षधर्मतोपस्थितिः प्रकरणसमस्यादिग्रंथेन तथैव ग्रन्थकृताप्येवं दर्शयिष्यमाणा

त्वात्॥ यद्वा प्रमानुमितित्वमित्याद्यावारणाप्याप्तिमत्तत्पदेऽप्रमापरं॥ प्रमापालक्षणेत्वप्रमापाफेलक्ष्यत्वात्॥ प्रथममता
नपदेस्वेवतत्स्वर्थप्रमापत्वेऽप्रमोऽप्रमानुपसंग्रहापत्तेः॥ गंधप्रागभाववच्छिन्नो घटो गंधवान् पृथिवीत्वादितिबाधान
वतारेणाप्रमानुमितावतिव्याप्तेश्च॥ अग्निमान्नपदस्ववह्निभावेनानु… सामान्यलक्षणमपि स्यादितमितिसा
व मान्यलक्षणाभिधानेकथंविलक्षणाभिधानमितिमहत्त्वाणामलग्नकंबोध्यं॥ केवलव्यतिरेकिणोव्यतिरेकसहचारेण
न्वयव्याप्तिरेवगृह्यत इतिमतेनेतल्लक्षणाभिधानान्नतद्गिंगकानुमितावव्याप्तिरितिद्रष्टव्यं॥ अन्येतुव्याप्तिविशिष्टप
देनासाध्यगोचरसाधनसमानाधिकरणात्यंताभाववदवृत्तित्वयोगेधीविरोधितानविषयाव्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकते
अन्वयिनिलिंगजन्यव्याप्तेःसाक्षाद्दर्शित्वसंभवेनव्यतिरेकिणिलिंगव्यतिरेकव्याप्तेः॥ नव्यतिरेकपक्षभावप्रतियोगि
स्वरूपपरंपराविशिष्टस्यतथात्वेनतत्रानुमितिजनकेलिंगपरामर्शेविषइतिनतत्रान्यानुमितावव्याप्तिरित्याहुः॥ न
न्वनुमितावनुमितित्वेनगृहीतंवुद्धंनवा॥ आद्येतद्देवलक्षणमस्तु॥ कृतंगुरुभूतधीनग्रहणेन॥ नद्वितीयेलक्षणेन॥ अननुगतत्वे
नाननुगतधर्मग्रहंविनानतस्तेनानाजन्यस्यग्रहासंभवादितिचेन्न॥ तत्रह्यनुमितित्वेनगृहीतमेवकिंतुलक्ष्यता
वच्छेदकंतन्नप्रयोजनम्॥ नह्येकमेवलक्षणेलक्ष्यतावच्छेदकमितरभेदसाधनतयाप्रभेदेअन्वयव्याप्तिग्रहकप्रयोजक

ष्टतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यसिद्धिसंभवेन सिद्धसाधनात्॥ अतिरेकिणि अन्वयव्याप्तिरेवं पक्षत्व इति मतेनैतल्लक्ष
णाभिधानात्॥ यथा चैतन्मतेनाप्युक्तं॥ तथाग्रे वक्ष्यते॥ तस्मात्प्रतिमध्ये न्यायेनाव्युच्छेदकस्य हेतुविनाहेतुसमग्रहेतुसंभ
वात्॥ ननु व्याप्तिज्ञानत्वेन तज्ज्ञानजन्यत्वस्य पक्षताधर्मताज्ञानत्वेन तज्ज्ञानजन्यत्वस्य वानुमितिलक्षणत्वे संभवे प्रकृ
तप्रकृतलक्षणे गौरवमिति चेन्न॥ तदुभयप्रकारकत्वानुभयपृक्तज्ञानस्यानुमितिजनकत्वासिद्धेः॥ न हि व्याप्तिपक्षधर्म
तोभयविषयकपरामर्शस्य व्याप्तिज्ञानत्वेन पक्षधर्मताज्ञानत्वेन वा जनकत्वं समुदितविषयत्वेनैव तस्य तथा
त्वात्॥ अन्यथा अन्यतरवैकल्यमेव स्यात्॥ न च परामर्शजनकव्याप्तिस्मृतिः तु द्वितीयलिङ्गपरामर्शस्य पक्षधर्मता
ज्ञानत्वेन तज्जन्यत्वमिति वाच्यं॥ पर्वतो धूमवानिति दोषव्याप्तिवैशिष्ट्यग्रहानन्तरमेव पक्षधर्मताग्रहः॥ तत्र व्याप्तिवारणानु
मितावहेतुत्वात्॥ व्याप्तिज्ञानत्वेन च व्यभिचारव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिकारणत्वेन भविष्यति॥ तत्र प्रकरणात्तत्र जनक ॥ ६
त्वसंभवे द्विप्रकृतलक्षणे तत्प्रवेशात् व्यर्थविशेषणत्वाद्धनकज्ञानवृत्तित्वेव भवतीति॥ केचित्तु विशिष्टपदं वैशिष्ट्य
परं॥ तथा च व्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकज्ञानस्य पक्षधर्मताज्ञानस्य च व्यापारव्यापारिभावापन्नतया करणत्वं तदनुमि
उत्त तिः॥ एवं चानुपपत्तिः साध्याभावे न्यासि व्याप्तिः॥ एवं चान्वयव्यतिरेकि पितज्ञानं न चेति न कश्चिद्दोष इति वदन्ति तन्न वि

त्रिकल्पितमभिचाराभावसहचारस्मरणानंतरं च लिंगे तदुभयवैशिष्ट्यं पक्षे च लिंगवैशिष्ट्यं युगपदवभासते तेन ज्ञानजन्या
नुमितावप्याप्तेः॥ तत्र परामर्शे एवं सामित्राणाभावात्॥ न चैवं मतिज्ञानस्य कारणत्वमपि न स्यात्॥ तत्रैव व्यभिचाराभा
वेदितिवाच्यं॥ यथाश्रुतस्यासम्बन्धत्वेन कर्मस्थापत्तेः॥ द तदिति॥ व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यप्रमाकरणमित्यर्थः॥ व्या
प्त्यनुमानपदवाच्यं प्रमाणमित्यर्थः॥ तेन न पौनरुक्त्यं॥ न चानुमानाभासे साधारण्यं। ननु तत्करणत्वमनुमानलक्षणे
न संभवति॥ लिंगस्यातीतत्वेऽपि नागतत्वेनाकारणत्वात्॥ तस्य चानुमानत्वेनाभिमतत्वात् इत्यत आह॥ तच्चेति॥ अनु
मानप्रामाण्यमसहमानश्चार्वाकः शंकते॥ अथेति॥ अनुमानप्रमाणत्वेनाभिमतं धूमादि न प्रमाणं व्यभिचारसंश
यविषयत्वात्॥ संप्रतिपन्नवदित्यर्थः॥ न च व्यभिचारसंशयस्यायोग्यत्वात् संशयस्यायोग्यता संशयपर्यवसन्नतया
शब्देन व्याप्तिग्रहस्यादितिवाच्यं॥ तेन शब्दप्रामाण्यानंगीकारात्॥ अयोग्यत्वेन चातींद्रियार्थसंशयः तद्रूपताद्य
नं च न प्रत्यक्षेण तस्यातींद्रियत्वात्॥ अतिरिक्तप्रामाण्यानुपगमे चापसिद्धान्तापत्तिरितिवाच्यं॥ तस्याभावादिवासना
तः तदुपस्थितावबाधत्वात् इति भावः॥ ननु भूयः सहचारदर्शनात्तन्निरासो भविष्यतीत्यत आह॥ न्यायमते इति॥ न च क्वचिद्दृ
ष्टस्मरणादिविरहाद्येनैव व्यभिचारसंशयस्तत्रैवानुमानप्रामाण्यसिद्धिमितिवाच्यं॥ धूमादिदर्शनेन अनुमितिसंभवे
पि संभवनात् प्रत्यक्षपर्यन्तो अन्यत्रापि तन्त्रमाणत्वे मानाभावादितिभावः॥ संभावनामात्रादिति॥ उत्कटकोटिकसंश

न्यं.र.वि.

यादित्यर्थः ॥ एवं केनचित्प्रमाणबुद्धिं समर्पयति संवादेनैवेति ॥ स्मृतिवदिति भावः ॥ इतीति हेतौ । तथा च यतोऽनुमानं न प्र
माणं ॥ अतो न प्रत्यक्षशब्दादिकमपि न प्रमाणं ॥ शब्दस्य अनुमानाधीनप्रथमसंकेतग्रहमूलकत्वात् ॥ उपमानस्यानुमा
नमूलकातिदेशवाक्यरूपशब्दमूलकत्वादित्यर्थः ॥ अतो नोपक्रमोपसंहारविरोधः ॥ सम्प्रति शब्दादिप्रामाण्ये विवाद
भावात् ॥ अप्रत्यक्षपदं अनुमानपरं ॥ सामान्यपरस्य विशेषपरत्वादित्याह ॥ अनुमानप्रमाणमिति अनुमाने विशु म४
योच्यते ॥ शङ्कितविपर्ययाबाधादाह अप्रमाणेति ॥ अप्रमाणता धर्म्यव्यभिचारसंशयविपर्ययवादितथा चानुमानेनै
वानुमानप्रामाण्यसाधने व्याघात इत्यर्थः ॥ अत्र आह । यतदृश्यस्येति ॥ तयोः संदेहविपर्ययोः ॥ तथा चैतद्वाक्यप्रयो
गार्थं परकीयसंदेहादिरनाय अनुमानमानुमानेनाप्येकमिति भावः ॥ नन्वेतत्संदेहसंभावनेऽनाम्यथासिद्धमिति दूषणा
न्तरमाह । अनुमानमिति ॥ अनुमानप्रमाणमिति वाक्यस्याप्रामाण्यपक्षे शब्दप्रामाण्यसिद्धेः ॥ अप्रामाण्यपक्षे पिअ
नुमानस्यैव सिद्धेः ॥ नाप्रत्यक्षं प्रमाणमित्यनेन व्याघात इत्यर्थः ॥ यद्वा यतद्वाक्यस्य प्रामाण्यमदिनिश्चिते ॥ तदा तेनिश्चाय ७
कत्वेनैवानुमानं स्वीकृतं ॥ अप्रमाणत्वे तदाप्यनुमानमप्रमाणमिति तिलिव्याघात इत्यर्थः ॥ स्वमते व्यक्तेनेन दूषणान्तर
माह अपिचेति ॥ नन्वयोग्योपाधिसंदेहेन व्यभिचारसंशयाद्व्याप्तिग्रहाभावादेवनेनानुमानमित्यत आह । व्या

सीति। तन्निरूपणप्रयोजकत्वेनाह। अनुमितिहेत्विति॥ संयोगादिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तेः॥ लक्षणान्तरमाह साध्यवदिति
ध्वंसाभावाभाववदित्यर्थः मिश्रपरितोषादाह। साध्यवदिति॥ ननु पत्ते किं साध्यवत्त्वं लिप्योगिकान्योन्याभाववसामानाधि
करण्यं प्रमाणाभावात्तीति अरुचेराह सकलेति॥ सकलपदं संभवितान्योन्याभावपरं॥ नन्वनन्ताद्वेषपरं अतो यत्रैकमेव साध्याभा
वत्तत्रैव तत्साकल्यासिद्धिरिति भेयं॥ ननु संयोगादिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिरिष्टैवेत्यत आह साध्यवदन्येति॥ साध्यवत्त्वा
वच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाववदवृत्तित्वमित्यर्थः॥ अन्योन्याभावश्चाव्याप्यवृत्तिरिति नोक्तदोषः॥ अत्र हेतिमत्त्वस
तीति विशेषणं॥ अतो न काव्यादावतिव्याप्तिः॥ केवलान्वयिनीति॥ केवलान्वयिसाध्यकस्यर्थः॥ नापीति अत्र साध्यसा
मानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यनिषेधः॥ साध्यवैयधिकरण्ये तु विशिष्टमपि न साध्याधिकरणाभिन्नाधिकरणत्वमि
ति नाभेदः॥ प्रथमपक्षे साध्याधिकरणानधिकरणत्वानधिकरणत्वविवक्षायां व्यभिचारिसाधारण्यापत्तेः साध्यासा
ध्यानधिकरणाधिकरणत्वानधिकरणत्वं वाच्यं॥ द्वितीयपक्षे साध्यानधिकरणानधिकरणत्वमेव पर्यवसानाद्व्यप
क्षेपितदेवतात्पर्यविषयं वर्णयिष्यतीत्युपतिष्ठते नमामीति॥ यद्वा साध्यसामानाधिकरण्यं साध्यवन्निष्ठवृत्तित्वं साध्यवै
यधिकरण्यं तु साध्यानधिकरणावृत्तित्वमेवेत्युभयपक्षे साध्यानधिकरणानधिकरणत्वमेव पर्यवसानमित्याह। तदुभ

यमपीति॥ तत्रैतिक्वलान्वयिनीत्यर्थः॥ यथाकथंचित् साध्याभावप्रसिद्धिमात्रेणैव प्रकृतसंगतिरितिमन्वानः शंकते
अथेति॥ ननु प्रतियोगिमति कथं तदभावस्तत्राह॥ अधिकरणेति॥ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकर
ण्यमभावस्य विरुद्धं॥ ननु प्रतियोगिसामानाधिकरण्येमात्रमित्यर्थः॥ प्रमाभिमानेस्वेदयति तर्हीति॥ साध्यतावच्छेदकाव
च्छिन्नसाध्याभावासामानाधिकरण्यमव्यभिचारो वाच्यः॥ तथाचाप्रसिद्धिरितिभावः॥ तर्हिविशिष्टेति॥ प्रतियोगिनिप्रति
योगितावच्छेदकधर्मवैशिष्ट्यज्ञानस्याभावधीहेतुत्वादितिभावः॥ अन्यथेति॥ प्रतियोगिज्ञानमात्रस्याभावधीहेतुत्वेइ
त्यर्थः॥ ननु अधिकरणधर्मविशिष्टज्ञानं भ्रमरूपं संभवत्येव॥ नहि प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिप्रमात्वेनत
द्धेतुत्वं गौरवात्। किंतु तादृशप्रतियोगिज्ञानत्वेन लाघवात्॥ अतएव न निर्विकल्पकादभावधीः नचास्य अधिकर
णधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिनः सर्वथाऽसत्वेनाऽसत्ख्यात्यापत्तिः॥ वाच्यत्वमात्रस्यैवप्रतियोगित्वात्॥ तत्र च अधिकरण
धर्मावच्छेदकेः॥ तर्हिविशिष्टज्ञानेघटत्वाद्यन्यथाख्यातिरूपमेव॥ अथवा अयंनघटःचित्समवेतमिति विशिष्टेइत्यस्य
ववाच्यत्वेसमवायितयाघटेनास्तीतिप्रतीतेस्तन्नाभ्युपगमः॥ अन्यथा तादृशाभावप्रतीतौ तत्र संसर्गत्वेनान्वयिग्रह ८
संभवात्॥ तथाच तादृशाभावस्यापि तत्राभावात् कथं तदभावधीरितिचेन्न प्रतियोग्यधिकरणासंसर्गज्ञानवद्धिक

रत्वधर्मावच्छिन्नज्ञानस्याहार्यस्यैव तत्रोपयोगित्वात् ॥ आहार्यज्ञानस्य विशेषदर्शनाप्रतिबध्यत्वात् ॥ अत एवाभाव
ज्ञानमपि तद्रूपं आहार्यमेव अन्यथा अधिकरणे धर्मस्य प्रतियोगिनि बाधनिश्चये तद्विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानानुपपत्तेः
अथ प्रतियोग्यधिकरणसंसर्गज्ञानस्य निषेधधीप्रतिबन्धकविषयसंजनकत्वमात्रेणोपयोगात् आहार्यस्यापि तस्याभा
वप्रतिबन्धकत्वमनुचितं ॥ प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्याभावज्ञानसंसर्गावच्छेदकपदार्थज्ञाने संबंधितावच्छेद
कावच्छिन्नसंबंधिज्ञानत्वेनैवोपयोगित्वात् ॥ अनाहार्यस्यैव तस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्र प्रयोजकत्वमभ्युपेयमिति चे
न्न ॥ अनाहार्यतादृष्ट्या तानत्वेन हेतुत्वे गौरवात् ॥ नन्वेवमाहार्यघटादिज्ञानेऽपि तत्संयोगप्रसक्त्यापत्तिरिति चेन्न ॥ सं
योगादिप्रसक्तेः संबंधितावच्छेदकानाहार्यसंबंधिप्रसक्तत्वविषयकसामग्र्या आवश्यकत्वात् ॥ तदभावादेव तदभावो
पपत्तेः ॥ अन्यथा नाहार्यघटादिस्मरणे सति तत्संयोगप्रसक्त्यापत्तिः ॥ न चानाहार्यत्वे सामान्यसामग्र्यामेव विशे
षणमस्त्विति वाच्यं ॥ विशेषसामग्र्यां तद्विशेषणस्य आवश्यकत्वात् ॥ अन्यथा अनाहार्यघटादिस्मरणे आहार्य
प्रसक्ते सति तत्संयोगप्रसक्त्यापत्तिः ॥ अथ गवित्वविशिष्टतया भंगाभाववन्निश्चयेनानुपलब्धिमात्रात् अतीन्द्रिय
ध्वंसापत्तेः ॥ किंतु योग्यानुपलब्धेः ॥ योग्यता च [illegible] यत्वावच्छिन्नभंगस्य तदुपलंभकसामग्रीरूपा वाच्या ॥

ताच

साचतादृशशृंगस्य । शशमात्रेऽपि तदादेवसत्त्वेव । अतोन्यत्रचतस्य सत्वात् । दृष्टान्तेगानुपपत्तिः श्रातत्वनु
पलब्धौ न स्तेति तादृशशृंगाभावो गवि कथं प्रतीयते । तस्माद्गविशशशृंगं नास्तीति आकाराविषयदीधीस्तदा गोश्शृं
गाधिकरणक शशीयत्वप्रतियोगिकाभावविषयतया कथं चिदुपपादनीया इति चेन्न । प्रतियोग्युपलंभकसामग्र्याः
दोषभिन्नायाः सत्त्वस्यावश्यत्वात् । अन्यथा प्रतियोगिग्राहकदोषाभावे घटाद्यभावग्रहोपि न स्यात् । तस्माद्गवेत
दनुपलब्धेरेवाभावात् । न च प्रकृते दोषभिन्ना तदुपलंभकसामग्री नास्तीति वाच्यं । चक्षुरादेर्दोषवत्वात् । तथाचा
त् । नहि दोषमात्रादेव शशीयत्वावच्छिन्नशृंगोपलब्धिः । अपि च नैष योग्यानुपलब्धिरभावग्राहिका । संयोगाद्यभा
वस्याप्रसक्तत्वापत्तेः । किन्तु प्रत्यक्षविषयस्य त्वमनुपलब्धिविरोधी यादिकासाधुः प्रकृते त्वस्त्येव । गवि शशीयत्वावच्छिन्न
शृंगस्य सत्त्वमनुपलब्धिविरोधित्वात् । यत्तु अधिकरणे प्रतियोगिसंसर्गारोपस्यैव संसर्गाभावप्रतीतिहेतुत्व
त् । न च गवि शशशृंगस्य संसर्गारोपः संभवति तस्य तत्रासत्वादेव । तथा च तत्र कथं शशशृंगाभावः प्रतीयते इति ।
तदपि न । नहि प्रतियोगिसंसर्गारोपत्वेन तत्र हेतुत्वं गौरवात् । किंतु भ्रमप्रमासाधारणप्रतियोगिसंसर्गज्ञान ॥ १ ॥
त्वेन लाघवात् । अन्यथा घटवति तदभावभ्रमानुपपत्तेः । तद्वति तत्संसर्गज्ञानस्यानारोपरूपत्वात् । न च गवि

शृंगस्य सत्ती प्रतियोगिनह्युपलब्धेरनुपलब्धिरेवनेतिवाच्यं॥ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनुपलब्धेरे
वाभावग्राहकत्वात्॥ तस्याश्चात्रापि सत्वात्॥ न च यदि शशशृंगीयहेप्रति योगितावच्छेदकं तदा शशशृंगीयमिह नास्ती
ति प्रतीत्यापत्तिः॥ अथ शृंगत्व तदपि तेन तदवच्छिन्नस्य गविसत्वेन तदवच्छिन्नाभावासंभवात्॥ शशशृंगत्वं चाप
माणिकमिति तन्नापि संमतमिति ताद्दृशप्रतीतिरसिद्धैरेवेति चेन्न॥ यत्र शशीयत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्
शृंगत्वमानसामग्र्याः प्रतियोगिनि शृंगत्वमिव विभासमानत्वे इति शशीयमिह नास्तीत्येव प्रतीतिः॥ नहि प्रतियोगितावच् न२
छेदकमात्रमेव प्रतियोगिनि भासते॥ प्रमेयो घटो नास्तीत्यत्राप्रमेयत्वस्यापि भ्रमविषयत्वाभावात्॥ अत्र ब्रूमः॥ यदि गवि
शशशृंगं नास्तीति प्रतीतौ सामान्यधिकरण्याधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावोभ्युपेयः॥ तदा घटत्वावच्छिन्ने घटे पटत्वं ना
स्तीति प्रतीतौ सामान्याधिकरण्याधर्मावच्छिन्नव्यधिकरणाताकोतिरिक्ताभावोभ्युपेयः स्यात्॥ न चेष्टापत्तिः॥ अपसिद्धांता
त्॥ न च व्यधिकरणभेद एव तत्र तदवच्छेदकभेदोपि नाभावादप्रयोजकत्वमिति वाच्यं॥ किं तत्र भावेनैव तत्र प्रतीत्युपपत्तेः॥ अ
न्यत्र तथात्वेपि प्रकृतप्रतीतेः किं सतानुपपत्तेस्तत्कल्पनात्॥ किं च यत एव तत्र नाभावभेदः अत एव तत्र प्रतिवादी॥
अथ घटे घटत्व संसत्वात्॥ सविरोधपरी हीति न्यायेन तत्र तीतघटपटत्वाभावमात्रविषयकत्वमिति चेत्। हृतेवंग

विभंगस्य सत्वात् ॥ न च नीतेः सविशेषणे हीति न्यायेन शृंगग्राहीपलब्धाभावमात्रविषयत्वं इति त्वमिति तुल्यं ॥ अतएव
वपाकरक्ते घटे रक्तो नेत्यादौ श्यामरक्तिधीः श्याम एव स्यैव विशेषणस्याभावमवगाहते ॥ यदि शृंगत्वावच्छिन्नशृंगस्यापि प्रति
योगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य तस्याभावविरोधित्वात् ॥ न च नीतेः सविशेषणाहीति न्यायेन शृंगग्राहीश्यामावच्छिन्नशृंगा
भावो न विरुध्यः ॥ तदा घटे पटत्वेनावच्छिन्नघटत्वेसत्वेपि स्वाधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छि
न्नप्रतियोगिकस्य तस्याभावविरोधित्वेन पटत्वावच्छिन्नपटे घटत्वाभावोपि न विरुध्यः ॥ यदि चातिप्रसक्तो नाधिक
रणतावच्छेदकं ॥ तदा प्रतियोगितावच्छेदकेपि तुल्यं ॥ तदिदं व्यपति । नप्रतिप्रसक्तमवच्छेदकमिति ॥ अन्यथा कुण्ड
ादेरपि घटाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वापत्तेः ॥ न चैवं वायौ रूपविशेषाभावप्रतीत्यभ्युपगमो विरुध्येत ॥ तावत्प्र
तियोगितावच्छेदकज्ञानादिति वाच्यं ॥ तावता प्रतिप्रसक्तधर्मप्रकारकप्रतियोगिज्ञानस्याभावधीहेतुत्वमस्तु ॥ न च प्र
तिप्रसक्तस्यावच्छेदकत्वमिति पृथिवीत्वस्यैवावच्छिन्नतया वह्निविशेषाभावप्रसञ्जनाभिप्रायकं तदिदंन्ये ॥ वस्तुतस्तु ॥ ॥१०
सा शृंगस्य प्रतियोगिनो गवि सत्वात् कथं तदभावः प्रतियोगितदभावयोरेकत्र विरोधात् ॥ न च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि
न्नस्य तद्विरोधित्वात् ॥ तादृशश्च तत्र नास्तीति वाच्यं ॥ लाघवेन प्रतियोगिसत्वेनैव विरोधात् ॥ न तु तदवच्छेदकावच्छि

न्यसंबन्धेन गौरवात्॥ अत एव घटत्वेन घटपटौ न स्त इति व्यासज्यप्रतियोगिविद्यमानघटप्रतियोगिकाभावो न स्यादि-
ति वक्ष्यते॥ नन्वेवमपि तादृशान्योन्याभावमस्तु॥ प्रतियोगितावच्छेदकस्य तद्विरोधित्वात्॥ न स्य च व्यधिकरणधर्म-
स्य तत्रासत्त्वात् इति चेन्न॥ प्रतियोगितातादात्म्यस्य तद्विरोधित्वात्॥ अत एव तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिकोन्योन्याभा-
व इति सिद्धांतः॥ अत एव संयोगवदन्योन्याभावो व्याप्यवृत्तिः॥ अन्यथा संयोगस्यानुवृत्तत्वात्तस्याव्याप्यवृत्तित्वा-
पत्तेरिति॥ ननु तादृशाभावाभावे कथमेषा प्रतीतिरिति चेत् न अहं गवीति॥ गवाधिकरणासन्नेच्छुप्रियत्वाश्वं गप्रतियोगि-
काभावप्रमानास्ति॥ उक्तन्यायेन मानाभावादिति भावः॥ नच वक्तुं जातन्माननं तां इदं उक्तमिह नास्तीति प्रती-
त्या व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसिद्धिरिति वाच्यं॥ तत्र इदंत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वात्॥ नेह त्वं मणते इदमुदकत्वेन ग-
ह्रीतमिति वक्तव्यत्वात् तथा प्रमाच्छेदापत्तिरिति॥ अनवच्छेदकस्यापि रजतत्वस्य प्रमेयत्वेन भ्रमादिति दिक्॥ अथैवमपि
नेतु सामान्यसामानाधिकरण्येन सा व्यधिकरणाधिकरणत्वे साध्याधिकरणानधिकरणत्वेनानाधेः॥ केवलान्वयि-
न्यसिद्धेः॥ केवलान्वयिसत्त्विमग्रंथविरोधाच्च॥ मैवं॥ साधिकरणपदवैयर्थ्यात्॥ साध्यव्यधिकरणानधिकरणाधा-
नधिकरणस्य साध्यसमानाधिकरणमात्रपर्यवसन्नतया व्यभिचारिण्यपत्तिस्याततिव्याप्तेरिति अत एव दंति॥ असपक्ष-

अप्रयोजकत्वप्रतीतेः साध्यसामानाधिकरण्यमात्रपर्यवसन्नत्वापत्तेर्व्यभिचारिसाधारण्ये अतएव तस्मिन्सति सा
धिकरणावृत्तिमिति सक्तं ॥ तथाच सतिसप्तम्या महिम्ना साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टे साधिकरणावृत्तित्वं लाभा-
त् ॥ साध्यसामानाधिकरण्यावच्छिन्नमधिकरणासंबंधलक्षणं साधिकरणत्वं सिध्यति ॥ तदवच्छिन्नत्वं च व्याप
कीभूतत्वं तत्तु समवेतत्वं च अधिकरणासंबंधस्य साध्यसामानाधिकरण्यावच्छिन्नो भवति ॥ यस्याधिकरणता यां सा
ध्याधिकरणतो व्यापिका व्यभिचारिणस्तु अधिकरणतायां साध्याधिकरणताया व्यापिकाव्यभिचारिस्थल एव
तस्य साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टासंबंधसत्वादिति ॥ भवति व्यभिचारव्यवच्छेद इति एवं चात्र यत्पदसाध्यानधि
करणाधिकरणत्वेन विवक्षितं ॥ तथाप्यक्षरार्थतासंभवमात्रेण तदुपन्यस्तं न तु विकल्पयिष्यतीति ध्येयं ॥ अस्तु
तु सत्वं तस्य स्वाधिकरणाधिकरणं यत् साध्यवत्स्वाधिकरणानधिकरणसाध्यवद्भेदाभावस्तत्वमिति पर्यवसितार्थो
विवक्षितः ॥ व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावाश्रयणात् ॥ इदं हि रूपं स्वाधिकरणानधिकरणसाध्यकत्वमात्रं इति
विरुद्धेपि साधनेगतं ॥ अतस्तद्वारणाय साधिकरणपदं तदर्थश्च साध्याधिकरणाधिकरणत्वं तेन न तद्दोषः ॥ न च
स्वाधिकरणानधिकरणसाध्यकत्वाभावत्वमेव यात्कलाघवात् ॥ अस्य च विरुद्धे असंभवात् ॥ तद्वारणार्थं साधिक

११

रणपदेऽर्थकिंचित्करमिति वाच्यं ॥ उभयाभावस्यातिरिक्तत्वेनतेनैवैक्यमर्थविशेषणस्याधिकं वाह ॥ एवं च साध्याधिकरणपद
मपि सार्थकमेवेत्याह ॥ स्वेति ॥ स्वं साधनं तेनाभिमतेन हेतुनेति ॥ विशिष्य सनंतरं व्याप्यवृत्तित्वे विशेष्य ॥ अधिकरणेति य
कस्यैव द्वयस्य मोदित्वात् तिस्याद्यवच्छेदकभेदेनाव्याप्यवृत्तित्वोपपत्तौ तन्नानाधिकरण्येन मानाभाववत्त्वमर्थः ॥ तत्करेति
मतेन न स्तूयति मूलइति ॥ अतएव परितोषाद्दूषणांतरमाह ॥ साधनवंतिष्ठेति ॥ एतस्यार्थ इति यत्साधनस्य साध्योवृत्ति स
द्वे साध्यसाधनतिष्ठत्वाप्यमानयोर्यात्कभावगर्भ्यवसंबंधः ॥ वक्ष्यार्थ इत्यर्थः ॥ ननु यत्तदर्थं साध्यवत्तास्य आधाराधे
यभावः ॥ संबंधस्यार्थोपि वक्ष्यतिरपेनाह ॥ साध्यसाधनयोरिति ॥ व्याप्तिप्रतियोगि संसाध्यः ॥ व्याप्य धारत्वे सा
धनत्वमिति आत्माश्रय इति भावः ॥ ननु साध्यसाधनपदस्थाने यत्तत्प्रक्षेपान्नोक्तदोष इत्यनुशयेनाह दूषणांतरमाह
वह्निमदिति ॥ ननु साधनसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्यमर्थः ॥ न च विशे
षणाभावप्रतियोगितावच्छेदकः ॥ सामान्यधर्मः स्यात् स आह विशेषेति ॥ तथा च वह्निसामानाधिकरण्यान्योन्याभावप्रति
योगितानवच्छेदकं स्यमेव ॥ विशेषणान्योन्याभावविशेषस्यैवावच्छेदकस्यात् ॥ सामान्यान्योन्याभावस्याभावात् ॥ त
थाचान्योन्याभिचारि साधारण्यमित्यर्थः ॥ नापीति ॥ साधनसमानाधिकरणान्योन्यधर्माः तावद्विशेषसे कंनिरूपिते

पदेव्यधिकरण्येतदनधिकरणांकसाध्यंतत्सामानाधिकरण्यमित्यर्थः॥अत्रव्यभिचारवारणायपयावदिति॥अत्रैवव्यधि
करण्यंतदनधिकरणाधिकरणत्वंवातदधिकरणानधिकरणत्वंवाआद्येदोषमाहसाधनेति॥यत्तुधूमसमानाधिकरण
महानसत्वाद्यनधिकरणायःपिंडाद्यधिकरणंतयाधूमेवह्निव्याप्तिविरहप्रसंगात्॥तदनधिकरणाधिकरणाद्य विवक्षायां
नत्रोक्तस्यसंभवत्येवेति॥तन्न॥अयःपिंडस्यमहानसत्वाद्यनधिकरणत्वेपिधूमसमानाधिकरणत्वव्यवहाराद्यधि करणत्वया
धूमसमानाधिकरणायावद्धूमानधिकरणत्वाभावात्॥अंत्येदोषमाह॥महानसादाविति॥तदधिकरणान धिकरण
त्वंयदितदुक्तनिष्ठासत्ताभावप्रतियोगित्वंयदितदुक्तनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वंतदपिप्रत्येकं तदधिक
रणानधिकरणत्वोक्तत्वासाध्यानुक्तलक्षणाभावइत्यर्थः॥ननुव्याप्तिविरहोन्न॥यत्रकत्वमनुपाधितमिस्या साध्यपरत्वेतआह
उपाधिमत्त्वेति॥नचव्यापकत्वमपिव्याप्तिप्रतियोगित्वंयेनतद्दोषतादवस्थ्यमित्याह॥व्यापकत्वेपीति॥ननुपक्षेव्यभिचा
रिजिज्ञासाधि-नतत्रातिव्याप्तिरित्यतआह॥व्यभिचारइति॥अतिव्याप्तिमुक्त्वाव्याप्तिमाहअन्योन्येति॥घटघटान्यो
न्याभावयोःकपालसंबंधेनेत्यर्थः॥संयोगादेरतत्त्वात्तेभ्व॥आकाशादेर्घटाघटसंतानाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वंनिरस्यति
इत्यतमस्य॥तथेति॥अनुयोगित्वमित्यपिदृष्टान्तार्थंप्रतियोगित्वस्यैवप्रकृतत्वात्॥अन्योन्याभावप्रतियोगिसाध्य ॥१२॥

रणं लक्षणं कृत्वा प्रकृते तावतापि संगते संसर्गाभावप्रतियोगिमात्रलक्षणमाह। अभावेति॥ न चाभावस्य विरहस्य त्वप
दार्थः संबंधमात्रं वा प्रतियोगित्वं वा नाद्यः॥ समानाधिकरणयोर्घटपटाभावयोः परस्परप्रतियोगित्वापत्तेः॥ नांत्यः अ
न्योन्याश्रयादिति चेत्॥ न। स्वरूपसंबंधविशेषस्यैव पदार्थत्वात्। न चैवं स्वस्यैव प्रतियोगित्वमस्त्विति॥ लाघवादिति वाच्यं॥ ता
वन्मात्रस्य अन्योन्याभावप्रतियोगिन्यपि गतत्वात् संसर्गाभावप्रतियोगित्वमात्रस्यैवात्र लक्ष्यत्वात्॥ एवं लक्षणाभेद
प्रसंगादिति भावः॥ अधिकरणत्वादिति हेतुरिति व्याप्तित्वेनाभिमतस्य निरुक्तनिषेधस्य हेतावहेतुः॥ पक्षधर्मतान्यधि
करणत्वात्॥ पक्षधर्मतासमानाधिकरणव्याप्तेरेव अनुमितिसंगतत्वादित्यर्थः॥ यावदव्यभिचारीति॥ यावतां साध्याव्यभिचारि
त्वर्थः सा अस्ति॥ यद्यपि उक्तलक्षणानां अव्यभिचारित्वं न प्रसिद्धं। तथापि साध्यव्यापकाव्यभिचारित्वोपाधेः स्वेवल
क्ष्यात्॥ गमकत्वं यत्तल्लाघवव्युत्कारणैर्वा अन्योन्याभावगर्भव्याप्तेरेव गमकत्वमिति सिद्धांतरहस्यतात्पर्यभावः॥ इष्टा
पत्तिमाशंक्य हृतन्त्वेति॥ लीलावतीकृत्पमतमाशंक्यते नपीति॥ व्याप्तिर्न साधनेन साध्यसंबंधो न व्याप्तिरित्यर्थः॥
पक्षेति॥ एकव्यक्तिलिंगअनेकादोषवत्पक्षस्य कल्पस्यस्याभावादित्यर्थः॥ नन्वेदाघमात्रेण कल्पपदेन विवक्षितमिति
नोक्तदोषइत्यत आह। नानेति। विषमेति॥ अयोगोलकीयवह्निना समं धूमस्य संबंधाभावादित्यर्थः॥ इदं असत्वादि

अ॰टि॰

यत्रातिव्याप्तिश्च बोध्या॥ नचेति॥ पावकस्याश्रयविशेषणं॥ अदोषमात्रार्थकं तेनायमेतत्करणसंयोगीयेन त्वाद्दिस्त्व
नपावकस्थभाव इति बोध्यं॥ नच्चप्रसिद्धमिति॥ यद्यपि धूमे साधनसमानाधिकरणायावद्धर्मीणां प्रत्येकं निरूपितं॥ स
मानाधिकरण्यं वह्न्यादावेवप्रसिद्धं तदोषयचोक्तलक्षणमपि सुस्थं॥ तथापि यावत्ताद्दशधर्माणां सामान्यनिरूपि
तसामानाधिकरण्यस्याविवक्षितत्वेन दूषणमिति भावः॥ वस्तुतस्तु॥ यत्किंचित्समानाधिकरणायावद्धर्मसामानाधिक
रण्यस्यासामानाधिकरण्यं प्रसिद्धौ रसाधारणमिति दूषणमत्रकृत्यं॥ साधनेत्यत॥ साध्यसमानाधिकरणासकल
महानसवादेरेकाधिकरणाप्रतीतेरित्यर्थः॥ स्वभावजन्यत्वेइति॥ घटत्वादेरुक्ताद्यव्याप्यतापत्तिः॥ स्वाभावाश्रितवेश
ष्टादावाकाशाद्यव्याप्यत्वापत्तिः॥ आदिपदग्राह्यं चस्वभावाश्रयत्वेतत्रचोक्तास्यस्यत्रदृष्टव्याप्यत्वापत्तिरित्यर्थः॥ अव्याप्ती
ति॥ अव्याप्तिस्पृतातित्व्याप्तिश्चेति मध्यमपदलोपिसमासात्समाधेयं॥ केवलेति॥ अविनाभावोहिसाध्येन विनाभा
भावइति साध्यनविनाभाव इति वाउभयत्र केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसिद्ध्यातदप्रसिद्धिरित्यर्थः॥ सर्वं धूमात्रमिति
सामानाधिकरण्यमित्यर्थः॥ किमिदं संबंधत्वं व्याप्तित्वरूपं वा व्याप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तं वा॥ आद्य आह॥ लिंगेति॥
यन्नरूपणाव्याप्तिज्ञानमनुमितिहेतुः तेनरूपेणातन्निरूपणमिह प्रसक्तं॥ नचैनसंबंधमात्रेअतस्तदभिधानेऽर्थो १३

तरत्वादित्यर्थः ॥ असत्त्वात्, नापीति ॥ संबंधेति एवमग्रे पीत्यनंतरमप्यस्य मेवेति लक्षणमत्रबोध्यं ॥ केवलान्वयिसंबंधः केवला
न्वयिसाध्यसामानाधिकरण्यमित्यर्थः ॥ तदपि नसाध्यतत्तः ॥ वृत्तलक्षणं ॥ यदि केवलान्वयिसाध्यसामानाधिकरण्यमा
त्रज्ञानं केवलान्वय्यनुमितिप्रयोजकं ॥ तदाऽतिप्रसंग इत्याशयेन मेयत्वानुमित्यापत्तिः ॥ तादृशज्ञानस्य तदापि सत्त्वात् ॥ यदि च साध्य
वदन्यावृत्तित्वं च प्रयोजकं ॥ तदा तदेवास्तु किं केवलान्वयिनि विशेषलक्षणेनेत्याशयः ॥ मग्यं तावत्कस्य नयान्वयोपपत्तिः ॥ केवलान्वयिनि
तस्य प्रतियोगित्वमित्यर्थः ॥ तथा चोक्तसकलसाध्यवदन्यवृत्तेः ॥ नह्युक्तसकलसाध्यवदित्यर्थः ॥ सर्वत्रेति ॥ यद्यपि स्वाभाविक
संबंधो व्याप्तिरिति दीधितिसाधनादिपदं नास्ति ॥ तथापि साध्यनिरूपितस्य तादृशसंबंधस्य व्याप्तित्वे तत्रापि तदंतर्भाव
स्य एवेति भावः ॥ सिसाधयिषाविरहमिति ॥ अत्र घनगर्जितस्थले उक्तातिव्याप्तिरिति बोध्यं ॥ महानसवन्हाविति ॥ बाधवतादर्शवा
ध्यं ॥ स्वसाधनत्वमपि न सिद्धिकरणांश ॥ नाद्यं महानसीय धूमेतदभाववृत्तित्वादित्यपि दृष्टव्यं ॥ स्वार्थेति ॥ न हि कथायां परकीय
व्याप्तिस्वस्य प्रथमान्तरदानार्थमेव हेतुं न्निरूपणं किंतु स्वार्थानुमानार्थमपि तेन विनापरं प्रति स्वस्यमनुमानोपन्यासाद्युप
संभवेन स्वस्य वक्तव्यायाम प्रवेशादित्यर्थः ॥ इति पूर्वपक्षः ॥ प्रतियोगीति ॥ प्रतियोग्यसमानाधिकरणस्य तदवच्छि
न्नसमानाधिकरणात्यन्ताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं यन्न भवति ॥ तदवच्छिन्नेन केनापि समं तदवच्छिन्नस्य सामा

अ०र०चि०

नाधिकरण्यं न तदवच्छिन्नेन सह व्याप्तिरित्यर्थः॥ एवं हि सर्वधूमस्य सर्वेण वह्निना सहैकव्याप्तिः स्यादिति भवतीति नाव्यवच्छेदकप
दवैयर्थ्यं शंकनीयमिति॥ न चायं धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिप्रसंगः॥ प्रमेयत्वेन धूमस्यापि तथात्वादिति वाच्यं॥ तेन रूपेण धूम
वह्निव्यापकत्वेप्यस्यात्॥ धूमत्वेन तथात्वात्॥ अवच्छेदकत्वं च मनतिरिक्तवृत्तित्वं न त्ववच्छित्तिप्रयोजकत्वं॥ अत एव नवत्वे
सत्यपि प्रमेयत्वस्याप्याश्रयः॥ यत्तद्व्यावच्छेदकत्वं व्याप्तिनिरूपणार्थं प्रकृते विवक्षितं॥ न तु समवेतं॥ तेन घटजनकतावच्छे
दकं दण्डत्वेन तु तत्संमननांते॥ रूपवद्द्रव्यमिति॥ सिद्धांतान्तमप्यन्यतरत्तिथयं॥ अत एव वह्निसमानाधिकरणात्यंताभावप्र
तियोगितावच्छेदकं धूमवत्वं लाघवात्॥ न तु प्रमेयधूमत्वं गौरवात्॥ एवं च तादृशात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकप्रमे
यधूमवाधनवच्छिन्नधूमसामानाधिकरण्यं वह्न्यादेर्व्याप्तिरिति सिबारणमपास्तं॥ उक्तावच्छेदकत्वस्य प्रमेयधूमत्वादावपि
सत्वात्॥ अवच्छेदकत्वं विशेषणात् विशेषणस्य प्राह॥ प्रतियोग्यसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगिविशेषणं॥ संयोगादिस
मवरूपवत्वादिनिष्ठव्याप्तिवारणाय नेन्द्रियमव्याप्तिर्निनिश्चितं॥ द्रव्यत्वस्य संयोगसामान्याधिकरणात्यंताभावसामाना
धिकरण्यानिश्चयात्॥ गगनादावपि किंचिदवच्छेदेन परमाण्वादिसंयोगाभावहेतोनाभावि न वर्तमानद्रव्यस्य प्रमाया
भावनिश्चयेतु मध्यस्थात्॥ तत्र संयोगसामान्याभावस्य संदिग्धत्वात्॥ न च सर्वत्रैव द्रव्यमात्रवृत्तिसंयोगविरहाभाव १४

वेस्येन तत्सामान्याभावानुमानमिति वाच्यं ॥ सर्वेच्च व्यक्तौ पक्षत्वे संयोगविशेषाभावस्य सत्त्वस्य निश्चयेप्येकावच्छेदेन तं
निश्चयस्याशक्यत्वात् ॥ एकावच्छेदकावच्छिन्नस्यैव यावद्विशेषाभावस्य सत्त्वे सामान्याभावव्याप्यत्वात् ॥ अन्यथा वृक्षादौ कं
पिप्रदेशानसंयोगरहितः ॥ तत्रापि न सामान्याभावस्तत्र भावसत्त्वे भावाभावयोरेकावच्छेदेन वृत्तिः स्यादिति महदसमंजसं ॥ न च
संदिग्धव्याप्तिवारणाय तद्विशेषणमिति वाच्यं ॥ संदिग्धमर्थे विशेषणतापत्तेरिति चेत् ॥ अयमत्र संयोगो यत्तद्विरस
त्राव्याप्तिनिश्चयेन तद्वारणार्थत्वात् ॥ न च तत्र व्याप्तिसत्त्वे तत्संयोगाभावावच्छिन्नप्रदेशेपि तदनुमानापत्तिरिति वाच्यं
बाधेनात्रानुमितिप्रतिबंधात् ॥ यथा गंधप्रागभावावच्छिन्नो घटो गंधवानिति वक्ष्यते ॥ ननु सामानाधिकरण्यसमा
नाधिकरणेन संबंधः ॥ संबंधत्वेन च विशिष्टधीनियामकत्वं ॥ नियामकत्वं चेन्नियामकत्वे च जनकत्वं स्वगर्भजनकत्वं वा निय
अगतं ॥ स्वाश्रय इति चेन्न ॥ नियामकस्य संबंधस्य व्याप्तिस्थानविषयत्वेपि नियामकस्वरूपसंबंधस्य नाविषयत्वा
यत्वात् ॥ संसर्गाविषयत्वेन तज्ज्ञानाभ्युपगमात् ॥ प्रकारत्वेन संयोगस्य हि नैव रूपेण तथात्वे ॥ नन्वसंबंधत्वेन तत्तज्ज्ञानानां तत्सं
बंधत्वेन तज्जनकत्वमिति न ज्ञानानुगमः ॥ यत्तु संबंधत्वेन विशिष्टधीजनकत्वं किंतु विशेषणविशेष्यायत्वसति विशि
ष्टधीविषयत्वे विशिष्टधीसविशेषणत्वे धीः तत्वे च स्वरूपसंबंधविशेष अन्यथा समवायत्वेन धीभेदानुपपत्तेः ॥ स

स्वसंबंधस्यत्वरूपेणोपवक्ष्यते ।। ननु संबंधत्वेनेति नोक्तदोषः ।। विशेषणताविशेषस्य तदिसम्पाद्य ।। अत्यंताभावपदं
च विरोधिपरं न तु संसर्गाभावविशेषपरं ।। तेनायं घटात्यंताभाववान् प्रमेयत्वादित्यत्र यत्किंचिदन्यभावप्रतियोगिकृ
भावानभ्युपगमेन प्रमेयत्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगिघटात्यंताभावसमानाधिकरणत्वेनातिव्याप्तिरि
ति द्रष्टव्यमेवं वेदितव्यं ।। विरोधित्वं च न नियमघटितं किं तु एकावच्छेदेन सहानवस्थायित्वमात्रं ।। एतेन संसर्गाभाव
घटितमत्यंताभावत्वं संसर्गाभावत्वं च प्रतियोग्यारोपजन्यज्ञानविषयाभावत्वं जन्यत्वं च नियमघटितमित्यात्माश्र
य इति निरस्तं ।। अत एवं ज्ञातो ऽसत्तेः कालिकीयव्याप्तिः स्यात् ।। उत्पन्नयत ध्वंसस्य सत्त्वेन तदत्यंताभावाभावात् ।। निसेवेन त
दाप्ति तदभ्युपगमेन निरवयवस्यापि कालिकीयव्याप्तिर्न स्यात् ।। उत्पन्नेऽपि तदत्यंताभावस्य ध्वंसे परस्परसमानाधिकरण्यात्यंताभा
व प्रतियोगि रूपस्यापि रूपपरात्वे ।। कालिकव्याप्तौ ध्वंसस्यापि विरोधित्वेनातिप्रसक्त्याभावेनात्यंताभावस्यैवास
त्त्वापत्तेः नापि साध्यविरोधिपरत्वात् ।। उक्तं तत्र ।। प्रतियोगिसमवायित्वस्यैव तन्मते विरोधात् ।। उत्पन्नकालेऽप्युक्तिः ध्वं ।१५
सस्य वृत्तेरत्यंताभावस्य समवायस्य ।। अन्यथा तस्यानित्यत्वभंगापत्तेः ।। न चैवं निरवयवस्यापि कालिकीयव्याप्तिर्न स्या
दिष्टत्वमिति वाच्यं ।। तदसत् ।। तदत्यंताभावस्यापि तस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् ।। कालिकव्याप्तौ तस्य वि

रोधित्वाभावाच्च ॥ अत्यन्ताभावपदेन विरोधित्वस्योक्तत्वात् ॥ न च अग्निध्वंसस्यापि प्रतियोगिसमवायिद्रव्यावृत्तित्वनि-
यमेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादतिप्रसंगस्तदवस्थ एवेति वाच्यं ॥ ग्राह्यसंबंधेन तदसमानाधिकरणस्यात्यंता-
द् ॥ अस्ति च ध्वंसात्यन्तप्रतियोगिसमानकालत्वात् ॥ समानकालत्वस्य च ग्राह्यत्वात् ॥ तस्माद्द्वितीयव्याप्तौ प्रतियोगि-
समानदेशत्वैककालिकत्वे प्रतियोगिसमानकालत्वे प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वं पर्यवस्यतीति नोक्तदोषः ॥ ननु
धूमवति महानसादौ समवायिसंबंधावच्छिन्नवह्न्यत्यन्ताभावस्य मादायाव्याप्तिरिति चेन्न ॥ ग्राह्यसमानाधिकरण्य-
प्रविष्टसाध्यसंबंधावच्छिन्नाभावस्य विवक्षितत्वात् ॥ भवति च धूमवह्न्योरैकाधिकरण्ये संयोगस्य ग्राह्यतया संयोगा-
वच्छिन्नाभावस्तथा न तु समवायावच्छिन्नाभावो यतस्तदभावस्य वह्निसमानाधिकरणत्वेन प्रतियोगीसाध्यपदेनापि
नेन्द्रियारणाच्च ॥ न च ग्राह्यसामानाधिकरण्यप्रविष्टसंबंधेन तदसमानाधिकरण्यं वाच्यं ॥ अन्यथा प्रतियोगि तद-
भावयोः कालसामानाधिकरण्यमादायासंभवादिति वाच्यं ॥ धूमवह्न्योः संयोगस्यैव तत्र विवक्षितत्वात्तेनैव संबंधे-
न तदभावस्य वह्निसमानाधिकरणत्वात् ॥ न च वह्निमहानसादौ संयोगेनास्तीति ॥ ननु अयं घटो धूमरूपद्रव्यवान् वह्नि-
मत्वादित्यत्राव्याप्तिः ॥ द्वित्वस्य पर्याप्त्या ... वह्निसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति

वेन्न॥ घटाभावधूमाभावयोर्वह्निसमानाधिकरणतया तादृशाभावप्रतियोगितात्वेनानुगतप्रतियोगितया सह धूमस्या
नतिरिक्तवृत्तित्वात्॥ अवच्छेदकत्वस्य स्वरूपकृतं अनतिरिक्तवृत्तित्वात्मकत्वात्॥ एवं च वह्नित्वावच्छिन्नाभावाने भूप
गमपि घटधूमोभयाभाववृत्तिवह्नित्वावच्छिन्नतदुभयाभावाप्रतियोगित्वात्तस्य सामान्याभावत्वस्य प्रयोगस्थलमत्वात्॥ ननु
न्हिमान्पर्वतो धूमादित्यादौ आश्रयवान् एतद्वृत्तिसत्त्वात् तथापि तिव्याप्तेः॥ वह्नेस्तु समानाधिकरणस्य सत्ताभावा प्रति
योगित्वेन तद्वृत्त्यस्पृष्टेस्तु समानाधिकरणासत्ताभावप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तितया तदनवच्छेदकत्वात्॥ वह्नित्वसत्त्व वह्नि
त्वावच्छिन्नाभावासम्भवाच्चेति चेन्न॥ द्वित्वस्य तथात्वेपि हेतोस्तदवच्छिन्नासामानाधिकरण्यादेवातिव्याप्त्यसंभवा
त्॥ नहि वह्नित्वावच्छिन्नं वह्निमात्रं किन्त्वाकाशमपि द्वित्वस्योभयत्र पर्याप्तेः॥ ननु तथापि निर्घटं वह्निमन्तं पक्षीकृत्य साध्य
वह्निघटसत्त्वे द्रव्यवान् तद्धूमवत्त्वादित्यादौ साध्यतित्वाति व्याप्तिरिति चेन्न॥ तत्रापि द्वित्वावच्छिन्नघटसामानाधिकरण्य
॥ वाद्व्याप्तिविरहस्य सम्भवात्॥ अन्यथात्वस्य तु स्यादेव॥ न च तत्रापि सेव धूमव्याप्तिः सङ्घटोतिरिक्ताधिकरणास्वीय
न तदा द्वित्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्यापि सद्भावे दोष इति चेन्न॥ स्वाधिकरणत्वावच्छेदेन तदवच्छिन्नसामाना ॥१६॥
धिकरण्यस्य विवक्षितत्वात्॥ प्रकृते च निर्घटे पर्वते धूमस्य तेन तथात्वात्॥ न चैवावतेव्याप्तिभिः चरित्यवच्छेदकं वि॥ चेद

वह्निप्रतीतिकेनेत्यवाच्यं ॥ यत्किंचिद्वह्न्यधिकरणत्वावच्छेदेन धूमसामानाधिकरण्यसत्त्वेन व्यभिचारित्वात् साधारण्यात् तुल्य
हि वह्निमत्त्वेपि ह्रदे अतिप्रसङ्गतिप्रतीत्यादि वह्न्यवच्छिन्नाभावः स्वीक्रियते यत्र प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसंबन्धा
भावविरोधित्वादिति मनन्तदा सर्वसमञ्जसमिति संक्षेपः ॥ ननु व्याप्त्यैव प्यापननुगतत्वेन तद्विषयकपरामर्शस्या
पि तथात्वात् अनुगतानुमितिप्रति कथं हेतुता तथा च कथं नानुमितित्वं मावच्छिन्नं प्रत्यक्षत्वादरपि यत्तदादिनानन्
गतत्वादिति ॥ अत्र केचित् व्याप्तेरननुगततयापि तद्रूपाणां व्याप्यपदवाच्यत्वावगाहित्वं तु टकावगाहित्वेन हेतु
त्वमिति नोक्तदोष इत्याहुः ॥ अन्ये तु संबन्धस्यानवेन तद्रूपाणां हेतुत्वेन चैवमतिप्रसंगः ॥ परामर्शस्य विशेषस्य
मध्ये किंत्वेनानुमितिप्रयुक्तेरित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु ॥ तत्तद्व्याप्तिज्ञानत्वेन तत्तदनुमितिविशेषप्रत्येव हेतुत्वेन चै
वमनुमितित्वमाकस्मिकं ॥ तद्धीकारणप्रयोज्यत्वमप्रमाणिकं संवाद्यापेक्षायामप्यत्वेरुपत्तिः ॥ निरपत्तिमन्तत्वाहीनोमि
वत्वल विरोधात् ॥ न च कार्यमात्रवृत्तिजातेः कारणप्रयोज्यत्वनियमः अप्रयोजकत्वात् ॥ द्वितीयेन सिद्धिः अ
नुगतमतेरेव प्रमाणत्वप्रमाणत्वसंभवात् ॥ तस्माद्यथा प्रत्यक्षत्वे स्वनिष्ठवृत्तितया कार्यतावच्छेदकत्वेप्यनुगत
मते प्रत्यक्षत्वं जातिः ॥ एवमिहापीति ॥ नन्वेवं यदि सामान्येन विशेषस्य प्रतियोगितावच्छेदकं ॥ तदानीं दृष्टाभावप्र

तियोगितावच्छेदकमवच्छेद्यमाने । विशेषाभावकूटातिरिक्तस्य सामान्याभावस्याभावात् ॥ यत्रैव वह्निसमानाधि
करणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधूमत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वाद्धेतुर्धूमव्याप्यतापत्तिरिति भावः ॥ सा
मान्येति । तथा च वह्निसमानाधिकरण ॥ यो गौरुक्तीयसामान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं धूमत्वस्येति नोक्तदोष इत्य
र्थः ॥ अन्ये त्विति । विशेषाभावकूटस्यैव सामान्याभावरूपत्वे रूपविशेषाभावस्य वायौ निश्चितत्वेन संशयविषयत्वा
योगात् ॥ वायौ रूपं नवेति संशयानुत्पत्तेः ॥ कश्चित्तु वायौ रूपं नवेति संशयो रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वेनाभावम
वगाहते ॥ रूपविशेषाभावस्य महत्त्वेन तत्र नेति तादृशसंशयानुपपत्त्या अतिरिक्त एव रूपसामान्याभावस्त्व
भ्युपेय इत्याह ॥ तन्न विशेषाभावकूटस्य निश्चितत्वादित्यनेन तन्नग्रन्थस्य प्रकृतासंगतत्वापत्तेः ॥ न चैतदनिश्चयेपि
तत्सत्त्वे तदवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहादेव तादृशविषयत्वशंकानवकाशात् ॥ तस्य रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वे
नाभावानवगाहनाच्च ॥ अन्यथा वायौ न रूपमिति निश्चितस्यैव रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावे प्रमाणत्वसं ११८
भवे संशयापदर्शनानर्हत्वात् ॥ एतावत्स्वरूपाणि तिद्धा सत्यामसत्यां वा संशयाभावआपादयेत ॥ आद्ये इष्टाप
त्तिः द्वितीये त्वतिरिक्तसंभावनया तदभावसंशयो मास्त्विति चेन्न ॥ अतिरिक्तसंभावनाविरहदशायामपि रू

पविशेषाभावकूटत्वायोनिश्चितेतद्दयंनवेतिसंशयस्यानुभवसिद्धत्वात्॥ अथ निश्चितोपि विशेषाभावकूटोकयाभा
वत्वेनानिश्चितेनरूपेण संशयविषयोस्त्विति चेन्न॥ स्वाभावत्वं हि स्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावत्वं वा स्वपदार्थवृत्ति
न्प्रतियोगिकाभावत्वं वा आद्यं तु निश्चितमेव॥ विशेषाभावप्रतियोगितायां हि रूपत्वस्य निश्चयात् द्वितीयं तु स्यादपि
यदि रूपत्वमभावप्रतियोगितावच्छेदकं भवेत्॥ तदधीनविशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकमतिप्रसक्तत्वात्॥ तत्तद्
पदस्येव तथात्वात्॥ नापि सामान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं तस्य च यानभ्युपगमात्॥ अभ्युपगमे वा पर्यवसित
विवादेन। यत्तु यदि विशेषाभावा एव सामान्याभावप्रतीतिविषयाः॥ तदा समुदितघटद्वये रूपं नास्तीति प्रतीत्याप
त्तेः॥ प्रत्येकं विशेषाभावस्य तत्रापि सत्त्वात्॥ तत्र घटद्वये रूपविशेषाभावयोरपि तत्रैव घटद्वये स्वस्वानधिकरणघटस्थ
रूपावच्छेदेनाभावसत्त्वादिति मतं तन्न॥ यत्राधिकरणे यत्स्वावच्छेदेन विशेषाभावकूटो वर्तते। तत्र तत्स्वावच्छेदेन सामा
न्याभावप्रतीतिं जनयति॥ न च समुदायघटद्वयपर्याप्तके यावद्विशेषाभावसमुदितेपि तथात्वमेव प्रसक्तोभया
तिरिक्तस्य समुदायस्यानभ्युपगमात्॥ अभ्युपगमे वा तत्र रूपसामान्याभावप्रतीतेरिष्टत्वात्॥ यथा हि द्रव्यसमाना
धिकरणावच्छिन्नविशेषाभावाद् इति प्रतीतिः तथा हि द्रव्यसमानाधिकरणत्वेन नास्तीत्यपि प्रतीतिः स्यादिति वाच्यम्॥ तत्र हि

द्वित्वस्य सामान्याभावसामानाधिकरण्यप्रतीतिविषयत्वमापाद्यते स्पेद्वित्वसामानाधिकरण्याभावप्रतीतिवि
षयत्वेनानाधृ॥ इत्यापत्तेः॥ विशेषाभावकूटस्यैव सामान्याभावत्वात्॥ नांधृप्यः बाधात्॥ अन्यथातिरिक्तसामान्याभा
वपक्षे घटपटोभौ घटत्वेन द्वित्वसमानाधिकरणात्यन्तसामान्याभाववृइतिप्रतीतिश्चेत्॥ तद्वित्वसमानाधिकरण्यापत्तेरत्यन्ता
तोऽपि प्रतीतिःस्यात्॥ यत्र प्रसत्वप्रतियोगिस्यपावद्विशेषाभावस्य नानाधिकरणोऽपि सत्वेन नत्प्रतीतिनिवारणमत्रा
प्यमिति॥ तन्न॥ प्रसत्वप्रतियोगिस्यपावद्विशेषाभावस्य प्रत्येकघटवृत्तित्वेन नानाधिकरणोवृत्तिमन्याभावात्॥ प्रत्ये
तन्मेकदेशाधिकरणानाधिकरणवृत्तिः॥ न तत्प्रसत्वमपि॥ यच्चुत्तमेकस्य सामान्याभावप्रतीतिविषयत्वे स्वरूपाभाववृत्ति
एकत्वाद्वेत्वित्वे प्रतीतिर्न स्यादिति॥ तदपि न॥ एवं द्वित्वावच्छिन्नघटेपि घटरूपाभाव इति प्रतीतिर्न स्यात्॥ न द्वित्वे सामा
न्याभावस्त्वद्वित्वम्॥ कस्यचित्प्रागभावेन कस्यचिद्ध्वंसेनाभावेन॥ तावत्प्रतियोगिकेनाभावात्सम्भवोत्॥ अन्यथात
स्याभावान्तरत्वप्रसंगः॥ न चैवं तदाप्यापद्यत्पोघटरूपाभावप्रतीत्यनन्तरं रूपसामान्याभावसंज्ञ्यापत्तिरितिवाच्यं॥ ॥१८
प्रतियोगिवत्तत्प्रागभावस्यापि सामान्याभावेनाभावविरोधित्वेन तत्र निश्चयस्यैव तत्प्रतिबन्धकत्वात्॥ तस्माद्यथा
परमेव ग्राह्यं॥ न चैतत्त्रापिरूपतोपि द्वित्वपावदभाववत्त्वेनानिश्चितत्वविशेषाभावानामेव संशयविषयत्वमितिवाच्ये

वायाम्लंनत्वतिसंशयेपावतस्यकोटिद्वयेननुभवस्तरवात्॥प्रत्यक्षप्रतियोगित्वाभावेनैवतस्यतत्कोटित्वानुभवात्॥त
स्मात्प्रतियोगिकाभावस्यैवसंशयः॥विशेषाभावस्तुनिश्चितएवसंशयः॥सामान्याभावमवलंबते॥एतत्प्रतीतिवि
षयएवसामान्याभावमाने॥रूपेनास्तीतिरूपाभावविशिष्टाभावोवगम्यते॥नीलरूपंनास्तीतिविशेषाभावइति॥ ननुष्ठं
यावद्विशेषाभावनामकत्वाद्विषयत्वात्॥यथाघटोनास्तीतिसामान्यतःप्रतीतेःघटविशेषापेक्षविषयइतिमहतियदपिचो व
क्तंरूपेनास्तीतौबहूनांविषयत्वेकारणत्वकल्पनागौरवमितिएकस्यैवसामान्याभावस्यविषयत्वेकारणत्वलाघवात्॥यथा
ऽऽत्मनिसकलेषुसत्स्वनुमानमेकमेकत्वादयथावासर्वेषानुमानेष्वेकमेवसमवायविषयीकरोतीति। तदपि। दृष्टांतेऽपिस
र्वेषामन्यतमत्वेनलाघवादेकएवकल्प्यतइत्युक्तं॥अत्रतुयावद्विशेषाभावानांकिंसत्वात्॥तत्प्रतीतेस्तद्विषयत्वेनापच
तोऽवच्छिन्नसामान्याभावकल्पनायामेवगौरवं॥अन्यथाऽनुमेयस्याघटोनास्तीतिप्रतीत्याबहुघटस्यापिगेहेसत्त्वेयावद्घ
टाविषयीक्रियते।नचेष्टापत्तिः॥विनिगमकाभावात्॥किंचएवंविशेषाभावएवप्रतीतिपथमवतरेदेव॥सर्वत्र
स्तुनरिनसामान्याभावस्यविषयत्वसंभवादितिदिक्॥अस्तुप्रतियोगिभेदेनाभावभेदोऽनुगमघटप्रतियोगि
कोनात्यन्ताभावमध्वंसादितिनकालेनतस्यसंगतौदास्यावच्छेदनतत्रभेदःसर्वसमततइतिसामान्यस्यावच्छेदकस्य

सचेतत्स्ववच्छिन्नाभावअवच्छेदकः॥ बाधकाभावे सत्संबंधिकपदार्थमात्रस्यैवसंबंधितावच्छेदकस्याभेदेनैवभेदस्य न्यूनाति

अं.१० रिक्तत्वः॥ सामान्यस्याप्तिमुक्तावित्त्वाप्रयोज्यतामिमाह। यद्वेति। एवं चलाघवमितिहृदयं॥ ननु पृथिवीत्वाद्यरौगंधादिव्यक्तिसाध्य

हेतुः स्यात्॥ सर्वस्यैवगंधादेः पृथिवीत्वादिसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वात्॥ नचागंधवृत्त्याद्युपाधः स्वसाध्य

त्वेतुगंधादिसाध्यकं हेतुत्वं इति वाच्यं॥ गंधाद्यनुमानापत्तावनुभवविरोधात्॥ व्यक्तिसाध्यकानुमानोच्छेदप्रसंगाच्चेतिचेन्न॥

अत्राहुः॥ तादृशासंताभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य भवतितत्स्ववच्छिन्नेनसामानाधिकरण्यमित्यर्थः॥ नचैवंस्वल

क्षणापत्तिः॥ न त्वत्तद्वच्छिन्नेनकेनापिसामानाधिकरण्यहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्यसर्वस्यैवव्याप्तिरित्यर्थः॥ अस्तु

सामानाधिकरण्यापारेव्याप्तिरितिमहान्भेदः। तथाचापेगौलकीयवह्निरत्रमतन्यापकइतिबोध्यं॥ अन्यथाधूम ॥१९॥

स्ववह्निचयुक्तरूपानच्यास्यनभिधानेअनुमित्यनुपपत्तिः॥ नद्दिर्द्वेष्यति॥ नहिवह्निनधूमपारव्याप्तिस्यात्

नेतुधूमवत्वेनवह्निसावच्छेदेननचतदनुमानेउपयोगीतिव्यभिचारज्ञानप्रतिबंधकतानापत्तेश्च॥ असंताभावगर्भल

क्षणमतेमागित्यधिकरणयुपदस्वशाद्दोषवमित्यत आह॥ यद्वेति॥ यत्समानाधिकरणान्यान्याभावप्रतियोगितावं

च्छेदकं यद्धर्मावच्छिन्नेनभवतितद्धर्मावच्छिन्नवत्त्वं॥ स्वस्यधूमावच्छिन्नव्यापकत्वमित्यर्थः॥ नन्वेवंपर्वतीयवह्नि

यद्वह्निना पर्वतीयधूमव्याप्त्यग्रहे कथं तस्मादनुमितिरिति चेन्न॥ सामान्यप्रत्यासत्त्या वह्निनिरूपितधूमनिष्ठव्याप्तित्वेन
तद्धूमस्यापि ग्रहात्॥ संबंधिप्रत्यक्षत्वे संबंधस्यापि प्रत्यक्षत्वात्। वह्निर्धूमेनाधिदेनासकलवेन्द्य धूमस्थितेः
सर्वासां व्याप्तीनां ग्रहः संभवः॥ धूममात्रसंगति॥ अत एव वह्निनिरूपितधूमव्याप्तिर्हेतुनानुगतव्याप्यत्वेनातिरिक्त
तितया धूमत्वस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वं संभवमिति भावः॥ ननु सत्ताभावगर्भलक्षणपाद संयोगासत्त्वादिव्याप्ति
रिभूतओऽहेवमंगिनिवति॥ ननु यत्र अधिकरणभेदस्याभावाभेदाभावा धूमवत्संयोगाभावः॥ कथमपि प्रतियोग्यसमा
नाधिकरणः संयोगः समानाधिकरणादिति संयोगाव्याप्तिर्न स्यादिति चेन्न। प्रतियोग्यसमानाधिकरण्य
त्वविशेषणत्वे शिष्याव च्छेदेन यत्समानाधिकरण्यविवक्षितत्वात्॥ नन्वेवं संयोगप्रतियोगिसमानाधिकरण्यं तद्
प्यधिकरणं नित्रएवमिति अवच्छेदकभेदेन व्याप्तौ॥ तथा च व्यक्षणकवद्धगोमवलक्षणमस्तु॥ किं तत्र नाधीन
स्थानेन प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यं नेयमनभ्यापृत्ति॥ साधनसमानाधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिव्यधिकरण
वच्छेदकावच्छिन्नत्वं विवक्षितं॥ स्वनास्तीति मा प्रतिरिति ध्येयं॥ अत्र व्याप्यभाववत्त्वमव्याप्यवृत्तिरित्यभिमानेन प्रसञ्जिता
आप्तिसुधरेति नवीनः॥ अभेदस्यतेन नु प्रसक्तिः स्थानबलेन वृक्षत्वे नाभेदेपि संयोगवत्त्वेन रूपेण तद्देशकालसमूलवृक्षः

कपिसंयोगः । गवान्नसर्वाधिकप्रतीतिः संयोगात्यन्ताभावयोरेकावच्छेदकभेदेनाविरोधश्च ॥ किंच संयोगसत्ताभावेन संयोग
वदन्यान्याभावान्यथासिद्धौ घटान्योन्याभावोपि न सिध्येत् ॥ घटत्वासत्ताभावेनैव तत्प्रतीत्यन्यथासिद्धेरिति चेन्नाभ
ावाधिकरणत्वावच्छिन्नं विना घटत्वसत्ताभावस्यैव न संभवति ॥ नन्वेवं घटान्योन्याभावत्वेन गर्भघटान्यत्वेनैव घटत्वसत्ताभावगर्भ
मिसामान्यादाय ॥ अत्यन्तातिरिक्तपदं घटान्योन्याभावः ॥ [illegible] तु घटादिसंयोगत्वस्यावच्छेदकस्याभावप्रयोगे तत्तयैवा
न वच्छेदकत्वेन ॥ नन्वन्यत्वव्याप्तिरूपेन नहु इति तस्यान्योन्याभावस्य कल्प्यत इति ॥ वस्तुतस्तु ॥ [illegible] संयोगावच्छिन्ना [illegible]
घुत्वाभावसंयोगाभिन्नावच्छिन्नत्वाद्भिन्नेऽसंभवे प्रतीतिसचेतनद्दप्रतीतिविरोधात् भवितुं नार्हतीति भान
संयोगस्य तस्य सत्ताभावविषयत्वं कल्प्यते ॥ तदिदमुक्तं आभेदस्याबाधितत्वमस्यैव [illegible] नार्हदिति ॥ संबंधे सैनेतिसं
योगादेस्तस्यार्थे यितं च यथानानुगमः ॥ न यावत्प्राप्त ॥ यद्वा संबंधत्वेनैव [illegible] घटितत्वमिति मतेन इदं एवं रूप इयत्ता
दिनान्येवप्रकारतो अपति ॥ न चासत्ताभावगर्भलक्षणतोप्रतियोग्यसमानाधिकरणपदेनैव सिद्ध न तत्सिद्धिरिति ॥ २० ।
वाच्यं ॥ तस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासमानाधिकरणपरत्वात् ॥ तस्य च तत्राणिसत्त्वादिति भावः ॥ ता
दृशातिप्रतियोगिनिबन्धैसतितदभावासंभवादिति भावः ॥ न च प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदस्यावश्या

पन्नात्॥ द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावस्याव्यापक इति वाच्यं॥ तावतापि उभयाभाववति द्वित्वावच्छिन्नाभावः सिध्यतु
नन्वेकसत्वेन त्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्याभावविरोधित्वात्। एकसत्वेपि द्वयाभावो न विरुद्ध इति वाच्यं॥ लाघवे
न प्रतियोगिसत्वेनैव विरोधित्वात्॥ प्रतीतेरुभयाभावविषयत्वेनोपपत्तेः॥ सविशेषणे हि इति न्यायात्॥ स्वगोचित्व इतिव
त्॥ केचित्तु व्यासज्यवृत्तेरपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वे [illegible] एतत्स्वप्रतियोगितापरमव्यासज्यवृत्तित्वमाहुः॥ तन्न
द्वित्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यन्न भवति तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यमित्यर्थे अव्याप्तिशंका तादृशाभावाभ्युपगम
पक्षेपि नेति प्रौढिवादेनाह॥ अभ्युपगमेवेति॥ यावत्साधनाव्यापकाव्याप्यसामानाधिकरण्यपर्यवसितं। अनौपाधि
कत्वमाह। तच्चेति॥ स्वं साधनं व्यभिचारिपदमतिव्याप्तिवारणाय। यावदिति॥ अवच्छेदकावच्छिन्नेति संपातायातं॥ एतदेवे
ति। स्वं साधनं यमभिचारि यमपि स्वं व्यभिचारितः स्वाव्यापक इति यावत्॥ तद्व्यभिचारितद्व्याप्यपक्षसाध्येन तत्सामानाधि
करण्यमित्यर्थः॥ अंशे विनाशोऽन्यत्वादित्यादौ विनाशसामग्र्यादिकं विनाशित्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वं च साध्यव्याप
कं साधनाव्यापकमतो नेति न तत्रातिव्याप्तिप्रसंगः॥ यावत्साध्यव्यापकव्याप्यत्वपर्यवसितमनौपाधिकत्वमाह॥ याव
दिति॥ तत्र पक्षे साध्यपरं सोपाधिकत्वेति व्याप्तिवारणाय। यावदिति॥ अत्यन्ताभावाप्रतियोगिविशेषणं तद्व्यतिरिक्त

धर्मिपरं ॥ तेन तादृशाप्रमेयत्वाद्यभावासिध्या न कोपि दोषः ॥ न चैवं केवलान्वयिसाध्यके हेतौ साध्याव्यापकस्याप्रतियोगिनो
धर्मिणः प्रसिद्धिरिति वाच्यं ॥ [illegible]दृशासंताभावस्य तत्रापि सत्वात् ॥ नन्वेवं तादृशासंताभावभाक् [illegible] स्यात् ॥ तदसा
मानाधिकरण्यं चेत् तदधिकरणानधिकरणत्वमेव वाच्यं ॥ तथा च तुरगप्रसिद्धिसकाशाधिकरणाप्रसिद्धेः ॥ न च तत्तदधि
करणाधिकरणत्वमेव तदर्थः ॥ वह्न्यादिपि धूमव्यापकार्द्रेंधनासंताभावानधिकरणानां साध्याधिकरणानां तेषां [illegible] धिसा
धारण्यापत्तेरिति चेन्न ॥ तादृशासंताभावे सामानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्याभावो यस्य स तथा ॥ न चैवमस्य तादृ
शासंताभावनिष्ठसामानाधिकरण्याभाववत्त्वमर्थो बोध्यः ॥ तेनासंताभावनिष्ठसामानाधिकरण्याभावस्य हेतुनि म
ष्ठानां यावदधिकरणस्य पर्यवसितं विरुद्धमिति दूषणमलग्नकं वेदितव्यं ॥ यत्तु तदधिकरणाधिकरणत्वमेव विवक्षितं ॥ तदर्थं [illegible]त ॥२१॥
दनधिकरणताव्यापिका यदधिकरणता यास्तत्त्वं वह्न्यधिकरणतायाश्चार्द्रेंधनासंताभावानधिकरणताव्यापि
कात्वयोगोलके व्यभिचारादिति चेन्न ॥ अपदार्थस्य द्विविधत्वात्त्वपक्षे साध्याव्यापकाधिकरणताव्यापिकायदधिकर
णतासामान्याद्यवच्छेद्यतो ॥ लाघवात् किं तदसंताभावादिगर्भत्वेन गौरवात् ॥ अपदार्थस्याख्यानस्य [illegible] पिसम
न्वयात् ॥ [illegible] ॥ न च प्रतियोगिकासंताभावासामानाधिकरण्यमित्यत्रेन [illegible] सामानाधिकरण्यसत्ता

भावाप्रतियोगियावत्साध्यव्यापकत्वमित्यर्थो विवक्षितस्तेन न प्रतिबंधिनैवो सोपाधिसाधारण्यं नापि अतिरेकश्च तेनाविव
क्षागौरवमित्यर्थः ॥ अन्यतु ॥ यावदितिचरमोसंतभावविशेषणं ॥ तथाच साध्यव्यापकप्रतियोगिका यावंतोभावाः तद्
सामानाधिकरण्यमित्यर्थः ॥ नन्वेवं साध्यव्यापकोपस्थापकपदस्यासर्वपरतया किंचित्सत्वेनाविशेषणवैयर्थ्यं नैकप्रति
योगिकयावदसंताभावसामानाधिकरण्यवतः सोपाधेरपि सत्त्वप्रसंगः ॥ यथा यावंति पाकसंपादकानि तानि तेनानीतानि
तत्र पाकपदस्य यत्किंचित्पाकपरत्वे अन्यथाऽसंभवात् ॥ यथा च यावद्घटोपलंभकसत्वे न घटाभावोपलब्धिरित्यत्र घटपद
स्य किंचिद्घटपरत्वे तथैव व्युत्पत्तेरन्यथाऽसंभवादिति चेन्न ॥ तत्र तथैव तात्पर्यग्राहकं पाचपाकाद्युपाकाद्युपस्थितेरत्र तु सा
ध्यव्यापकत्वाश्रयप्रतियोगिकत्वं यावत्तितावत्त्वैस्यदस्य तात्पर्यमिति तावदुपस्थितिः ॥ अन्यथा प्रतिबंधकाभावकूट
स्य कारणत्वमित्यादौ का गतिः ॥ तत्रापि यावत्त्वस्यैव कूटपदार्थत्वेन तथैव प्रतिबंधकप्रतियोगिकयावदभावस्य हेतु
त्वे अप्रतिबंधकसत्वेलिके [illegible] ॥ उत्तरग्रन्थस्तु साध्यव्यापकत्वेन गौरवं [illegible] ज्ञेयं परत्वमानेयः ॥ अतएव साध्यव्याप
कत्वेति ॥ बहुत्वं यद्यपि [illegible] ॥ पक्षसंबंधितेति ॥ पक्षे साध्यसंबंधितावच्छेदकत्वं यमस्य साधनस्य हेतोः साध्यसं
बंधितानत्साध्यसमानाधिकरणत्वं [illegible] सूत्रं संबंधितावच्छेदकरूपसंबंधितास्यत उक्तमवच्छेदकरूपवत्त्वमिति संबंधिता च सामानाधिकर

वयं तेन घटकारणतालक्षणात् तत्संबंधितावच्छेदकदंडत्वावच्छिन्ने दंडे घटव्याप्यत्वेनापादनमिति ध्येयं ॥ ननु अवच्छेदकत्वेनात्र
स्थितिप्रत्ययजनकत्वं अन्यत्रापि समानं पिधानगौरवं च अन्योन्याश्रयात् ॥ व्याप्त्यनूनानतिरिक्तवृत्तित्वं धूमत्वस्यापि वह्निसामा
नाधिकरण्यन्यूनदेशावृत्तित्वात् ॥ आलोकादौ वह्निसामानाधिकरण्यावृत्तेः ॥ नाप्यनतिरिक्तदेशावृत्तित्वं ॥ इदं हि व्यभि
चारादिसाद्येव्यभिचारित्वागतत्वात् ॥ आत्मत्वस्य सुखसमानाधिकरणत्वेनात्मत्वैकत्वस्य सुखसमानाधिकरण्यातिरिक्त
वृत्तित्वाभावात् ॥ न च साध्याभावसामानाधिकरण्यावृत्तित्वं न तु आत्मत्वे ॥ ईश्वरात्मनि सुखाभावसमानाधिकरणमेवे
तिवाच्यं ॥ केवलान्वयिन्यभावात् ॥ नापि साध्यसामानाधिकरण्याभावानधिकरणवृत्तित्वं आत्मत्वे ॥ ईश्वरात्मवृत्तित्वा
वच्छेदेन सुखसामानाधिकरण्याभावाधिकरणमेवेतिवाच्यं ॥ एवं प्रथमेन तत्कपिसंयोगे लक्षणे घटादिकदोषव्याप्तिस्यात् ॥
एतद्वृक्षस्यापि मूलावच्छेदेन एतत्कपिसंयोगसामानाधिकरण्याभावाधिकरणत्वात् ॥ एतद्वृक्षत्वे तु संयोगसामानाधि
करण्यसत्वात् ॥ एकं तदा न वा इति यदि तदा तदा सर्वत्रापि तुल्यं ॥ अवच्छेदकभेदेन विरुद्धयोरप्येकत्र वृत्तिर्न विरुद्धेत्यपि तुल्यमिति २२
चेत् ॥ अत्र ब्रूमः ॥ अधिकरणैकदेशानवच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्याभाववत्त्वाभ्यां तदवृत्तित्वं विवक्षितं ॥ एतद्वृक्षत्वे चाधि
करणैकदेशमूलावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्याभाववत्त्वमिति विशिष्यव्यतिरेकस्य तत्कपिसत्वान्न व्याप्तिरात्मत्वे

वीरूपाधिकरणवृत्तित्वावच्छेदेनैव साध्यसामानाधिकरण्याभाववचनं तु तदेकदेशावच्छेदेनेति न तत्रातिव्याप्तिः॥ केवलां
न्वयिनि नाद्यसाध्यसामानाधिकरण्याभाववत्त्वं गगनादेरप्रसिद्धमिति चेत्॥ नन्वयमभिधेयवान् प्रमेयत्वादित्यादि
ष्वव्याप्तिः॥ प्रमेयत्वसामानाधिकरण्याभाववति गगनादौ वृत्तेः॥ न च तत्राप्यतिरिक्तेनेति वाच्यं॥ तत्रानुमा
नप्रवृत्तेर्निष्फलत्वेन प्रमेयत्वावच्छेदेनैव गगनप्रमाणाभावांशे वृत्तिमत्त्वप्रमेयाभिधेयत्वात्तरव्यंवाच्यादिति चेन्न॥ वृत्तिम
त्त्वप्रमेयत्वमादायैव तत्तल्लक्षणस्य चाल(?)॥ इति वैमत्याभावेऽपि व्यभिचारावारकत्वात्॥ प्रमेयत्वमात्रस्यैव तत्रव्याप्तिनिरूपण
नवमप्रमेयत्वमात्रमतिप्रसक्तत्वात्तिरस्कृतं(?) नेति वाच्यं॥ यथाविशेषणरहितत्वसत्यव्यभिचारित्वात्तत्त्वमेव हि धर्म
स्य व्याप्तिनिरूपकत्वं तत्र॥ न च नातिप्रसक्तत्वमर्थपृगोरवात्॥ न च चात्र वृत्तिमत्त्वमप्रमेयस्यैव तथा च तदवच्छिन्नस्य व्या
प्यत्वस्याह॥ न गगनादेरिति वाच्यं॥ उक्तापत्तेः॥ एतेन नीलधूमत्वस्यापि तथात्वात्॥ तन्निरूपणतत्त्वव्याप्तिग्रहोपतौ नील
धूमस्यापि लिंगत्वेनापत्तिः नीलत्वस्य वैयर्थ्येन स्यादिति निरस्तं॥ तद्रूपगुरुत्वकारणापि धूमवह्निव्याप्तिसत्त्वे गौरवान्न
नस्तत्पात्तद्रूपस्याभावात्तथात्वस्य मतेऽत्र घटितत्वाशरीरत्वसत्तापि विशेषणमव्यर्थं स्यादाह॥ यदाश्रयसमानाधिकरणा
से तदभावप्रतियोगिनि साध्यसंबंधितानभवति॥ तस्यच्छेदकत्वमिश्वरात्मन्याप्तत्वसामानाधिकरण्यात्सं साभावप्रतियो

गिन्यवस्त्वसंबंधितेतिनातिप्रसंगः इतितत्स्थं॥ अत्र हि संबंधितासामान्यं विवक्षितं॥ सामानाधिकरण्यं वा नाद्यः॥
दंडत्वस्यापि घटव्याप्यतापत्तेः॥ नांत्यः॥ धूमेपि वह्निव्याप्यतानापत्तेः॥ वह्निसामानाधिकरण्यस्य धूमत्वाश्रयसमाना
धिकरणासंततानावगतिपागित्यान्नहि धूमत्वाश्रयाधिकरणो महानसादौ वह्निसामानाधिकरण्यं किंतु धूमस्यैवेतिय
दपि साध्यासंबंधतासमूहत्तिसंबंधेन तु आत्मत्वे न साध्यासहवृत्तिभिन्नसहचारीतितेनोक्तरेष इति॥ तदपि न केवलान्वयिनि
य थापि साध्यासहवृत्तिगगनादेः प्रसिद्धत्वात् तथापि न दत्तहत्तित्वं तदधिकरणानधिकरणत्वं तत्र प्रसिद्धमेव न चाभिमा
सहवृत्तिपदस्य तदधिकरणाधिकरणत्वमर्थः॥ धूमासहवृत्तसंयोगोलक्ष्यानधिकरणामहानसाद्यधिकरणत्वाव
ह्न्यपि धूमव्याप्यतापत्तेः॥ न च देतद् अनधिकरणाधिकरणमात्रवृत्तित्वं तत्र हि वह्नि धूमासहवृत्तसंयोगोलक्ष्याधिकरणा
धिकरणेपि वर्तत इति वाच्यं॥ मात्रपदव्यवच्छेद्यस्य तदधिकरणाधिकरणस्य केवलान्वयिनि अप्रसिद्धत्वात् आकाशादेरेव ॥ २३
साध्यासहवृत्तित्वात्॥ यन्मते पत्तव्याप्तिज्ञानमनुमितिकरणं तन्मते व्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वेन ज्ञानस्य लिंगस्य प्रसूप
त्वात्॥ कथं नानुमितिः गवि धूमाभावज्ञानस्यैव विरोधित्वादिति॥ अन्यत्तु अवच्छेदकत्वं स्वरूपसंबंधविशेषः संयोगा
दिवृत्तित्वादौ स्यपावच्छेदकत्वं संयोगस्यवृत्तेः समवायः संबंधः अवच्छेदकः॥ विशेषणताविशेष इति स्वाधिकरणा

यत्तोस्याम भिधानात् तेन तत्र लिङ्गग्राहकं चान्वयव्यतिरेकाभ्याम सति च हेतुसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञाने॥ तेन व्यभिचार
संदेहे सति तज्ज्ञानाभावेन व्याप्तिग्राहकाभावान्नैतद्व्याप्तिग्राहकं सहायम्॥ अत एवेति संबंधितावच्छेदिकेति स्वलक्षणार्थः॥ तदवच्छेदक
रूपवत्त्वं व्याप्तिरित्यनेन लक्षणाभेदस्तेन पौनरुक्त्यमिति ध्येयं॥ अवच्छेदकं च यत्र तमेव ग्राह्यं॥ न त्वन्यमते धूमवत्त्वस्यैव व्या
प्तित्वपर्यवसाने धूमवत्त्वं कथमवच्छेदकमभेदादिति वाच्यं॥ उपहितानुपहितभेदेन तदुपपत्तेः॥ उपाधिनेति जनकत्वा
दिसंबंधेनाप्यद्दे धूमादेर्वह्न्यादेर्भूतमानेऽपि सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वादित्यर्थः॥ यद्यपि आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वविशि
ष्टं॥ तथात्वेऽपि विशिष्टस्यावच्छेदकत्वे विशेषणस्यापीति न सम्मितिभावः॥ अत एवोपाधिलक्षणेन प्राचां करणमनमाह आन
पयति॥ उपक्रान्तरमाहृतपर्वतेति॥ न च बाधाधानावच्छेदकत्वबाधादिदोषलक्षणो धूमस्येत्यर्थः॥ अन्यथा तस्यानुपाधित्वे सत्
संव्याहकमिदं स्वरूपाधिलक्षणमतिव्यापकं स्यादिति भावः॥ यद्यप्येवं पदेन तावच्छेदकमादृश्यकं स्यादिति अत आह॥
व्यभिचारित्वादिति॥ अत एवेति॥ विरोधात्तेन साध्यसंबन्धितावच्छेदकस्यावश्यकत्वादित्यर्थः॥ अन्यथेति व्यभिचारोप
पादकस्वेनापाधेः स्वस्य व्यभिचारोपादानेन व्याप्यत्वप्रयोजकत्वात्॥ तथा च उपपादकं विनापाद्यानुपपत्ति
रूपतर्कसत्त्वेऽपि व्यभिचारेणातदनुमानमित्यर्थः॥ अत एवेति यत्तु व्यवसायसंबन्धितावच्छेदकत्वमुपाधेस्तद्वत्तदू

लक्षणव्याप्तिरूपाधिर्भवति दोषः ॥ साधनव्याभिमते च कास्तीति सोपाधिरसाधुरत इति यावत् ॥ एतच्चानंतरोक्तलक्षणस्य
व्यानुरोधेन द्रष्टव्यं ॥ ननु चैवं हेतोस्तव व्याप्यत्वसंदेहः सोपाधित्वमिति पर्यवसितं ॥ तथा च विषमव्याप्तस्याद्रेंधनादेरुपा
धित्वे न स्यादित्यत आह ॥ लक्षणसमये न तस्यापि शास्त्रीयव्यवहारादित्यत आह लक्षणमिति ॥ शास्त्रोपाधिव्यवहारनिमि
त्तं तथा च शास्त्रकाराणां वितते निमित्तं विषमव्याप्तोपाधिव्यवहारविषय इत्यर्थः ॥ जपाकुसुमादिसाधारण्यव
त्ति यमोपसंहारात्मकव्यवहारप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावात् ॥ परं नोपाधिपदशक्यत्वमाह विषमव्याप्तश्चेति ॥ प्रवृत्तीति ॥ रूप
वृत्तिनिमित्तस्यार्थः ॥ ननु चैवं तन्नेव दूषकत्वमपि स्यादिति विषमव्याप्तस्यादूषणत्वादित्यत आह ॥ दूषकतावेति ॥ येन तद्विव
मव्याप्तसाधारणमुक्तमिति भावः ॥ ननु चैवं व्यभिचारोन्नायकत्वमेव लक्षणमुक्तमस्तु ॥ किं लक्षणांतरेणेति ॥ अत आह ॥ न
चेति ॥ अप्रयोजकेति ॥ अप्रयोजकत्वं साध्यव्यापकव्यभिचारित्वयोरित्यर्थः ॥ नहि तच्चेत्यापत्तिः ॥ शास्त्रोपाधिव्यवहार
भवादिति भावः ॥ ॥ व्याप्तिवादः समाप्तः ॥ ॥ अस्तु निरुक्ता व्याप्तिस्तथापि तद्ज्ञानाभावे क्वानुमान
मा पक्षिसपिपेमीमांसकत्वेन चार्वाकोभयोर्दर्शनस्य व्याप्तिग्राहकत्वमपाकरोतिसपमिति ॥ सकृद्दर्शनगम्येत्यं च
हेतुत्वेन निरस्यमेवेति भावः ॥ अन्यथेति ॥ व्याप्तिज्ञानवद्यत्यभावज्ञानस्यापि तेन तन्नभापत्तेः ॥ संस्कारविषयत्वस्य ॥२४॥

त्वादिति भावः॥ ननु अव्यभिचारविशेषितसहचारो व्याप्तिः॥ तथा च भूयोभिन्नसामग्रीविशेष्यं शंकासमानविषयत्वमस्य
वतिशंकायां किं व्यभिचारदूषणांतरमाह॥ किंचेति॥ अप्रयोजकमाह पेकैवेति॥ द्वितीयमाह अन्यते॥ यद्यपि प्रथमदूषणेनैव द्वितीय
यदूषणं संभवति॥ तथापि येकत्रापि घटपाकेनन्तरस्य वह्न्यसंभवादूषणांतरमुक्तं तृतीयमाह यवक्रैवेति॥ ननु भूयस्त्वे
वह्निसत्त्वे तस्य चानुगतस्य सत्त्वे चेति सत्त्व आह अपि चेति॥ तर्कसहकृतमिति॥ भूयोदर्शनमिति शेषः॥ तथेति व्याप्तिग्राहकमित्य
र्थः॥ ननु भूयोदर्शनेन साक्षाद्व्याप्तिग्राहकं किं तु तर्कोत्थापनद्वारा इत्यत आह नचेति॥ ग्रहणस्यं पतित तर्कमूलव्याप्तिज्ञानवत्
इत्यर्थः॥ नचैवमनवस्थेति सहचारदर्शनादिसहकृततर्कस्य व्याप्तिग्राहकत्वमित्यर्थः॥ आशीति॥ अन्यथा प्रसिद्धिमूलत्व
तस्य व्याप्तिग्राहकत्वाभावात्॥ तथा च तर्कमूलव्याप्तिरपि तर्केतरगम्येति नानवस्थेति भावः॥ शंकतेऽज्ञानमात्रेति॥ अतो ना
नवस्थेति तद्दूषणान्तरापि कश्चित्तर्कस्यानुव्याप्तिस्तन्नतर्कानपेक्षणादिति भावः॥ केचित्तु कं विदिद्वानुमानेनवस्थापरि
हाराय मिथ्याहः शंकते सामान्येति॥ ततः किमित्यत आह सामान्यरूपताचेति॥ तथा च सामान्यलक्षणया नानेकव्य
क्तिभानं विना नेति तावत् शक्तिभानार्थमपि भूयोदर्शनापेक्षेति भावः॥ ननु सामान्यतया तिविशेषनिश्चयात् नालस्य भ्रम
सन्ति स्वरूपमनुमते॥ अन्यथा तस्य कार्यकारणभावानुपपत्तिः॥ स्वरूपसतस्य प्रकारत्वादिति भावः॥ इदं चाभ्युपेत्योक्तं॥ वस्तुतस्तु

मथानामान्यमेसातत्ति नाभ्युपगमपक्षसाह॥ तदनभ्युपगम एवेति॥ अप्रयोजकत्वेति॥ तथा चानौपाधिकत्वानं व्याप्तिर्धीहेतुरिति
ब्र२ि. भावः॥ ननु तस्य शंकने अर्थान्तरं स्वीयस्यौपाधिकत्वज्ञानकारणं तेषुरुत्स्थूलशंकितमधुनासाध्यादिसहचरितधर्मोत्ता
नुपाधित्वसंज्ञापकस्य अतिव्याप्तिव्यभिचारसंशयप्रहाराय प्रामिथी प्रतिबंधकत्वमिति॥ तन्निरासस्य प्रयोजकत्वेष्टरू स्थूलशंकेतिनयोभकृ
तेयं॥ अप्रयोजकेति। तथा च न तर्कस्य प्रतिबंधकत्वसमवधानं॥ अतः किंतदनुत्तरार्थं भूयोदर्शनेनेति भावः॥ सचेतिअयं
ग्योपाधिसंशयाधीनव्यभिचारसंशयो छिद्रस्यार्थः। उक्तमिति॥ उक्तमिवेति भावः॥ ननु यत्रापि गमापाधिशंका न जाता
तत्रैवाप्रयादर्शनापेक्षा स्यात्॥ इसंतआह अपिचेति॥ संस्कारजन्यत्वे स्मृतिरापत्तिरित्याशंक्याह॥ स्मरणस्यैवेति प्र
मात्वं न रतापत्तेरिति॥ यदसाधारणं सहकर्मीसाधनमनोबहिरिंद्रियप्रयोजनयति॥ तस्यैव प्रमायां तं तत्रैव नियमादिति भा
वः॥ सकृद्दर्शनगम्यत्वमुपपादयति॥ तथाहीति॥ आधाराधेयभावान्नुपपत्तेराह॥ तत्कालेति॥ एतन्मते कालस्य बुद्धिंद्रिय
वेद्यत्वात्॥ नचाध्यक्षत्वेविरोधइति भ्रमः॥ स्वप्रकाशानुपमितत्वेन चाध्यक्षत्वमुपपादितं॥ चक्षुर्जन्यत्वे न वितर्कसंयोगोपा पा
ध्रुवत्वादिति भावः॥ स्मरणंदृष्टांतमाह दीर्घेति॥ उपाधिस्मरणोसतीति॥ यादृशसामग्री परमतउपाध्यभावग्राहिका २५
तादृशी बतस्तेवेतिव्याप्यत्वानुमितिहेतुरित्यर्थः॥ आदीति॥ तदधिकरणसंज्ञानस्यवस्तुतोउपाध्यभावगोचरस्य

पितत्प्रकारतयानेयाध्याभावत्वप्रकारकसंशयनिवर्तकत्वं समानप्रकारकनिश्चयस्यैव संशयविरोधित्वात्तथा च भूयोद
र्शनादिना तादृशनिर्णयानंतरं तेष्वकुपनीपत्तस्यर्थः ॥ अभ्युपेत्य तत्प्रकारकनिर्णयानंतरमपि तत्प्रकारसंशय मुपपाद
यति ॥ यद्वेति ॥ स्वतःप्रमाण्यवादिमते तावदुत्पद्यमानस्य प्रामाण्यसंशयस्य कथंचिदुपपादनीयत्वादिति भावः ॥ प्रत्यक्ष
इति ॥ तन्मते अलौकिकप्रत्यक्षाभावेन प्रत्यक्षमात्रमेव तत्र थाच्यमिति भावः ॥ प्रत्यक्षस्य स्वपरत्वज्ञानमात्रं संभवतीति ॥ त
थाप्यत्र प्रत्यक्षस्य पराभिप्रेतत्वात् ॥ तत्स्वरूपं विदितमिति शेषः ॥ स्वैकदेशिकमतं दूषयितुमुपन्यस्यति ॥ केचि दिति ॥ प्र
थमतइति ॥ क्वचिद्वह्निं विनापि धूमस्यादितिशंकायां वह्निव्याप्यधूमवत्त्वसंशयस्यैव प्रतिबंधकत्वादिति भावः ॥ नैयायिक
मुतैरेव न मीमांसमानस्य इति ॥ मैवमिति ॥ किंचित्संशयावसादे प्रथमदर्शने गृहीतुमशक्यत्वादिति भावः ॥ आसक्तौ
नहेतुरिति अनुमिताविति शेषः ॥ विशेषपौति ॥ यद्यपि विशेषदर्शनाज्ञानज्ञत्वं विशिष्टज्ञाने परोन्नमन्यते ॥ तथापि
विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं विना विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं नस्यादिति भावः ॥ अनुपाधिरस्मरणेसतीत्यस्य टिप्पनात्ये
तान्तिस्याप्यादिप्पाअभावव … कत्वेज्ञानसामग्र्यवहेतुरितिदर्शं ॥ तथा च कथमनुपाध्यभावज्ञानाधीनाऽनुमितिः
स्यादिस्यपत्तिसंदेहाह ॥ वस्तु … त्यति ॥ तदुच्चारादौ यद्व्यपदेशवत्तिरिक्तिद्यादर्शगहः ॥ आशयमविद्वान्शंकते अत्येति

अ॰ टि॰

व्यभिचारसंशय इति॥ अव्यभिचारघटितव्याप्तिपक्षे॥ अनौपाधिकत्वादिव्याप्तिपक्षे तदभावसंशयो बोध्यः॥ आद
यमुद्धारयति॥ नेति॥ किंचेति॥ यद्यपि तादृग्व्याप्तिसंशयस्य तन्निश्चयप्रतिबंधकत्वे योग्यतासंशयस्यापि हेतुत्वा
न कारणत्वं न स्यात्॥ तथापि ग्राह्यसंशयपर्यवसन्नत्वाद्विशेषादर्शनसहितत्वाच्च॥ तथापि व्यभिचारादिसंशये सति व्य
प्तिनिश्चय इति सर्वजनसिद्धमिति॥ अनन्यगतिकत्वेन तथाविधसंशयादितस्य प्रतिबंधकत्वं कल्पनीयमेव॥ अतस्त्व
वानुपदमेव सिद्धं तत्त्वं निश्चयः॥ शंकान्वेषणेन व्यभिचारसंशयस्य प्रतिबंधकत्वमाविष्करिष्यतीति भावः॥ एवंच भू
योदर्शनं सहकृत्येनैवातर्कोव्याप्तिग्राहक इति व्याप्तिज्ञानाभावान्नानुमानं प्रमाणमिति प्रभिप्रसाह्यमेव मिति॥
॥ अत्रोच्यत इति॥ सहचारज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं भूयोदर्शनत्वेन न वा सहकृतेभ्यो येन तत्र तदुभयसाधारणं॥ यू
हैवव्यभिचारज्ञानविरहसाहित्यस्य सहैवतन्न व्याप्तिग्रहेतरस्य र्थः॥ ननु सहचारदर्शनस्य हेतुत्वे मानाभावः॥ एवंवि
शेषणज्ञानत्वेन तस्य हेतुत्वं सहचारविशिष्टव्याप्तिग्रहे व्यभिचारात्॥ सहचारज्ञानत्वेन तथैव हेतुत्वस्य तथाप्यनुपप २६
त्तेश्च॥ किंचैवं व्याप्तिघटकपदार्थान्तरस्यापि विशेषणत्वेन तज्ज्ञानमपि कारणत्वेनोपेत॥ यदि चैवं व्याप्तिग्रहे
विशेषसामग्रीनिरुक्तैव तन्नोक्तं॥ तथा सहचारज्ञानेऽपि तुल्यं॥ तस्माद्व्यभिचारज्ञानादिप्रतिबंधकाभावसहितभू

सीन्द्रियसंनिकर्षादेवव्याप्तिनिश्चयसम्भवात्तदपेक्षेति चेत् ॥ अत्राहुः अगृहीतसहचारस्य सर्वथा व्याप्त्यग्रहात् ॥ स्वतंत्रा
न्वयव्यतिरेकात् ॥ तस्य हेतुत्वमतस्तयैव सहचाराभिमानविऽघूमालिंगमस्तु ॥ ननु तथापि तस्य तस्यैव नाहेतुत्वं ॥ स
हचारविशेषणत्वं आत्ति ग्रहविशेषणज्ञानत्वेनैव हेतुत्वादव्यभिचारविशेषणकैवत्वं ग्रहयेवान्यथासिद्धत्वादि
ति चेन्न ॥ अव्यभिचारग्रहस्येव तत्वेनाभ्युपगमात् ॥ सहचारांशग्रहस्यान्यथासिद्धेः ॥ व्यभिचारज्ञानविरहस्य
पितृनैव हेतुत्वात् ॥ विशिष्टग्रहस्य सामान्यसामग्रीतस्यैवापपत्तेरिति वक्तव्यतिरेकसहचारज्ञानस्यान्वयव्या
प्तिग्राहकत्वमिष्टमेव स्फुटं ॥ तस्य न विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वं व्यतिरेकसहचारस्यान्वयव्याप्तावविशेषणत्वाभावात्
न्वयिसहचारज्ञानेन चेनातिप्रसंगात् ॥ किं तु व्यभिचारज्ञानविरोधिसहचारज्ञानत्वेन तच्चान्वयव्यतिरेकसहचार
ज्ञानसाधारणं ॥ यद्यपि ॥ येषु सहचारज्ञानस्य न व्यभिचारज्ञानविरोधित्वं महानसादौ वह्निधूमसहचारग्रहेपि
अयोगोलके व्यभिचारग्रहात् ॥ तथापि सहचारग्रहविषयो तादृशतदधिकरणव्यभिचारज्ञानविरोधित्वमस्त्येव
न हि यत्राधिकरणे साध्यसाधनयोस्तदेशाभावयोर्वा सहचारो गृह्यते ॥ तत्रैव व्यभिचारज्ञानं संभवति ॥ अन्वय
सहचारग्रहस्याप्येतनाभावस्य व्यतिरेकसहचारग्रहसाधनस्यैतद्वाग्रहात् ॥ साधनसाध्यसंताभावसामानाधि

तत्त्वान्तरस्य व्यभिचारसंशयादिति ॥ व्यभिचारज्ञानं च यादृशे केवलान्वयिसाधारणोऽप्रतिबंधकत्वेन हेत्वाभासग्रंथे
निरस्तम् ॥ न हि शंकनीयहेतुत्वेन दोषत्वम् ॥ उक्तलक्षणाच्चेतत् ॥ व्याप्यत्वादिज्ञानविरहसहकृतेनापि दोषत्वम् ॥ नन्वेवं त
दपि विशेषादर्शने सति साधारणधर्मदर्शनेन तथा संशयापादकमेव स्यात् ॥ न तु निश्चायकमिति वाच्यम् ॥ कोटिद्वयस्मृतौ त
स्य तौ वा तर्कसहकारेण तस्य व्याप्तिनिश्चायकत्वात् ॥ ननु व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतसहचारदर्शनेन भूतले ख
ति न्यायेनानुमितावेव हेतुरस्तु ॥ न तु व्याप्तिज्ञानमिति चेन्न ॥ व्यभिचाराज्ञानस्य ग्राह्याभावावगाहित्वेनानुमितौ प्र
तिबंधकसंभावनतदभावाहेतुत्वात् ॥ तस्मादनुमितिजनकीभूतमव्यभिचारज्ञानं विघटयन् तर्क एव तस्यानुमिति २८
प्रतिबंधकत्वं न तु साक्षात् ॥ यादृशतर्केण लब्धात्मा तो व्याघातेन वा कानावृत इति ॥ तादृशं वह्निधूमकार्यकारणभाव
ग्राहकं तर्कमुदाहरति ॥ धूमा यदीति ॥ घटादौ व्यभिचारवारणाय स सत इति ॥ स च वह्निसमवहितसामग्रीजन्यतद्
रजाधिविशेषं धूमस्य चेन्न्यायसमवहितजन्यत्वनिश्चयदशायामेव तर्कोऽभिमतमभिहतः ॥ तेन संसृष्टविशेषणस्यैव
व्यतिरेकमुद्राय न्याय्यविपर्ययपर्यवसानम् ॥ एवं च वह्न्यसमवहितजन्य इति धूमपक्षस्य विशेषणमात्राभिमतं
न यावद्वह्निरेव भविष्यति कथं वह्निं विना धूमः संभविष्यतीति शंकाद्वयमाद्यापोदकमस्मिन् हापरिपन्थि भूतमपि

वस्य विशेषणं परिपंथिव्यतिरेकप्रतिहतमिति ध्येयं ॥ अप्रयोजकत्वं शंकते अहेतुकमेवेति ॥ तदुपादानमिति ॥ तदुपा
दानहेतुकृतधूमवह्न्योः कार्यकारणभावज्ञानमेवेत्यर्थः ॥ शंकायाः विरोधिनिश्चय इति व्याघातादिति ध्येयं ॥ ननु धू
मादिके कार्यकारणभावः प्रथममेव गृहीतः ॥ तथा हि मनेन तर्केण यत तत्तत्प्रति कार्यकारणभावग्रहस्य प्रागेव जात
त्वात् ॥ यदि तर्कात्पूर्वं न गृहीतः तदा प्रतिबंधकाभावे तत्र शंकाकवलितस्तर्कोपि व्याप्तिज्ञानमुत्पादयतीति चेत् ॥ अत्रो
च्यते धूमार्थी वह्न्युपादानं कथं कुर्यादिति ॥ अत्र धूमार्थीत्यत्र समीहितविरहितादुपादाने नियमतः कुर्यादित्येव विवक्षि
तं ॥ तथा तदुपादानमेव यत्र वापि समवहितानुपादानमेव च वह्न्युपादानत्वेन विवक्षितं ॥ धूमार्थी नियमतः तदनुपादा
ने हेतुत्वं धूमस्य तदजन्यतासत्त्वे वह्निधूमयोः कार्यकारणभावज्ञानेन व्यभिचारिके दर्शनादिनाभिव्यक्तं ॥ तथा च व
ह्निधूमयोः कार्यकारणभावज्ञाने ह्येवमनुसंतानमेवानेन तर्केण संगृहीतं ॥ तर्कश्चायं स्वाहिन्नादेव धूमो वरवत्स्यम
मवहिताजन्यत्वस्य तस्यात् ॥ कार्यसहेतुकमेव स्यादिति न च ॥ उक्तशंका भेयावकाशरहिता भवतीत्याह ॥ तन्न वह्निसमवहि
तान्यकादनस्य तादृशशंकाप्रतिबंधकत्वे मानाभावात् ॥४ शंकायाः विरोधिनिश्चयनिवर्त्यत्वात् ॥ धूमवत्यस
मवहितजन्यत्वज्ञानाभावात्तदनुपादाने स्यात् ॥ वह्निजन्यत्वज्ञानाभावाच्च ॥ वह्निं विनापि स्याद्विशेषोनामापि स्यात् ॥

कोविरोधः॥ अन्यथेत्यादुपादूमप्रसूतदुपादानप्रयोजकान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानमेव विवक्षितं॥ न दृष्टशंकाप्रति
बंधकं॥ यद्वच्छेदेन यत्प्रमेदर्शनेन दर्शनस्यतच्छंकाविरोधित्वात्॥ अतएव धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिग्रहे धूमत्वस्यैवाद्वेवप
अं॰वि॰ वितवृत्तिधूमत्वव्याप्तिसंशय इतितच्छिंसं॥ अन्वयाद्यनुविधायित्वज्ञानस्याप्यथातिप्रसंगेपि चारिसाधारण्येन शंकाप्र
तिबंधकत्वाभावात्॥ नियमादिघटितज्ञाने कर्णेण ग्रहस्य पर्यवसितमिति। पूर्वोक्तदोषानिवृत्तिरिति॥ अत्रोच्यते न
हि सर्वत्रानेनैव तर्केण धूमवह्निकार्यकारणभावग्रहः॥ कोटिस्मरणविरहेण स्वतःसिद्धशंकाविरहेन्वयादिज्ञानवतःत
द्ग्रहे व्याप्तिग्रहे वा बाधकाभावात्॥ स्वतःसिद्धशंकाविरहे अनेनापि तर्केण तद्ग्रहे बाधकाभावाच्च॥ नन्विदमुक्तं कुत्रचित्स्व
तःसिद्धमेवेति तस्मात्सर्वत्र शंका स्यादेव ततः कुत्रापि न व्याप्तिग्रहः ततोनुमानं न प्रमाणमिति यच्चार्वाकादिभिरुच्यते
तेप्रत्युच्यते॥ नायं नियमः साधुः यत्सर्वत्र शंकेति॥ तथा स्वसत्ता दृष्टा तदर्थं पितादृष्टा शंकाभ्यां नियमतो धूमार्थं वह्न्यादा ॥२८
नं व्याहन्यते तदिदमाह। न हि तेभ्यः प्रवृत्तिस्वयमेवभ्यादिकं धूमादिकार्यार्थं नियमत उपादत्ते॥ तत्कारणं वह्न्याद्यशंकते चे
ति॥ तथाच शंकाभ्युपगमे व्याप्तिग्रहानुपपत्तिः॥ न वाऽनवस्थेति सिद्धमनुमानमिति सर्वमवदातं॥ व्याघातज्ञा
नं शंकाप्रतिबंधकं येन तस्य नियमगर्भे तयानवस्था स्यात्॥ किं तु स्वक्रियया हन्यतेनेति॥ न चापीति। व्याघातज्ञाने

दीत्यर्थः। स्वक्रिया स्वक्रियात्वस्वक्रियापदत्वहेतुस्तन्निश्चयोपलक्षणं॥ विरोधिनिश्चयस्यैव शंकाप्रतिबंधकत्वादिति भावः।
अत एवेति। व्याघातापत्तिरिति शंकायाः स्वक्रियाविरोधप्रतियोगित्वा शंकायां जातायामेव स्वक्रियाविरोधाभ्युपगमो व्या
घातस्यावतारात्। निश्चितेति प्रयोजिकस्य विरोधस्य संभवात्॥ न चेष्टस्तव्याघातस्यानुयोगः ततः प्रतिबंधकत्वाभिमत
व्याघातविरहात्तत्र सुतरामेव शंका तथा च व्याघातावधिराशंकान्तर्कः शंकावधिर्मत इति चेन्नः स्वव्याघातेति घातस्थले
पि शंकायाः संभावनतन्निवर्तनार्थमपि पुनस्तर्कान्तरानुसरणे मानवस्थापत्तिरिति खंडनकारोक्तमनेन निरस्तमित्य
र्थः॥ नहीति यत्र व्याघातः शंकायाः तत्रावधिर्भवतीत्युच्यते॥ नहि तत्र व्याघातस्सन्नशंकाश्रितपदं भवति किंतु स्वक्रि
याव्याघातेन स्वव्याघातस्य श्रयतां हि शंकाप्रतिबंधक इत्यर्थः॥ नचेति॥ यदि हि विपरीतनिश्चयजनितविरोधस्स्वक्रिया
स्थले शंकोपमर्दनेन न भवति तु स्वक्रियाव्याघातः परं तर्कमपेक्षतेति॥ तदा विपरीतनिश्चयात्क्वचिदपि शंका निवर्ति
तेस्यात्॥ नहि यस्मिन्निश्चयस्सर्वप्रमाणमलं अधिते सा न तेन निवृत्येति भावः॥ भूयोदर्शनेति विनेति प्रायो वादः श्रुत
त्वस्य प्रथमदर्शनेऽपि तर्कावतारात्॥ सहकारिभूयोदर्शनरूपोऽस्य सर्थः॥ तर्कस्य प्रमाणाद्विशेषापातनतः। वस्तुतस्तु तर्कस्य
प्रमात्वेऽपि निर्णायकत्वपर्यासंकस्य प्रमाणत्वमिति द्रष्टव्यं॥ तच्चेति व्यभिचारज्ञानविरहसहकृते सहचारदर्शनमित्यर्थः

व्याप्तिग्रस्य इति॥ व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टहेतुरित्यर्थः॥ यद्यपिव्याप्यभावृत्त्याव्यभिचारज्ञानविरहस्यसाध्यप्रसिद्धितया परामर्शो
पस्थितितया च सहचारज्ञानस्य ग्रहानुमितिसामग्रीहेतुत्वमस्ति तथापि व्यभिचारसंशयस्य तदुभयादोषत्वात् व्यभिचारनिश्चयविर
हमात्रं हेतुत्वेन सहचारज्ञानस्य तत्त्वेनाजनकत्वात्तदुक्तमिति ध्येयं॥ भ्रांतोद्भ्रामतीति॥ नन्विति॥ अपरे त्विति॥ अत्रेदम
नभिमतत्वबीजं॥ पर्वतस्यन्यायानस्थहेतुअनवस्थाधारपिवह्निधूमयोर्व्याप्तौ गृह्यमाणायां मूलशंकावतारे तत्प्रकारस्य
वानुसरणे तस्याप्यपेक्षणात्वमिति॥ अयं चिति अनादिसिद्धत्वेन तत्र न नित्यत्वाद्यारम्भमानैः कार्यकारणभावविरोधा
दिः कथं चित्तर्कापोमूलेन ततो न तर्कानवस्थितिरिति भावः॥ तत्रोति॥ तर्कमूलं न तस्य कार्यकारणभावविरोधादेरनादिसिद्धत्वे
प्रमाणानुसंधानेअनुमानयेवपर्यवसानात्॥ तथा च तर्कान्तरापेक्षामामनवस्थितिभावः॥ अनुपपत्तेरपीति॥ पुनरप्यन
वस्थेतिभावः॥ व्यभिचारादिति॥ वृत्त्यासंकल्पनेमानाभावइतिभावः॥ अनौपाधिकत्वंसुग्रहमिति॥ तद्वानुमेयव्याप्ति
धीरेहेतुरस्त्विति भावः॥ तत्साधनइति॥ साध्यव्यापकत्वेसाधनाव्यापकत्वे चेत्यर्थः॥ व्याप्तिग्रहपरम्परयापितकस्यतत्प्रयोज ॥२९॥
कत्वमिति पर्वतंति। तत्राप्यनुमानोच्छेदइत्याह॥ पर्वतेति॥ ननु व्यापकव्यतिरेकेणापि व्याप्यव्यतिरेकसाधनमनुमानमेव तत्रा
पि व्यभिचारशंकासंभवात् व्यतिरेकसाधनमूलेऽनुमानादेव साध्यसिद्धिः स्यात्॥ किं चानुमानमात्रोच्छेदलक्षणप्रतिकूलतर्का

देरेव नस्यनत्वा अव्यापकत्वम् इति नोक्तदोष इत्यलं जाह्नपि चेति ॥ इत्तिव्यतिरिक्तेति ॥ साध्यं परमतेन दुष्टव्याद्वि
सा दोहित्वस्य तत्त्वेनानुमानमस्मन्मते नाप्रयोजकं बोध्यं ॥ तस्मादिति । अभिचारकतर्कस्य व्याप्तिग्रहे हेतुत्वनिवि
र्धं न तु अभिचारशंकानिरसनद्वारा प्रयोजकत्वमपि निविर्धमिति भावः ॥ उक्तव्याप्तिप्रकारद्वयेति ॥ असत्ताभावग
र्भव्याप्तौ प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वप्रवेशादसत्ताभावे अन्योन्याभावगर्भव्याप्तिपक्षस्य गौरवमिति भावः ॥ अ
स्वरसेति ॥ न व्याप्तिरनुमितिहेतुः किंतु तज्ज्ञानं तथा च यस्य ज्ञानस्य तथात्वे तत्स्वरूपं लघुत्वं हि तस्यैव व्याप्तिरूपत्वम
नारकृतिवृत्तगुरुशरीरापन्नतभावगर्भैव । न हि प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावाभावकायस्यास्ताभावविशेषणस्य
ज्ञानमनुमितिस्वरूपयोग्यमिति तस्यापादकत्वे ॥ किंतु स्वरूपकथनमात्रार्थं ॥ तत्र तस्य ज्ञाने विनापि स्वसमानाधिकरणस्वरूप
सत्ताभावाप्रतियोगिवह्निसमानाधिकरणधूमवान्पर्वत इति ज्ञाने सति वह्न्यनुमितेर्विलंबाभावात् ॥ संयोगात्यंता
भावेपि न प्रतियोगिसमानाधिकरण इति ज्ञानवतां न महादिना संयोगाद्यनुमानाच्च ॥ एवं च साधनसमानाधिक
रणो यः सत्ताभावः प्रतियोगिसमानाधिकरणो यस्येन न ज्ञायते ॥ तदप्रतियोगित्वं न साध्यमात्रवृत्ति साध्यं साधननिष्ठत
सामानाधिकरण्यज्ञानत्वं व्याप्तिज्ञानत्वानुमितिहेतुतावच्छेदकं ॥ इदं चान्योन्याभावगर्भव्याप्तिज्ञानस्यतदे

तु तावच्छेदकं यत्तद्रूपेणाल्पघुशरीरमेव भवति ॥ तस्यापि तद्धेतुतावच्छेदकं नोक्तस्वरूपतद्धनत्वमेव ॥ तथा सति
संयोगवदन्योन्याभावोऽप्यापत्तिरिति ज्ञानवत्वाद्द्रव्यत्वेन संयोगानुमानापातात् ॥ किं तु तत्रापि साध्यस्य समा
नाधिकरणो योऽन्योन्याभावः प्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिकरणत्वेन नज्ञायते ॥ तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे
न ज्ञायमानं यत्साध्यं साधननिष्ठतत्सामानाधिकरण्यज्ञानत्वमेव तदवच्छेदकं वाच्यं ॥ इदं च तद्रूपेणाप्यल्पशरीरमे
व भवति ॥ [illegible] अवच्छेदकपदार्थस्याधिकस्य प्रवेशादिति ॥ अत्रेदं चिन्त्यं ॥ भवदुक्तं विपरीतगौरवं ॥ यद्धर्मत्ताभा
वगर्भायां प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानत्वे अन्योन्याभावगर्भायां प्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिकरणा
त्वेन ज्ञायमानत्वं स्वरूपसदवच्छेदकं स्यात् ॥ किं तु उभयत्र स्वाभावसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानत्वमेव विशेषणं मन्त
व्यं [illegible] भावस्य प्रतियोगि [illegible] अन्योन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमिति अन्यदेतदवच्छेदकं तु स्वाभाव
त्वेनैव न तु तेन रूपेणाति [illegible] विपरीतगौरवं ॥ तस्मादुभयत्रापि स्वरूपसदवच्छेदकसमानेऽक्ते लाघवादत्य
न्ताभावगर्भव्याप्तिस्तु [illegible] इत्यवधार्यते न तु भावविनिगमनाविरह इति दूषणमत्र द्रष्टव्यं ॥ [illegible] अन्योन्या
भावप्रतियोगित्वनिवेशे ज्ञायमानत्वमेव [illegible] मन्तव्यं ॥ तथा च नास्ति विपरीतगौरवमिति ॥ [illegible] वि ॥२०॥

परीत गौरवं किंतु प्रकारेणांतरेण॥ तथाहि॥ निरुक्तस्वस्वसमस्ववच्छेदकेऽन्यसमानेपि अन्योन्याभावगर्भितामवच्छेदकां
तरप्रवेशाभावप्रयुक्तः॥ नहि स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वसामान्यसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरि
त्येव विवक्षितं॥ तथा सति तत्तद्वह्निमत्त्वस्य धूमसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतया धूमेपि वह्निव्या
प्त्यनापत्तेः॥ किंतु तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकीयं यन्न भवति तदवच्छिन्नसामानाधिकर
ण्यं वह्न्यादितत्त्ववच्छेदकत्वेपि वह्नित्वेन नावच्छेदकं किंतु तत्तद्वह्नित्वेन धूमवान् वह्निमानिति संप्रतीतेः॥ असत्ताभावगर्भ
यां तु तादृशासत्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकं यन्न भवति स एव विवक्षितं॥ तावतैवोक्तदोषनिरासादिति॥ एवं च परा
न्योन्याभावगर्भायां स्वरूपसदवच्छेदकं न प्रवेश्यं तदन्यत्रावच्छेदकांतरमतिरिक्तं प्रविष्टमसत्ताभावगर्भायां तु
प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यमिति कृतं लाघवादियमेव हेतुरिति संचिंतनीयं॥ नञ्याभावगर्भत्वेन तस्य गुरुत्वमिति
वाच्यो॥ अवच्छेदकत्वस्यानतिरिक्तवृत्तित्वाभ्युपगमेन तत्तुल्ययोत॥ अन्यत्तु लाघवाल्लघूपस्थितिकत्वादिस यो विवक्षितः
न तु बलाल्लाघवं विवक्षितं॥ तथाचासत्ताभावापेक्षयान्योन्याभावस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वात्तद्घटितव्याप्ति
रघितत्र्यमिसेवानुमितिहेतुः॥ नतु चरमोपस्थिता या॥ न च शीघ्रोपस्थितिकत्वमसिद्धं॥ तस्यावश्यकत्वात्॥ तथाहि

व्यां.टि.

धूमवद्वृत्तिमाननाधिकरणमहानसेऽव्यधिकरणस्यवृत्तेः तेनग्रहनियमेनातदसंतताभावोनाव्यगेहंस्मृतौ॥अन्योन्याभा
वत्वःधूमवन्मोरणंततोगेऽव्रतयेवतथाचतदप्रतितियोगिनेवहिमतिसुपहं॥नचासंतताभावप्रतियोगिनोपिस्माभ
मस्त्येव॥अतनोधूमसंदेवग्रहादितिवाच्यं॥धूमवत्धूमित्वावधवण्याप्रतीसप्रतिबगितावच्छुस्कावच्छिंन्न देया
नानात्रअतएवप्रतियोगिसत्त्वापि अन्योन्याभावगर्भत्वाप्रतियोगित्वासंताभावस्यप्रतियोगित्वनिरूपर्याधीन
तयावलंबितोपस्थितिविवादासिद्धः॥तदपिचित्यं॥धूमादिरूपादरधिकरणस्यमहानसादेश्चासंतताभावप्रतियोगिन
स्तत्राणिग्रहसंभवात्॥चक्षुरादिनारूपादोग्रहमोपावरुग्रहात्॥नचप्रमेयत्वादेःकेवलान्वयित्वआत्रे प्रमेय
वादेरवाधिकरणतेयातस्यवस्वस्मिन्नपितस्यायप्यसंतताभावप्रतियोगिनोग्रहणप्रेक्षेतिवाच्यं॥केवला न्वयि
त्वप्रमेयत्वादिघटकपदार्थस्यकस्यचिदसंतताभावप्रतियोगिनःतत्रापिग्रहात्॥अपिचाअत्रप्रथमोपस्थित
ह्येतथाप्रथमप्रमास्यपस्थिति दत्राप्यमुक्तलाघवेनअसंतताभावगर्भायाःहेतुत्वेग्रहप्रथमग्रहीतस्यापिसाक्षा त्सा
प्रथमोपस्थितिलाघवापेक्षयावस्तुलाघवस्यबलवत्वात्॥अतएवअप्यताबच्छेदकप्रकारकेज्ञानस्यप्रथमोपस्थि
तत्वप्रथमोपस्थितिदशायांलाघवेनव्याप्यप्रकारकेज्ञानस्यवहेतुत्वेग्रहस्यमेवक्ष्यते॥अतएवप्रथमग्रहीता ॥३१॥

पिकायां चेतद्व्याप्तिः गौरवं लाघवानुरोधेन स्वरूपत इति दिक्॥ यत्तु व्याप्तत्वं यो यो धूमवान् स सोऽग्निमानित्युदाहरणवाक्या
न्तर्गतं तादृशाभावगर्भा निवान्योन्याभावगर्भा व्याप्तिः प्रतीयते॥ साधनसामानाधिकरण्यस्य तादृशाभावादि प्रसाधकस्यापदार्थस्य
भावात्॥ किन्तु साधनवत्त्वस्यापकत्वेऽवच्छेदक धूमसाधवच्छिन्नसाध्यसंबंधिताव्याप्तिः धूमादौ साधने तत्तावगम्यते इति
सैवानुमितिहेतुरिति तन्न॥ निरुक्तावच्छेदकत्वस्याप्युदाहरणादप्रतीतेः॥ यदपि यस्य ज्ञाने विरोधि॥ तदभावगर्भ
सामानाधिकरण्यं हेतुर्व्याप्तिः॥ अत एवोपाधिज्ञानं विरोधीत्यनौपाधिकत्वज्ञानं न हेतुः॥ विरोधी च हेतुमति साध्य
वदन्योन्याभावः स हेतुः साध्याभावत्ताभावज्ञानमपि॥ तथा च तदुभयगर्भव्याप्तिर्हेतुः॥ अन्योन्याभावगर्भ
वेस्योपलक्षणं॥ अत एवाग्रे अनौपाधिकत्वमेव व्याप्यवच्छिन्नमनौपाधिकत्वं हेतुलक्षणमिति॥ न चैवमननुगमः
साध्यविरोधिसामानाधिकरण्यविरोधीविरोधिसामानाधिकरण्यज्ञानत्वेन सर्वव्याप्तिज्ञानानामनुगमात्॥
साध्यविरोधित्वं च साध्याधिकरणानधिकरणत्वं साध्यवत्ताभाववत्साध्यवदन्योन्याभाववत्साधारणमिति॥ तदपि
न॥ अन्योन्याभावगर्भव्याप्तिश्चा[illegible]न सर्वेति अर्थं साध्यवगर्भव्याप्तिज्ञानादनतिप्रसक्तेः॥ कारणपर्याप्तावच्छे
दकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावज्ञानस्य[illegible]तेः॥ तस्याः[illegible]भावानवगाहित्वेन तस्य तत्राप्रतिबंधकत्वात्॥ न चैवापत्तिः॥

गा०र०८० अनुभवविरोधात् ॥ [illegible] त्वेन असत्त्वेनाभावकार्यव्यभिचारज्ञानस्यापि प्रतिबंधकत्वेऽपि व्यभिचारस्य हेत्वाभा-
सत्वानुपपत्तेश्च ॥ न च तादृशव्यभिचारज्ञानानां प्रतिबंधकतया तावद्भाववत्त्वरूपत्वमिति हेत्वादितिवाच्यं ।
तथासति व्याप्तिहेतुत्वेपि व्यवधानाभावात् ॥ तत्संहृष्टसहकृतसहचारदर्शनस्यैव हेतुत्वापत्तेः ॥ वयं तु पश्यामः ॥ व्य-
सत्ताभावान्योन्याभावव्यभिचारग्रहाभावेपि नानुमितिरिति सर्वानुभवसिद्धं ॥ तथा च यद्रूपेणेति न तदुभयव्यभि-
चारज्ञाने सैव व्याप्तिहेतुः ॥ तादृशोभयाभावसाधनाश्रयाश्रितसाध्यसामानाधिकरण्यरूपैव ॥ साध्यवद्ग्रहस्य
साध्यसत्ताभावसाध्यवदन्योन्याभावग्रहविरोधितया सकलसाधनाधिकरणे तदुभयस्य व्यभिचारग्रह-
विरोधित्वात् ॥ न च साधनाश्रयमहानसादौ सकलप्रसक्तवह्न्याश्रितत्वाभावादिदमयुक्तमिति वाच्यं ॥ यावत्सा-
धनाश्रयाश्रितसाध्यतावच्छेदकं तत्तद्वद्भिन्नसामानाधिकरण्यस्य विवक्षितत्वात् ॥ न च साधनाश्रयमहानसा-
दौ साध्यतावच्छेदकस्य वह्नित्वादेराश्रितत्वाद्वैफल्यादिदमयुक्तमिति वाच्यं ॥ स्वाश्रयघटितपरंपरासंबंधेन तस्यापि
तद्वृत्तित्वात् ॥ इयमेव व्याप्तिर्हृदाहृतानेयपदंभेत इति तस्य भाष्यपदैकवाक्यत्वं सिद्धमपि संगच्छते ॥ न च वी- वै ॥ २२
साध्येनैव ततः सकलधूमाद्यधिकरणावह्निसंबंधप्रतीतावप्यिवह्नित्वेन तदप्रतीतेः परंपरासंबंधाभानादिति वाच्यं ॥

सकलसाधनाधिकरणे वन्हिसंबंधेव न्हेत्ववन्हित्वसमवायेन सामानेतस्यापि भानात्॥ असंतत्ताभावान्योन्याभाव
गेगर्भव्याप्तिरत्नलक्षणं॥ अनौपाधिकत्वेन तु॥ अतएव तत्तज्ञानेऽसंतताभावादिगर्भव्याप्तिः॥ इत्यादिना प्रतीतावपि
नानुमितिः॥ उक्तयुक्त्या लाघवेन व्याप्यापेक्षत्वात्॥ अतएव अन्योन्याभावादिगर्भव्याप्तिग्रहे हेतुत्ववादिनः॥ इत्या
दिना अनौपाधिकत्वस्य व्याप्तित्वे ग्रहेपि नानुमितिरिति संक्षेपः॥ लक्षणमिति ज्ञानामित्यर्थः॥ नन्विति अनौपाधिक
त्वस्य व्याप्तित्वानभ्युपगमादितिभावः॥ हेतुत्वादिति॥ व्याप्तिज्ञानहेतुत्वादित्यर्थः॥ तद्धीरिति व्यभिचारधीरित्यर्थः॥ न
चसाध्याभिसाहचर्येति॥ न चान्यापीति॥ यद्यपि केवलान्वयिसाधारण्यानुरोधेन साध्यत्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रति
योगित्वमेव व्यभिचारः॥ तथापि अत्र विशेषणविरहस्यापि विशिष्टसामानाधिकरण्यविरहरूपत्वमसंभवतीति भावः॥
एतच्च संप्रदायमतमतिकारमतं चान्यान्याभावगर्भो अव्यभिचारो बाध्यः॥ इंद्रियेति॥ संयुक्तसमवायादिना इंद्रि
यसंबंधः स्मृत्यादौ धूमव्यक्तीनां विशेषणाभावादित्यर्थः॥ ननु एवं सामान्यप्रत्यासत्तिर्न स्यात्॥ अस्य अभावे दिग्मात्र
कथितोपनीतान्धव्याप्तं॥ अतएवालौकिकस्मरणस्य सर्वसिद्धत्वेपि अनुपपन्नत्वं स्यादित्यनुशयेनाह अतिरिक्तैव वृत्ति
तथा च विशेष्यतापिनामतेनाव्यवमन्यस्यापपन्नो॥ वाऽदृष्टापरिगणानं तु लौकिकाभिप्रायेणेति भावः॥ कल्पेव

अ.नि.

लेनेंद्रियसंबंधमेवसामग्र्येप्रसक्तिरितिनिमीलिताक्षस्य तद्धूम्यचाक्षुषधीर्नेतिबोध्यं ॥ मीमांसकमुत्थापयति
तदपरइति ॥ धूमवान्वह्निं नाभियेवधूमवान्वह्निनाप्यतसें धूमवत्तिसेवत्तान्निरूपणधूमवत्तिःप्रत्यक्षेणतांप्यतदुस
र्थः ॥ ननन्विति ॥ यदवस्तुदर्शनयधर्मिग्रहः स्तत्धर्मैवैवाग्रहस्यैवतदुपनयनेहेतुत्वादित्यर्थः ॥ तदनभ्युपगमइति ॥ न्तु तो
यलिंगपरामर्शानभ्युपगमेइत्यर्थः ॥ नचैवंसंनिकृष्टधूमधूमवत्तेनव्याप्तिग्रहः धूमांतरव्यभिचारग्रहे अनुमित्य
पत्तिरितिवाच्यं ॥ तन्मतेप्यभिचारज्ञानविरहस्याप्यनुमितौहेतुत्वादितिभावः ॥ व्याप्त्यनुभवेति ॥ व्यापारवतःकरण
त्वमितिप्रभिप्रायकरणत्वाभिमानविषयव्याप्त्यनुभवोपादानमितिध्येयं ॥ व्याप्तिज्ञानत्वेनानुमितिहेतुत्वात् ॥ स्वस्यमा
न्यधिकरणतदुक्तमितिसत्यक्तेति ॥ तस्यावश्यकत्वादितिभावः ॥ गवादिपदस्थिति ॥ तथाचतथाप्यद्याप्तिग्रह
सकलगोव्यक्त्युपस्थित्यर्थं मतेस्वीकारइतिभावः ॥ एतदपिपरासिद्धांतमभ्युपेत्यस्वमतेज्ञातावेवशक्तिग्रहादि
तिध्येयं ॥ लाभइति ॥ अनुभवइत्यर्थः ॥ वह्निमानितिजन्यपदमुत्तमभयत्रदेयं ॥ तेनननुमभिचारादिविकमितिध्ये
यं ॥ धूमस्यापीतितिभाव ॥ धूमत्वस्यापिपक्षासत्तित्वमावश्यकमितिभावः ॥ एकोलेतिपयपि सत्त्वादिज्ञातिसा
धकानुमानविशेषणज्ञानजन्यत्वमस्ति ॥ तथापितस्यनत्वेनहेतुत्वं किंतु ॥ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकत्वेनेति ॥ ३३

भावः॥ प्रसिद्धधूमवह्निसंबंधावगमादिति॥ न च प्रसिद्धधूमेपि देशांतरे व्यभिचारशंका स्यादिति वाच्यं॥ प्रसिद्ध
धूमे यावत्स्वसंबंधानां तस्य वह्निसंबंधावगमेपि अनुकूलतर्कादिविरहे धूमो वह्निमभिचारि न वेति संशयस्यानुभव
सिद्धत्वादिभावः॥ अत्रेदं चिंत्यं॥ सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिस्वीकारेपि अनुमानप्रामाण्यमंगीकार्यं॥ अन्यथैव
ति चानुमानादेव कालांतरीयदेशांतरीयधूमोपस्थितिसंभवे किमनया प्रत्यासत्त्या न च तदंतरा स्यव्याप्त्यादिग्रहवृ
त्तित्वेन विलंबितत्वमिति वाच्यं॥ तदनवतारदशायामपि व्यभिचारसंशयेदृष्टत्वेन मानाभावात्॥ तथा च सर्वत्र
संशयानात्त्यवच्छिन्नकोटिस्मरणादिविरहस्यापि संभवात् यत्र तत्संशयः तत्र प्रसिद्धे विशेषदर्शनस्य प्रतिबंधकज्ञान
जनकं किंचित्कल्पनीयं॥ यस्या कल्पने अप्यनुमानमेव कल्प्यते॥ नन्वासत्तिः पूर्वा॥ न च तदकल्पने
पक्षवृत्तिलिंगग्राह्यग्रहणं परामर्शाभावे नुमानमपि न स्यादिति वाच्यं॥ व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव
हेतुत्वमिति सिद्धांतात्॥ अत एव तत्स्वरूपेन पक्षीयसाध्यसंबंधाभावेन विशेषणाज्ञानाभावान्नानुमानस्यादिस
पास्त॥ विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादया विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव हेतुत्वमिति परसिद्धांतात्॥ न
न्वेवमनागतधूमज्ञानार्थं तदनुसरणमपि अनागतधूमप्रत्यासत्त्यर्थं सामान्यप्रत्यासत्तिस्वीकार आवश्यकः॥

संशयपन्नगतविरोधबुद्धेः विरोधप्रत्यासत्तिजन्यत्वस्याङ्गीकरणीयत्वादिति चेन्न॥ संशयस्य मानसत्वेनाप्युपपत्तेः
प्रत्यासत्तिसाम्यं तस्य मानसत्वात्॥ अतीन्द्रियविरोधस्येहैव संशयवत्॥ चक्षुरन्वयाद्यनुविधानस्य सहकारादिनापि चारण
धर्मदर्शनापेक्षणात्॥ अन्यत्र बाधकाभावेन तस्य चाक्षुषत्वात्॥ अतएवोक्तं पादकलेनैवानुमानमाचार्यैर्वि
रणे कुसुमाञ्जलौ शङ्का चेदनुमानमस्त्येव न सा चेत्॥ तस्माद्व्यभिचारसंशयस्यापादकतर्कविरहेति ति॥
अन्यत्॥ यदि सामान्यप्रत्यासत्त्या प्रसिद्धाप्रसिद्धसकलधूमोपस्थितावप्रसिद्धधूमविशेषादर्शनसत्ति धूमो व
ह्निव्यभिचारी न वेत्याकारः संशयः॥ न च यदि धनप्रभवो धूमोऽप्रसिद्धो वस्तुगत्या नास्त्येव प्रसिद्धधूमेषु तु व
ह्निसम्बन्धस्यावगतेः तदिन्धनप्रभवधूमगोचरः यत्तदिन्धनप्रभवो धूमो वह्निव्यभिचारी न वेति संशयो न स्यात्। प्रसि
द्धे तद्विशेषदर्शनात्॥ अप्रसिद्धस्य च तस्याभावात्॥ तदिन्धनप्रभवधूमेन सामान्यप्रत्यासत्त्याप्यनुपस्थि तेः।
न चासावसिद्धयत्त्वानुकूलतर्कविरहदशायां धूमो वह्निव्यभिचारी न वेति संशयस्तस्यापि सर्वानुभवसिद्धत्वात्॥ ३४
अथ कथंचित् तत्तदिन्धनप्रभवधूमत्वेन व्यभिचारित्वेन वस्त्वादि संशयाहितः ताद्दृशः संशय इतिमतं तर्हि
दि धूमपि धूमत्वेन धानवत्त्वादि संशयाहितमेवमाद्दृशः संशयास्तु॥ किं तदर्थं सामान्यप्रत्यासत्त्या लक्षणा॥ ननु सामा

न्यलक्षणं विना यथोक्तसंशयस्याप्यनुपपत्तिः॥ तथा हि वह्निव्यभिचारित्वेनोपस्थितासु घटादिव्यक्तिषु धूमस्य व्य
तिरेकनिश्चयेन धूमत्वे तद्वृत्तित्वसंशयाभावाद्वह्निव्यभिचारित्वेन सामान्यप्रत्यासत्त्या विशेषदर्शने व्यक्त्यन्त
तिरिक्तव्यक्त्युपस्थितिर्वाच्येति चेन्न॥ वह्निव्यभिचारित्वेनोपस्थितेषु वाच्येषु धूमत्वे व्यतिरेकनिश्चयस्य तत्रमा
नाभावात्॥ सामग्रीभेदात्स्वेववदनुमानेनान्यथासिद्धेश्च॥ यत्तु सदिंधनप्रभवधूमस्याप्रसिद्धविषयस्य विषम
स्येवाभावान्न च संशयानवकाश॥ प्रकृते चाप्रसिद्धधूमस्य यावत्त्वात् संशयेनभाग्यमिति॥ तन्न॥ उक्तसंशयाहित
स्योचितयावद्विजितस्य संशयस्याप्रसिद्धविषयस्यापि संभवात्॥ प्रामाण्यसंशयाहितविषयसंशयवत्तस्मादेतत्सिद्धं समि
त्याह॥ वयं तु ब्रूमः॥ वह्निमानिसन्नुमितर्विशेषणज्ञानजन्यत्वानुमानादेव सामान्यप्रत्यासत्तिसिद्धिः॥ न च दृ
ष्टान्ताभावः॥ तथा सति तत्र पर्वते गौरवविशिष्टज्ञानेऽपि विशेषणज्ञानजन्यत्वानुमिति विरहान्निर्विकल्पकासिद्धिप्र
संगात्॥ यदि च सा अप्रसिद्धिः पदार्थोपस्थितिसादेव प्रमीयादो विशेषणज्ञानजन्यत्वं हेतुः किं तु विशेषणतावच्छे
दकप्रकारकज्ञानत्वं विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वं यैव सविकल्पकत्वं नादिश्यते॥ एवं सति निर्विकल्पकासिद्धिदोषस्तदव
स्थमेव॥ यदि च यदि दृष्टान्तोपलब्धिः यदि हि विशिष्टज्ञानमात्रे विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वबाधकाभावादिति न त्वि

ध्रियेतिमन्यसेतदाप्रकृतेपितुल्यं॥ यद्यपिपरस्यनिर्विकल्पकासिद्धिस्तथैव॥ तथापितत्साधकयुक्तिंपरोप्यंगीकार
७८. यितव्यइतिस्वमनावच्छेदेनेदमुक्तमितिध्येयं॥ नचानुमानादेवविशेषणज्ञानमस्त्वितिवाच्यं॥ अनवस्थानात्॥
तस्मात्तदेकज्ञानसामान्यप्रत्यासत्तिर्धूमत्वादिकंग्राहयतीतितत्त्वं॥ यत्तुधूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिःसकलधूमनिष्ठैव नतु
संनिकृष्टधूममात्रे तथाचसंबंधिविशेषणता व्याप्तस्यसंबंधिभूतसकलधूमनिरूपणात्॥ सकलधूमोप
स्थितिविनातज्ज्ञानमशक्यमितितदर्थंसामान्यप्रत्यासत्तिस्वीकारइति॥ तन्न॥ सकलसंबंध्युपस्थितिंविनाप्येकसं
बंधिन्येवनिष्ठसंबंधस्यज्ञानसंभवात्॥ एकस्मिन्नपिकपालेघटप्रमाणघटसमवायग्रहात्॥ सकलधूमनिष्ठ
सामान्यव्याप्तेरपिस्मृत्यात्वेकस्मिन्नेवपक्षधर्मेधूमेतृतीयलिंगपरामर्शादिनाग्रहस्वीकारात्॥ ननुव्याप्ये
धूमभ्रमानंतरंधूमत्वेनव्याप्तिग्रहेकथंधूमत्वस्यप्रत्यासत्तिवैतुरावृत्तिनिततत्सत्त्वात्॥ नचतत्रनतस्य
प्रत्यासत्तित्वेतथात्वेसम्यग्ज्ञानेगृहीततव्याप्तेस्तत्रैवगृहीतव्याप्तेः॥ पर्वतेधूमदर्शनादनुमितिर्नस्यादितिचेन्न॥ वै ३५
ज्ञानिकसंबंधेनपुरोवर्तिनितत्सत्त्वादितिविवेचित॥ तत्समानविषयत्वेमापि॥ ति॥ अत्रेदंवति॥ इदंरजतमिति
ज्ञानस्यरजतसमानविषयत्वेनापिरजतेरजतत्वप्रकारकैकत्वाज्ञानवच्चं तत्समानप्रकारकत्वमात्रेणतथासति

रजतयेवसाजननीयेत्यत्रनियामकाभावादरजतेपिततस्यांसै॥सास्यात्॥ननुज्ञानस्यस्वप्रकाराधिकरणयेवेच्छाजनकत्वं॥
अतोनियमइतिचेत्॥तथासतिरजतत्वभ्रमस्थलेरतत्वप्रकारकज्ञानादिच्छोत्पत्तौरतत्प्रकारकेच्छानस्यात्॥किंतुरजततयेवस्याव
नचपरस्यतत्रेष्टापत्तिः॥इच्छोत्पत्तौरजतादिप्रकारकस्यानुरोधेनतेनापितदंगीकारात्॥ननुसमानविषयत्वेनापितस्यतत्कारण
त्वेपरैरभिमतत्वेनइच्छोत्पत्तौसानस्यात्॥तन्मतेरजतत्वप्रकारकज्ञानस्यइच्छायांविषयत्वादितिचेत्॥तर्हिभ्रमोप्यन्यथाख्याति
रन्यथाख्यातिकतयातन्नस्वीकरणीयमितिइष्टमस्माकं॥यदिदंत्वेनज्ञातायामेवइच्छोदुत्पत्तिस्थितातज्जतभेदाग्रहादेवसातत्रभवती
तिनपरकान्यथाख्यातिःस्वीकरणीयेतितदाज्ञातमुंविषयोभेदाग्रहादपीच्छेतितेनाभ्युपेयमन्यथाख्यातिप्रसंगात्
तथाचभाविसुखादेर्ज्ञातमेवेच्छास्यादितितज्ज्ञानार्थंसामान्यप्रत्यासत्तिस्तेनाकामेनापिस्वीकरणीया॥वस्तुतस्त्वि
च्छाभेदप्रयोजकत्वेनइच्छाजनकत्वमितिअन्यथाख्यातिसाधनावसरएवोक्तप्रायं॥तस्मादन्यत्रापिज्ञानस्यसमान
विषयत्वेनैवेच्छाजनकत्वात्॥अनागतसुखादिज्ञानार्थंसामान्यप्रत्यासत्तिःकल्पनीयेति॥तन्न॥अस्तुतावत्समानविषय
त्वेनज्ञानस्येच्छाजनकत्वंतथापिअनागतस्यज्ञानस्यानुमानेनाप्युपपत्तेस्तदर्थंसामान्यप्रत्यासत्तिःकल्पयितुमुचिता॥किं
सैनेवोपपन्नावन्हूलक्षणस्यनात्मकज्ञानात्॥नचलिंगादिप्रतिसंधानंविनापिस्तद्दर्शनादिदमयुक्तमितिवाच्यं॥अ

सिद्धः नित्यत्वावच्छेदकालोपस्थितानां सुखादिगोचरानुमितिजनितसंस्कारस्य सैवोपपत्तेरिति दिक्॥ श्री ४४
॥ रूपैदर्शीनेधारः समाप्तः॥ ॥ साध्यत्वाभिमतेति॥ साध्यत्वे साधनत्वे व्याप्यत्वे व्यापकत्वेन च सोपाधौ वक्तव्ये तत्त्व
भावमिश्रमभिमतपदं॥ ननु व्यापकत्वं व्याप्तिनिरूपकत्वं॥ तथा च व्याप्तौ गृहीतायामुपाधिप्रसमः तत्त्वयं च तत्वेदभावरूप
नोपाधिरूपप्रसयाधीनव्याप्यत्वप्रसप्रेरस्यान्योन्याश्रयस्य तत्त्वाह॥ अनौपाधिकत्वमिति॥ यद्यपि भिन्नाभिन्नव्याप्तिरि
त्यनन्यान्याश्रयत्वव्याप्यत्वस्थायोनानामपि इसाहः॥ अन्यथुपगमवावनादृयदृत्ति॥ न च साधनत्वस्य व्याप्तिघटितत्वेन दु
पसयवदोषदूतिवाच्यं॥ विशिष्यतत्तद्धूमत्वेन साधनतादि निर्वचनात्॥ लक्ष्यस्याव्याप्यननुगतत्वेनाननुगमस्यादोषत्वाद्
वेचाभिमतपदेनस्मितिथ्येयं॥ तद्वदिति॥ प्रतियोग्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावविशेषणे॥ तेन संयोगस्यकत्व
व्यापकत्वं स्यादिति ध्येयं॥ ननु प्रतियोगित्वं विरोधित्वं॥ न च सहानवस्थानं नियम इति पुनरन्योन्याश्रय इत्यत आह प्र
तियोगित्वमिति॥ प्रकृतव्यापकत्वनिरूपके विशंमते प्रयोगित्वमिति मतं॥ ननु तल्लक्षणमिदं गोत्वाश्वत्वेऽव्याकाशा ३६
दिघटत्वं तत्वाभावयोश्चातिप्रसंगात्॥ अन्योन्याभावप्रतियोगिन्यसत्त्वाच्च॥ एवं च वह्न्यादिसाधनसमानाधिकरणाकृ
शात्यन्ताभावादधिकरणमहानसाद्यधिकरणावृत्तित्वाभावसाधनाव्यापकत्वाभावादव्याप्तिनवयवादिकमप्युपाधिर्न स्यादिति

दृष्टान्तासंभवस्थलान्तरमाह साधनेति ॥ साधनपक्षधर्मेति क्रमेण दर्शयति पित्रेति ॥ उद्भूतरूपवत्त्वस्येति ॥ उद्भूतपदं प्रत्यक्ष
परं ॥ समव्याप्तोपाधावभिप्रायेण यदुक्तं साधनव्यापकत्वशंकानिरासार्थं तदिति ध्येयं ॥ पक्षेतरस्योपाधित्वे मन्वानानां न्या
यिकसिद्धान्तानुसारेण तल्लक्षणेतिव्याप्तिं दर्शयति पक्षेतर इति ॥ बाधानुन्नीतपक्षेतरस्येत्यर्थः ॥ पक्षमितरस्मादिति
मुख्यसाध्यवति ह्रदादिपरं पक्षेतरपदं ॥ पक्षातिरिक्ते साध्यव्यापकत्वाभिप्रायेणेदं बोध्यं ॥ अतिव्याप्तेश्चेति ॥
तन्मत इति शेषः ॥ ननु व्यर्थविशेषणत्वराहित्यं सतीत्यन्तलक्षणं विशेषणीयं ॥ अतो नातिप्रसंग इत्यत आह नन्
चेति ॥ न सदुपाधिरिति ॥ न सदुक्तोपाधिलक्षणाक्रान्त इत्यर्थः ॥ तत्साध्यकत्वादिति ॥ तथा चोक्तलक्षणसत्वात्
बाधानुन्नीतपक्षेतरेतिव्याप्तिस्तदवस्थैवेति भावः ॥ वस्तुगत्येति बाधानुन्नीतस्य न साध्यव्यापकत्वमिति न तत्राति
व्याप्तिरिति भावः ॥ पक्षातिरिक्त इति ॥ तथा चोक्तलक्षणे साध्यव्यापकपदं पक्षातिरिक्तसाध्यव्यापकपरमेव
वाच्यं ॥ तथा चातिव्याप्तिस्तदवस्थैवेति भावः ॥ विपक्षेति निर्विशेषणागोवाधपाधावव्याप्तिवारणाय प्रविष्टधटु
माधरः ॥ प्रमेयत्वादेरिति ॥ तस्य केवलान्वयित्वेनाव्यावर्तकत्वादिति भावः ॥ परसिद्धान्तानुसारेण परोक्तस्योपाधिल
क्षणस्य पक्षेतरेतिव्याप्तिमुक्त्वा स्वपक्षेऽनुमानद्वेषिणे चार्वाकैस्तस्योपाधित्वमुपपादयति तथापि चेति ॥ विप

अ०निर०

।क्षाभाववत्त्वविशेषणस्य सत्त्वेऽपि चेत्यर्थः॥ तत्रेति। पर्वतत्वादावित्यर्थः। तद्व्याप्यत्वेति॥ अन्यत्रेति॥ पक्षेत
रत्वादेः पक्षनिष्ठसाध्यव्यापकत्वाभावात्॥ पक्षातिरिक्तसाध्यव्यापकत्वमेवाभिमतं एवं च तद्व्याप्यस्यापि पक्षाति
रिक्तसाध्यव्याप्यत्वेऽपि पक्षनिष्ठसाध्याव्याप्यत्वे॥ कथं व्यभिचारः। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकात्यन्ता
भावसामानाधिकरण्यस्य व्यभिचारत्वादिति। विशेषणमिति॥ विपक्षाव्यावर्तकविशेषणभिन्नत्वरूपमित्यर्थः
दूषणेति॥ यद्यप्युपाधिना व्यभिचारोन्नयनेऽपि पक्षेतरत्वस्योपाधित्वसंभवेन नास्य दूषणासमर्थत्वं। तथाप्यना
नतयैव तदुक्तं॥ प्रकारान्तरमिति। तदन्यत्वे सतीत्यादिविशेषणमित्यर्थः॥ उपाधिबाधाभावेऽपीति॥ उपाधित्वाभावा
भ्युपगमेऽपीत्यर्थः॥ एवं च दूषणसमर्थत्वेनोपाधित्वमेव स्वीक्रियतां किं तद्व्याप्यत्वप्रकारान्तरानुसरणेनेत्यर्थः॥ पक्षे
तरदूषकताबीजमेव नास्ति॥ तथा च तद्व्याप्यत्वप्रकारान्तरानुसरणमुचितमेवेत्याशयेन शंकते अथेति॥ न विप
व्याप्तिविरहान्नाव्यवृत्तेतयात्वस्यापि दूषकत्वं॥ साध्याव्याप्यत्वमिति॥ साध्यव्यभिचारित्वं चेत्यपि दूषकत्वं एवं हीतिपक्ष
क्षवृत्तिश्चोपाधिनस्यादित्यपि दूषकत्वं॥ दूषकापत्तिमाशंक्य दूषणान्तरमाह किं चैवमिति॥ यद्यपि बाधोन्नीतपक्षेत
रेनासाधारण्यं बाधेन व्यतिरेकपक्षस्यैव सपक्षत्वेन तद्व्याप्यत्वस्याभावात्तेऽपि पक्षमात्रवृत्तित्वरूपासाधारण्यं इति। १|३७|

मताभिप्रायेणेदं बोध्यं ॥ अत्रेच्छात्रैकापत्तिं न दूषणं शंकते नन्विति ॥ नोपाधिनियमः न पक्षमात्रवृत्तिव्यतिरेकप्रतियो
ग्युपाधिनियमः ॥ अतेनस्त्वादेरिति ॥ तद्व्यतिरेकश्च न पक्षमात्रवृत्तिः प्रदीपादावपि तद्वृत्तेरिति भावः ॥ अत एवाह स्वे
त्विति ॥ यद्यप्यत्रापि पूर्वं तस्यादिकमुपाधिर्भवत्येव उपाधेः निसर्गापवादात् ॥ न च व्याप्तौ तद्व्यतिरेकस्य पक्षभागा
सिद्धत्वात् समत्वेन पक्षं स्वभावकृतमानोपाधियंतस्येति वाच्यं ॥ अत एवात्र समनीतस्य पक्षे साध्याभावे संभव
तु ॥ तथापि पक्षमात्रवृत्तिव्यतिरेकप्रतियोग्युपाधिं विनाप्यसाधारण्यसंभवादित्यर्थः ॥ तत्र दूषणं साध्यव्याप
कोपाधिमभिप्रेत्य अन्यथा तेजोघटान्यतरावृत्तिं नसाधर्म्यापकघटत्वाद्युपाधिसाधारण्यात् सगतमेवस्यादित्यथ
यं ॥ ननु पक्षमात्रवृत्तित्वं नासाधारण्यं व्यतिरेकित्वमिलयापत्तेः ॥ तथा च बाधोन्नीतस्थलेपि नासाधारण्यमित्य
परितोषकारणं ॥ अपि चेति ॥ इदं ततो यद्वीति ॥ पर्वतो पक्षे इदं समवोगी तत्रेदं बोध्यं ॥ असाधारण्याभावादिति ॥ पर्वतो वह्निमत्वक
पादौ सपक्षेपि स्वत्वादिति भावः ॥ व्यतिरेकिजातिर् ॥ पवैतत्रवह्निव्यतिरेकेणापि व्यतिरेकव्याप्ति पुरस्कारेण सत्वाति
पक्षसंभवादित्यर्थः ॥ तस्याद्वीति ॥ असाधारणस्यापीत्यर्थः ॥ न च ... सत्वेति पक्षातरवत् ॥ तत्रासाधारण्यं न हा
वः ॥ शालमण्यो नान्यशतोलिन्यामानं ॥ एकेनापि वह्नेतोः प्रतिबंधसंभवान्नेति भावः ॥ नन्वेवमुपाधेरुक्तौ

धनस्य व्यभिचारोन्नायकतापक्षस्य प्रागेव निरस्तत्वात्॥ तत्सत्त्वेपि पक्षाभावपनयस्य पक्षस्यैव दूषितत्वादित्याशयं
स्यापसंहरन्ति तस्मादिति॥ उभयोः साध्यसाधनयोः साध्यसाधनयोरित्यर्थः तच्चेतित्यावत् तद्धारणार्थं विशेषणे दाने
अर्थमित्यर्थः॥ पक्षेतरमात्रस्योपाधित्वे तेन साधकतासाधनानुमानेपि सम्भवदोषस्यादित्यभिप्रायेणाप्रस्तुतस्योपाधि
त्वं परिहृत्य पुनरतिव्याप्तिदोषमाशंकते॥ भवतुवेति॥ आचार्यलक्षणं दूषयितुमाह॥ नापीति॥ पर्वतेतरस्सादिके
धनसमव्याप्तमिति नातिव्याप्तिरिति भावः॥ विषमेति॥ तथाच तत्राव्याप्तिरिति भावः॥ अत्र साधनावच्छिन्नसा
ध्यव्यापकोपाध्यव्याप्तिरपीति बोध्यं॥ समव्याप्तस्यैवोपाधित्वमित्यत्रोपपादकमाशंकते॥ अथेति॥ अभावतः अवि
द्यमानस्याभावतः विद्यमानस्य॥ अन्यथा विषमव्याप्तस्योपाधित्वे॥ पक्षेतरस्यापीति॥ बाधानुन्नीतपक्षेतरस्यापि
त्यर्थः॥ पक्षपि तत्र साध्यव्यापकतापि नास्ति पक्ष एव व्यभिचारात्॥ तथापि पक्षातिरिक्तसाध्यव्यापकताभिप्राये ॥३८
णेदं बोध्यं॥ एवं सति पर्वतेतरवृत्तिवह्निसमव्याप्तेरुपाधित्वं स्यादेव॥ पक्षातिरिक्तसाध्यसमव्याप्तत्वादिति दूषणा
स्यैव॥ दूषणान्तरमाह दूषणेति॥ पुनस्तदेवाशंकते॥ नन्विति॥ स्ववृत्तिधर्मोपसंक्रामकत्वरूपोपाधिपदप्रवृत्तिनि
मित्तानुरोधात्॥ साध्याव्याप्यत्वं व्यभिचारोन्नयनार्थं च साध्यव्यापकत्वमित्यर्थोत्तु समव्याप्तस्यैवोपाधिरित्यर्थः॥

ननु विषमव्याप्तिस्थलेपि धर्मान्तरवत्त्वादौ दोषवत्त्वादरोपस्तयैवेति कथं तस्यानलक्ष्यता ॥ न व्याप्तिरूपधर्मसंक्रामकत्वेन
स्वानि इत्ति निमित्तमिति चेन्न ॥ दृष्टान्ते उपकुसुमादावभावात् ॥ इति दूषणोत्स्वस्यैव दूषणान्तरमाह तत्त्विमितिलिङ्गभ
दावमिति ॥ ननु एवं विषमव्याप्तस्योपाधिपदप्रयोगविरोधाभाव इति भावः ॥ ननु लौकिकव्यवहारानुमेयः संकेतः ॥ न च
लोकस्यापि व दृष्टविवाद्यापि लोकव्यवहारस्तत आह ॥ किं चेति ॥ लौकिकव्यवहाराभावेपि परीक्षकव्यवहाराद उपाधि
पदवाच्यत्वमिति भावः ॥ समव्याप्तस्यैवोपाधित्वमुपपादयितुं कस्यचिन्मतमाहान्ये त्विति ॥ पक्षसाध्यव्यापकस्य साधनाव्या
पकतायाः अभावः साधनव्यापकत्वमिति यावत् ॥ तदपि प्रसंजितं बोध्यं ॥ अन्यथा सम्भवादुपाधेः साधनाव्यापक
त्वादेवं च सति यदि येन प्रसंजितेन साधनव्यापकत्वेन हेतुसाध्ययोर्व्यभिचाराभाव आपादयितुं शक्यते स साधनाव्याप
कस्तत्रोपाधिरिति निष्कर्षः ॥ तादृशश्च समव्याप्त एव ॥ न त्वसमव्याप्तः तस्य प्रसंजितेन साध्यव्यभिचाराभावनिश्चयम
तु ॥ व्याप्यव्याप्यस्य सुतरां व्याप्यत्वात् ॥ ननु ध्वंसविनाशित्व न स्यादित्र विषमव्याप्तेर्भावव्याप्यावतिव्याप्तिः ॥ जन्यत्वसम
निभावत्वव्याप्यं हि स्यात् ॥ विनाशित्वे व्यभिचारीनस्यादिस्यात् दृष्टत्वसंभवात् ॥ जन्यभावत्वस्यैव नाप्यताव च्छेदकत्वा
दिति चेन्न ॥ व्याप्यत्वं सर्वत्र साधनतया व्यभिचाराभावमापादयति ॥ तस्य विवक्षितत्वादिति ॥ भावत्वव्याप्य

मणि

प्यत्वंच प्रमेयत्वादौ प्रत्यक्षत्वेन ननु तत्र प्रमेयत्वस्य भावत्वव्याप्यत्वेऽपि विनाशित्वे व्यभिचारे विरोधाभावादिति
तस्यासाधारणत्वेन विषमव्याप्तस्य साधनव्यापकत्वेऽपि सव्यर्थः॥ व्यतिरेक इति। साधनव्यापकत्वमिसमर्थः॥ ननु सर्वत्र सम
व्याप्तस्याभावात् व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरित्युपाधिभङ्ग इत्यत आह व्यभिचारइति॥ वस्तुतः समनियतमनेन तथा
भवतीति ध्येयं। येन मतिसाध्यव्यापकत्वस्योपाधौ यथार्थत्वात्। समव्याप्तस्योपाधित्वभङ्गमेवसाह। नवा पि इति
नचेष्टापत्तिरित्याह नवेति॥ तथा चेति। साध्यसमव्याप्तस्यैव व्याप्तिलक्षणीभूतानौपाधिकत्वज्ञानाधीनत्वादिति
भावः॥ येन ज्ञानौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञानकारणमिति मतमवलम्ब्योक्तमिति ध्येयं॥ तत्तिसाध्यव्यापकत्वे व्याप्य
त्वमेवानौपाधिकत्वं तथा च न तद्व्याप्तिलक्षणस्यादुक्तरूपाव्याप्तिरित्यत आह। अनौपाधिकत्वं चेति। तथा च
पाकसाध्यव्यापकव्याप्यत्वेन तत्त्वेन ज्ञानाति व्याप्तिमितिभावः॥ तदेवेति। तथा च विषमव्याप्तस्यापि तथात्वात् दूषणाद
मिति भावः॥ ननुपव्यतिरेक इति। ननु समव्याप्तिव्यतिरेके व्यभिचाराभावनियमस्त्वनुमितिनियमो नास्ति। तेनह्र ३९
दे वह्निमद्धूमादित्यादौ तादृशोपाध्यभावेऽपि स्वरूपासिद्ध्या अनुमित्यभावादिति चेन्न। पक्षवृत्तित्वे बाधसतिरे
धाभावेऽपि व्यतिरेकलिङ्गसमीचीनत्वनियमः॥ तदेव दूषणमित्युपाधौ ह्रदत्वादेरिति॥ आदिपदग्राह्यं व्यभिचारादिपा

न्यहः॥ अन्यतरत्वमतिरिक्तमन्यतरत्वसहितलिङ्गस्य समीचीनत्वादित्यर्थः॥ यद्यपि न तु पर्याप्तिरेकैकत्र भवत्येव व्याभिचाराभा
वहुत्वं स्वार्थयथार्थत्वेनैवोपपत्तेः॥ पुनरुक्तं चैतत्तथाव्यभिचारविरोधित्वेनेन सर्वपक्षस्तथैवोक्तत्वेन तस्यैव च निराकर्तुं हेत्वितव
तथापि कुरुसमां जातिप्रकरणानुरोधादेवं व्याख्यातं॥ तत्रानुमितिपदस्य कण्ठरवेणाभिधानात्॥ साधनावच्छिन्नेति सा
गाभावविनाशीजन्यत्वादिसाध्याभाववत्पाधाकसाधनादित्यर्थः॥ अन्ये तु॥ तल्लक्षणमात्रं निर्वचनं प्रकृते किं तत्प
नरूपणोपाधिरिति नो हेतुहेत्वाभासः तेन तद्रूपेणोलस्य निर्वचनं॥ न चोक्तैवरूपेणाज्ञातः स तथा तद्विशेषणतया ज्ञात्वा तेन ज्ञातस
स्यापि साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेन ज्ञायमानस्याभावत्वादस्तत्त्वोपाधित्वेन दोषत्वादिति भावः स्याद्॥ व्याकृति
धेयमिति॥ एतत्पक्षेतिरिक्तसाध्यव्यापकत्वमादायेदृश्यं॥ आर्द्रेन्धनवत्त्वादाविति॥ यद्यपि पक्षस्यवादरत्व तत्रावच्छे
दकत्वं संभवति॥ अन्यथा सिद्धान्तव्यग्रतः॥ तथापि तेन रूपेणाज्ञातस्यापि दुष्टत्वसाध्यव्यापकत्वेन ज्ञातस्य तत्र तस्य हे
तुत्वमिति भावः॥ तथा च यन्नरूपेणाज्ञातस्य दोषत्वं तन्निर्वचनं यदि लक्ष्यं वदेद्दूषणं॥ द्रष्टव्यं॥ यद्वा अवच्छेदकस्य सा
ध्योपाधित्वमपि नास्यवच्छेदकत्वमपि यत्तेन तदुक्तं॥ तथा चार्द्रेन्धनव्यापकतावच्छेदकधूमत्वमेव नत्वन्यत्ते रत्वादिति भा
वः॥ पक्षधर्मेति॥ वायुः प्रत्यक्षः स्पर्शवत्त्वान्महत्त्वे सति रूपवत्त्वादित्यादौ उद्भूतरूपवत्त्वं रूपावच्छेदापनादित्यर्थः॥ जन्यमिति

इदमपि पक्षातिरिक्तसाध्यव्यापकतामादायैवेदं परमार्थतस्तु व्याप्तिरेव स्वरूपा ज्ञेयं ॥ ननु व्यभिचरितत्वस्याभाव
गर्भितया अखंडाभावेनैवेयाथार्थ्यं ॥ अन्यथा साध्यव्यापकव्यभिचारित्वादिसत्त्वेपि साध्यव्यभिचरितत्वमात्रस्य
आपत्तया उपाधिनाऽसाधकतासाधनं न स्यादेवमत आह । किंचेति । प्राग्ररक्षणस्यापयोगानापीतरमिति तु
क्तेभयर्यति ॥ अप्रासकालत्वादिति ॥ तदानीं विशिष्टव्यभिचारस्यानाकांक्षितत्वस्याभिधानादिति भावः ॥ तच्चासि
द्धावेति ॥ उद्धसाध्यव्यभिचारलिंगीभूतविशिष्टसाध्यव्यभिचारसिद्ध्यर्थमुपाधिरुद्भाव्यत इत्यर्थः ॥ तर्हीति
साध्यांशादेव शुद्धसाध्यव्यभिचारोन्नायकस्य उपाधित्वे न दोष तापुपगमादिति भावः ॥ ननु साक्षाद्वेशुद्धविसमनुम
यनाहकिंचेति ॥ नोपाधिरिति ॥ तस्य साध्यव्यभिचारव्यधिकरणत्वप्रतरत्यायत्वेन तत्साधनोपयोपन्यासस्या
नहेत्वादिति भावः ॥ रत्नकोशकारमतमाशंक्य तस्य दत्तदिति ॥ पक्षधर्मताबललभ्यमिति ॥ तथा च बाधानुन्नीतप
क्षेतरपि नाप्तिस्यातिसिद्धिभावः ॥ कलकत्वमिति ॥ यद्यपि अत्र मात्तिसत्त्वं व्यभिचारमा साधारनुपपत्तिः ॥ न च प ४
क्षधर्मताबललभ्यानि सम्यव्यभिचारस्य मयसेसत्वोन्नायकः दोषमिति वाच्यं ॥ एवं हि तत्र स्वावन्हिव्यभिचारादि
तया धूमस्यापि सोपाधितापत्तेः ॥ तथापि नायमनिरमः अकृतकत्वादिनिप्रत्वेतिपक्षाव्यापकत्वमादूषक स्वसंभवा

त्॥ न च भिन्नप्रकारतया सत्प्रतिपक्षो व्यापकत्वमपि कथमिति वाच्यं॥ विरोधप्रमाप्रयोजकत्वेन पर्यवसितानिय
तस्य साध्याभावसाधनद्वारा तदुपजीव्यत्वमयैवोपाधिबुद्धिरित्यत्र तात्पर्यं॥ न च कृतकत्वस्य पक्षवृत्तितया
तद्व्यतिरेकस्य च तत्सिद्धत्वेन सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वं कथमिति वाच्यं॥ शब्दानित्यतावादिनः उपाधिदातुर्मते शब्द
स्य कृतकत्वादिति भावः॥ अत एव कृतकत्वसाधनमाशंक्य निषेधयति॥ यद्वेति॥ रूपकतेति॥ सत्प्रतिपक्षोत्थापन
दिसंदर्भः॥ तथा च व्यभिचारोन्नायकतापक्षे न वैयर्थ्यं भि चारव्याप्यत्वं॥ न तु तथापीति भावः॥ ननु पर्वतो वह्नि
मानित्यत्र व विपाव पा ममसार्द्रेन्धनमुपाधिः स्यात्॥ तस्यापि पक्षधर्मताबललभ्यपर्वतीयवह्निव्यापकत्वात्
साधनाव्यापकत्वाच्च॥ न च व्याप्तिः॥ मेयत्ववद्व्यभिचरितस्यापि धूमस्य साध्यव्यापकत्वादिति वाच्यं॥ पक्षधर्मति
त्वेन पक्षसत्प्रतिपक्षोत्थापनसमर्थत्वात्॥ धूमवह्निव्यभिचाराभावे तत्तदनुमानस्यासंभावितत्वात्॥ न चाक्त
त्वाद्यसिद्धिव्युत्पत्तिवेतिरक्तस्य सत्त्वदशायां तत्र माह प्र्यवंहीति॥ असमवेतत्वपर्यवसाने वारकाभावादाह साव
यवत्वरति॥ जन्येति॥ परमाण्वादिप्रसिद्धद्व्यणुकाभ्यां मनसोऽप्यसिद्धिदशायां च गगनादौ व्याप्तिग्रहार्थं जन्यपदं॥ अ
स्वेदजभावेनैव व्यर्थमिति ध्येयं॥ व्यभिचारावारकस्यापि व्याप्तिग्राहकत्वादेव न वैयर्थ्यमित्यपरे॥ जन्यमह

धनव्यापकीभूतः॥ त्रिभुवनाव्यभिचारित्वीसग्निमंयपर्यालोचनयातथैवलाभात्॥ अंजनवत्वेन धूमव्यापकी
भूत धर्मावच्छिन्नवन्हिव्यापकमितिनोक्तदोषः। नन्वेवं प्रमेयत्वेयत्वेन वा पार्थिवहिरिंद्रियप्रत्यक्षत्वसाधनेऽप्यत्वावच्छि
न्नत्वहिरिंद्रियप्रत्यक्षत्वव्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वं कोकिलादिसाधारणेन मित्रापुत्रत्वेन मित्रातनयत्वस्य मत्वसाधनेमि
त्रातनयत्वावच्छिन्नव्याप्यव्यापकं शाकपाकजत्वं चनोपाधिः स्यात्॥ नचतयोः दृढधूमसाध्यव्यभिचारानुन्नायकत्वेन ना
नुपाधित्वमिष्टमेवेतिवाच्यं॥ प्रमेयत्वे बहिरिंद्रियप्रत्यक्षत्वव्यभिचारिदृढतादृशतद्व्यभिचारित्वात्॥ दृष्टयष्टकमु
मित्रापुत्रत्वेऽप्यमत्वव्यभिचारिमित्रातनयत्वेनरवशाकपाकजत्वव्यभिचारित्वात्॥ अघटत्वात्॥ इत्थं वं तयोरपि
दृढधूमसाध्यव्यभिचारोन्नायकत्वादितिचेन्न॥ उक्तरीत्यातयोस्तत्व्यभिचारोन्नायकत्वेपिअनुपाधित्वस्यष्ठ
त्वात्॥ अविशेषितनैवपक्षेभिचारित्वेन लिंगेन हेतौ विशिष्टसा अव्यभिचारेपिसाध्यमानेपक्षधर्मता
बलात् केवलसाध्यव्यभिचारोन्नियाति॥ तस्यैवदृढधूमसाध्यव्यभिचारोन्नायकस्योपाधित्वव्यवहारात्॥ सच
साध्यव्यापकधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकएवभवति॥ नचैवंतत्रव्यभिचारोपिनस्यात्॥ तस्योपाधिव्याप्यत्वा
दितिवाच्यं॥ नहितत्रोपाधिरवनास्तीतिभ्रमः॥ किंतु तयोरनुपाधित्वे प्रयक्षसामग्र्याः साधनव्यापकधर्माव

च्छिन्नसाध्यव्यापकस्य तत्राप्युपाधित्वसंभवादित्याहुः ॥ नन्वार्द्रधूमसाध्यव्यभिचारोन्नयनस्य दूषकतावीजस्य
सत्त्वे तयोरनुपाधित्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । निरुक्तलक्षणतावच्छेदकेन च तयोः संग्रहः स्यात् ॥ स्वपक्षलक्षणाकरणात् साम
ञ्जस्येन तद्वाच्यत्वे नायत्तत्वविशेषणान्तरप्रक्षेपस्य अनुचितत्वात् । अन्यथार्द्रधूमसाध्यव्यापकसंग्राहकं लक्ष्यतावच्छे
दक मभिधाय साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमेवोपाधिलक्षणमिति स्फुटमेव वक्तव्यात् ॥ यदि च तदस्फुरणा
दिपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिस्फुरणाद्व्यभिचारोन्नयनेनानुमितिप्रतिबन्धात् सोपाधित्वं तल्लक्ष
णाक्रान्तिरिति मन्यसे तदा साधनाव्यापकधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकप्रत्यक्षसामग्र्या धूपाद्यस्फुरणेऽनुक्तरी
त्यापि व्यभिचारोन्नायकयोस्तयोः स्फुरणस्यानुमितिप्रतिबन्धात् ॥ तयोरप्युपाधित्वे यत्तल्लक्षणाव्याप्तेरपि वज्रले
पत्वात् । विरुद्धपक्षव्यभिचारिणोस्त्वादिकं च प्राकृताभिप्रायं ॥ अन्यत्र तु प्रकारान्तरेणार्द्रधूमसाध्यव्यभिचा
रोन्नयनमिति अयं पक्षपक्षधर्मावच्छेदेन यत्र साधनवत्तीत्याहुः ॥ तेन पक्षधर्मावच्छेदेन साधनवति साध्यप्र
सिद्धेन पक्षधर्मावच्छिन्नेऽपर्मेयसिततवैनाभिमतमिति ॥ तत्तु छ्वाप्यः प्रसक्तश्चैवमुक्तादिसाहाय्यादकृतरूपवत्त्वादेव ४२
व्याप्तेः ॥ उक्तलक्षणतावच्छेदकसंगृहीतत्वेन व्यभिचारोन्नमनसमर्थत्वे न च तदनुपाधित्वं वक्तुमशक्यत्वात् ॥ न

न्वात्तदृत्तरीत्या। उपाधिव्यभिचारोन्नायकस्योपाधित्वेन संग्राह्यत्वे संग्राहकं च तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति तद्ध
र्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वं यत्र साधनाव्यापकत्वं तद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं वा स्वानधिकरणीभूतसा
धनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं वा लक्षणमस्तु॥ अथैवं गंधप्रागभावावच्छिन्नो घटो गंधवान्
पृथिवीत्वादित्यादौ तदूर्ध्वप्रागभावकालीनत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापके तदूर्ध्वप्रागभावकालीनत्वावच्छिन्नपृथिवीत्वव
तिपक्षसाधनाव्यापकमेतत्कालीनरूपवत्त्वमुपाधिः स्यात्॥ न चेष्टापत्तिः। अपसिद्धान्तादिति चेन्न॥ यद्धर्मवति सा
ध्यव्यापकत्वं तद्धर्मवति साधनाव्यापकत्वमित्यर्थाद्रूपादिरुपाधिस्तु न तथा॥ तद्धर्मवति पक्षे साध्याव्यापकत्वात्॥ न
चैवं श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र नरत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकं मित्रापुत्रत्वसादौ साधनाव्यापकं शाकपाकजत्वमु
पाधिर्न स्यात्॥ नरत्ववति साध्यव्यापकस्य तत्र तत्र इति साधनाव्यापकत्वाभावात्॥ मित्रापुत्रत्वस्य नरत्वसमव्याप्यत्वेशा
कपाकजत्वादिति वाच्यं॥ नरत्वसामान्यतरत्वमादाय तत्राप्युक्तलक्षणसत्त्वात्॥ अत्र च वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादि
त्यादौ रूपत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकमुद्भूतत्वादिकमुपाधिः संग्राह्य एवेति न तत्रातिव्याप्तिः॥ प्रमेयत्वं प्रत्यक्षत्वव्य
भिचारित्वेनोद्भूतत्वव्यभिचारि स्यात्॥ रूपत्ववदित्यादिकमपि तस्यापि शुद्धसाध्यव्यभिचारोन्नायकत्वसंभवात्॥ न

भं०२।

चेत्तस्यापि कृतत्वं तीयोपाधिवदिति मीमांसा वा उपाधित्वस्वीकारे पसिद्धांतः॥ तस्योपलक्षणत्वात्॥ पक्षधर्मावच्छि
न्न साध्यव्यापकमप्युपाधिरेव प्रवेशाद्वा पक्षधर्मपदेन साधनसामानाधिकरण्यस्यैव धर्मस्य विवक्षितत्वादिति चे
त्॥ अत्र वदंति॥ घटः पृथिवी उत्पन्नत्वादित्यत्र घटान्यत्वावच्छिन्नपृथिवीत्वव्यापकं पक्षधर्मेव साधनाव्यापकं घटा
वृत्ति गुणवत्त्वमुपाधिः॥ तत्रोक्तानि तानि लक्षणानि अव्याप्तानि॥ घटान्यत्वस्य साध्यव्यापकस्य तस्य तद्वृत्ति
साधनाव्यापकत्वाभावात्॥ पक्षे साधनाव्यापकस्य तस्य तद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावात्॥ स्वात्माधि
करणीभूत साधनाधिकरणीभूत पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावात्॥ न च व्यभिचारानु
न्नायकत्वेनायमुपाधिरेव न भवतीति वाच्यं॥ इदं पृथिवीत्वव्यभिचारि द्रव्यत्वप्रमेयत्वात् इति प्रतीति
विशेष्यत्वे सति घटावृत्तिगुणवत्त्वव्यभिचारित्वात् मेयत्ववद्दित्यादिक्रमेणास्य संभवात्॥ अत्र च स्वरूपासि ॥४३॥
द्धिवारणाय द्रव्यत्वेति॥ न च व्यभिचारावारकत्वेन वैयर्थ्यमिति वाच्यं॥ वितयगौरवप्रसीति विशेषविशेष्यत्वे
व्यर्थत्वशंकानवकाशात्॥ अर्थविशेष्यत्वनिवारणमपटत्वेति॥ एवं च पटत्वपर्व्यभिचारवारणाय विशेष्यति
तिमंतव्यं॥ व्याप्तिग्रहस्थानार्थमाह प्रमेयत्वेति॥ घटत्वव्यभिचारवारणाय सत्यंतं॥ यद्वा॥ इदं प्रमेयत्ववभिन्न

पक्षधर्मान्यत्वे सति घटावृत्तिगुणत्वस्य व्यभिचारित्वस्येदिति असाधारणाभावेन वैयर्थ्यमिति ध्येयं ॥ न च यद्व्यभिचारित्व
मात्रेण साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वसिद्धिः ॥ स्वव्यापकोपाधिव्यतिरेकेन संभवादिति ॥ अत्र च विशेषणांतरप्रक्षेपेण तथात्वमि
ति वाच्यं ॥ एवं हि प्रमेयत्वे साध्ये मेयत्वादिसाधने द्रव्यत्वादिकमुपाधिर्भवेदिति किं न स्यादिति हेत्वर्थे उक्तलक्षणानुस
धारणप्रवेशस्य नैयत्यसामर्थ्यं निर्वक्तव्यत्वात्तदलक्षणपक्षव्यावृत्तस्य केवलव्यतिरेकिणोदानमत्राभिमतमेवेति ॥ वयं तु ब्रूमः
मधुकरीसाध्ये व्यभिचारोन्नायकस्योपाधित्वेन संगतावपि ॥ न तावत्पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साध्यसमाना
धिकरणत्वे सति वा साध्यव्यभिचारिसाधनाव्यापकत्वमुपाधिलक्षणं बाध्यं ॥ अत्र च निरधिकरणो साध्यविरुद्धे च
सर्वथा व्यापकोपाधिव्यवहाररहिते तत्र अतिव्याप्तिवारणाय सत्संतं ॥ अनेन च व्याघ्रादौ भूमादिहेतावुपाधित्वप्रसंगवारणाय सा
ध्यव्यभिचारीति ॥ नन्वेवमुपाधिस्थानकालेष्वेव साधनेन साध्यव्यभिचारितावेन नियमात् ॥ तदुक्तं यत्र व्यभिचारित्व
कृतेन स्यादिति चेन्नास्तीति ॥ न ह्यनेन रूपेण ज्ञातस्योपाधेर्व्यभिचारोन्नायकत्वं किंतु उक्तरूपसाध्यव्यापकत्वे सति पक्षधर्म
मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादिना ॥ इदं तु सकलसंग्रहाय केवलं मात्रेण साधारणत्वेन विपक्षवृत्तित्वादिना नैव
दूषकत्वं [illegible] व्यभिचारोन्नायकत्वमुपलक्षणमिति ॥ इदं सर्वत्र बोध्यं ॥ अन्यथा पर्यवसितलक्षणघटकरूपेण ज्ञानस्य

अव्यापकत्वस्फुरणेपि व्यभिचारोन्नायकत्वेन स्यात्॥ न चानुमितिप्रतिबंधकज्ञानविषयतावच्छेदकरूपाक्रांतमात्र
ग्रहे सति निरुक्तमिश्रग्रंथविरोध इति वाच्यं॥ तस्यापि प्राचां मताभिप्रायेण साधनाव्यापकत्वांशे ग्रंथाभिप्रायेण वा
सर्वैः समवधेयत्वात्॥ यद्वा साध्याव्यापकतास्य हेतुस्थले तु तिरिक्ते साधनसमानाधिकरणो यो धर्मस्तद्वदवृत्तित्वे सति साध्य
व्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं लक्षणं॥ नन्वेवं पर्वतत्वस्य पक्षधर्मावच्छिन्नवह्निव्यापकत्वेन वा धूमाव्याप
कत्वेन ज्ञातस्योपाधेः शुद्धसाध्यव्यभिचारानुमापकत्वं स्यात्॥ अन्यथा तेन स्योपाधेर्ज्ञातस्य दुष्टरूपत्वादे
रपि तन्न स्यात्॥ अविशेषादिति चेन्न॥ धूमवह्निव्यभिचारस्य बाधितत्वेन तत्र येव तदनुमितिसंभावात्॥ बाधानवता
रदशायां लिंगादिप्रतिसंधानकाले तदनुमितेरिष्टत्वादिति दिक्॥ न च यद्व्यभिचारित्वेन साध्यादिना निरुक्तस्यैव सकलस
माकृत्वे संभवति किमनेनेति वाच्यं॥ तस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वेनोपयोगात्॥ अस्य च लक्षणत्वात्॥ अत एव ग्रंथ ॥४४॥
कृता केवलिकप्रसंगादिलक्षणं लक्ष्यतावच्छेदकमभिप्रायेणोक्तं॥ इतरभेदानुमाने यत्तस्य पक्षतावच्छेदकत्वेन
प्रयोगादिति संक्षेपः॥ केचित्साधननिवृत्ति॥ ध्वंसाविना शीजन्यत्वादिसाधाभावसाधुपाधाविमृग्याः॥ केचित्स्वस्या
दितः॥ वायुः बहिरिंद्रियप्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादौ रूपवत्त्वसाधुपाधाविसर्वः॥ केचिन्नैहानसत्वादिति॥ उपाय

पंधूमवान् वह्निमत्त्वादित्यादौ व्यंजनवत्त्वादुपाधावित्यर्थः॥ सर्वेति यस्योपाधेरनंतं स्वरूपमुपपादयन्ति तथाहीति॥ अत
न्तर्यदिति॥ नहि विशिष्टव्यभिचारसाधनानंतरं विशेष्यव्यभिचारसाधनं घेभाव्यतरं हेत्वाद्यः॥ किंतु तत्सिद्धिरेवपृथक्य
मितावत्वादिरिष्टव्यभिचारमादायसिध्यति॥ यदालिंगग्रहानंविनापक्षे साध्यप्रतीत्यसंभवेसानेतदवपक्षधर्मताव
लात्सिध्यतीतिभावः॥ येनदव्वदर्शयति अन्यथेति॥ येनतच्च प्रकृतानभिप्रायेणान्यत्रोक्तप्रकारेण हेतुधूमसाध्यव्यभि
चारोन्नयनेपिनार्थान्तरमितिध्येयं॥ ननुविशेष्याभावविशिष्टाभावयोर्भेदे हेतुविशेष्ये व्यभिचारि विशिष्टव्यभिचारप
र्यवसानात्॥ पक्षधर्मताबलादपि विशिष्टव्यभिचारमेवसिध्यतु॥ अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमा
दित्यत आह॥ यदेति॥ साध्यहेतोश्च प्रसक्तपदं बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षपरं॥ तद्रूपतासंभवे व्यभिचारादाहृत संस्तत॥ उभयत
मव्यभिचारिव्यापके॥ प्रसंगार्थः॥ न च पृथक् तत्स्फुरणः॥ तथासतिप्रसंगमात्रस्यैवव्याप्यत्वेनापक्षेपापत्तेः॥ दृष्टान्तान्ति
धूमस्वरूपासिध्याप्राप्तत्वात्॥ तदृष्टान्तादेव्यभिचारादाह॥ इत्थं चेत्यादि॥ अत्र यद्यपिप्रसक्तं यदव्यापकव्यभिचारित्वसे
व्यगमकत्वे दृष्टान्तेस हेतु संबंधेन अर्थः॥ तथापि व्यभिचारस्याभावगर्भतया दृष्टान्तघटितप्रतियोगिकत्वं ज्ञानाव
गर्भहेतोर्न्यायविशेषणतेति भावः॥ वस्तुतस्तु॥ उभयप्रसक्तव्यापकपदमनुद्भूतरूपवत्ताद्रूपाधिपरं॥ अत

नोक्तदोषः॥ न चैवमसत्युपाधित्वेन साध्यव्यभिचारानुमापकत्वेन निर्वहति॥ तदर्हतन्निर्वहति॥ यदि तस्य पर्यवसितसाध्य
व्यापकस्यैव सतो व्यभिचारानुमानप्रयोजकं भवतीति वाच्यं॥ विपक्षबाधकत्वेन व्याप्तिग्रहौपयिकतया तत्स्वपक्ष
कत्वसंभवात्॥ यद्यपि प्रमेयत्वादिहेतौ साध्यव्यभिचारित्वानुमाने निरुक्तरूपेणाव्यभिचारित्वं स्वरूपासिद्धं तत्र रघ.
व्यापिद्रव्यत्वव्यभिचारित्वादिवत्तदनुमाने॥ तत्र नैकेनैव रूपेण सर्वत्र व्यभिचारानुमानमिति नियम इति भावः
उक्तप्रकारं साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिस्थलेप्याह॥ यथा मित्रेति॥ हेत्वर्थः स्ववत्त्व॥ न च घटत्वरूपेण साधनत्वेक
त्वं॥ यत्र मित्रातनयत्वे तु श्यामत्वव्याप्यत्वादि तत्र शाकपाकजत्वस्याभावावगाहित्वेन वा घटस्य घटभिन्नस्य वा श्यामत्व
स्यैवस्फोरकत्वात्॥ तत्राप्यभावावगाहित्वेन संदिग्धोपाधितापत्तेः॥ दृश्येतिवत्॥ अघटेति मित्रातनयस्य सत्त्वाभेदः
तद्वृत्तिधर्मो वा अघटत्वमित्यप्याह॥ अन्यत्तु यत्किंचिदधिकरणावृत्ति वृत्तित्वं स्वाभावप्रतियोगित्वमेवाव्यभिचा
रित्वं प्रकृते विवक्षितं॥ तच्च यद्यपि तद्धर्मसामानाधिकरण्यमात्रपर्यवसन्नं अव्यभिचारिसाधारणं तथापि सतीतिपदस
हिम्नो विशिष्य वैशिष्ट्यलाभाद् अधिकरणावच्छेदेन मित्रातनयत्वसामानाधिकरण्यमत्र तद्व्यभिचारविशिष्टता ५५
तदधिकरणावच्छेदेन शाकपाकजत्वव्यभिचारवैशिष्ट्यं हेत्वर्थोभिमतः॥ तेन न व्यभिचारिसाधारण्यमिदं च सध्या

त्वं चिन्मित्रातनयत्वस्ति स्यात्॥ घटान्यत्वे सतीति नन्वत्र साधनवैकल्यमित्याह॥ एवं साक्षाद्धूमस्य व्यभिचारो
न्नायकस्यैवोपाधित्वमंगीकृत्य विशिष्टसाध्यव्यापकस्यापि साध्यादेव तत्त्वमिति तद्दर्शितं॥ संप्रति साक्षाद्विशि
ष्टसाध्यव्यभिचारित्वानुमानदूषकतावीजत्वेनायकस्य दोषत्वे विशेषाभावात्॥ कथंचित्तदुन्नायकस्यैवोपाधित्वमिति प्र
साह॥ यद्वेति॥ साधनव्यभिचारीति॥ साधनव्यभिचारी यः साधनाभावः परस्यार्थः॥ साध्यव्यभिचारोन्नायक॥
स्यापि चापित्वेनेति शेषः॥ तेन साध्यव्यभिचारोन्नायकस्य योऽवादो नातिप्रसंगः॥ अथ पूर्वसाह॥ किं चेति॥ ए
भीतस्य पक्षलक्षणं॥ व्याप्तिकालस्थापीति द्रष्टव्यं॥ तत्राभाव इति॥ तत्रास्फुरणादित्यर्थः॥ तत्रेति॥ पक्ष
इत्यर्थः॥ विशिष्टाव्यापकत्वादिति॥ पक्षधर्मावच्छिन्नसाधनावच्छिन्नसाध्यवृत्तिपक्षमेवाव्यापकत्वादित्यर्थः॥ तत्रे
ति॥ यद्यप्यनुकूलतर्कोऽयं यत्र तत्र तेन नास्तिप्रत्यूहः॥ तथापि तदभावे निवर्तकाभावेन व्यभिचारसंशयान्न
साध्यव्यापकत्वनिश्चय इति भावः॥ पक्षमात्रेति॥ यद्यप्येतत्सद्युपाधावपि कुत्रचित्तथाप्यनुकूलतर्काभावेन सा
ध्यव्यापकत्वानिश्चय इति भावः॥ यद्यपि पर्वतपदमत्र पर्वतावयववृत्तित्वस्मादवयवेऽपि व्यावर्तकं॥ तथाप्युक्तस्यो
पाधेरुपाधित्वं संपन्नत्वन्न दोषः। किं तु तस्य पक्षमात्रव्यावर्तकमेतमेव तथा तेनैवोपाधिना साधना

व्यापकतानिर्वाहादित्यपि प्रसक्तमतिप्रसक्तं भोक्तं यद्वेत्युपाधिताप्रयोजकीभूतपक्षमात्रवृत्तिप्रयोजकविशेषण
वत्त्वादिति॥ प्रकृतग्रंथार्थो विशेषव्याप्त्यं इत्याह॥ विपक्षबाधकमेतत्तर्कमाह॥ तदुक्तं येनोत्पादि॥ चतुर्थतर्कमाह।
घटेति॥ प्रतियोगिध्वंसप्रागभाववानवच्छिन्नसमयस्य प्रतियोगिकालत्वेन नियमनियमादिति भावः॥ घटोन्मज्ज
नप्रसंगमरसैव ग्रंथेन तन्तिमिति॥ रसादेरपि गंधव्याप्यतापत्तिरिति भावः॥ नेति॥ सर्वत्र कार्यकारणभाव
स्यापजीवनमावश्यकं क्वचित्साक्षात्क्वचित्परंपरयेति भाव इत्याह॥ पक्षेतरस्येति॥ स्वव्याघातकरूपप्रतिकूल
तर्कपातस्य साध्यव्याप्यत्वनिर्णयादिति भावः॥ यद्यपि विशेषादर्शनदशायामुपाधित्वसंशयमनव्य
भिचारसंशयाधायकत्वं तथापि व्यक्ततोपाधित्वाभावेन संदिग्धोपाधित्वं तस्य नास्तीति भावः॥ साध्या ॥५६
व्यापकतापक्षमिति॥ साध्यव्यापकताकोटिमित्यर्थः॥ तथाचोक्तरीत्या साध्याव्यापकत्वनिश्चयप्रयोजकवाच्यः॥ ने
ननत्वे हेत्वव्यापकत्वमिति भावः॥ हुमयमिति॥ अनुकूलतर्काभाव उपाधिश्चेत्कथमनयोर्भेदारिति॥ आत्मनः
साध्यव्यापकत्वनिश्चयार्थमित्यर्थः॥ अनुकूलतर्कसत्त्वे हि हेतोः साध्यव्याप्यतया उपाधेः साधनाव्यापकतया
साध्याव्यापकत्वनिश्चयादित्यर्थः॥ सोपाधाविति॥ साधारण्यादिदोषः॥ विरुद्धसाध्यसंबंधाभावेपि उपाधिस्वीकार

रादिति ध्येयं । विनिगमकाभावादि ॥ उपाधिसद्भावे निरुपाधित्वभंगप्रसंग एवानुकूलतर्काभावः स्यादिति ॥ अनुकूलतर्कस्या
भावस्य स्वरूपालाभार्थमुपाध्युपजीव्यकत्वमेवं चोभयोरपि परस्परापेक्षितत्वोपजीव्यत्वविरोधाद्विनिगमनाभावद्युति
भावः ॥ अन्येत्विति ॥ क्वचित्साधनवत्तिय द्यावृत्ता लिंगेन यस्य साधनस्य साध्यव्याप्तिरनुमातुं शक्यते । तस्मिन्साधने सउ
पाधिरित्यर्थः ॥ तिचेति । येन त्वपक्षावृत्तिमुपाधिमभिप्रेत्य सा के ॥ तदन्यस्थले चान्यत्र क्वचित्साधनवति स्वव्यतिरेकात् ॥ सा
ध्याभावसाधने व्यभिचारज्ञानद्वारैव तस्य दूषकत्वमिति भावः ॥ साधनसंबंधाभावोपि नत्वात्तीतिकवैव दूषके ॥ वस्तुतः साध्या व्यस
भावमात्रे तात्पर्यं ॥ तावतैव दूषकत्वसंभवात् ॥ अतएव पक्षावृत्ता साध्यनिवृत्तेरुक्तके ॥ अतएवाद्यावर्तते द्वितीयाद्व
साधूमवत्त्वमिति भावः ॥ नत्वेति ॥ अयोगोलकरसमर्थः ॥ एतएव तत्र साध्यं व्यावर्तते ॥ ततः साध्यसाधनसंबंधाभावोप्यर्थः
यत्तु । अत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकउपाधिरिति तात्पर्यं न सालक्षण्यमुक्तं भवतीति ॥ तन्न ।
तस्यपूर्वपक्षएव दूषितत्वात् ॥ विरुद्धोपाध्यसंग्रहापत्तेः ॥ एतेन साध्यसाधनसंबंधव्यापकत्वमनेनोक्तं निरस्तं ॥ विरुद्धे
साध्यसंबंधाभावेन तदुपाध्यसंग्रहात् ॥ स्वघातत्वेनेति ॥ तेनापि स्वव्यतिरेकद्वारा पक्षे साध्याभावसाधने पक्षेतरस्यो
पाधित्वप्रसंगो नेत्यर्थः ॥ केवलान्वयिनमंतरस्वाइतमुपन्यस्यति । यद्वेति ॥ केवलान्वयिनः साधनव्यापकत्वेन अभिचारोन्नयन

हारादृष्टत्वस्याभावात्॥ उपाधित्वमसंभवतीति तन्निरस्यति अतिरिक्तोऽसक्तं॥ आपाद्य इति॥ वह्निधूमसंबंधोपाधित्वाप्रसिद्धेरि
त्यर्थः॥ वह्निधूमसंबंधपर इति॥ न ह्युक्तवह्निधूमसंबंधोपाधित्वमापाद्यं किं तु वह्निधूमसंबंधे परंपरेतरत्वोपाधित्वं एतच्च पर्वत
बाधितसाध्यकपर्वतवृत्तिहेतौ प्रसिद्धमेवेति भावः॥ धूमाव्यापकत्वेन निश्चिते पर्वतेतरत्वे वह्निव्यापकत्वमापाद्यमिति सत्वेतास्य
मिष्यत्वे॥ ननु सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वेन बाधोत्थापकत्वेनापि दूषकत्वे विशेषाभावात्॥ साध्याव्यापकत्वे सति पक्षावृत्तित्वमेवउ
पाधित्वे प्रयोजकमिति यमन्यंते॥ तन्मतमुपन्यस्यति॥ केचिदिति॥ अत्रेदमनभिमतिबीजं॥ साध्याव्याप्यव्यभिचारस्यादिनाउ
धर्मे भिचारस्याप्यहस्य सर्वसिद्धत्वात्॥ अत्राव्यभिचरितत्वं तदसंभवः॥ न तत्र व्यभिचारोन्नयनवदुपाधिबाधोन्नयनस्य दूषक
ताबीजस्य सत्वात्॥ उपाधित्वस्यादर्शितत्वाच्च॥ एवं हि विरोधव्यापकमात्रस्यैवोपाधित्वे अप्रयोजकत्वादेरपि तदंतर्भावापत्तेः॥ ४७
तत्र व्यभिचारव्यवहाराभावात् न तथेति यदि तर्ह्यभिचारित्वेपदेतो साधनाव्यापकस्यैवोपाधित्वे न ह्युपव्यवहारस्यापि न तत्व
मितित्वमेव॥ पक्षेतिहेतोः पक्षवृत्तित्वेन तद्व्यापकीभूतस्यापाधेरपि पक्षवृत्तित्वमात व्यतिरेकस्य स्वरूपासिद्धत्वेन बाधानु
मापकत्वादित्यर्थः॥ ननु साध्यस्योपाधेर्युक्तलक्षणमव्यापकं॥ स्वस्य स्वाव्यापकत्वादिति॥ तत्र आह साध्यं चेति॥ तथा च
अभिचारोन्नयनपक्षे साध्याविशिष्टत्वात्॥ यथाश्रयसंगच्छते तथा तत्र यथा वात्रापीति भावः॥ यद्यप्यं साध्ये अभिचारिसाध्य

व्यापकत्वमपि व्यभिचारित्वात्॥ इयत्रोपाधिभेदान्न साध्याव्येदित्वं तथापि॥ साध्यव्याप्तेतोरपि संदिग्धत्वेन साध्याव्येदितत्वं॥ व
स्तुतस्तु॥ साध्यव्यापकत्वे सति स्वविपक्षव्यावर्तकत्वेन व्यभिचारानुमानप्रयोजकत्वेन॥ उपाधिव्यभिचारिपि हेतुमेव तत्र हेतु
रित्युक्तं॥ यथैव साध्याव्येदित्वमिति भावः॥ अनुमानमात्रेति॥ अत्र वदंति॥ संदिग्धे तु साध्यस्य साधनाव्यापकत्वा
भावाद्वानुपाधित्वमिति कथमनुमितिमात्रोच्छेदः॥ न चानंतरोक्तसाधनाव्यापकोपाधिवादिमतेदमिति वाच्यं॥
तन्मतेपि यत्र पक्षव्यावृत्तिर्हेतुस्तत्रैव तस्य तथात्वेन पक्षवृत्तिहेतौ साध्यस्यानुपाधितया अनुमितिमात्रोच्छेदाभाव
इति॥ प्रसंगादाह संदेहस्येति॥ कश्चित्त्वत्रोपाधि[illegible]नवेसाकारानं संदिग्धोपाधिसमढांकापि व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्व
दित्यन्यथैवाह॥ पूर्वेति॥ अर्थांतरमित्यपानन॥ परमार्थतस्तु उभयसाधनेपि प्रत्येकमुपाधिस्यादेवेति दूषणं
दृष्टव्यं॥ तृतीयसंदिग्धोपाधिमुदाहरति यथेत्याशंकेति॥ संदिग्धेति॥ दूषणत्वमात्रे दृष्टांतेप्यंश इति प्रथम
न संदिग्धोपाधिना साध्याभाववति साधनसंदेहमाधेयः॥ किंतु साधनवत्त्वसपक्षे पक्षसमवायेनावैव व्याप्ति
संदेहेन साध्याभावसंदेहः स च न व्यभिचारसंशयात्मकदोषः॥ अनुमानमात्रोच्छेदापत्तेः॥ तथापि तदुच्छेदाभि
प्रायेण रागादिना तत्स्यान्नप्रतिबंधकत्वमप्याह तस्मान्न कापि प्रतिबंधकत्वमवधेयमेव॥ लाघवात्तमेव [illegible]सादिकं

णमित्यत्रमिति भावः ॥ न हि व्यभिचारज्ञानं हेत्वाभासदूषणमपि तु लिंगस्य साध्यं न्याय्यं नापीति ॥ तस्मादुपाधि-
रिति यावत् ॥ पक्षेपि प्रतिबंधकत्वात्प्रमाणवेपिक. दाचित्तत्रतिबंधकत्वं चाभावाद्धेत्वाभासत्वं नास्त्येव ॥ तथाप्यु-
पाधिदोषत्ववादिनापि केनापि व्यभिचारस्य दूषणत्वं तत्र अनुमितिसाधारणदोषत्वमेव हेत्वाभासत्वं वाच्य-
मिति भावः ॥ व्यभिचारोन्नायकत्वादिनैव तस्य दूषणत्वमित्यभिसंधायाह व्याप्तत्वं दोषं निरूपयन्नाह ॥ उपाधि-
रिति ॥ बीजचिंतनमिति ॥ निश्चितोपाधिदूषकताबीजमनुसरणीयं ॥ तस्मादुपाधेर्निश्चयादिति उपाधेर्नि-
श्चयादौ विसंवादितेनाभासाम्यभिचारनिश्चयः सर्वथा ॥ व्याप्तिविरहेति ॥ तदनुमापकतयेत्यर्थः ॥ यद्यपि
दूषकताबीजमकारणं प्रथमं व्याप्तत्वं ॥ तथापि पक्षगुणातत्त्वेन व्याप्यत्वादिति व्याप्यगुणावच्छेदावृत्तिव्याप्तिः ॥
न च तस्योपाधित्वमेव लक्ष्यतावच्छेदकाक्रांतं हीनत्वात् ॥ आकाशत्ववन्निष्ठध्वंसाभावप्रतियोगित्वरूपसाध्य-
व्यापकत्वाभावेन लक्षणासंग्रहेति वाच्यं ॥ तथापि दूषकताबीजानतिप्रसंगस्य दोषत्वमेव ॥ अत एव व्याप्य-
त्वजनकत्वादेरपि व्यभिचारोन्नायकत्वेन दोषत्वेव व्यभिचारित्वेन व्याप्तिविरहोन्नायकत्वेन दुष्टत्वमिति
भावः ॥ पक्षस्य व्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वमनुमेयमेवमेव साध्यमिति यत्रैव यत्र व्यभिचारः साध्या

अं.चि.

बाधिकरणसन्निकर्षाभावात्प्रत्यक्षस्यैव बोध्यं ॥ अन्यथा उपाधिव्यभिचारित्वरूपविशेषदर्शनजन्यव्यभिचा
रप्रत्यक्षमेव स्यात् ॥ कारादिदर्शनजन्यपुरुषप्रत्यक्षवत्समानविषयप्रत्यक्षसामग्र्याः बलवत्वात् ॥ न च प्र
त्यक्षव्यभिचारानुमितिस्तत्रापि तज्ज्ञानकपरामर्शस्यैव व्याप्तिधीप्रतिबंधकत्वे संभवति । न तस्याः प्रतिबंध
कत्वमिति वाच्यं ॥ प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहे विरोधिव्याप्त्यनुभवे प्रतिबंधकत्वात् ॥ इदनुमाने न तद्ग्रहे सत्वेऽपि पक्ष
तया न प्रतिबंधकत्वस्यैच्छिकत्वात् ॥ न च वह्न्यभावानुत्तरं विप्रतिपक्षप्रतिबंधकत्वमिति वाच्यं । प्रत्यक्षस्य मा
नत्वाभावेऽपि प्रत्यक्षसाधारण्येनानुमितिसाधारण्येन व्यभिचारज्ञानसामान्यस्यैव प्रतिबंधकत्वकल्पन
त्वात् ॥ कथमन्यथा प्रत्यक्षान्तराप्रतिबंधकत्वेऽपि धूमाभावसंदेहभ्रमो व्यभिचारसंदेहस्य व्याप्तिधीप्रतिबंध
कत्वमिति भावः ॥ व्याप्तिविरहाद्यनुमानद्वयेऽप्युपाधिमात्रोक्य निषेधति । न च सा अनन्तेति ॥ वह्निधूमव्यभिचारि
आर्द्रेन्धनव्यभिचारित्वादिरूपादेव तदभाववृत्तित्वादिकमुपाधिरसमर्थः ॥ पक्षधर्मतरयो गोलकत्वादौ सा व्याप्या
पकं तथापि व्यभिचारस्फुरणाद्व्याप्यमेवोपाधेरुपन्यासेन तद्धर्मीमुपाधिव्यभिचारादुन्नीतव्यभिचारानुमिति
प्रतिबंधस्यादित्याशयः ॥ उपाधीति ॥ तदुक्तं व्युत्पत्तिलक्षणप्रतिकूलतर्कपातस्य साध्यव्यापकत्वनिर्णयान्नो ॥ ४९

न्नोक्तदोष इति भावः॥ ननु नोपाधिमात्रोच्छेदः॥ प्रमेयत्वादौ व्यभिचारित्वे साधनेतदभाववृत्तित्वस्योपाधेरसंभवात्॥
साधनाभावे प्रसिद्धिवाप्रसिद्धिस्तु उपाधादाह॥ हेतीति॥ अत्र व्यभिचारास्फुरणदशायामपि साध्यव्यापकत्वसंदेह एवे
तिभावः॥ येनत्वं व्याप्तिविरहानुमानाभिप्रायेणोक्तमिति ध्येयं॥ हेतुघटितव्यभिचारस्याहेतुत्वासंभवेन तत्साध्य
के साध्यव्यापकत्वाभावात्॥ यत्तु उभयकोटिउपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वलक्षणाव्यभिचारो न साध्यः॥ सपक्ष
पक्षविपक्षयोरेकतमावृत्तिगगनादाववृत्तित्वेन न॥ अनुमितिप्रतिबंधार्थं हि व्यभिचारानुमानेन च तस्य ज्ञान
मनुमितिप्रतिबंधकमविरोधिविषयत्वात्॥ किंतु विपक्षगामित्वादिज्ञानमेव तथेति॥ ननु हेतुमत्त्वरूपपक्षधर्मावच्छि
न्नसाध्यव्यापकत्वान्नोपाधेर्दूषकत्वं स्यादित्यत आह॥ संयोगादाविति॥ संयोगविशेषादावित्यर्थः॥ तथा च संयोगविशे
षादयः प्रत्यक्षे स्वसंयोगविशेषः प्रत्यक्षत्वव्यभिचारित्वव्यापकव्यभिचारित्वादित्यनुमानेन संयोगविशेषाभावव
द्वृत्तित्वस्य तद्व्यापकव्यभिचारित्वादिनोपाधिसाध्यव्यापकत्वान्नोपाधिरित्यर्थः॥ दूषणाधिवेदकतयाभासमानानामुपाधि
नयात्वमाह॥ अथेति॥ व्यभिचारानुन्नयनदशायां सत्प्रतिपक्षोत्थापनेनानुमितिप्रतिबंधात्तदुत्थापनद्वारा तस्य दूषक
तावमेवरुक्तिः तन्न नियमपक्षे रसमभिव्याहृतपदार्थ सत्प्रतिपक्षोत्थापकतापक्षमात्रे वैवतदाभासानामसाधारणोत्ति

केवलान्वयिनि पक्षस्य केवलव्यतिरेकिणि विपक्षस्य व्यतिरेके असंभवात्॥ असाधारण्यासंभव इत्यत आह॥ अन्वयव्य-
तिरेकिणीति॥ पृथगावृत्तेति॥ पक्षव्यापकविपर्यय इत्यर्थः॥ पक्षसाधनतावच्छेदक इति॥ अत्र पूर्ववत् साधनव्यतिरेकत्वेनोपाधि-
त्वप्रयोजकमिति तात्पर्यं। साध्यव्यापकत्वग्राहके सति तादृशस्यापि जन्यत्वादेरुपाधित्वस्वीकारादिति। नन्विति॥ समी-
अं॰टि॰ चीनसत्प्रतिपक्षोच्छेदः॥ द्वितीयसत्प्रतिपक्षस्य सोपाधित्वनियम इति यावत्॥ ननु सत्प्रतिपक्षे ह्याभासोच्छेद इत्यर्थः
कस्यापि न स्योपाधित्वे तदप्रतिसंधानेन दशाविशेषे तद्दोषत्वसंभवात्॥ किंत्वपक्षधर्मत्वे इवेवोपाधेः साध्याव्यापकत्वं
तत्रैव स्थापनाया व्यभिचारे साध्यव्यापकत्वग्राहकः उपाधेः स्तोकत्व्यभिचारज्ञापकभयस्याविशेषादत्रैवासंभव सत्प्रतिप-
क्षासंभवात्॥ अग्रिमग्रन्थविरोधः॥ तथाच यथोक्तमेव मनोहरं॥ आभासत्वमिति॥ व्यभिचारेणेति शेषः॥ न तथैवेति
आभासताप्रयोजकव्यभिचारादिरित्यर्थः॥ निश्चयादिरिति॥ यद्यपि निश्चये तत्र सदुपाधिरेव न च पक्षाभावे साध्यव्या- ५०
पकत्वाभावरूपपक्षावच्छिन्न साध्यव्यापकतया तथापि तद्दोषाधि प्रयोजकं वक्तव्यं व्यवस्थानुपपत्तिरेव किं तु सा-
धर्मी ध्यव्यापकताग्राहकानुकूलतर्कादिसत्वे सत्यं तस्यैव दूषकत्वे तस्याभासत्वमित्यत्र तात्पर्यं॥ साध्यव्यापकताग्राहकाभा-
वादुपाध्याभासत्वमुक्तं साधनाव्यापकताग्राहकान्तरदूषणमेवमिति॥ ॥ उपाधिवादः समाप्तः॥ ॥ अवसरसंग

सहचारीति ॥ व्याप्तिनिरूपणानंतरमित्यर्थः ॥ पक्षत्वे निरूपिते तद्धर्मिवेस्तु निरूपणमिति तन्निरूपयति ॥ तत्रेति ॥ संदिग्धेति
केवलान्वयिन्यपि संदेहस्यानंगत्वापाकृतादिति भावः ॥ अप्रावर्त्तकत्वेनेति ॥ अतीतस्याप्युपलक्षणत्वेन तादृशसंशयविषयत्वा
त्साध्यस्य सिद्धसाधनेपि पक्षतास्यादित्यर्थः ॥ आसत्युपलिप्सोगिकाभावाभिप्रायेणाह ॥ उभयेति ॥ केवलान्वयिनि बाधकप्रसि
२ द्धेर्विरुध्यं ॥ नन्वेवमत्यिमतमाह ॥ नापीति ॥ ननु बाध्यतिरिक्तस्य साधकविशेषणमतमाह ॥ प्रसक्तेति ॥ सजातीयत्वेन २
विशेषणमाशंक्याह ॥ पक्षेति ॥ संदेहवदिति ॥ न चैवं सिसाधयिषाया मायतस्तदापि तत्सत्त्वमप्येवेति वाच्यं ॥ अधिकरणसिसा
धयिषा सिद्धसाधनस्थलेपि पक्षतापत्तिः सिद्धिसमानाधिकरणसिसाधयिषाया एव विवक्षणीयत्वान्नचतत्रतादृशा स्वजनक
तत्त्वमविवक्षितं ॥ तत्रैवासाधारणमिति वाच्यं ॥ तदपि नसिसाधयिषाविनगम्याप्रतिप्रसंगात् ॥ किंतु सिद्धिसामानाधि
करणसिसाधयिषात्वेनैवमेवं चावश्यकत्वात् ॥ प्रथमोपस्थितत्वात् तदेवास्तु ॥ किंचैवं सिद्धसाधनोच्छेदः भगवदिच्छायास्तत्रा
पि सत्त्वात् ॥ न च तत्र तत्सत्वेपि न तत्रोक्तसिसाधयिषेति न सिद्धिसामग्रीसहितसमवहितसिसृक्षात्वादित्वस्य स्वसंबंधाय
मिति वाच्यं ॥ एवं हि तत्र सामग्र्यभावे सिसाधयिषाविरहः तदभावे च तत्सामग्रीविरह इत्यन्योन्याश्रयापातात् ॥ योग्यतायामिति
तत्स्वरूपस्वरूपापत्तिश्च स्यादिति भावः ॥ सिसाधयिषाविरहसहकृतेति ॥ अत्र च साधकमानपदं सिद्धिपरं ॥ तेन न तादृशसिद्धि

मं.-

अभावेपि पक्षताघं नचैवं संशयोत्तरप्रत्यक्षस्थलेपि पक्षतासत्त्वेनानुमित्सापत्तिः॥ समानविषये सिसाधयिषाविरहसहकृ
तप्रत्यक्षसामग्र्या अपि तत्प्रतिबंधकत्वेन तत्तमेव तदनुमत्तिरित्युक्तमनुमितिलक्षणव्याख्यानावसरे तत्रैवानुसंधेयं॥ ननु
संदेहस्मरामर्शोत्तरं सिसाधयिषाया अप्यभावादिति स्वयमेवोक्तत्वात्॥ नदाततत्वयुक्ताकथंपक्षताऽपलक्षणपक्षपाक्ष
स्यतद्धेत्वातिप्रसंजकत्वादिति चेत्॥ अत्र वदंति॥ परामर्शोत्पादनानंतरं स्वकारणादनुमित्सा तदुत्तरक्षणे च पुनः स्मरणोत्त
क्षणः परामर्शः॥ तदुत्तरक्षणे चानुमितिरिति विनश्यदवस्थानुमित्साप्रयुक्ता पक्षता॥ नचतदानीनिविघ्नेव॥ यद्वा
प्रथमं तत्रानुमितीच्छा सा च न सामग्री प्रकृतव्याप्त्यादेरसमूहालंबनरूपमेकमेव स्मरणं॥ तदुत्तरक्षणेनुमित्सा तदु
त्तरक्षणे च विनश्यदवस्थव्याप्त्यादिस्मरणसचिवमानसः परामर्शः तदुत्तरक्षणे चानुमितिरिति अतोपि सा तत्र सु
लभेति॥ यदा तु कथंचित्स्मरणादिरूपपरामर्शानंतरमनुमित्सोत्पद्यते॥ ततो विनश्यदवस्थपरामर्शादनुमितिः तदा ५१
विनश्यदवस्थायाः एवं सत्त्वात्तदनुमित्सानंतरं तदनुमित्सात्मकपरामर्शोत्पत्तौ पुनरनुमित्सानंतरं माभूदतस्स्वविषयानुपहितासि
साधयिषा सिसाधयिषापदेनोक्तेति द्रष्टव्यं॥ अन्ये तु दृढविक्षणानंतरिता मयि सिसाधयिषायामनुमितेरनुभूयमानत्वात्॥
सिसाधयिषापदेन स्वात्मवृत्तिकालीनस्वविषयसिध्यनुत्पादकालेप्यवच्छिन्नः॥ नचैवमध्यसिसाधयिषायामासंगादि

नास्ति अनुमाद्दिमा। साध्यानंतरं प्रत्यक्षीकृतेपि विषये पक्षतासत्वेनानुमित्यापत्तिरिति वाच्यं॥ सिध्यननुगुणानंतरितत्वेनाव्यवहितत्वाद्
कालस्य विशेषणीयत्वात्। लिंगदर्शनव्याप्तिस्मरणादिव्यवहितत्वविशिष्टानंतरितायां सिसाधयिषायामिदमस्तीति तत्रानुमितिः। साध्या
धनंतरं च नानुमितिस्तत्र सिसाधयिषाया बहुभिः स्वदासीनैरंतरितत्वात्॥ अत्रेदं चिंत्यं। यद्येवं तत्रानुमित्सानंतरं सिध्यननु
गुणाविशिष्टानंतरितासंचारः तदव्यवहितानंतरं प्रत्यक्षस्यैव स्मारकालक्षणः परामर्शः तत्रानुमितिः नस्यात्॥ नचेष्टापत्तिः परामर्शाभावात्
नहि विशेषदर्शनं विना स्ववस्थानुमित्सा संस्तेन पक्षतारणां तदनंतरितायां तस्यामनुमित्सयुतादः लिंगपरामर्शादिनाव्यवहितविशेषणां तादृशी
यां तस्यामनुमित्सकत्वादश्यत्रमानाभावात्॥ व्याप्यापरिभस्तेतत्रावधानस्योभयत्र तुल्यत्वात्॥ तस्माद्यदि व्यवहितानामपि सिसा
धीषायामनुमित्सकत्वादेऽभ्युपगते। तदा यावत्प्रत्यक्षानंतरमनुमित्साभावश्च सिध्यस्ताव प्रत्यक्षानंतरितत्वेनानुमाद काले विशे
षणीमरतिवस्मं पुत्र मुत्तम्यामः॥ नचैवमनुमित्सानंतरं प्रत्यक्षीकृतविषयेन तदनिमक्षेपात् तत्र परामर्शेनानुमितिर्जन्यापत्
तिः॥ तन्मतरश्यापत्तेः॥ प्रत्यक्षानंतरोत्पन्नायां हि विशेषणव्यवहितायां तस्यामनुमित्साभावात्। ननु प्रत्यक्षाव्यवहित तदुत्तरक्षण
उत्पन्नायां तस्यामनुमितिरित्यत्र नियामकाभावादिति॥ सिसाधयिषा च सिद्धिविशेषकं एवं प्रकारक सिद्धीच्छाविरहविशिष्टता। मनन
स्थले तदभावेन पक्षतानापत्तेः॥ नापि सिद्धिविरहविशिष्टा सिसाधयिषा प्रत्यक्षे पाक्षो यामि तीच्छाया मपि पक्षतापत्तेः तावन्तु

मित्सापत्तेः ॥ नाप्यनुमितित्वप्रकारकेच्छामात्रमेव लिंगावगते लिंगान्तरेण जानीयामित्यनुमित्सायामप्यनुस्यभावापत्तेः नाप्य-
नुमितिमात्रगोचरेच्छासिद्धेनंतरं पुनर्जानीयामितीच्छायां प्रत्यक्षादिसामग्रीविरहकाले परामर्शसत्वेप्यनुमित्साभावापत्तेः
किंत्वनुमितिगोचरेच्छामात्रं विवक्षितं ॥ सा च सिद्धित्वप्रकारिकान्यप्रकारिका वेति विशेषानादरणीयः ॥ न चैवं धूमेन वह्नि-
नुमित्सायामालोकेनापि तदनुमित्सापत्तिः ॥ या अनुमितिर्येन सघृततज्जावरानुमित्सायाः विवक्षितत्वात् ॥ न चैवं तु रूप
जानीयामितीच्छायाः सत्वास्थले प्रत्यक्षसामग्र्यां सत्यामनुमित्सापत्तिः ॥ अनुमित्सासत्वे प्रत्यक्षसामग्र्या अपि प्रतिबंधासं-
भवादिति वाच्यं ॥ प्रत्यक्षसामग्र्यां प्रत्यक्षातिरिक्तसिद्धिमात्रगोचरेच्छाया उत्तेजकत्वात् ॥ तस्याश्चात्रासत्वात् न चोभयत्र
यत्रैवानुमित्सा विवक्षितेति ॥ ननु सिसाधयिषा तद्रूपा मा तत्साधयिषा तत्कालीनावश्यं विवक्षणीया अन्यथा अधिकरण-
मन्तराभीयामन्यकालीनां च सिसाधयिषामादाय पक्षतासत्वे सिद्धसाधनस्थलेप्यनुमित्यापत्तिः ॥ एवं च तादृशसिसाधयि- ५२
षायाः घनगर्जितस्थलादावप्रसिद्धेः ॥ कथं तदुदितपक्षतेति चेन्न ॥ आहुः ॥ स्वीयसिसाधयिषाविषयसाध्याभावसमानाधि-
करणसिद्धिविरहविसाभावः साध्यपक्षतानन्वत्रापि सिसाधयिषायास्तत्कालीनत्वं विवक्षितं ॥ न वा आद्यघनगर्जितादावप्र-
सिद्धिः ॥ अर्वाक्कालीनसिसाधयिषामादाय सिद्धसाधनेपि पक्षता स्यादिति चेन्न ॥ सिसाधयिषाविषयत्वस्य विशेषणत्वेन

ततएव तत्कालीनत्वलाभान्नतु तदपि विशेषणं प्रवेश्यं॥ अथ नोक्तदोषः स्यादिति एवं च वह्निविरहवान् पर्वतोत्र इत्याद्यसिसाधयिषया
मनुमितिरिति तदभ्युपगंतृमते कथं स्यादिति चिंत्यं॥ किं च पक्षांतरे तत्साध्यसिसाधयिषया यत्र पक्षे सिद्धसाधने॥ तत्रापि प
क्षता स्यात् तामेव सिसाधयिषामादाय विशिष्टाभावसत्वादिति॥ न च स्वीयतत्सत्वीयसिसाधयिषाविषयत्वाभावो विवक्षितः
यत्र पक्षे तस्य पुरुषस्य कदाचिदपि न सिसाधयिषा तस्य कानुमिति स्थले धूमरप्रसिद्धेरिति चिंत्यं॥ वस्तुतोऽभ्यधिकरणाद्यान्य
कालीनाभावाश्च तस्यास्तदा तत्तद्रूपेण विरहयेवेति लाभादायाति प्रसंगाभावात् लिंगवत्तया पक्षांकलसाध्यकानुमितिगोचराविव
क्षणीयात इत्थं च घनगर्जितादिस्थले पि श्वरस्य वप्रसिद्धेरिति नोक्तदोषइति तु वयं॥ यत्नुमित्युत्तरानुमिति यावच्छिन्ने
सिसाधयिषाविरहविशिष्टसामग्री सामान्यसामान्ये [illegible] परामर्शमात्रमिति विशिष्टाभावरूपापक्षतानुमितिहेतुरेवनेति तन्न॥
एवं यत्रिसमवधानकालीनदाहयावच्छिन्ने उत्तत्वं विशेषसामग्रीति विशिष्टाभावस्तत्रापि हेतुः स्यात्॥ यथा चाव्येन
व्याप्तिः तदा श्रोक्तो वक्ष्यते॥ ननु तादृशसिद्धेः प्रतिबंधकतया तदभावरूपायाः पक्षतायाः प्रतिबंधकाभावरूपतया हेतुत्वं न्याय
तत्त्वं न संभवति कार्यसमानकालीनत्वादन्यत्र प्रतिबंधकाभावस्य समानकालीनत्वेनैव हेतुत्वावधारणादिति चेन्न
मप्यादि॥ समवधानकालीन[illegible]स्याबाधकेनान्यत्र तथाकारणत्वे च तदभावेन गौरवेणाचतथाहेतुताभावात्।

कार्यभावातिरिक्तप्रतिबंधकाभावेनतथानियमाद्दा॥ इतिपक्षतावादःसमाप्तः॥ व्याप्तिस्मरणमिति॥ व्याप्तिनि
श्चयइत्यर्थः॥लाघवादिति॥अतिरिक्तविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानकल्पनापेक्षया लाघवादित्यर्थः॥ज्ञानद्वयादिति॥अत्रज्ञा
नद्वित्वेनविवक्षितंउभयगोचरैकसमूहालंबनादप्यनुमित्युत्पत्तेरितिध्येयं॥लाघवादिति॥व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञान
सापेक्षयाव्याप्यत्वप्रकारकज्ञानस्यकारणतावच्छेदकस्यलघुत्वादित्यर्थः॥उपजीव्यत्वादिति॥व्याप्यत्वग्रहंविना व्याप्यतावच्छे
दकज्ञानाभावादित्यर्थः॥ननुसामग्रीबलेनव्याप्यत्वप्रकारकज्ञानसिद्धौयुगपदुपस्थितिःस्यादितिशंकतेअथेति॥बलवत्वा
दितिसमानेविषयेप्रत्यक्षसामग्र्याःबलवत्वेपिभिन्नविषयेअनुमितिसामग्र्याबलवत्त्वादित्यर्थः॥तथाचयुगपदुपस्थि
त्यभावएवेतिभावः॥इंद्रियेति॥तथाचव्यभिचारात्क्वचिदपिनहेतुत्वमितिभावः॥परामर्शेपीति॥तथाचनव्यभिचारइतिभा
वः॥प्रमाणांतरतापत्तेरिति॥प्रमाणांतरत्वेनपरिगणनापत्तेरित्यर्थः॥नचेष्टमतइति॥धूमेवह्निव्याप्यत्वपरामर्शेवधूमेपि
वह्निव्याप्तिव्याप्यत्वपरामर्शस्यचासंभवः॥विशिष्यासन्निकृष्टस्याभयत्रापिसमानत्वाद्धूमेति॥धूमत्वेनधूमत्वेज्ञानेमिति
मद्धूमाधूममाप्यत्वानुमितिसामग्रीतत्राप्यस्त्येवेतिभावः॥अतएवेति॥यतएवास्मद्युक्त्यावाप्यतावच्छेदकप्रकारिकाधी
रनुमितिहेतुरतएवमदाधूमादिप्रत्येकवृत्तिवह्निव्याप्यतावच्छिन्नवह्निव्याप्यनिष्ठमहाव्याप्यंतरविषयेयोवह्निव्याप्यवान्स ५३

वत्यंवह्निमानितिज्ञानेन तदपरमनुमितिर्नतु तदभावेपीत्यर्थ इत्यर्थः॥ अत्र धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणमस्ति॥ न च ज्ञानेन
दभावादेवनानुमितिः॥ आद्ये त्वाह धूमो वह्निव्याप्य इति॥ तुल्यमिति आपाततः॥ वस्तुतः संशयाभावे तामर्यमन्यथा संशय
दविरोधिनः संशयस्य जनकीभूतज्ञानस्य तु निश्चयविघटनद्वारैव प्रतिबंधकं स्यात्॥ नन्वन्यथेति अयं॥ यत्र हि नियत
वच्छेदेन यद्धर्मनिश्चयः तद्धर्मज्ञानेन तद्धर्मकोटिकसंशयविरोधि लाघवात्॥ न तु तदवच्छिन्नतत्कोटिकसंशयविरोधि
गौरवात्॥ इत्यर्थः॥ न च घटत्वेनाभेदनिश्चये पृथिवीत्वेन न संशयस्याप्रत्वीकृतत्वेन कथमेतदिति वाच्यं॥ यत्तदनु
शयादेव न न संतानतरादिति भावः॥ न केवलव्यावर्तकधर्मदर्शनादेव संशयाभावः॥ किं तु भिन्नविषयेप्यस्य सामग्री
तोनुमितिः सामग्र्या बलवत्त्वादिति न संशय इत्याह॥ वस्तुतस्त्विति॥ एवकाराभिन्नक्रमः॥ अनुमितिरेव भवेति न तु सं
शय इत्यर्थः॥ नन्विति॥ उक्तरूपेति भावो वा भावो वा उभयथा प्रमेयमेयधूमत्वेति भावाभावान्तरेण प्रमेयमानुमितौ
भावत्वाभावत्वयोर्व्याप्यतावच्छेदकत्वयोरनिश्चये अन्यतरासाध्याप्यत्वधीर्हेतुरित्यर्थः॥ नन्वभावत्वाभाववत्त्वादिना प्रमे
यत्वेसाध्ये भाव वाभाववपदं तत् वृत्तिधर्मपरमित्यर्थः॥ तथा च स्वरूपमप्यपि प्रमेयइति लिंगनिर्देशापत्तिः॥ लिंगत्वाभावा
दिति॥ लिंगतावच्छेदकाभावाभावादित्यर्थः॥ भावाभावान्यतप्रसिद्ध्या तदन्यतररूपस्य तस्याप्रसिद्धत्वाभावादिति भाव

दितिभावः ।। लिंगत्वादिति लिंगतावच्छेदकत्वादित्यर्थः लिंगमिति ।। अयमालोको वा धूमो वा उभयमप्येतद्वह्निव्याप्य
रूपत्वेनेति शेषः ।। तन्नाप्रसिध्यभावादिति भावः ।। यद्व्यतिरेकज्ञानमिति ।। व्याप्यातिरिक्तयद्व्यतिरेकज्ञानमित्यर्थः ।। यत्तु
यद्व्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नं व्याप्यत्वनिबंधकमित्यर्थः ।। अतएवोक्तं ज्ञानेति ।। नन्वेतानविग्राह्यविरहज्ञानत्वावच्छिन्नं तथ
ग्राह्यविरहसंशयस्याप्रतिबंधकत्वादिति । यथाश्रुतेनैवोपपत्तौ व्याप्यातिरिक्तत्वविशेषणमयुक्तमिति । तन्न यद्व्यमप
व्यभिचारव्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नमव्यभिचारनिश्चयप्रतिबंधकं नैव तन्निश्चयस्तद्धेतुरिति व्यभिचारवारकायत
द्विशेषणस्यावश्यकत्वात् ।। नच धूमत्वेति पूर्वपक्षमेविषयस्य धूमो न वह्निव्याप्यत्वस्य सामान्याकारस्यैव व्याप्यभेदज्ञा
नस्य प्रतिबंधकत्वमथेत्यादिनाशंकिते ।। संप्रतिपक्षधर्मधूममात्रविषयस्य विशेषाकारस्य तथात्वमाशंक्यत रूपस्य पौन
रुक्त्यं ।। नच धूमह धूमअक्तिपदवत्तत्वपक्षधर्मपदसत्वे नयुक्तमुक्तयोः नयोः नरुक्त्यभाव इति वाच्यं ।। सामान्याकार ।।५४
रूपस्य ।। पक्षधर्मे विषमत्वाविरोधात् ।। तन्मात्रविषमत्वबाधकपदस्य वृथाभावात् ।। परंतु ।। व्याप्यभाववत्त्वमपर
भेदज्ञानस्यापि पक्षधर्मे विषमत्वाविरोधात् ।। तन्न वह्निव्याप्यत्वेनेतिपदपर्यालोचनया तस्यापि व्याप्यभे
ग्रहे तस्य तस्य व्याप्यभेदत्वमपरत्वमित्यपौनरुक्त्यमिति ।। नतु व्याप्यभावग्रह
रूपत्वमपरत्वागमात् ।। अतएवाप्तत्वेत्यादिनाभेदाग्रहस्यैवहेतुत्वमुक्तं दोषनिरासायवक्ष्यति ।।

स्येति अन्वयेनेति॥ यद्यनुमितिसामग्र्या अनुमित्सनुत्पादस्तदेत्यर्थः॥ निश्चयेति निश्चयसामग्र्यां व्याप्यभेदनिश्चयसामग्र्य
सत्त्वे भ्रमाभावात्॥ व्याप्यदर्शनभ्रमाभावात् अनवरतं निरंतरं परामर्शः कुतो न भवतीत्यर्थः॥ तथा च परामर्शस्वीकारे पक्षेयद
नंतरोत्तरपरामर्शधारानोत्पद्यते तत्रानुमितिसामग्र्या बलवत्त्वेन तन्नियमस्यापि ज्ञानद्वयात्मकतत्सामग्रीसत्त्वे अनुमितिरेवस्या
त्॥ ननु व्याप्यभेदस्य सत्त्वमिति भावः॥ अन्येतु॥ यदि तत्र तादृशभ्रमोत्पत्तिरभ्युपेयात तदा तदभिमतविशेषदर्शनाद्यैनोपस्थिताम
ग्री सामग्र्या सत्त्वेऽपि भ्रमासंभवात् तद्भ्रमस्याधिकरणात्वाभिमतकाले परामर्शयिवकुतो न भवतीति तन्मते विपर्ययेनुमान
दृश्यं स्यादिति॥ अभ्युपगम्याह अस्तुवेति॥ अभेदेति॥ तस्यां जनकज्ञानमित्यादिना अस्य वह्निभेदाभेदज्ञानस्य जनकत्वेन लभ्यं॥
तद्बाधितमित्यर्थः॥ ननु नैवं बाधः लाघवेनात्र दृश्यमेव सामग्रीकल्पनं यत्तदपि वाप्यस्तत्रापि त्वमूलकानुमानबाधितं किन्त्व
स्याद्विरूपचरात्वमपीति॥ तादृशस्य जनकज्ञानाविरोधिनाभेदस्य ज्ञानस्य लिंगपरामर्शप्रतिबंधकस्वीकारादेतस्य क
थं जनकज्ञानाविरोधित्वमित्यत आह तत्स्वरूपापीति॥ न ह्यभेदज्ञानेन परामर्शजनकमिति कश्चिद्दृश्यपीति॥ तथा च अभिचारा
न्नायनियमरूत्यर्थः॥ व्याप्याभावभिन्नविशेषितादिनेयम्यातिरमपोजकत्वादियत्रतात्पर्यं॥ गोत्वे गोपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे
धर्मान्तरमस्तीत्यत उक्तं मधुरत्वेति॥ तस्या अपदविशेषप्रवृत्तिनिमित्तत्वमपि नास्तीति भावः॥ व्यक्तेरिति॥ व्यक्तिघटित

धर्मस्येत्यर्थः॥ नहीति॥ नह्यनयोरिन्द्रियार्थसन्निकर्षविषयतायामविशेषइत्यर्थः॥ निर्विकल्पकेति॥ गोत्वेति। ग्रामे यथा गोत्वं
त्वेन निर्विकल्पकत्वमेवमस्यापि निर्विकल्पत्वापत्तेरित्यर्थः॥ तथा चात्र व्यक्तिरेव प्रकार इति नाविशेषैरित्यर्थः॥ अनुपयोगादि
तिव्याप्यतावच्छेदकाप्रतीतेरित्यर्थः॥ लिंगलिंगितावच्छेदके। नचेति॥ तत्रेति शेषः॥ अन्यथा धूमादेरपि तत्र हेतुत्वेन स्यादि
तिभावः॥ अभिचारेति॥ व्याप्तिग्रहानुपयुक्तविशेषणवत्त्वादित्यर्थः॥ गुरुरिति तथा च स्वार्थानुमितौ न किंचिद्बाधकमिति भा व
वः॥ तदन्यान्यदिति। कश्चित्तदन्यान्यमिति पाठः॥ तदन्यदन्यघृत इति बहुव्रीहिर्बोध्यः॥ तदन्यान्यत्वादिति॥ धूमत्वालोक
त्वान्यान्यधर्मवत्त्वादित्यर्थः॥ न तु धूमालोकान्यान्यत्वादीत्यर्थः॥ तथा सति व्यर्थविशेषणत्वानवकाशात्॥ प्रसंगे हीत्या
दिना व्यर्थविशेषणत्वमभ्युपेत्य परिहारासंभवाच्च॥ नहि धूमालोकान्यान्यत्ववह्निव्याप्तिव्याप्यतावच्छेदकमन्यान्यत्वमेवम
वहापय धर्मीतरमस्तीत्यनेन व्यर्थविशेषणत्वस्य धूमालोके द्वे वह्निव्याप्यतावच्छेदके धूमत्वादिकमेवास्तीति तत्र व्यर्थविशे
षणत्वं युक्तं व्याप्यत्वाभिमतलघुनावच्छेदकेन व्याप्तिग्रहसंभवेति गुरुणा तदग्रहात्॥ निरुक्तेव धूमत्वादेरेवावच्छेद ५५
कत्वात्तदन्यान्यत्वं नावच्छेदकं गौरवादिति भावः॥ प्रसंगे हीति॥ पर्यनुयुक्तरीत्या व्यर्थविशेषणत्वाभावेन धूमालोका
न्यान्यत्वे न वह्निव्याप्यतानुमानसंभवस्य च॥ तथापि प्रसंगस्य सामग्र्याः बलवत्त्वात्तत्त्वेन ज्ञानस्यापि विशेषदर्शनत्वेनो

पयोगइतिभावः॥ अन्वयेति॥ करचरणान्यतरत्वनिश्चयानंतरं सेतराभ्यां तरगुरुत्वप्रसक्तस्य सर्वसिद्धत्वात्॥ गुरोरपि धू-
मस्यालोकस्य व्याप्यत्वमेव तस्य ज्ञानं प्रत्यक्षसहकारि स्यादित्यर्थः॥ ननु तदव्याप्यत्वमेव तज्ज्ञानमपि स्वरूपेण प्रत्यक्ष-
सहकारीति न वाच्यं॥ अतिप्रसंगात्॥ किंतु वह्निमात्रव्याप्यत्वेन ज्ञानस्यैवेन तत्तु न संभवति॥ धूमत्वस्य वह्नेः व्याप्यतावच्छे-
दकस्यानिश्चयात्॥ निश्चितस्य तदव्याप्यधर्मत्वादेः गौरवेण तदनवच्छेदकत्वादिति चेन्न॥ व्याप्यतावच्छेदकरूपेण-
नुपस्थितेरपि फलबलेन व्याप्तिग्रहस्वीकारात्॥ सहचारदर्शनाद्व्याप्तिधीसामग्रीसत्वे तद्व्यतिरेकेण व्याप्तिग्रह-
व्यतिरेकदर्शनात्॥ अत एव व्याप्यतानवच्छेदकेन धूमालोकान्यान्यत्वेनोपस्थितमेव पक्षधर्मव्याप्तिग्रहः सर्वेषा-
मितिभावः॥ एवं च यद्यपि वह्निव्याप्तिव्याप्यत्वपरामर्शस्यापि सर्वकिलत्वात् तदनुमानमपि संभवति तथापि प्रत्यक्ष-
सामग्रीसत्वे तन्निर्वकद्वामितिरस्त्विति॥ ननु व्याप्यतावच्छेदकेन तदनवच्छेदकेन वा व्याप्यत्वनियमे तत्समानाधि-
करण्यतया प्रतीयमानेन रूपेण पक्षधर्मज्ञानमनुमितिहेतुरस्त्वित अग्राव्याप्यत्वस्य वैयर्थ्यमाह किं चेति॥ अथ च-
ह्नीति॥ तथा च यत्र वह्निव्याप्यवान् सोऽवश्यं वह्निमानिति वह्निव्याप्यतावच्छिन्नसकलधूमादिवृत्तिमहाव्याप्तिज्ञानव-
त एव तत्र वानुमितिरिमद्वात्तानुमितिसामग्रीतज्ञाप्यस्यैवेति भावः॥ ननु योयो धूमवान् स वह्निमानिति वत् योव

न्निर्व्याप्यवान् सोऽयं वह्निमानिति महाव्याप्तमनुभवो दुरपह्नवः ॥ अन्यथा एवं तिव्याप्तिलक्षणान्तरमतिव्याप्तिप्रसंगा
त् ॥ पूर्वं वह्न्याद्यपरामर्शस्थलेप्यनयागस्यातज्ज्ञानं कल्पनीयमिति मदुक्तासामग्र्या नानास्थले वैसरुचेराह । अपि चेति । ल
घवादिति व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपरामर्शत्वस्य व्याप्यप्रकारकत्वापेक्षया लाघवादित्यर्थः ॥ एवं च यन्निर्व्याप्यवान्यमिति तत्रा
नि॰ द्यपरामर्शस्थलेपि महाव्याप्तिज्ञानं कल्पनीयमिति भावः ॥ समप्रमाणकत्वादिति ॥ लाघवसहकृतप्रथमप्रवृत्तवि
शिष्टज्ञानकारणताग्राहकप्रमाणमूलकत्वादित्यर्थः ॥ ननु गौरवात् तदेव प्रमाणं कथं प्रवर्तते सत आह । कारणतेति
विज्ञानकारणताग्रहः फलेनमुखमुपस्थितिबीजं यस्य तत्फलमुखं तथा च विशिष्टज्ञानस्यासिद्धौ गौरवज्ञानस्या
सत्वादेव न तत्कारणताग्रहप्रतिबन्धकत्वं न सिद्धे च तत्कल्पके मानके विशिष्टज्ञानमूलकस्य गौरवज्ञानस्य तत्र तु ह्यपरि
पन्थित्वं उपजीव्यविरोधादिति भावः ॥ ननु योग्यव्यापकप्रकारकज्ञानविषयीभावधर्मिमात्रगतत्वप्रतीयते । तत्प्रकारकप
क्षधर्मज्ञानत्वेन हेतुत्वमस्तु । न तु विशिष्टज्ञानेन ज्ञानद्वयमेवास्ति प्रथमं व्याप्यत्वस्य द्वितीयं धूमस्य देशस्ता दृशस्य प
कारत्वेनाभ्युपगतस्य हेतुतावच्छेदकत्वात् ॥ तथा च यत्र सामग्रीबलेन विशिष्टज्ञानं तत्र तस्यापि हेतुत्वं ॥ यत्र
तु ज्ञानद्वयं तत्र तत एवानुमितिः । न त्वतिरिक्तविशिष्टज्ञानकल्पने गौरवात् प्रयोजनाभावाच्चेति चेन्न ॥ एतदपि ॥५६॥

याभावत्वप्रकारकत्वस्यैव लघुत्वात् ॥ ननु यद्येवं कारणता स्यात् तदतिरिक्तविशिष्टज्ञानकल्पना स्यादिति तर्कितं तदागु
णयोरवच्छेदकत्वेन धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना लघीयसीति न्यायेन ज्ञानद्वयैक्यस्यैव गुरुणापवच्छेदकत्वेन हेतुत्वे कल्पनतर
त्ति चेन्न ॥ एवंविधगौरवज्ञानस्य प्रमाणापरिपंथित्वात् ॥ अत एव लाघवेन कर्मधारयप्रवृत्त्या निषादस्थलेसंधिकर
णेऽप्युरूपविद्याप्रयुक्तिरपूर्वाकल्प्यत इति तत्रापि सिद्धांतः ॥ अन्यथा यत्रैव तत्र कर्मधारयः स्यात् न तत्र भद्ररूपविद्याप्रयु
क्तिकल्पना स्यादिति तर्कितत्त्वयुक्तिप्रतिसंधानेन तत्कल्पनमपि न स्यादिति ये तु न ज्ञानद्वयद्वयसाधारणो ऽन्यदव
वच्छेदकं निरस्तं ॥ आप्यप्रकारत्वापरूपमासत्वस्यैव गुरुत्वात् ॥ ननु सामान्यधर्मस्यौत्सर्गिकत्वमागुरूपापि सर्वत्राव
च्छेदकेन वोपिहितत्वमस्तु ॥ अत एव व्यक्तेरनन्यतावच्छेदकं कार्यत्वमुपाधिरूपं जातिं न तु जातिरूपमपि घटत्वादिकमिति चे
न्न । तत्र घटत्वादीनां मानं स्यात् । यत्र तु विशेषस्यैकस्य लघुत्वं तत्र न सामान्यस्य गुरोरवच्छेदकत्वमत एव व्याप्यत्वमेवय
त्वमेव तथा न तु व्यापकत्वमिति संक्षेपः ॥ अनुमानेऽप्याह ॥ क्वचित्क्वाभिप्रायेणेदं बोध्यं ॥ अन्यतरसाध्यमन्यतरपनु
मानेपक्षतावच्छेदकीकृत्यानुमानेनापि सद्व्यवहारगुरुणात् ॥ नियततिरस्वरूपनिर्वचनमनीतत्र्यापारत्वाभावादिति अयं
संस्कारात्स्मरणादितिमतानुसारणेति स्वातंत्र्येपायमर्थः ॥ आहितस्मरणादिनासंशयस्यैवानवस्थानात् ॥ कुतस्त

अ.म.

अनवच्छेदेति स्मृतेरियमनुभूयमानत्वं चेति ॥ गोत्वादिरूपलक्षणे ॥ प्रामाण्यसंशयजन्यार्थसंशयेप्यतिचाराद्धेत्विष्ट
त्वं ॥ सामान्यलक्षणया पर्वतीयवह्नेरवगमात् ॥ विशिष्येति ॥ अलौकिकं प्रत्यक्षं निरस्य तल्लौकिकं तत्र वाक्य निरस्यति
न चेति ॥ विशेषदर्शनमिति ॥ एतच्च संशयाद्युत्तरप्रत्यक्षमभिप्रेत्य ॥ अन्यत्तु ॥ यदवच्छेदेनोपनेयज्ञानेन तद्दर्शनं तस्मि
न् ॥ व्याप्तिं विनिश्छति ॥ अथ व्याप्तिसमये ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेः सत्वादित्यर्थः ॥ चक्षुःसन्निकर्षादिति ॥ संयोगलक्षण
सन्निकर्षाभावादित्यर्थः ॥ ननु यथा व्याप्तौ ज्ञानमेव प्रत्यासत्तिस्तथा वह्नावपि तदेवास्तु न च व्याप्तेः सामानाधिकर
ण्यात्मकत्वेन संयोगादिरूपतया संयुक्तसंयुक्तसमवायमेव प्रत्यासत्तिरिति वाच्यं ॥ न च संयोगादिरेव व्याप्ति
किन्तु साध्यादिना न पदार्थविशिष्टा ॥ न च विशिष्टसंयुक्तसमवायः ॥ न च साध्यादिके विशेषणविशेषणं ॥ न च त
सन्निकर्षोपि पक्षणीयः ॥ मानाभावादिति वाच्यं ॥ विशेषणसन्निकर्षस्यापि हेतुत्वे मानाभावात् ॥ विशेष्यसंनि
कर्षस्यापेक्षयापेक्षविषयता संनिकर्षत्वेन हेतुत्वे लाघवादिति ॥ यदि तदा विशेषणविशेष्यसन्निकर्षेपि तुल्यं ॥ अ ॥ ५०
तो यथा तथा वास्तु वह्नेर्ज्ञानमेव प्रत्यासत्तिरस्तु ॥ न च पर्वतस्य वह्नेरनवगमात् ॥ कथं तदुपनीतभाने तत्रेति वाच्यं
सामान्यलक्षणया धूमत्वावच्छेदेन वह्निबोधने पर्वतेपि तज्ज्ञानात् ॥ विशिष्य तज्ज्ञानस्याप्रमात्मकत्वात् ॥ अन्यथा

पक्षधर्मिधर्मिण्यास्ति प्रत्यक्षानुपपत्तिः॥ वस्तुतस्तु॥ पर्वतवह्निच्छेदेनयोग्यधर्माभावस्तदवच्छेदेन तद्धर्मिज्ञानेन तद्धर्मोपनयस
मर्थ्यात्तथाच धूमवत्त्वेन ज्ञाते वह्निमत्त्वोपनयनं स्यादेवेति चेन्न॥ ज्ञानरूपप्रत्यासत्त्या पर्वते वह्निप्रत्यक्षमापा
द्यमानमलौकिकमेव स्यात्॥ न चालौकिकप्रत्यक्षसामग्री मानान्तरप्रतिबन्धिका तस्याः समानेऽपि विषयेऽनुमि
त्यादिसामग्रीतो दुर्बलत्वात्॥ अन्यथा मानान्तरविलयापत्तेः॥ शुक्तिस्थलेऽपि पदार्थस्मारकपदार्थान्तरवि का
अमुत्र ज्ञानवन्मनसैव प्रत्यक्षसंसर्गप्रत्यक्षसंभवात्॥ बलवत्त्वस्य फलैकव्यवहार्यत्वात्॥ यत्र घटत्वेन करभमात्रे सं
त्रुयानन्तरं सन्धूमपुरुषभ्रमानस्यात्॥ तस्यालौकिकत्वात्॥ अलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या अपि बलवत्त्वे धूम
भ्रमात्॥ अनुमितिर्भ्रान्तानस्यात्॥ तथापि फलबलादनन्यगत्या दोषविशेषस्यैव तत्र बलवत्त्वप्रयोजकत्वमिति
ध्येयं॥ तस्मात्समानविषये लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वात्तत्र वह्निप्रत्यक्षमेव स्यान्नानुमितिरिति
वपराभिमते तत्रेदमुत्तरं न लौकिकवह्निप्रत्यक्षसामग्री वह्निसन्निकर्षादिति॥ ननु भवदेवं यदि विशेषणसन्नि
कर्षोऽपि हेतुः स्यात्॥ न चैवं मानाभावात् किन्तु तज्ज्ञानमावश्यकत्वात्॥ न तत्राप्युपस्थितेन लौकिकवह्निप्रत्यक्ष
सामग्री विरह इति चेन्न॥ तदितरसकलतद्धेतुसत्त्वे पर्वतवह्न्यनुमितिसमये तद्धर्मिकप्रत्यक्षानुत्पादस्यैव॥

तत्र मानत्वात्॥ लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसत्वे सत्येअनुमितिसामग्री बलवत्यपि वक्तुमशक्यत्वात्॥ न चात्र प्र
त्यक्षमेवोत्पद्यत इति वाच्यं॥ वह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायाबाधितत्वात्॥ यत्तु विशेष्यस्य विषयविशेषतया तत्सन्नि
कर्षे सापेक्ष्या लाघवात्॥ विषयसंनिकर्षत्वेनैव हेतुत्वेन विशेषणसंन्निकर्षो विहेतुरिति तन्न॥ एवं हि पर्वते वह्नि
प्रत्यक्षं स्यादेव॥ पर्वतस्य विषयसंन्निकर्षसत्वात्॥ कारणतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किंचित्सत्वमेव कार्योत्पत्तेः॥ वि
शेषणासंन्निकर्षे विशेष्यासंन्निकर्षे तद्विशिष्टप्रत्यक्षापत्तेश्च॥ न च यावद्विषयसंन्निकर्षत्वेन हेतुत्वमिति वाच्यं
यत्तदपेक्षया विशेष्यसंन्निकर्षस्यैव लघुत्वात्॥ संसर्गस्य एवीशज्ञातस्यैव भानाभ्युपगमेन भ्रमस्थले तत्संन्नि
कर्षासंभवेन व्यभिचारात्॥ किंच विशेषेण विशेष्यसंन्निकर्षपार्थक्यमवच्छेदके विशेषणसंन्निकर्षस्यालौकि
कसाधारणस्यैव हेतुत्वं॥ भ्रमाद्यनुरोधात्॥ विशेष्यसंन्निकर्षस्य लौकिकस्यैव चक्षुरादिसहकारित्वं॥ अन्यथा
स्मृत्युपनीतव्यवहितेषु रूपवद्दंडस्मृतिमतो दंडीति चाक्षुषबुद्ध्यापत्ति अन्यत्त्वसंसर्गाग्रहदशायामपि देवा
द्दंडस्मृतिमतः संन्निकृष्टेपि व्यवहितदंडपुंसि दंडीति बुद्धिर्न जायत इति सर्वानुभवसिद्धं॥ तथा चान्वयव्य
तिरेकाभ्यामेवतस्य हेतुत्वमित्यलं॥ पक्षधर्म इति पर्वतवृत्ति धूमो वह्निव्याप्य इत्याकारं ज्ञानमित्यर्थः॥ विशि

च्छेति। वह्निव्याप्यधूमवानयमिति साध्याकारमित्यर्थः॥ अतएवेति। यो यो धूमवानित्यनेन धूमवति वह्नेरसत्त्वेनाभावो व्यवच्छि-
द्यते। तेन तादृशासत्त्वाभावप्रतियोगित्वं साध्यस्य प्रतिपाद्यते॥ वह्निमानेव धूमवानित्यनेन वह्निमद्भाववान् धूमवानि-
ति वह्निविरहवद्वृत्तित्वं धूमनिष्ठं प्रतिपाद्यते॥ तदेव च व्याप्यत्वमिति न ह्यन्यस्यानुमितिहेतुत्वे अन्ययोगव्यवच्छे-
देनैवोदाहरणस्यादित्यर्थः॥ अत्रेदमनभिमतिबीजमाहुः॥ जनकज्ञानस्य यावद्विषयतया जनकत्वं तावन्मात्रस्यैव तत्र
प्राधान्येन भासते। तदेव जन्यज्ञानेपि तावन्मात्रं प्राधान्येन स्फुरतीति नियमः॥ पुरुषस्य दण्ड इतिज्ञानस्य च दण्डी पुरुष
इति ज्ञाने दण्डमात्रविषयतयैव जनकत्वमतो न व्यभिचार इति तन्न॥ भूतले घटो नास्तीति ज्ञानजन्य घटाभाववद्
भूतलमिति ज्ञाने व्यभिचारात् भूतलविषयतयापि जनकत्वात्॥ न चाभावविशेष्यकप्रत्यक्षमेवाधिकरणज्ञानस्य का-
रणमिति वाच्यं॥ लाघवेनाभावप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येवाधिकरणज्ञानस्य हेतुत्वात्॥ यदपि केचित्तु हेतुमुक्तं। साध्या-
योगव्यवच्छेदेनोदाहरणवाक्येन साधनव्यापकता वह्नेः प्रदर्श्यत इति न युक्तं॥ केवलान्वयिनि साध्यायोगाप्रसिद्धेरि-
ति न दूषणं॥ एवमपि न लाघवेन व्यापकताज्ञानकारणत्वे दोषानभिधानात्॥ अस्तु सामानाधिकरण्यगर्भतया व्या-
ति भुवि व्यापकत्वं चेन्न तदप्रवेशात् लघुत्वादिति यदि तत्स्वहेतुत्वं तदा साध्यप्रतियोगिकसमानाधिकरणासत्त्वाभाववत्त्वमेव
व्याप्यत्वमस्तु॥ व्यापकत्वघटकानामेव पदार्थानामत्रापि प्रवेशेन तदपेक्षया गौरवाभावादिति। तत्राहुः सर्वैः॥

तन्न।येतावतामपिज्ञानकारणतायाविनिगमकाप्रामेकिंचरूकरूपव्याप्यपेक्षयाव्यापकत्वमेवलघुतादृशायाव्देसत्त्वा
भावकत्वस्यव्याव्रूभ्तेनगुरुत्वात्॥अन्यथाव्यभिचारिसाधारण्यात्॥स्वसमानाधिकरणासत्ताभावप्रतियोगित्व
सामान्याभावरूपव्यापकत्वेयावच्चाप्रवेशेनलाघवादिति॥अन्येतु॥अन्येतुपर्वतवृत्तिधूमव्यापकत्वेवन्हौगृहीत
त्वस्मृतमुपनेयंतथाचवन्होविवान्यव्याप्तिताध्यविगृहीतंतदातस्याप्यनुमितिसामग्रीतिसमूहालंबनैवानुमितिः
स्यात्॥नचेकानुमितिरूपनेयाप्रतीतावुपनयासिद्धेरिसेकमत्वरसबीजं॥अपरंचवस्तुतोकेलाघवमेवन॥ तथा
हि तत्समानाधिकरणासत्ताभावेप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वंविशेषणमावश्यकमन्यथातिप्रसंगः।तदर्थं अप्र
प्रतियोगिसमानाधिकरणाभिन्नत्वंप्रतियोगिसमानाधिकरण्याभाववत्त्वंवाउभयथाप्रतियोग्यधिकरणान ॥५९॥
धिकरणत्वगर्भंतथाचकारादेरव्याप्यकत्वापत्तिः॥ममतुसमानाधिकरणाःप्रतियोग्यधिकरणाभिन्नाधिकर
णाभावःघटाभावादयः॥तत्प्रतियोगिकालिकाद्यस्यअनुमेयत्वसमानाधिकरणाकाद्यसत्ताभावस्यप्रतियोग्य
धिकरणाधिकरणाभिन्नतमानत्वतिमोगितयाकारस्यकथंतदप्रतियोगित्वंव्यापकत्वमितिचेन्न॥प्रतियोग्यधिक
रणाप्रसिद्ध्याकाद्याभावस्यप्रतियोग्यधिकरणाधिकरणाभिन्नत्वाभावेनविशिष्टतादृशाभावाभावाप्रतियो

मितपाकत्वस्याव्यापकत्वतावत्स्यात्॥ न चैतद्दूषणोपसाधनसमानाधिकरणत्वविशेषणाभावे कथ्यनुमित्स्यमूना। नन्विति
परार्थाभिनयोभयोः समानतया कथं व्यापकत्वे लाघवमिति अस्वरसबीजमित्याहुः॥ न च नाद्यः। विशेष्यविशेषणे न
त्र्चविशेषणान्तरमिति न्यायेन धूमेपर्वतवृत्तित्वं धूमव्यापकत्वे च वह्नेर्भासत इत्येव पर्वतवृत्तिधूमव्यापकत्वभानापप
त्तेर्नान्यथापि तद्धेतुकाधूमव्यापकत्वेच वह्नावेव गृहीतमिति सत्तामुपनयमितिनकाप्यनुपपत्तिः॥ न द्वितीयः
प्रतियोग्यधिकरणाधिकरणः संयोगाभावादेः तद्भिन्नत्वस्याकाशाद्यसंताभाववृत्तित्वात्प्रतियोगितत्वस्याभिन्नत्वे प्रति
योगिविशेषणत्वात्॥ एवमवच्छेदानगोचरजन्यत्वप्रसज्जनादावप्रसिद्ध्याप्यादीस्यमेव स्थिते॥ तथा च यथा श्रुत एव व्या
ष्यव्यापकत्वप्रसंगो निरासान्न साधनसमानाधिकरणत्वमत्रापि विशेषणं॥ यत्र व्यापकत्वे लाघवं न स्यादिति॥ किञ्च अन्यो
न्याभावगर्भमात्रे वानुमितिहेतुत्वेन ग्रंथकृदभिमतत्वात्॥ तद्गर्भव्यापकत्वे प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वमाप्रवेशा
त् अपि चैवमपि साध्याधिकरणावृत्तिमात्रेमेवोक्तदोषनिरासम्भवात् तथापि व्यापकत्वे लाघवमेवतस्मादिदमेवास्वरस
बीजं॥ शङ्कादिना व्यापकत्वनिष्ठितसाधनसाध्यसामानाधिकरण्यस्य स्वरूपस्य व्यतिरेकनिष्ठित्वेवानुमितिसमुत्पादात्तं
न्निश्चयः स्वघटकव्यतिरेकज्ञाने पक्षसत्त्वप्रतिबंधकं तन्निश्चयस्य तद्धेतुत्वात्॥ न च व्यापकत्वस्य साध्यसामानाधि

रप्यनियतयातपातस्त्रानेनतसंशयाधानक्कशइतिवाच्यं॥नह्विवस्त्रतस्मद्याप्यज्ञानेनतद्दोषोपिकिंतुव्याप्यत्वेनतज्ज्ञानं
तथाचतत्प्रतिसंधानदशायांतत्संशयादिकंस्यादेवयद्विचैयेतदोषश्चियासाध्यसामानाधिकरण्यनियतत्वेनैवव्या
प्यज्ञानमनुमितिहेतुरितिमन्यसेतदाविपरीतमेवगौरवमिति॥ ॥परामर्शवादःसमाप्तः॥ ॐ हेत्व
लोव्यभिचारादिः।बाधकेविनेति॥तत्रान्यथासिद्धिरेवबाधिकेत्यर्थः॥अन्यथासिद्धमिति॥तथाचात्रापिबाधकमेवा
स्तीतिभावः॥धूमवान्वह्निमानितिवर्तमानधूमविशिष्टवर्तमानवह्निवैशिष्ट्यानुमितिरितियावत्॥तेनतोऽज्ञातोबाध
दितिध्येयं॥ज्ञायमानेति॥ज्ञायमानविशेष्यतावच्छेदकजन्येत्यर्थः॥तेनज्ञायमानवह्निजन्यतयानार्थान्तरमिति
भावः॥विशेषणेति॥वर्तमानविशेष्यतावच्छेदकविशिष्टवर्तमानविशेषणांतरवैशिष्ट्यावगाहित्वविशिष्टज्ञानत्वा
दित्यर्थः॥विशिष्टज्ञानपदंचजन्यानुभवपरंतेनेश्वरज्ञानेस्मरणेचनव्यभिचारः॥निर्विकल्पकस्यरूपवप्रतीकेनैववा
रणात्॥उपमितेश्चयदिसपक्षत्वंनाभ्युपपते॥तदातदन्यत्वमपिविशेषणंद्रष्टव्यं॥विशेष्यभानेतिविशेषणान्तरभा ॥ ६०
नेत्यर्थः॥अन्यथेति॥तथाचज्ञायमानविशेषणजन्यत्वमेवानन्यगत्यातत्रनियामकं॥कल्प्यमित्यर्थः॥नन्वेव
मुपपादितेनकस्यापिलिंगस्यकरणत्वंकिंविनिगमकमित्यतआहकिंचेति॥ अतीतेति॥नन्वेवमपिविद्यमानलिंग

कानुमितित्वावच्छेदेन लिंगस्य हेतुत्वमस्त्विति चेन्न ॥ अतीतादिस्थलेपि क्लृप्तसामग्र्यैवानुमित्युपपत्तौ विशेषसामग्र्यं
तरकल्पने गौरवात् ॥ अयोग्यलिंगकानुमितौ व्यभिचाराच्च ॥ तत्र परामर्शस्य तद्व्यापारस्यासंभवेन लिंगस्याकरणत्वा
त् ॥ शब्दादिना परामर्शोत्पत्त्यानुमितिस्तत्र विद्यमानस्यायोग्यस्यापि लिंगस्याकारणत्वाच्च ॥ परामर्शस्य तद्व्यापारत्वाभाव
त् ॥ यदि निर्व्यापारस्यैव तस्य तत्र करणत्वं तदा तादृशस्य परामर्शस्यैव तथात्वमस्तु ॥ आवश्यकत्वादिति भावः ॥ परामर्शे
ति परामर्शद्वारैव व्यापिलिंगकारणत्वोपगमादिति भावः ॥ भाविनीति ॥ यद्यपि भाविन्यपक्षधर्म्यत्वादेर्लिंगस्य वि
द्यमानत्वसंभव एव ॥ तथापि न । स्वरूपेण तस्य करणत्वे किंतु पक्षवृत्तितया तथात्वे च तस्य तदानीं पक्षाभावान्न संभ
वतीत्यभिप्रायेणायेनेदमुक्तं ॥ ननु भूतस्य क्षयमेव सत्त्वं भवितस्य मनीतस्य ज्ञानविषयत्वादेर्लिंगांतरस्यापि संभवात् ॥
न चायमेतदतिरिक्ततया वदतः प्रमेयत्वादिसत्त्वयत्नत्वेन निर्दिश्यते विशेषस्यैव तत्र लिंगत्वं ॥ धर्मांतरस्य साध्यो तत्कृत
त्वेनालिंगत्वादिति वाच्यं ॥ प्रकारभेदेनाभ्युपगमस्याविरोधात् ॥ अत एव पिपासोपशमनेन समभूतावच्छेदकरूपानु
माने । तायत्र नेत्यनुपपन्नार । यदिचेति ॥ वर्तमानतयासंदिग्धादिति । अवर्तमानादेवेति शेषः ॥ तथा च धूमस्यानिश्चि
तत्वेपि न सत्त्वं संदेहे सत्त्वेपि न निश्चितत्वमित्येकस्यापि न हेतुत्वमित्यर्थः ॥ यत्तु अतीतादिवृत्तितया निश्चितस्य

धूमस्य वर्तमानदिनेऽतीतदिनवृत्तित्वस्य विशेषणमात्रध्वंसेनैव न विशिष्टध्वंसस्य निश्चेतुं शक्यतया तस्यैव हेतु
त्वं स्यादिति । तन्न । विशिष्टध्वंसस्य घटादिदृष्टान्तिकत्वापत्त्याऽग्रे ग्रन्थकृतैव निराकरिष्यमाणत्वात् ॥ न च तथैव घटादेः
विशेष्यस्य विद्यमानतया विशेषणमात्रध्वंस एव ॥ सविशेषणे हीति न्यायेन ॥ अत्र धूमस्य विशेष्यस्यासत्त्वात् ॥ विशिष्ट ष्य
ध्वंसः स्यादिति वाच्यं ॥ एवमपि विशेष्यध्वंससंदेहे विशिष्टध्वंसस्य संदिग्धत्वादेव हेतुत्वे न स्यात् ॥ न हि विशेष्यसत्त्वेपि वि
शेषणध्वंसप्रयुक्तो विशिष्टध्वंस इति भावः ॥ ननु तत्काले प्रागभावादेः संदेहेपि न पर्वते तत्संदेहः ॥ प्रतियोगिसत्त्वेनैव तत्
त्र तस्य निश्चयादिति तत्र तस्य वर्तमानत्वात् तन्निश्चयोस्तीति न व्यभिचार इत्यरुचेराह ॥ किं चेति ॥ पर्वते धूम इति ज्ञाना
दिति वक्तव्ये तोलीनादि धूमविषयादिति शेषः ॥ ननु धूमप्रागभावादौ न व्यर्थत्वं प्रागभावनिष्ठव्याप्तेः ॥ धूमविशेषणं वि
नाग्रहात् ॥ यन्निष्ठव्याप्तिर्यद्विशेषणं विना न गृह्यते तस्य वैयर्थ्यं किं च सार्थकत्वात् ॥ एवं चाधिकसंग्राहकविशेषणस्य
गुरुत्वेपि न व्यर्थत्वं किं तु संकोचविशेषणस्यैव ॥ यथा नीलधूमादेः एवं च धूमासंताभावासंताभावत्वेपि न व्यर्थत्वमि
ति पूर्वापरसादाह ॥ अवश्यकं चेति ॥ प्रथमोपस्थितधूमज्ञानादेवानुमितिसत्त्वादिसिद्धसाधनेनानुमित्यंतरप्रागभावेन प्रागभा ६१
वादेर्न हेतुत्वमित्यर्थः ॥ नन्वेवमप्यनुमितिसामग्र्याः प्रागभावादेरनुमितिजनकत्वं स्यादेवेत्यरुचेराह ॥ किं चेति ॥ कालिकव्याप्त

स्फुरणदशायामपि प्रकारान्तरमाह॥ यथैवेति यथा चैतत्तथाग्रे एव वक्ष्यामः॥ तथैवेति॥ ननु व्यापारवत्त्वस्यैव न करणत्वं
किंतु क्रियायोगव्यवच्छेदेन संबंधिकरणमिति चेन्न। करणस्य कारकविशेषत्वात्। कारकत्वस्य व्यापारव्याप्तत्वात्॥ किंच
र्वृत्तिक्रियायोगव्यवच्छेदश्च स्फुरणदशायामपि वास्त्येव दाचित्कत्वेनावश्यकत्वादिति तस्यापि तत्त्वस्यापत्तेरिति॥ किंतु व्याप्तिज्ञानमिति
अत्र वदन्ति॥ यत्र विशेषक्लृप्तानां व्याप्तिविशारदप्रविष्टसहचारादिप्रमाणार्थीनां स्मरणोत्पत्तिविशेष्ये विशेषणे तत्र च विशि
ष्टान्तरमिति न्यायेन विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपरामर्शसामग्र्यादनुमितिस्तत्र परामर्शद्वारा व्याप्तिज्ञानस्य करणत्वेन
संभवति॥ तदुक्तं तस्यासत्वात्॥ किंच यत्र स्मृतिरूपपरामर्शादनुमितिस्तत्रापि तदसंभवः॥ न च तत्र पूर्वानुभवरूपमे
व व्याप्तिज्ञानं करणमिति वाच्यं। तस्यानुमित्यजनकीभूतसंस्कारेणैव व्यवहितत्वात्॥ व्यापारमात्रस्यैव करणाव
धायकत्वोपगमात्॥ अन्यथा यागादेः स्वर्गादिहेतुतारक्षार्थं तज्जनकपूर्वस्य तद्व्यापारत्वसिद्धये स्वर्गजनकत्वकल्पना
नुपपत्तेः॥ अत एवाहुः यागमपूर्वधर्मकमिति। न च तत्रानुमितौ संस्कारोऽपि जनकः तस्याः स्मृतिव्यापन्नः॥ अनुमितिसत्त्व
रव्यभिचाराच्च॥ वस्तुतस्तु स्मृतिरूपपरामर्शे तज्जनकपूर्वानुभवस्य प्रत्यक्षरूपपरामर्शे च व्याप्तिज्ञानस्यापेक्षणीय
त्वात्॥ अन्यथातिप्रसङ्गमेव॥ अन्यथा स्मृतिजन्यप्रत्यभिज्ञानादौ पूर्वानुभवस्य विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षादौ च विशिष्टज्ञान

जनकविशेषणज्ञानस्याधिकरणतापत्त्या बहुव्याकुलं स्यात् ॥ अनुमितौ व्याप्तिज्ञानवत् ॥ परामर्शजनकपक्षतावच्छेदकधर्मि
अनुं.ए. विरूपविशेषणज्ञानमपि करणं स्यात् ॥ न चानुमितौ करणानुपपत्तिः सर्वत्रानुमितिर्व्याप्तिज्ञानेन तत्करणं स्यानीय
मिति वाच्यं ॥ परामर्शस्यासाधारणव्यापारत्वात् मनस एव साधारणत्वे तत्करणत्वसंभवात् ॥ तदुक्तं मनोमभा
ष्यादौ मनोलक्षणावसरे । स्मृत्यनुमित्यादिकरणत्वेन मनः साधितमिति ॥ तदसमरेनक्षमते । तथाहि ॥ अनुमितौ म
नसः करणत्वे तस्य अलौकिकज्ञानवन्मानसप्रत्यक्षतापत्तिः ॥ करणान्तरासहकृतमनोजन्यत्वस्यैव
मानसत्वनियामकत्वात् ॥ न च परामर्शस्यैव करणान्तरमव्यापारकत्वात् ॥ तस्मात् परामर्शजनकज्ञानत्वेन व्याप्तिज्ञाना
दीनां सर्वेषां करणता तेन न कोऽप्यनुपपत्तिः ॥ मननव्यापारत्वेन श्रवणादिप्रतियुक्तीनां मुक्तिकारणत्वमिव ॥ न च
विशेषणविशेषणज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं प्रति हेतुहेतुमद्भावव्याप्तिज्ञानादीनामन्यथासिद्धिरि
ति वाच्यं ॥ येन सहैवान्यथासिद्धिस्तदन्येन हेतुत्वविरोधात् ॥ कुलालपितृत्वेनान्यथासिद्धस्यापि कुलालपितुः कुला
लत्वेन घटजनकत्वात् ॥ न हि हेतुहेतुत्वेनान्यथासिद्धत्वे पिण्डत्वेन मेघाजनकत्वमविरुद्धं ॥ न च तत्र हेतुतावच्छेदकान्वयव्य ॥ ६२
तिरेकौ न स्त इति वाच्यं तदसत्त्वेऽपि क्रियामात्रकरणजन्यत्वानुमानस्य विशेषणविशेषणविशेषणस्य विधुनान तार

येतेन पक्षतावच्छेदकज्ञानमपि कारणं स्यात्॥ इत्यनिष्ठापादनमपास्तं॥ उक्तरूपेणोक्तापत्तेः॥ न च स्मृतिरूपपरामर्शज
नकत्वेनानुमितित्वे व्यभिचारः। तज्जनकानुभवस्य सत्वात्॥ न च संस्कारमवहितः स्वरूपमनुमितौ हेतुरिति वाच्यं॥
अनुमितिं प्रति स्मृतित्वरूपपरामर्शत्वेन स्मृतित्वरूपपरामर्शं प्रति संस्कारत्वावच्छिन्नत्वे हेतुत्वेत्ति व्यसंभवात्॥ भट्टीयावानु
व्यापारजनकः स्वाबाह्यफलस्येति नियमः॥ न च व्यापारजनकस्य फलाजनकता येन तेन मवधानं चक्षुः कर्मणः चक्षुर्वि
षयसंयोगजनकस्य साक्षात्कारजनकत्वेन व्यभिचारात्॥ अस्तु वा परामर्शजनकत्वेन हेतुत्वं न तु ज्ञानत्वप्रवेशनीयं
तथा वा तत्संस्कारं गवाक्करणे॥ न वानुमितेः स्मृतित्वापत्तिः॥ संस्कारत्वेन वजनकत्वे तथात्वात्॥ अन्यथा लिंगक
रणतापक्षे संस्कारलिंगकानुमितेः का गतिः॥ संस्काराध्वंसे वा का गतिः॥ वस्तुतः समानविषयसंस्कारजन्यत्वेन स्मृ
तित्वमत एव संस्कारव्यापारत्वे समसमयोत्पत्तिकत्वे बाधकं वक्ष्यति॥ अन्यथा स्मृतित्वापत्तेः सत्यसंभवादिति
अत्र भ्रमः॥ विशेषणविशेषणज्ञानवत्। परामर्शोपस्थितानामपि पूर्वानुभवव्याप्तिस्मृत्यादीनां परामर्शज
नकत्वेनानुमितिहेतुत्वमन्वयव्यतिरेकादिना कल्पनीयमनुमितौ करणान्तरानुपपत्तेश्च बाधः॥ तदभावात्॥
परामर्शसत्तितं घतिरेकेणानुमितिव्यतिरेकासिद्धेः॥ नांशः तथापि परामर्शत्वेन हेतुत्वे नहेतुत्वं न स्यात्॥ ला

घत्वान्ननु परामर्शजनकत्वेन नियमानन्यथासिद्धिघटितत्वेन तस्य गुरुत्वात्॥ तथा चाकाशादीनामपि तत्वेनुतापत्तिः
म०प्रा० अवच्छेदकलाघवव्याप्त्या गौरवस्यादोषत्वात्॥ शेषत्वेवा परामर्शप्रागभावत्वेनैव हेतुत्वमस्तु॥ परामर्शध्वंसत्वे तत्त्वं व्याप म०चि०
कत्वापस्य लघुत्वात्॥ न च स्वरूपत्तित्वे हितत्प्रागभावावच्छिन्नसमयवृत्तित्वं तथा च तत्प्रागभावत्वमेव लघ्विति ते
परामर्शेनैवान्यथासिद्धत्वात्॥ तत्प्रागभावस्य नानुमितिहेतुत्वमिति ति यदि तदन्यत्रापि तुल्यं॥ करणात्तरानुप
पत्तात्तत्त्यन्तभुभयत्रापि तुल्यं॥ परामर्शजनकत्वेन हेतुत्वपक्षेस्मृतिरूपपरामर्शजनकसंस्कारवत्परामर्शप्राग
भावस्यापि हेतुत्वाभ्युपगमाच्च॥ तथा च करणानुमानानुपपत्त्यापि तत्प्रागभावत्वेनैव हेतुत्वं कल्प्यतां न तु तज्ज
नकत्वेनातिगौरवात्॥ एवं च संस्कारव्यवहितस्य पूर्वानुभवस्य तज्जन्यसंस्कारस्य वा हेतुत्वव्यवस्थापनमप्याहत्ति
भवतीत्यस्य परमप्यनुकूलं भवति॥ वस्तुतस्तु तत्प्रागभावस्यापि नानुमितिकरणत्वं परामर्शेनान्यथासिद्धत्वात् तद्धे ॥ ६३
तुत्वव्यवमानाभावात्॥ करणान्यथानुपपत्तिमनिमित्तिचेत् मनस एव करणत्वसंभवात्॥ न च तर्हि किं विनिगम
कमिति चेन्न॥ मनसानुमितिहेतुत्वस्य क्लृप्तत्वात्॥ परामर्शप्रागभावस्य च तत्र हेतुत्वेनाक्लृप्तत्वात्॥ प्रागभाव
त्वापेक्षया मनस्त्वस्य जातितया लघुत्वाच्च॥ नन्वेवमनुमितेर्मानसत्वापत्तिः॥ करणान्तरासहकृतमनोज

मितज्ञानत्वेन परामर्शस्य हेतुत्वमिति ध्यातेः॥ प्रकारत्वेन परामर्शस्यैव तद्रूपेऽप्यतिरावश्यकत्वात्॥ व्यभिचारः स्मर
णालक्षणपरामर्शस्थले तु स्वत्वेनानुभवस्यैव करणत्वमिति यथाश्रुतपक्षे ग्रंथः साधुरिति तन्न। एवं व्यभिचाराप्रार्थि ज
न्यथातिप्रसंगात्। किंचाव्यभिचारज्ञानसहचारस्मरणानंतरं विशेष्यविशेषणोत्र विशेषणांतरमिति न्यायेन व्या
अं.र्चि. त्तिवैशिष्ट्यविषयपक्षधर्मताज्ञानादप्यनुमितेरप्यनुभूयमानत्वात्॥ व्याप्तिप्रकारत्वेन तस्य हेतुत्वमिति विषयपरि
शोधकस्यैवेति॥ नन्वेतस्यानुमितौ कथमुपयोगः॥ न च विरोधिवशंकानिवृत्तिद्वारा तथेति वाच्यं॥ परामर्शस्यैव विशे
षदर्शनत्वेन तन्निवर्तकत्वादिति चेत्॥ अत्राहुः॥ विशेषदर्शनि स्वरसवाहिनी शंकानोदेति। अन्याहितानशोस्यैव। कथ
मन्यथाप्रामाण्यशंकादिना अर्थनिश्चये सत्यपर्यशंकोदयः तदिह परामर्शनि स्वरसवाहिनी साध्यशोविरहशंकानि
वर्तताबाधकप्रमाणाभव तर्कशंकानिबंधनात्तस्या भावशंकाकथंनोदेत। तदुक्तं किरणावल्यामाचार्यैः एवं च
रयोः विरोधिप्रमाणासदसद्भावशंकया मुहूर्तमनुमितौ विलंबेतनुमातार इति॥ तथा च यथा च धूमाद्वह्निमता
नेनुमानेन भवितव्यं तदा कुतश्चित् वह्न्यभावे साधकाद्वह्निभ्रन्येनैव न कुत इति शंकमानं तर्कि वह्नि विरह साधक ॥ ६४
मिति जिज्ञासा सा च सत्यपि परामर्शेनोपमानाय यदि निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यात्, तथा च वह्निविरहसाधकेन

किमप्यत्र तत्सत्त्वे वह्निसाधकधूमानुपपत्तेरिति तर्केणापनीयत इति विषयेऽपि शङ्काप्रतिबन्धकत्वं। किं विरहाद
नुमितिरविकलो भवति यत्र च स्वतः सिद्धशङ्काविरहः तत्र कस्यापि नोपयोग इति ध्येयं॥ ॥ इति लिङ्गकरण
तावादः समाप्तः॥ ॐ॥ तच्चानुमानमिति॥ अनुमानविधया प्रवृत्तं लिङ्गमित्यर्थः॥ केवलान्वयीति॥ वक्ष्यमा
णामोणाकेवलान्वयिधर्मसाध्यकमित्यर्थः॥ असद्विपक्षमित्यत्र केवलान्वयिसाध्यकमिति तात्पर्यं॥ यथाश्रुते
सिद्धसिद्धिव्याघातात्॥ अभिधेयत्वस्य शक्तिविषयत्वस्य न विपक्षः॥ आकाशादेरप्याकाशादिपदशक्य
स्यवत्त्वपदादिशक्यत्वादिति भावः॥ अभिधानइति॥ यस्मैव पदेनाभिधानं तत्तच्छक्तिविषयत्वादेव न विपक्ष
त्वमनभिधानेनवस्तुपदार्थ अनभिधेयत्तमाऽवस्तुत्वादेव न विपक्षत्वमित्यर्थः॥ पदाद्यस्य तेणेपदजन्य
ज्ञानविषयत्वाद्विपक्षत्वं वस्तु तेवस्तीत्वं वस्यादिति द्वितीयविकल्पाक्षेपेणाशंकते। अभेतीयवंचेति उक्तप्र
माणाघाताभावसिद्धे सतीत्यर्थः॥ अन्यभाव्याघातादेवानुमानं बाधितस्यादित्यपि भावः॥ यद्धर्मसाध्यकं लिं
गं केवलान्वयितद्धर्मे निरूपयति तत्रनतावदिति॥ यत्र तत्र कर्मणा सन्ताभावासतियोगित्वमेव केवलान्वयि
धर्मत्वे पाहनेनवोऽभिमतं॥ अथ चाव्याप्तिरिसाशंकते तत्रैवेति॥ यदीदं लक्षणं तदैतदनायमसन्ताभावः॥

केवलान्वयीत्यादिस्फुटेऽर्थे॥ यदि तु व्याप्त्याकांक्षायामस्यावतारो न लक्षणाक्षेपेण तत्र प्रयोजनस्य विरहस्तथापि तद्विशि
तन्न॥ पञ्चमीस्थ्यत्यादि अंशस्य संगतत्वमुक्तं तादिति। न द्विव्याप्यवृत्तिसंसर्गाभावत्वव्याप्यत्वनाशान्यो मुख्या दिना
शसंसर्गाभावोऽपि केवलान्वयित्वेन संग्राह्यः॥ येन तत्राव्याप्तिरिहाशंक्यते न चोक्तलक्षणे अव्याप्तिरेव दुष्टा। नाति
व्याप्तिरित्यभिप्रायेणाऽनन्तुभावत्वादिति वाच्यं॥ लक्षणं द्दय इत्युक्तव्याप्ति अव्याप्तिमाशंक्य तन्निरासप्रयास स्यासं
भवदुक्तिकत्वात्॥ अव्याप्तिवदतिव्याप्तिसत्त्वोपि तद्विष्य एव तिष्ठे॥ उक्तेनैवोपपत्तेश्च॥ न चैवमग्रे लक्षणमप
यन्न विरुध्यस्यादिति वाच्यं॥ वृत्तिमदित्यादिघटिते केवलान्वयिलक्षणे न तत्संसर्गाभावाप्रतियोगित्वमात्रेण घाचा
व्याप्यवृत्तिसंसर्गाभावत्वाकाशसंसर्गाभावोपि वा केवलान्वयिप्यवेति नोक्तदोषः इत्याशयेन तत्परित्यज्य त॥
यथावस्थितलक्षणे नाव्याप्यवृत्तिसंसर्गाभावसंग्रहस्तथाग्रे व्यक्ष्यते॥ प्रतियोग्यवृत्तीति। न च प्रतियोगि प्राग
भावादिरपि न घटीति कथमवधारणं॥ तस्यापि प्रतियोगित्वात्॥ घटसंसर्गाभावस्येव तत्प्रागभावादेः घसंसर्गाभा
वत्वादिति भावः॥ प्रतियोगीति। प्रतियोगितावच्छेदकस्येत्यर्थः॥ वृत्तिमदिति। वृत्तिमान्यो संसर्गाभाव स्तत् ॥६५
प्रतियोगित्वमित्यर्थः॥ न त्विदानीमाकाशादिरिति प्रसमादाकाशस्यापि वृत्तिमत्वात्॥ तत्संसर्गाभावेन व्याप्य व्याप्तिः

दृ॰ शि॰

न च वृत्तिः संयोगः समवायो वा विवक्षित इति वाच्यं ॥ घटादेरेव केवलान्वयित्वापत्तेः ॥ अव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावाव्याप्ते
श्चेति चेन्न ॥ तद्वृत्तिविरोधित्वस्यैव वृत्तिपदेन विवक्षितत्वात् ॥ स्ववृत्तिविरोधित्वं च स्वसामानाधिकरण्यधीविरोधि
त्वं संयोगादिवृत्तिश्च । न तदत्यन्ताभावविरोधिनीति न तत्राव्याप्तिः ॥ नन्वेवं संयोगस्यापि केवलान्वयित्वापत्तिः ॥ तदत्यन्ता
भाववृत्तेरपि तद्वृत्तिविरोधित्वाभावात् ॥ वृक्षादावुभयोः समानाधिकरणत्वादिति चेन्न ॥ कर्मादावधिकरणे तदत्यं
ताभाववृत्तेरपि तद्वृत्तिविरोधित्वात् ॥ यद्यपि संयोगवृत्तिरपि स्वावच्छेदेन स्वात्यन्ताभावविरोधिनी भवत्येव तथा च त
त्राव्याप्तिरेव ॥ तथापि स्वसामानाधिकरण्यधीविरोधित्वं नास्ति संयोगावच्छेदेन तदत्यन्ताभावसत्त्वेपि तत्सामानाधि
करण्यबुद्धेरप्रत्यूहत्वात् ॥ न चैवं मम सत्तादिवृत्तिविरोधित्वस्याप्रसिद्धेः । तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं ॥ स्ववृत्तित्वेऽविरोधिवृत्तिम
दत्यन्ताभावे प्रतियोगिनो घटादयः प्रसिद्धास्तदन्यतमस्यापि तत्रापि सत्त्वात् ॥ ननु तथाप्याकाशात्यन्ताभावः केवला
न्वयी न स्यात् कालादौ तस्य सत्त्वेन तस्य तदत्यन्ताभावासत्त्वात् ॥ न च संयोगित्वेन तदत्यन्ताभावस्तथा तत्कालादौ संयोगित्वेन घ
टादिवत्तस्य सत्त्वेन तदत्यन्ताभावासत्त्वात् ॥ न चाकाशसंयोगस्य तत्कालादिवृत्तित्वं आकाशे न तत्र न वर्तत इति वाच्यं ॥ एवं
घटादेरपि तत्कालादिवृत्तित्वे न स्यात् ॥ नापि समवेतत्वेन तदत्यन्ताभावस्तथा ॥ अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभ्युपग

मपनेरिति चेन्न॥ इदानीं घटः तत्सदा वा काशमिस्याधाराधेयभावप्रतीतेरसिद्धेर्नितत्संयोगित्वेन तत्वं तथा च त
द्वच्छिन्नाभावस्यैव तस्य केवलान्वयी स्यात्॥ अन्यत्तु अत्र संयोगेनावृ काशस्य भूतलादौ सत्वे तथापि समवाय
संबंधावच्छिन्नाकाशासंताभावस्यैवस्य केवलान्वयी॥ न चैवं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभ्युपगमापत्तिः॥
आकाशत्वावच्छिन्नप्रतियोगिन एव तस्यारोप्यता समवायसंबंधेनाभावाभ्युपगमात्॥ आरोप्यसंबंधभेदेनैवा
भावभेदात्॥ न चाकाशसमवायाप्रसिद्ध्या तदारोपोपि कथमिति वाच्यं॥ सर्वत्रैव विशिष्टस्याप्रसिद्धस्यैवारोप्यत्वात्॥
न हि घटो नास्तीत्यत्र भूतले घटसंयोगोपि प्रसिद्धः॥ तथा च यथारोप्यारोपविषयप्रसिद्ध्या तदुभयसंसर्गप्रसिद्ध
येवारोप्यते। यथा वान्योन्याभावे तदुभयप्रसिद्धिमात्रेण तदुभयतादात्म्यं॥ तथात्रापीति न कोप्यनुपपत्तिः॥ यदि
च संबंधभेदेनाभावभेदो नाभ्युपगम्यते॥ तदा आत्मा इतरेभ्यो भिद्यते। ज्ञानादित्ति केवलव्यतिरेक्यनुमाने सर्व
सिद्धिर्न स्यात्॥ विषयविषयीभावसंबंधेन ज्ञानस्य केवलमात्रवृत्तितया ज्ञानत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः॥ तस्मा
द्यथा घटादौ विषयविषयीभावेन ज्ञानसत्वेपि समवायेन तदभावः॥ तथा तत्र संयोगादिना आकाशसत्वेपि सम
वायेन तदभावः स्यात्॥ येन संबंधेन यदभावः तत्संबंधेनैव तत्सत्वस्य तदहेत्वाभाववृत्तिविरोधित्वात्॥ तस्मा

वृत्तिकत्वधर्मीभावच्छेदकीभूयाभावभेदकः ॥ आरोप्यस्य संबंधोत्र स्याभेदकमेवेति विभागः ॥ येन च येन सं
बंधेन यस्य न वृत्तित्वं तत्संबंधावच्छिन्नतदभावः केवलान्वयी । तिपरमाण्वसंत्ताभावेपि केवलान्वयित्वेनाभ्यु
पगत ॥ मेयत्वादेः संत्ताभावापितत्वेनेष्टत्वं ॥ नन्वेवं मेयत्वाद्यभावस्यापि केवलान्वयित्वाभ्युपगमे तद्व्यसिद्धि
निबंधन अव्यभिचारित्वलक्षणो केवलान्वय्यव्याप्तिः ॥ एवं उक्ता विरुध्यत इति चेन्न । आत्मशरीरप्रति ष्ठसं
बंधावच्छिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वमव्यभिचारित्वेन तत्राभिमतं ॥ अन्यथा समवायावच्छिन्नवह्न्यभाववद्वृ
त्तित्वात् धूमेपि वन्ह्यव्यभिचारित्वानुपपत्तेः ॥ तथा च मेयत्वस्य समवायावच्छिन्नाभावप्रसिद्धावपि यत्र यत्र
तत्त्वमेयत्वमिति आत्मशरीरप्रविष्ट स्वरूपसंबंधावच्छिन्नसाध्याभावाप्रसिद्ध्यातत्राव्याप्तिसंभवात् ॥ २ ॥ ये
वं वृत्तिमत्त्वदस्य प्रसिद्धिवारकतमानमर्थवत्त्वं कापि ॥ अव्याप्तिवारकत्वेहि सार्थक्यात् ॥ वस्तुतस्तत्रापि नत्रार्थ
त्वमुक्तमिंद्रियलक्षणगामिनानावसरेद्रष्टव्यं ॥ वयं तु ब्रूमः ॥ अन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मत्वं
केवलान्वयित्वं ॥ अन्योन्याभावोऽप्यवृत्तिरेवेति नाव्याप्तिः संतावोभाव अव्याप्तिरिति ॥ येन केवलान्व
यिधर्मलक्षणं ते धूमे साध्यत्वे केवलान्वयिलिंगलक्षणं बोध्यं ॥ तेनायं प्रमेयं घटत्वादित्यादावपि नाव्याप्तिः

अं. चिं. दी.

सर्वसाधारणान्वयिनोऽलक्ष्यत्वात्॥ इत्याविशेषान्वयि धूमाव्याप्तिर्न दोष इति ध्येयं॥ सदनुमानविभागोऽयमि
ति॥ अयं घटः प्रमेयत्वादित्यनुमानाभासस्य निरुक्तत्रयबहिर्भावेऽपि न क्षतिरिति बोध्यं॥ तथेति॥ आदिपदादि
गंतरोक्तस्य ताभावादिपरिग्रहः॥ ननु प्रमात्वं पक्षसंबंधीति प्रमेति स्यात्॥ न मेयमिति विशेषणस्यैव प्रकारत्वात्
न संबंधस्यत्स्फुर्तेरहेतुः प्रमाज्ञातीयेति॥ यद्यप्यस्मन्मते ईश्वरप्रमाविषयकत्वमस्ति तत्तद्वृत्तमत्वमनुगतमेव तथाप्यु
भयमतसाधारण्यादेतदुक्तं॥ भिन्नेति॥ स च न प्रमाजनकः॥ अतिप्रसंगादिति भावः॥ अन्वित्वेति॥ चहादित्विथे
त्यर्थः॥ न स्यैव संशयकोटित्वादिति भावः॥ साध्यसिद्धीति॥ साध्यसिद्धिर्विरोधिनीयस्य तः साध्यसिद्धिर्यत्र बाध्य
इति भावः॥ समानविषयत्वमिति॥ समानविशेष्यकत्वमित्यर्थः॥ घनगर्जितादावप्यनुमितेः संशयस्य नानुमि
गत्वमित्यभिप्रायेणाहयद्वेति॥ पक्षेति॥ न चेतदत्रानद्वयायां पक्षे साध्यकत्वग्रहदशायामुक्तयोग्यतासत्त्वे नानु ॥ २०
मित्सापत्तिः॥ पक्षनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वज्ञानविरोधिज्ञानाभावस्यैव योग्यतात्वमित्याशयात्॥ अन्यत्र त्व
त्राव्यरसवीतं॥ एवमपि प्रमेयत्वस्य ताभावप्रतियोगित्वप्रसिद्धावपि समानवत्तिसंशयकोटित्वं तत्वंडप्रमेय
त्वाभावस्याप्रसिद्धिरवति॥ पक्षवृत्तित्वादीत्यर्थः॥ अन्वयेति॥ तत्रैकव्याप्तिनिश्चयादप्यनुमितिः॥ केचित्तु यदितादृ

ह्योभ्रमः॥ तत एव न केवलान्वयिनि मन्यथासंदेहाभावयेवेति। साध्यमिति शङ्कानिरस्यन्नाह। येनरूपविकलमिति विपक्षव्या
वृत्तत्वविकलमित्यर्थः॥ अन्वयव्यतिरेकिणा तन्निश्चये न गमकत्वदर्शनादित्यर्थः॥ रूपान्तरेति॥ पक्षवृत्तित्वादीत्यर्थः॥
अन्वयेति॥ तत्रैव व्याप्तिनिश्चयात्प्यनुमितिदर्शनादन्यत्रान्वयव्याप्तिनिश्चये सति व्यतिरेकव्याप्तिनिश्चयस्य योजे
कस्य विपक्षव्यावृत्तत्वस्यानपेक्षितेति भावः॥ ननु अन्वयव्यतिरेकिणि॥ अन्वयव्याप्तिप्रतीतौ विपक्षव्यावृत्तत्वस्या
पि प्रयोजकत्वदर्शनात्तेन विनान्वयव्याप्तिनिश्चयपर्यवसानं स्यादित्यत आह। व्यतिरेकश्चेति॥ अन्वयव्याप्तिप्रती
ताविति शेषः॥ व्यतिरेकव्याप्ताविति। सतिसप्तमी। तथा च व्यतिरेकव्याप्तौ सत्यां विपक्षसंभवेन वृत्तित्वशङ्का कालि
वृत्तिरहाविपक्षव्यावृत्तत्वमन्वयव्याप्तिप्रतीतावुपयुज्यते॥ न तु साक्षात्तथा चात्र स्वतः सिद्धेतादृशशङ्काविरह
ते निवृत्तिप्रयोजकस्य व्यतिरेकस्य न कोप्युपयोग इति भावः॥ महोपाध्यायरुचिदत्तविरचिततत्त्वचिंतामणि
प्रकाशे केवलान्वयिवादः समाप्तः॥ ॐ॥ असत्सपक्ष इति॥ सिध्यसिद्धिपराहतमिति तदर्थमाह यत्रेति॥ व्यतिर
केति॥ व्यतिरेकसहचारमात्रेणेत्यर्थः॥ दृष्टाविशेषप्रमादः केवलव्यतिरेकिवमिष्ठमेवेति भावः॥ येकेति॥ प्रस
क्षाद्यन्यतमत्वेन चतुर्णामेकजातीयप्रमाजनकत्वसंभवादित्यर्थः॥ व्यतिरेकिसाध्य इति॥ अनुमितिप्रयोजकस्

मोऽन्यैः सामान्यसामग्र्यभावादितिभावः ॥ अथैतन्निरुक्तिमते न विशेषकान्नान्तर्नो व्यभिचारः ॥ यैवं सन्निभेदरूपमाह येव
मिति ॥ निरूपाधीति साध्यसाधनव्यतिरेकसहचारेण साध्यानुमित्यनुकूलान्वयव्याप्तिरेव गृह्यत इत्यर्थः ॥ नन्वेवमपि
व्यतिरेकव्याप्त्युपन्यासेऽप्यर्थान्तरमिति चेन्न नियतव्यतिरेकसहचाररूपाया एतस्या अन्वयव्याप्तिज्ञानार्थमेवोपन्या
सात् । अन्वयव्याप्तिज्ञाने च परस्य मानसमेव ॥ न ह्यन्वयव्याप्त्युपन्यासेऽपि ग्राह्यमेव तत् ॥ ज्ञानमनुमितिजनकं ॥ वा
दिवचनस्य निर्णयाजनकत्वात् ॥ तथा च यत्रान्वयसहचारसंभवस्तत्रान्वयव्याप्तिज्ञापनाय नियतान्वयसहचाररूप
स एवोपदिश्यते यत्र तदसंभवस्तत्र तदर्थं नियमतः व्यतिरेकसहचाररूपव्यतिरेकव्याप्तिरेव न चैवं नियमो ऽप्युपन्या
साय बीजाभावेऽप्यर्थमिति वाच्यं ॥ तस्य व्यभिचाराभावप्रदर्शनेऽप्यसंभवत्वमापाद्य व्यभिचारज्ञाननिरासनायोप
योगात् ॥ ७ तस्या अपि व्याप्तिग्रहोपयोगित्वात् ॥ न चैवमव्याप्तिकाले अलिंगभावेनैव व्यतिरेकसहचारस्यान्व
यव्याप्तिग्रहहेतुत्वात् ॥ लिंगत्वमेव ज्ञापकस्य साध्यमनुपन्यस्योपन्यासे आकांक्षिताभिधानप्रामको लक्ष्यात् ॥ नवे ६८
अत एवोपाधिज्ञानादौ चित्सर्वजिते मानसमपि व्यभिचारज्ञानं संभवतीति साध्यव्यभिचारमनुपन्यस्योपाधिरुपन्य
स्यत इति सिद्धान्तरहितभावः साहुः ॥ ननु व्यतिरेकसहचारेणापि अन्वयव्याप्तिमात्रज्ञानं जन्यत इति मते तदा अन्वय

मात्रसहचारधीजन्यान्वयधीमात्रव्याप्तिज्ञानत्वस्य वैलक्षण्यमावश्यकं तद्विलक्षणहेतुजन्यत्वात्॥ विषयकृतं त्वत्र तत्
नास्तीति जातिरूपमेव वाच्यं॥ तच्च न संभवति॥ चाक्षुषत्वादिना संकरापत्तेः। यदि चान्वयव्यतिरेकोभयव्याप्तिज्ञानेन तेन
जन्यत्वमिति मतं तदान्वयव्यतिरेकोभयसहचारधीत्वं तूभयव्याप्तिज्ञानत्वस्य तु व्याप्तिविषयतया जातिरूपमेव वैल
क्षण्यमुपेयं॥ तदपि न युज्यते॥ चाक्षुषत्वादिनैव संकरापत्तेः न च व्यभिचारज्ञानविरोधिसहचारज्ञानत्वेनोभयस
हचारज्ञानस्य हेतुत्वे न हेतुवैलक्षण्याभावान्न तत्र वैजात्यमिति वाच्यं॥ सहचारस्य तत्र ज्ञानस्यैव व्यभिचारज्ञानावि
रोधित्वात्॥ तत्सत्त्वेपि वह्नौ धूमादिव्यभिचारोपलंभादिति चेन्न॥ स्वाधिकरणनिष्ठव्यभिचारज्ञानविरोधिसहच
रज्ञानत्वेनोभयसहेतुत्वात्॥ यत्राधिकरणे साध्यसाधनयोस्तदभावयोर्वा सहचारग्रहस्तत्र हेतुसाध्याभावसामा
नाधिकरण्यात्मकव्यभिचारज्ञानस्य सर्वथैवासंभवात्॥ ननु व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिज्ञानं व्याप्तिविशे
षणकं लिंगविशेष्यकं जन्यते॥ व्यभिचाराभावविशेषणकं सहचारविशेष्यकं वा नाद्यः॥ तत्र स्वमन्वयव्याप्तिज्ञाना
भावात्॥ लिंगेंद्रियसंनिकर्षाभावाच्च॥ नान्त्यः॥ विशेषणज्ञानविशेष्यसंनिकर्षं विना तस्याभावात्॥ व्यतिरेकस
हचारज्ञानमात्रकाले तयोरभावादिति चेन्न॥ जनकपक्षस्यैवमुक्तत्वात्॥ इतरसामग्रीसत्त्वमेव तस्य व्याप्तिग्राहकत्व

भ्युपगमात्॥ विशेषणज्ञानादिसत्वेऽन्वयसहचारज्ञानेपि ततो व्याप्तिग्रहः स्वेवाभिमतं॥ ननु तद्व्यतिरेकेपीति तस्यान्व
यसहचारस्यानभिविक्तत्वात्॥ अन्यथाव्यतिरेकस्याविरहे ततो न व्याप्तिनिश्चयः स्यादन्वयसहचारस्यापि न हेतुत्वं न स्या
त्॥ अन्वयेति॥ उभयसहचारादन्वयव्याप्तिरेव गृह्यत इति मतावष्टंभेनेदमुक्तं॥ एवमन्वयव्याप्तिग्रहोपपत्तौ तावदु
द्कांतरप्रतीप्सनियमात्॥ प्रकारांतरमाह द्वयोर्वेति॥ येषां केवलव्यतिरेकिणा अभावरूपसाध्यं अप्रसिद्ध
मिमप्रसिध्यति। अन्वयव्याप्तिज्ञानजनकविशेषणज्ञानादिविरहेपि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादेवानुमितस्तदाभ्यु
पगमः॥ तेषां मतेन प्रकारांतरमाह यद्वेति॥ न चापूर्वोक्तरूपेण व्यतिरेकसहचारस्य विशेष्यसंनिकर्षादिसत्वेन्व
यव्याप्तिज्ञानहेतुत्वं तदसत्वे च व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानहेतुत्वमेव॥ तस्यस्य नियममेवहृवीस्वारसेन नायं ग्रंथ इति ध्येयं॥
व्यतिरेकव्याप्तिरिति पंचम्यंतं॥ साध्याभावेति॥ अत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नः सन्योवाभावः॥
प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नस्य साध्याभावस्य व्यापकत्वं तत्प्रतियोगित्वं व्यतिरेकिणि गमकताप्र
योजकत्वेनाभिमतं॥ अन्यथा रूपादिविरुद्धसंयोगादेरूपादिगमकतापत्तिः॥ संयोगे साध्ये द्रव्यत्वादेरन्वयव्यति ६१
रेकिताभावापत्तेश्च॥ अकेवलान्वयिसाध्यकहेतोः अतत्वेनावश्यं संग्राह्यत्वात्॥ अन्यथा तस्यत्वेन पवद्भिभावा

पत्तेः॥ नन्वेवमपि विभागव्यक्तिविशेषाभावस्य संयोगव्यक्तिविशेषाभावगमकत्वं न स्यात्॥ तत्र संयोगत्वस्य साध्याभा
वव्यक्तिप्रतियोगितासामानाधिकरण्यनियमेन निरुक्तस्य गमकतावच्छेदकस्य तत्रासंभवादिति चेन्न॥ तस्य केवलान्वयि
त्वेन व्यतिरेकितया असंग्राह्यत्वाद्यद्ध्रुवेत्याद्युक्ते दिशा॥ यद्वत्र संयोगव्यक्तिविशेषः तत्र विभागव्यक्तिविशेष इति व्य
तिरेकव्याप्तिप्रमायां तत्संयोगाभावे तद्विभागाभावबाधायोगेन गमकभावः कथं स्यात्॥ उक्तरीत्या तस्य व्यतिरेकिसा
भावात्॥ अन्वयव्याप्तिस्फुरणदशायां केवलान्वयित्वेन गमकत्वात्॥ न च तस्य तदा अगमकत्वमिष्टमेवेति वा
च्यं॥ यथा यत्र वह्निविरहस्तत्र धूमविरह इति व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे धूमस्यापि वह्निगमकतानापत्तेर्विशेषादिति प्रथ
नादृशव्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्थलपादे विरहस्य संयोगविशेषादिसाधारणतया अनन्यगत्या गुरुतरस्यापि निरुक्त
स्यैव गमकत्वे तस्य चात्रासंभवात्॥ तदा तदगमकत्वमुचितमेव॥ अत एव च धूमस्यापि निरुक्तज्ञानादेव वह्निग
मकत्वं नान्यथेत्युत्तरं प्रतिभातीति दिक्॥ अत्र प्रसिद्धसाध्यव्यतिरेकिणि साध्याभावप्रतियोगिव्यधिकरणत्वेन सा
ध्याभावस्य कथं ज्ञानमिति चिंत्यं॥ यत्तु प्रतियोगिव्यधिकरणत्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोग्यप्रतियो
गिकत्वेन साध्याभावो विशेषणीय इति तन्न॥ व्यतिरेक्याभासोच्छेदापत्तेः॥ न च तत्वेन ज्ञानेन गमकताप्रयोजकं

अं.प्र.वि. तन्वेषकचित्वमाक्रचित्तुमइतिवाच्यं॥नह्येनज्ञानंहिव्यभिचारग्रहविरोधिनवाअथेव्यतिरेकसहचारमात्रविषय
तयैवगमकतापत्तौनियमांशावैयर्थ्यापत्तेः॥अंहैतत्तेनैवमदर्शमांरूपादिविरुद्धत्वेनज्ञानस्यसंयोगविशेष
स्वरूपादिगमकतापत्तिरवेति॥अनुमितिमात्रइति॥यद्यपिव्यतिरेकिणिव्यापकताज्ञानमात्रंहेतुः॥नतुव्याप्तिधी
रपितथापितस्यव्यतिरेकव्याप्तिविषयतयैवहेतुत्वमन्वयव्याप्तिज्ञानेनतुल्ययोगक्षेमत्वात्॥अन्यथान्वयिन्यपि
व्यापकताज्ञानमेवहेतुःस्यात्॥यथाचात्रेनष्टापत्तिःतथोक्तं।नतुतत्रापिव्याप्तिज्ञानत्वमतिप्रसक्तमितिस्वव्या
प्तिज्ञानत्वेनहेतुत्वमेवाच्यं॥तत्त्वंनव्यतिरेकव्याप्तिसाधारणमितिचेन्न॥स्वव्यभिचारविरोधिविषयव्याप्तिज्ञानत्वे
नहेतुत्वात्॥एवंचयद्यपिपरामर्शमत्रीदृशस्याप्यनुगमइतुंशक्यत्वात्॥तस्यानुमितिमात्रएवहेतुत्वसंभवात्तु
विशेषरूपाभिधानंविरुद्धं॥तथापिव्यतिरेक्यनुमितौव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावविषयत्वमन्वयानुमितौ
व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नविषयत्वमनुभवसिद्धमितिफलभेदआवश्यकेसामग्रीभेदोप्यावश्यकइत्यभिप्राये
णतदभिधाने॥अतएवटीकादौनदीनिराकारेकंजीवच्छुरीरमित्येवानुमित्याकारप्रदर्शनमितिभावः॥अतिप्रसंग
इति ॥पक्षधर्मताज्ञानंविनापिव्याप्तिग्रहमात्रादेवानुमित्यापत्तेरित्यर्थः॥अत्रचमीति॥अतिप्रसंगस्थलइति ७०

शेषः॥ पक्षत्वं इति॥ संदेहघटितपक्षत्वमित्यर्थः॥ नन्वनवगममात्रेणानासाधारण्यं॥ किंतु तद्व्याप्यत्वग्रहणेनेत्याशये दि
नोक्तमाह। किंचेति॥ वैधर्म्यमिति॥ अस्यैव विवरणं जलादीति॥ वैधर्म्येति॥ पृथिवीत्वस्य हेतोर्वैधर्म्यपेत्वादिति भावः॥
नथापीति मिलितस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः॥ आचार्यमतमाशंक्य तेजोथेति॥ ननु तेजोभिन्नत्वे सति जलादिद्रव्यादभिन्नत्वे
पृथिव्यां कथमुक्तं संशयेनापि विषमीकृतेयं॥ नत्त्वमूर्तिश्चैत हेतोनजंभकविशेषणस्याविषयत्वादित्यत आह। येक
विशेषणेति॥ येकविशेषणविशिष्टनयोपस्थितस्येत्यर्थः॥ मेदेति॥ अत्र न मोदरुत्वमविवक्षितं समग्रालवनीभूतकसे
शोपस्थितान्वयद्वारा नाप्रसर्वकोटिसंभवादिति भावः॥ यदि चात्र मोदशसंशयात्तदा पूर्वपूर्वसंशयोपस्थितभेदविशिष्ट
त्वेनोपस्थितधर्म्मिणस्संशयेन तावद्भेदसमुदायाविषयीकियतां इति द्रष्टव्यं॥ येकाधिकरण्येन तावद्भेदोपस्थितयुक्तसं
शयानुसरणमन्यभाकोटिप्रसिद्धिं विनासंशयस्यासिद्धेर्निश्चयस्यापि तावद्भेदरूपसाध्यप्रसिद्धिं विना असंभवात्। येका
धिकरण्यविशिष्टतावद्भेदसाधनं चासाधारण्यनिरासार्थं जलादौ विपक्षत्वसिद्ध्यास्यतिरेकव्याप्तिग्रहार्थं चान्य
थानेकोवाप्यादिशादशभेदस्य जलादावपि सत्त्वे ज्ञमोदशभेदाभावस्य तत्रासत्त्वेन दसंभवयेव स्यात्॥ व्यासज्यवृत्ति
प्रतियोगिकाभावानभ्युपगमात्॥ प्रत्येकभेदसाधने चासाधारण्यात्॥ तथा चैकाधिकरण्यावच्छिन्नत्वरूपविशेषणा

भावादिविशिष्टाभावसत्त्वेन तस्याविपक्षत्वात्॥ न तदसंभव इति भावः॥ समुदितेति। ऐकाधिकरण्यावच्छिन्नेत्यर्थः॥ सा
ध्यनिश्चय इति॥ अत्रेदं इति। पृथिव्यां जलादित्रयोदशभेदसंशये सति जलत्वेन तदसंशयः। तत्र जलभेदाभावस्यैव ग्र
हात्॥ एकदेशविरहनिश्चयस्य समुदायसंदेहविरोधित्वात्॥ ननु माभूत्तदा तत्संशयः। व्यतिरेकनिश्चयोपि न स्यात्
प्रतियोगिनिश्चयस्याभावनिश्चयहेतुत्वात्॥ तथा च कथं तत्र व्यतिरेकव्याप्तिग्रहः स्यादिति चेन्न॥ लाघवेन प्रति
योगिज्ञानत्वेनैव तस्य तद्धेतुत्वात्॥ पृथिव्यां जलादित्रयोदशभेदसंशये सत्यपि जलत्वेन जलादित्रयोदशभेदवद्वृत्ति
निश्चयस्यानुभवसिद्धत्वाच्च॥ न चैतत्र तद्ग्रहरूपमानाभावः संशयरूपाभ्यामेव समुदितत्रयोदशभेदाभाव।पृथि
व्यां जलत्वे जलादित्रयोदशभेदसमुदायाभाववत्॥ तदेकदेशाभेदजलभेदाभाववत्त्वात्॥ यत्र यत्समुदायैकदेशाभा
ववत् तत्तत्समुदायाभाववदिति सामान्यव्याप्तिमूलकानुमानस्यैव संभवात्॥ न हि सामान्यव्याप्तिमूलकेप्यनुमा ७
ने प्रकृतसाध्यहेत्वोः सहचारनिश्चयापेक्षा यथा तद्ग्रहे तदा मैत्राभाववत्समवायाहमेव योगित्वे नास्मर्यमाणत्वे सति
स्मर्यमाणत्वात्॥ स्मर्यमाणं ह्ययोगित्वेनास्मर्यमाणत्वे सति स्मर्यते यत्॥ न तत्तदभाववदिति॥ सामान्यव्याप्तिमूलका
नुमानेऽन्यथा तत्रापि तदपेक्षायां तद्विरहस्यायोगात् तदवतार इति तदा तद्विषये अनुपलब्धिरेव मानं स्यादिति जितं

मीमांसकेन॥ नचैवं संशयप्रसिद्धस्यासदर्थस्यापि व्यतिरेकिव्याप्तिसिद्धिप्रसंग इति वाच्यं॥ संशयोपस्थितस्यापि
पक्षव्यतिरेके अनिष्टप्रसंगास्तेनैव सहहेतोर्व्याप्तिग्रहादसदर्थस्य व्यतिरेके अनिष्टप्रसंगासंभवात्॥ वस्तुत
स्तत्रोक्तसंशयानंतरं व्यमोदशाभिन्नवेसेन तदभावस्य निश्चयविषयत्वमपि न दुर्लभं॥ तदनुव्यवसायरूपेण
च निश्चयेन तत्कारकत्वेनाभ्यासोपि विषयीकरणादिति अवाहुः॥ यद्यपि सामान्यतो व्याप्तिरनुगतव्याप्यतावच्छे
दकाभावान्नानुमानांगमिति ग्रंथकृतैवोक्तत्वात्॥ उक्तानुमानं न व्यतिरेकनिश्चायकं प्रागुक्तनास्तितानुमा न
मपि न हेतुः तथा अप्रमेयमात्रवृत्तेर्हेतोरव्याप्यतीतो व्यतिरेकस्य वक्तव्यमानवतो रूपात् नास्तीति बुद्धेरसिद्धेः॥
यत्तु अनुव्यवसायेन निश्चयरूपा प्रसिद्धिरिति॥ तन्न॥ यादृशोपि निश्चये व्याप्तिग्रहस्तादृशोऽप्रसिद्धस्यैवानु
व्यवसायस्य तथात्वाभावात्॥ विषयविशेषकीभूतधर्मस्य हेतुव्याप्तिधीहेतुत्वात्॥ अनुव्यवसायेन तत्र न वि
शेषणत्वेन तदवगाहनादिति॥ वस्तुतस्तु॥ भेदसमुदायप्रभावेव चकूपस्यापि स्य॥ साध्यस्याप्रसिद्धिरेवेति नो
क्तमनुमानं न संभवेति॥ न च संशयरूपैव तत्प्रसिद्धिरिति वाच्यं॥ भेदसमुदायस्य तदभावस्य वा अप्रसिद्धि ध
ह्रेन संशयकोटित्वासंभवात्॥ प्रसिद्धस्यैव चन तस्य व्यतिरेकव्याप्तिनिश्चयसंभवादुक्तानुमानवैयर्थ्यापत्तेः॥

तस्मादन्वयव्यतिरेकेवासंशयरूपासाध्यप्रसिद्धिर्नागंकोटिप्रसिद्धौनिश्चयरूपायामेवतस्याःसंभवात्तदप्रसि
द्धौसंशयस्याप्यसंभवात्॥ नचैकाधिकरण्यंनतावद्वेदोपस्थितयेसंशयानुसरणमितिवाच्यं॥ संसर्गविध
यैकाधिकरण्योपस्थितावपिव्यापकतावच्छेदकप्रकारेणासंशयादप्यनुपस्थितेरितिभावः॥ योग्यानुपलं
भादिति॥ ऐंद्रियकस्यप्रतियोगिनोनुपलब्धेरित्यर्थः॥ नयनेति। तस्तौतौ नयनोन्मीलनानेतर्कितस्यत्यर्थः
भादिति॥ एवंचमनोन्योन्याभावस्मनस्त्वाद्येतान्भावोपिघटप्रत्यक्षयवंतन्नापिप्रतियोगिसत्वविरोध्यनुपलं
भोहीति॥ एवंचमनोन्योन्याभावस्ययोग्यत्वादितिकेचित्॥ अन्येतु॥ नहितादृशोपलंभोनश्यमभावंग्राह
भसंभवात्॥ तद्विषयत्वेनेवाभावस्ययोग्यत्वादितिकेचित्॥ अन्येतु॥ नहितादृशोपलंभोवश्यमभावंग्राह
यत्येवेतिनियमः॥ प्रतियोगिज्ञानादिविरहेभावग्रहानुदयात्॥ किंत्वभावग्रहकारणप्रतियोगिज्ञाना दि
विरहेभावग्रहानुदयात्॥ किं सद्भावसतियोग्यमभावंग्राहयतीतिमनस्त्वावच्छिन्नाभावस्तनयोग्यः
योग्यप्रतियोगिकस्यैवसंसर्गाभावस्ययोग्यत्वादतोघटसनगंधृतरूपवद्न्योन्याभावस्तयोग्योपिवाय्वाव
धिकरणयोग्यताविरहान्नगंधृत॥ अन्योन्याभावग्रहेतस्याःप्रयोजकत्वात्॥ अतएवसंसर्गान्योन्याभाव
योर्ग्रहेप्रतियोग्यधिकरणयोः॥ योग्यतातंत्रमितिसिद्धांतरहस्यं॥ अनयोश्चैकल्पमार्विनिगमकोअनु

भवयेवेतिध्येयं॥ अनुपलब्धिश्च यादृशी अभावोपलंभेऽगं तादृशी प्रपंचितप्रसक्षप्रकाशे न ह्विति॥ न ह्येष्टिपकानुपल
ब्धिमात्रमित्यर्थः॥ नन्वधिकरणे प्रतियोगिसत्वस्य प्रसिध्याते न्निरूपितस्य विरोधित्वस्यासंभवात्॥ उक्तानुपलब्धे
रसिद्धेस्तत आह॥ अधिकरण इति॥ न भूत्वेतर्कितमेवतद्विरोधित्वं न तु वास्तवमिति भावः॥ तमेव तर्कमाह॥ यदिहि
ति॥ स्तंभो यदि पिशाचः स्यात् पिशाचत्वभाव्यप्रमाविषयः स्यात्॥ योयदा सासतदा तत्प्रत्यक्षप्रमाविषय इति स
मान्यव्याप्तेः अत्र तु दृष्टांतस्तंभवदिति विशेषव्याप्तौ तु व्यतिरेके दृष्टांतोयमन्वये तु पिशाचत्वमेव दृष्टांत इति द्रष्टव्यं
ये तेनोपलंभपदं यदिप्रसक्षपरं तदा व्याप्तसिद्धिः मदादानमात्रपरं प्रमापदं वा तदेकापादनमिति परास्तं॥ स्तंभेय
दि पिशाचतादात्म्यं स्यात्॥ न दास्तंभतादात्म्यवत् तदुपलभ्येत॥ स्तंभमत्तात्म्येदेतन्नैश्चोपलभ्यत इति भावे तदिव्यर्थः
इत्यस्य॥ नन्वाकाशादितादात्म्यस्य शब्दाश्रयत्वादिरूपतया जातिबाधाभावात्॥ घटादिवृत्तित्वेपि न तदुपलंभ आपाद
यितुं शक्यत इति॥ न दस्योन्याभाववत्त्वेत्वकथं प्रसङ्ग इति चेन्न॥ आकाशादिघटाद्युभयभेदेआकाशादेरपि जातित्वा
पत्तेरावश्यकत्वात्॥ तदापादनसंभवात्॥ (घटादिवृत्तित्वेपि न तदुपलंभ आपादयितुं) न घटकव्यक्तित्वमपहाय माका
शत्वादेर्नामन्यज्जातित्वबाधकमस्तीति भावः॥ यद्यपि सामान्यविशेषसमवायान्योन्याभावेअयमपि कल्प्यो न संभ

मु॰चिं॰प॰ वतित्वापि च तदिहत्ति तादात्म्येनैव तत्त्वं तदुपलंभापादने शक्यमिति ध्येयं॥ पक्षतावच्छेदकनानात्वं इति॥ अत्र
वदंति॥ पक्षतावच्छेदकनानात्वे यत्र वैकवा यदा सर्वपक्षव्यक्तिषु येकैकस्य समूहालंबनरूपा साध्यप्रसिद्धिः दृश्या भ
वति। तदोभयत्रापि कचित्पक्षांशे साध्यसिद्धौ ज्ञातायां अन्यांशे ज्ञातः सिद्धसाधनं तदंशे पक्षदृश्यमानतायाः स्य समूहाल
बनात्मतायाः साध्यप्रतीतेरज्ञातत्वात्॥ यदा तु समूहालंबनता घुणाक्षरीनायात्कदाचित्साध्यप्रतीतिः स्यात् दृश्या
भवतीति तथा सति उभयत्रापि तदवर्जनीयमेवेति॥ पक्षतावच्छेदकैक्येपि तदंशे साध्यप्रतिपत्ति जातत्वेन तद् रु॰चिं॰
दृश्यतावच्छेदात्॥ तस्मादेतच्चिंत्यमिति॥ अत्र ब्रूमः॥ पक्षतावच्छेदकैक्ये अंशतः सिद्धसाधनं॥ न पक्ष स्यैव पक्ष
तावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्येन कचिदपि पक्षे साध्यसिद्धौ हि सिद्धसाधनमेव॥ अंशतः सिद्धसाधने॥ ताद्
शांशे हेत्वानुमानसाध्यत्वात् तद्दसिद्धौ तु तच्छेकेवनास्ति। नहि पक्षे साध्यसिद्धिमात्रेपात धूमवत्त्वेन पर्वते वह्नि
अनुमिति सिद्धसाधनत्वप्रसंगात्॥ तस्मात्पक्षे तद्घटत्वेन साध्यसिद्धावपि पक्षतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्येन तदंशे ७१
ऽनी [illegible]॥ न त्वे पृथिवीत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वात् सामानाधिकरण्येनैव घटे साध्यसिद्धेः सिद्धसाधनमेवा
स्त्विति चेन्न॥ सर्वपृथिवीत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वात्॥ तदिदमुक्तं सर्वपृथिवी इतरभिन्ना इत्यप्रतीतेः स्याद्वादिति

अत एवाग्रे सर्वत्वेन रूपेण पक्षतेति वक्ष्यति ॥ यत्तु समूहालंबनानुमितौ कदेश्यतायां पक्षतावच्छेदकमाना
त्वेपि अंशतः सिद्धसाधनमिति तथैवास्ति साध्याभावविरहस्थल एव तत्रांशतः सिद्धसाधनस्योक्तत्वादिति ॥ अन्य
थेति । यद्यनुमितिविधेयैकदेशसिद्ध्या सिद्धसाधनमित्यर्थः ॥ ननु धूमवान्नित्यादिना सामान्यतो निश्चितेपि वि
शेषेण तत्संशयस्योपपादितत्वेपि विशेषतो निश्चितेपि सामान्यतः संशयो नोपपादितस्तथा च सति पर्वतत्वेन
तन्निश्चयेपि पर्वतत्वेन तत्संशयप्रसंगात् ॥ किंच यदवच्छेदेन यत्र यत्कोटिनिश्चयस्तदवच्छिन्नेतरस्मिन्न तत्र तत्को
टिकसंशयो विरोधी न तु तत्कोटिकत्वाकारक तत्कोटिकसंशयविरोधी ॥ गौरवात् एवं धूमत्वेन व्याप्ति निश्चयस
त्त्वेपि धूमत्वेन पृथिवीत्वाद्यवच्छेदे विशेषतोपि न व्याप्तिसंशयः ॥ तदुक्तं प्राक् ॥ यत्र यद्व्यावर्तकधर्मदर्शनं तत्र न तत्
संशयः ॥ तत्र सामान्यविशेषवैपरीत्याभावात् ॥ यद्वेति । पृथिवीत्वेनेति घटादिभिन्नपृथिवीत्वेनेत्यर्थः
अन्यथा पृथिवीत्वेन गन्धासिद्धसाधनेप्रसंगात् ॥ अत एवेश्वरानुमानेपि प्रतिपत्तिविषयमात्रसंग्राहकपक्षता
वच्छेदकनिर्वचननिर्बंधः ॥ अन्यथा कार्यत्वेन तावतामेव पक्षत्वे अंशे दोषत्वप्रसंगात् ॥ न चांशतः सिद्धसाधनमि
ष्टमेव तादृशपक्षतावच्छेदकनिर्वचने तत्र यत्नस्तथा च पक्षतावच्छेदकैक्यं तदभ्युपगतमेवेति वाच्यं ॥ एतन्मते सिद्ध

साधनमीदृशं तन्निर्वचनात्॥ अन्यथा कार्यं सकर्तृकमित्यत्र तादात्म्यतः सिद्धसाधने परेणोद्भाविते कार्यत्वे

नांकुरादिकमेव पक्षः स्यादेव नादेव विजयेत वादीत्यभिप्रायः॥ एवं मतेप्यन्वयि समापादयति घटसाधारणेति

अन्वयेस्कृत्तगस्य हेतुसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहाद्वयंभावे व्यभिचारानुपस्थिति दशायामन्वय व्या

प्यप्रतिसंधानसंभवादिति भावः॥ उक्तप्रकारस्याकांक्षादावसंभवात्तदर्थं प्रकारान्तरमाह अथवेति॥ येत्र स्वं ह.वि.

व्यासज्यवृत्ति प्रतियोगिकाभाववादिमतेनान्यथा जलत्वे तेजोवाय्वादिभेदस्य च नत्वयोर्द्वयोर्भेदाभावात्साभा

वेन विपक्षत्वाविपक्षत्वानुपपत्तेर्व्यतिरेकव्याप्तिग्रहानुपपत्तेः॥ प्रत्येकं च साध्यतायामसाधारण्यापत्तेस्तत्र द्वयो ॥१४॥

स्त्या द्यासज्यवृत्तिधर्मस्य साध्यतावच्छेदकत्वे तदवच्छिन्नाभावस्तत्राप्यस्तीति नोक्तदोषः॥ अत एव नासा

धारण्यमिति निश्चितसाध्यवत्तावच्छेदकावच्छिन्नवद्व्यावृत्तस्य हि तद्भवति॥ प्रकृते च न तथा॥ प्रत्येकाभावस्य

व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वाभावात्॥ अन्यथा पक्षत्वापि द्वावेतिबुध्यापत्तिः॥ अत एवाग्ने वक्ष्यति॥ तदभा

वेयो दभावयोगिद्वसपक्षो भवति। ननु तदेकदेशाकतिपयाभाववान्॥ साध्यतायास्तावत् पर्याप्तिरिति। न

चैवं साध्यतावच्छेदकेनानुरूपेण साध्यसिद्धेरपि कथमिति वाच्यं॥ भिन्नभिन्नाधिकरणस्थानानामप्यभावानां

त्रयोदशीत्वादिना ज्ञानसंभवात्॥ भिन्नाधिकरणस्थघटपटयोर्द्वयोः द्वौ घटाविति धीवत्॥ मन्तु प्रत्येकव्याप्तिधीः प्रत्ये-
कमात्रानो मतिरन्यत्वेनासाधारण्यमनुमितिविषयसाध्यवद्याप्यवृत्तित्वाद्वा तद्भवति॥ सद्धेतिपक्षो व्यापकतापक्षे
न चैवं तस्य दोषत्वं निर्वाह्यदनुमितिविषयमिलितान्योन्याभावात्मकं च साध्यमन्यत्र न प्रसिद्धं॥ येनासाधारण्ये
स्यादिति॥ तच्चिंत्यं॥ तथापि प्रत्येकाभाववद्यावृत्तित्वेत्ताने न प्रत्येकाभावाभावसाधनस्य निष्फलत्वेन मिलिताभा-
वासिद्धेः॥ मेलकस्यातिरिक्तस्यासिद्धेः॥ सिद्धौ वा मेलकं विना मसिद्धौ सर्वथा तदसिद्धेरिति। केचित्तु असाधारण्यं
दशाविशेषे दोषः इति परात तदवतारो नास्ति॥ तदा क्वचिदयमपि कल्प्यः संभवतीत्येतदुक्तमित्याहुः॥ सर्वे साधारण्य-
प्रकारांतरमाह यद्वाजलमिति॥ यद्यप्युक्तानुमानाज्जलभेदस्यासिद्धेः॥ सिसाधयिषितत्रयोदशभेदस्यासिद्धि-
रेव॥ तथापि तत्र अस्ति ह्रदत्वादिभिर्न निष्ठभेदप्रतियोगित्वं साध्यमतो नोक्तदोषः॥ अन्ये तु तेजः प्रभृति
ह्रदत्वादिभिन्ने तज्जलभेदवत् जलनिष्ठभेदप्रतियोगित्वादित्यनुमानांतरात् सिद्धिरित्यभिप्रेत्य तदुक्तमित्याहुः॥
यत्तु जलह्रदत्वादिभिन्न प्रतियोगिकभेदभान ह्रदत्वादिभिन्ने पि जलभेदस्य भाने समानसंवित्संवेद्यत्वादिति॥ तन्न
च्छु॥ विशेषणविरहाद्यादिभेदनसमानसंवित्संवेद्यत्वासिद्धेस्तत्प्रतियोगिकभेदभासमानेतन्निष्ठभेदप्रति

म॰ प॰ ७२. योगित्वं भासत मिश्रचिन्मतयत्वगवये गोसादृश्ये भासमाने समानसंवित्संवेद्यतया गवि गवयनिष्ठसादृश्यप्रति
योगित्वे ज्ञानं न तु गवयप्रतियोगिकं गोनिष्ठसादृश्यज्ञानमपि ॥ अन्यथात्रापि वेद्यमानस्य प्रत्यक्षत्वे लभावि स न॰ वि॰
म्भवादनुमानान्तर्भावप्रयासानुपपत्तेरिति ॥ इतरथा वान्योन्याभावस्य साध्यत्वादिति । तदभावप्रतियोगिकत्वा
वदन्योन्याभावत्वेन रूपेण यदि साध्यता तदाभावत्वद्विभिन्नादनुमानान्तरापेक्षा यदि घाभावप्रतियोगिकत्वरू
पभेदवत्वे सति जलादिभावप्रतियोगिकत्वयोर्द्वयोरन्योन्याभाववत्वं साध्यं ॥ यदि चेतरत्वावच्छिन्नसामान्यान्यो
न्याभावप्रत्येकमेव साध्यस्तदा अभावभेदोपि प्रथमानुमानेनैव सिध्यतीति मतं ॥ नन्वभावप्रतियोगिकाभावान
भ्युपगमेन सामान्यान्यान्याभावोपि भावमात्रप्रतियोगिकत्वमेव सिध्येत् ॥ नाभावप्रतियोगिक इति चेन्न ॥ भावा
भावसाधारणप्रतियोगितावच्छेदकभेदेन नाभावस्यातिरिक्ताभावस्वीकारस्यावश्यकत्वादन्यथा कार्यत्वे साध्ये ॥ ७५ ॥
तद्व्यभिचारित्वेऽपि प्रमेयत्वादेस्तद्व्याप्यतापत्तिः ॥ कार्यत्वस्य ध्वंसवृत्तितया प्रमेयत्वादिसमानाधिकरणत्वेनाभा
वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्तस्मादकामेनाप्यभावाभावसाधारणकार्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावोऽभ्युपेयः ॥ त
थेहापीति ॥ ननु पृथिवीतरत्वस्य पृथिव्यन्योन्याभाववत्वस्य अभावेऽभावेन भावाभावसाधारणं ॥ सामान्यान्यो
भावप्रतियोगितावच्छेदकमेवात्र दुर्लभमिति चेन्न ॥ जलादिभावाभावविशेष्यकत्वस्य महत्त्वेन ज्ञानसंभवेन त

स्तामविशेष्यत्वस्य तादृशास्यसत्त्वात्॥ न चास्तावद्बहिर्भावपक्षे अभावस्यैव सपक्षत्वात्तोऽहेतु आश्रयत्वावसाधारण्यमि
तिवाच्यं॥ तस्य सपक्षत्वाप्रतिसंधानदशायामेवोक्तस्याभिमतत्वादभावस्याभावो तदानाश्रयत्वादेव ॥ तत्पक्षत
मित्यत आह॥ तेन सममिति॥ यद्यप्यभावस्वरूपाभेदस्य पृथिवीजलादिस्वरूपत्वेनाननुगमस्तं वस्त्वेव तथाप्य द
भावभिन्नत्वबुद्धिजननयोग्यत्वमस्तीति भावः॥ न चो सावपवृत्ति घटादौ अभिचारः॥ पृथिव्यादिरूपस्याभाव
भेदस्य तत्राभावादिति वाच्यं॥ घटादिरभावभिन्न इत्यबाधितप्रतीत्या भेदस्येन तत्रासत्त्वास्मिन्नन्यगत्या तस्याभ्युपगमा
त्॥ न तु स्वतेन॥ प्रतीतिवैचित्र्यस्यान्यथानुपपत्तेरिति दिक्॥ पृथिवीत्वमिन्नेति॥ पृथिवीत्वासमानाधिकरणधर्म
ावच्छिन्नासंतताभावत्वस्मर्थः॥ अस्याप्रसिद्धिरित्यस्वरसादाह जलत्वादीति तन्नेति॥ योग इति॥ पक्षधर्मतावलत्व
व्यसाध्यसंबंधाभिधानं असंताभावस्यैव साध्यत्वं अन्यथानिगमनेथ विरोधात्॥ अत्र जलत्वादिनिषपतन्ते हेत्वं
नाभावेपि साध्य इति न पूर्वाभेदः॥ योगो मेलक इत्यर्थः॥ ननु प्रत्येकसाध्यतायां समूहालंबनानुमित्या तावदभाव
सिध्यो भावसाधारण्ये मिलितसाध्यतायामप्रसिद्धिरिति अनुभयाप्रासङ्ग्यप्रतियोगिकाभाववादि मत मेयावत्त्व
तेमिलितानामपीति किंचिदिति॥ अप्रोद्धाव संख्यासमानतो त्वस्य तादृशाप्यन्नाबुद्धिविषयत्वस्य सत्वादिति भावः

येतेन तादृशानुयोगिविषयत्वावच्छिन्नानामेवाभावानां तेजःप्रभृतिषु सत्त्वेन तेषां विपक्षसाधर्म्यैकाधिकरण्याव
च्छेदकरूपेण मेलकपदार्थो वाच्यः॥ स चाप्रसिद्ध एवेति निरस्तं॥ व्याप्यसत्त्वहेतुत्तिधर्मस्य साध्यतावच्छेदकत्वाभ्युपग
मेन तत्त्वावच्छिन्नाभावस्य तदेकदेशाकृतिप्रतियोगिकाभावस्य सत्त्वेपि ऽ तेजःप्रभृतिषु सत्त्वेन तेषां विपक्षत्वसंभवात् दी॰चि॰
न चाभावेषु व्याप्यसत्त्वहेतुत्तिधर्मो यत्र नास्तीति वाच्यं॥ अभावे संख्या नास्तीति विशेषदर्शिनं वतः तत्तत्प्रदेशाव
च्छेदेनान्वयोपपत्तेः॥ न च व्याप्यसत्त्वहेतुत्ति तादृशानुयोगिविषयत्वेनैव सत्त्वं इति वाच्यं॥ व्याप्यसत्त्वहेतुत्तिधर्मस्य समस्तको
धिकरणविश्रान्तत्वेन यत्किंचिन्न्यूनाभावत्वमादाय सादिव्यवहारापत्तेः॥ एकत्रापि घटे घट इति प्रतीतिवत्॥
अत एव जलादित्रयोदशाभावान्नेति सर्वेषां प्रतीतिः॥ तस्मात्क्रमेणापि तत्तद्व्याप्यसत्त्वहेतुत्तिधर्माभ्युपगम इ
ति॥ तावतीति॥ व्याप्यसत्त्वहेतुत्ति साध्यतावच्छेदकस्य तावत्त्वपर्याप्तिरिति भावः॥ यैकाधिकरण्यावच्छेदकस्यापि
मेलकपदार्थत्वेन साध्याप्रसिद्धिरित्याह॥ यद्वेति असंताभावत्वादिति॥ इतरनिरूपणाधीननिरूपणाकाङ्क्षि ७६
तोचितप्रतियोगिकासंताभावत्वादित्यर्थः॥ तेन तेजोन्यत्वमपर्याप्तसंताभावादौ न व्यभिचारः॥ एवं भावविशे
षितप्रतियोगिकासंताभावत्वादित्यर्थ इति तन्न॥ तेजोन्यत्वमपर्याप्तिमित्यानविशेष्यतासंताभावे तथापि व्य

भिचारात्॥ जलेतेजोमात्रावृत्तसत्ताभाववत्वादित्यर्थ इत्यन्ये॥ किंचेति॥ अत्र निरधिकरणानामेव जलादिभेदानां प्रसि
द्धेः सपक्षानिश्चयात्॥ प्रत्येकव्याप्तिभिरपि प्रत्येकभेदसाधने नासाधारण्यमिति हृदयं॥ ननु गुरुत्वेन जलमात्रभे
दः॥ साधनीयः तेजःप्रभृतिभेदाश्च लिंगांतरैः साधनीयाः॥ किंच इतरभेदनिषेधेनेतराभेदः॥ अन्यतमभेदाभा
वेनापि समुदायाभावादेकत्वेपि द्रव्यमिन्नं नास्तीति प्रतीतेरन्यथा च तुर्दशभेदकूटाभावे साध्याभावाप्रसिद्ध्या
व्यतिरेकव्याप्त्यग्रहप्रसंगादित्यत आह चतुर्दशेति॥ प्रत्यक्षादिना प्रत्येकभेदस्य पक्षे निश्चयेनान्यतमभेदाभावेना
पि चतुर्दशभेदस्याबाधान्न सत्प्रतिपक्ष इति भावः॥ अभावपदार्थमादाय चतुर्दशभेदाबाध्यं॥ विरोधेनेति॥ प्रमा
णसिद्धप्रत्येकचतुर्दशभेदविरोधेनेत्यर्थः॥ लिंगत्वेवेति॥ न चापि तत्साध्याधिकरणजलाद्यन्यतमवत्त्वलिंगस्य हे
त्वाभासादिति भावः॥ यद्यपि जलेतरपृथिवीतरभेदस्याबाधेन न सिद्धिप्रसंगः॥ जलेतरभेदसिद्धाविष्टापत्तिस्तथापि
पूर्वदोषमेवतात्पर्यं॥ व्यभिचारादित्युपलक्षणं॥ असाधारण्यादित्यपि द्रष्टव्यं॥ इच्छादीति इच्छाद्यवच्छेदकत्वा
दित्यर्थः॥ कार्यत्वादिति॥ भावकार्यत्वादित्यर्थः॥ ज्ञानेति॥ घटादेरपि सपक्षतापत्तौ न तत्र हेतुव्याप्तिः तावत्साधारण्य
मित्यत आह॥ ज्ञानसामानाधिकरण्येति॥ आत्मघटादिसंयोगस्य घटादौ सत्वाद्दोषतादवस्थ्यमित्यत आह॥

शाब्दकारणीभूतेति। तादृशासत्त्वादेर्यदि दोषत्वात् दोषतावच्छेदकमित्यत आह उक्तसंयोगेति॥ आत्ममनसोः
सपक्षत्वनिरूपणायाह॥ कार्यत्वमिति॥ न च प्राणेतिप्रसंगः॥ आत्मप्राणसंयोगस्यान्यथासिद्धतया साध्यहेतु
त्वादिति॥ वक्ष्यमाणत्वादिति भावः॥ शरीरावयवस्य सपक्षत्वानिश्चयदशायामेवास्यावतार इति भावः॥ व्यभिचारमाशं
कनीयं॥ शरीरस्येवेति। यद्यप्युक्तं सात्मकशरीरावयवत्वमस्ति तथापि न त्वचः तत्त्वसिद्धौ अन्वयित्वमसाधारण्यं वेति
भावः॥ दोषान्तरमाह साधारणेति। इच्छासमवायिकारणत्वेति हेतौ संयोगासमवायिकारणत्वशंकापि नास्तीत्यत आ
ह इच्छेति। भावकार्यत्वादिति शेषः॥ इच्छात्वमिति। आत्मपक्षके शब्दजशब्दे व्यभिचारः स्यादिति जातिपक्षक मु
क्तं। स्नेहत्वे व्यभिचारमाह। नियतेति॥ तच्च नियतमात्रेन्द्रियग्राह्यत्वं अतो मनोग्राह्यत्वेन तस्य न दोषतावच्छेदकत्वमि
ति भावः॥ यत्तद्गुणविशेषणं न तु जातिविशेषणं। अन्यथा आत्मैकत्वे नियतमात्रेन्द्रियग्राह्यात्मभावेन व्यभि
चाराभावान्न हि वराणापयविशेषपदोपादानानुपपत्तेः॥ आत्मैकत्वपक्षपदत्वपक्षसंख्यात्वजातौ व्यभिचारादाह
विशेषेति॥ शब्दजशब्दमात्रवृत्तिजातौ व्यभिचारादाह साक्षादिति। साक्षाद्ग्राह्यत्वं ज्ञानत्वेति स्वरूपनिर्वचनं प
रं जातिपदे यदि च तद्ग्राह्यजातिव्याप्यव्याप्यत्वगर्भितं तदा शब्दजशब्दसंख्यान्यतरवादे व्यभिचारवारकमपि तदिति

न्या॰
।७७।

क्षयं॥ इंद्रियत्वेन निर्देशेंद्रियग्राह्यत्वं विवक्षितं॥ नत्वेतन्मात्रग्राह्यत्वमेवं च जातिविशेषणत्वेपि न दोष इत्याशयं॥ सच्चेति। किंचि
दवच्छिन्नः संयोगो समवायिकत्वाभिसंहितं विषयताभावादिभिर्वादिमयपर्यायेन मोऽयं॥ भूत एवेतरत्रानुकूलतर्कमाहास
संयोगमात्रस्येति न चैवं संयोगत्वादिति हेतुसंभव इति वा॥ समवायसंयोगत्वादिति॥ हेतोर्विवक्षितत्वादिति याह॥ य
द्वेति॥ अत्रोभयत्राप्यवच्छिन्नत्वेनानेन समानवित्तिवेद्यतया अवच्छेदकत्वस्यापि विषयीकरणात्॥ साध्यप्रसिद्धिरुक्ता
म्नातिधर्मत्वेन भयेनाह। सामान्यतइति॥ अत एवेति॥ सामान्यतः साध्यसिद्धौ विशेषसाधनाधीनत्वकाशाद्वेत्यर्थः॥ व्य
तिरेकव्याप्तिं दर्शयति। स्वशरीर इति॥ ननु शरीरं सात्मकं नवेत्याद्यबाधकाभावादिति शरीरविशेष्यकबुद्धिरपि॥ तदनंतरं च
स्फुरेदेवेत्यत्र चराह। इत्यापेति॥ संस्काराजन्येति॥ गुरुत्वाधृतजन्येस्यापि विशेषणं विं। तेन पतनादौ न व्यभिचारः॥ प्रयत्नेति
यानि। यत्यादिव्यावृत्तिरित्यर्थः॥ एवं चेति। सत्त्वं तन्मात्रस्यान्येष्वपि सत्त्वात् तदाह तु ध्यात् इत्यावसाधारण्यमित्युक्तं॥ शरीरत्व
मिसंते॥ चेष्टावत्त्वादिति। चेष्टावच्छरीरत्वादित्यर्थः॥ तेन शरीरत्वमेवेन व्यभिचारः॥ आत्मभिन्नत्व इति॥ आत्मनोपि सा
ध्यत्वे असाधारण्यवारणाय सत्युक्तं॥ इतरकुशरीरस्याविभागाधिकरणतया तत्राप्युक्तसंयोगस्वत्वेन सपक्षतया न
न तत्रैकावयवहेतुव्यवाह चावसाधारण्यवारणायात्मविशेषगुणाकारणोति। न च करचित्॥ संयोगाधारत्वेव चेष्टाधारस्य म

मपित्वात्तीतिवाच्यंमृतशरीरआवृत्तस्यैववर्तस्यैमानचेष्टावत्वस्य साध्यकत्वलिंगत्वात्॥ मृतशरीरात्मसंयोगजन
क तदवयवात्मसंयोगमादायमृतशरीरावयवेपिसाध्यसत्वेनासाधारण्यंस्यादत्तेडत्कं विशेषेति॥भेरीदंडसंयोगवत्तच्छ
ब्दजनक परशरीरादिसंयोगमादाय मृतशरीरसाध्यसत्वेनोक्तदोषत्वादवस्थ्यं॥अतदुक्तमात्मेति॥ यद्यपि तस्यापि ऽ.वृ.
स्वगोचरसाक्षात्कारजनकत्वेनदोषतादवस्थ्यं॥तथापितज्ञानातिरिक्तात्मविशेषगुणकारणत्वं अन्यात्मविशेषगुण
त्वावच्छिन्नकारणत्वंवाविवक्षितं॥अतोनोक्तदोषः॥मनसःसपक्षत्वनिरासायाह संयोगानधिकरणात्वेतीति॥ नतु
दृष्यत्वाद्यतदेवफलमित्याहः॥ तच्चिंत्यं॥ अत्रहेत्वंतरसत्वेचेष्टावत्वहेतुमादायव्याख्यानस्यासंगतत्वात्॥ तस्मात्त
द्धेतुपरतयैवव्याख्येयमितिध्येयं॥ नन्वात्ममनसोरपिहेतुसत्वव्यभिचारइत्यत आह आत्मेति॥ अतिप्रसंगभियाश ७८
रीरावच्छिन्नात्ममनोभ्यांप्राकाश्यपागोहेतुर्वीच्यः॥ इत्यावश्यकत्वाच्छरीरप्राणसंयोगेनैवान्यथासिद्धिरित्यर्थः॥ नन्व
नात्मत्वेशरीरस्यापिविभागानधिकरणत्वेन तदवृत्तिसंयोगवत्वंतत्रबाधितमित्यनात्मनाविभागाधिकरणत्वेसाध
यतिआगाधारत्वमिति॥ सकलेति॥ नचविभागाधिकरणायदस्यस्वरूपासिद्धिवारकत्वेनवैयर्थ्यमितिवाच्यं॥ व्याप्य
तावच्छेदकविकासत्वविशेषणतत्याभावादित्याहुः॥ तच्चिंत्यं॥ व्याप्याश्रयस्यैवविकासत्वेव्याप्यादाविकासाभावान्न

नच तर्हि कासकस्यापि नप्रयर्थत्वेन त्रयंत्रिष्ठत्वादिनियमस्यासंभवेन मानाभावात्॥ अन्यथा धूमालोकान्यतरत्वादि
रूपावृष्णालोकादिपरस्पराद्यो गोल्लकव्याप्याश्रयविकासकतयानप्रयर्थत्वस्यात्॥ तस्माद् खंडाभावद् खंडोपाध्यौन
वैयर्थ्यमिति॥ यत्तु सकलवस्तुवृत्तित्वस्याप्येते सकलवृत्तित्वंव्यभिचारीति तन्न॥ उद्भूतस्यसकलपदस्य यावत्पदार्थ
येवद्वैत्वेरिति॥ ननुभागानधिकरणवृत्तित्वमेवोपाधिः अन्यथाल्पाधारवादीनामिति निरूपादिसमव्याप्ति भिन्न
वृत्तित्वानुमानापत्तिरिसत आह। तार्किकरीतीति रीति॥ तथाच शरीरस्सुखमित्यादित वाधार त्वानुभवो नस्यादि
त्यनिष्टप्रसंगात्मकतर्केण हेतोः साध्यव्याप्यत्वे नोपाधेः साध्याव्यापकत्वमतएव नरूपाद्याधारत्वमपि तद्विदिरपि
तत्रैतादृशतर्काभावादिति भावः। केचित्तु॥ संसायीत्वं संदिग्धानैकांतिकत्वे साध्याभाववत्तया निश्चिते न त्वहे
तुत्वे देहादिस्यतआह। तार्किकरीतीति रीति॥ तथाचोक्ततर्कावकाशादत्रमाप्तिःमिहइत्याहुः॥ आश्रि तत्वेति। आश्र
यत्वेसर्थः॥ साध्यनिश्चयं विनेप्रिति नतत्राप्येतरतन्निश्चायकसाकल्यस्यसत्वगर्भस्य केचित्निश्चयसद्भावमेवसंस्य
त्लोभसंवादंभावादन्यथातेन्निश्चायकाप्रसिद्धेन तदसंभवादिति भावइत्याहुः॥ वस्तुतः साध्यतावच्छेदकप्रका
रेणसाध्यप्रसिद्धिरनुमानांगं॥ साचनसंशयरूपा तादृशाकारप्रसिद्धेः। प्रसिद्धौवानिश्चयस्यैवसत्ता॥ तत्र॥

अ०चि० प्रसिद्धिरिति॥ येन स्वेच्छाद्युत्पन्नाश्रयाश्रितेति॥ यदि सामान्यतो दृष्टाद्वत्तारस्तदाद्युक्तं। यदि च स्वेच्छाद्याश्रितेति
सामान्येनेति दृष्टं तदाद्यत्वस्य प्रकारतया तदाश्रितत्वस्यैव सिद्धिः समर्यादया भानेनाश्रितत्वरूपसाध्यतावच्छेद
कावच्छिन्नस्य द्रव्यत्वेनाप्रसिद्धेस्तया तत्प्रसिद्धावपि नैवविरोधादेवं चान्वयिना द्युपपादनमग्रे व्युत्पत्त। तस्मादृ
दिद्रव्याश्रितस्यैव सामान्यतो दृष्टं। तदिच्छाया मयैव साध्यप्रसिद्धिः। उच्यते॥ अत एवेच्छाविशेषकप्रतीत्यर्थं व्यतिरेक्या
दरइति ग्रंथकृतोक्तमन्यथानिष्ठप। यथैव तदाद्रव्यवृत्त्यादिति॥ मानांतरादिति॥ वस्तुतो मानांतरादप्रसि
तानामपि नभानं॥ अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमादिति भावः॥ इयमाह। इत्यपीत्वे सत्त्वरसोदृ
वृत्तेर्न तद्विजन्तुपदेच्छाश्रयत्वाद्व्य द्रव्यभिन्नत्वेन भ्रमानंतरसाध्यप्रसिध्या व्यतिरेके। नाप्यन्वयव्याघात इति नसम
र्थनमयं व्यंत्या स्यादिति ध्येयं॥ व्यतिरेकिणो वास्तवसाध्याभावस्य व्यापकाभावप्रतियोगित्वमेव गमकं। ननु
साध्याभावत्वेन तस्याप्रसिद्धिरपि तत्त्वं॥ गौरवादिति यं मत्वं तन्मतमुपन्यस्यति॥ अन्ये त्विति॥ अत्रास्वरसबीजं॥ ।७०।।
अभावयवस्य व्यापारणां स्वभावादेर्धूमाद्यव व्याप्यत्वग्रहेवत्स्याद्देशाव्यस्यापि सिद्ध्यविरोधात्॥ भावरूपसाध्यक
त्वादपि सिद्ध्यविरोधाच्च॥ इत्यानेन विशेषाय दत्र साध्यप्रसिद्धिरव्यंगमिति यस्याभावस्येति। मदा सन्तयाऽऽह्यमाण

घटान्योन्याभावात्यंताभावस्यैव न जलत्वादिरूपत्वमिति वाच्यं॥ अप्रसिद्धां तादात्म्येवोक्तरूपतान्योन्याभावात्यंताभावस्य
प्रतियोगिवृत्तिरसाधारणो धर्मस्तस्यैकेनैवाभावेन तदन्योन्याभावात्यंताभावव्यवहारोपपत्तौ तदन्यकल्पने मानाभावाच्च
नन्वेवं जलत्ववदादित्वाने विनाशोभावो न निरूप्येत॥ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नज्ञानस्य हेतुत्वात्॥ न च तदितरा
वृत्तित्वगर्भे तदितरत्वमपि तदन्योन्याभावरूपतया तादात्म्यात्यंताभावरूपं तच्च तादात्म्यज्ञानसापेक्षमित्यात्माश्र रुचि॰
यानवस्थादिकमिति चेन्नाभावस्य यावत्प्रतियोगिनिरूप्यत्वनियमानभ्युपगमात् तथैव घटप्रागभावतद्ध्वंसयोः
परस्परप्रतियोगित्वेपि न परस्परनिरूप्यत्वनियमः॥ केवलेनापि घटेन तन्निरूपणात् न च तयोः परस्परप्रतियो
गित्वमेव नेति वाच्यं॥ अन्यतरस्थितिकाले अन्यतरोन्मज्जनापत्तेः॥ तथा च तस्याभावस्य उभयप्रतियोगित्वेपि
जलादिनैव प्रतियोगिना तन्निरूपणमिति नानवस्थादिकमित्याहुः॥ अत्रेदं चिंत्यं॥ तदन्योन्याभावत्वतादात्म्यात्यंता
भावयोः प्रतीतिवैचित्र्याद्भेदानुपपत्तिः प्रतियोगिभेदादभावभेदावश्यकत्वाच्च॥ अपि चान्योन्याभावात्यंताभा
वयोर्विरुद्धधर्माध्यस्तत्वेनाप्यभेदः॥ ननु अभावाभावव्यवहारहेतुर्घटो घटाभावाभावव्यवहारहेतुरपि न च तावता विरुद्ध
धर्माध्यासः एवं चात्यंताभावस्यैव तदन्याभावव्यवहारहेतुत्वे न भावत्वं तान्योन्याभावात्मना अत्यंताभावात्मना वा तस्याभय

व्यवहारहेतुत्वमस्तु न चैतावता विरुद्धधर्माध्यास इति चेन्न ॥ तदन्योन्याभावेन तत्तादात्म्याभावे तदभावव्यवहारः तत्तादात्म्या
सत्ताभावेन तदन्योन्याभावव्यवहार इत्यत्र विनिगन्तुमशक्यत्वात् ॥ घटादेरभावाभावे व्यवहारहेतुत्वेपि भावत्व
मेव प्रमाणबलादवसीयत इति अत एव संयोगात्यन्ताभावतद्वदन्योन्याभावमात्रस्याप्यव्याप्यवर्त्तित्वेपि शाचकासे
ताभावतद्वदन्योन्याभावमात्रस्याप्यव्याप्यत्वे सिद्धान्त इति संक्षेपः ॥ अन्ये त्वमत्ते संबंधिनोः सामानाधिक
रण्यं न व्याप्तित्वेनाभिमतं ॥ किंतु तदुभयसंबंधयोः सामानाधिकरण्यं वाच्यं ॥ तदुभयसंबंधिव्याप्तिः ऽत्ति
यत्र धूमसंबंधस्तत्र वह्निसंबंध इति संबंधसामानाधिकरण्यादग्निना धूमव्याप्तिः ॥ परपाव्याप्तिप्रसंगवारणाय त
त्संबंधावच्छिन्नत्वसामानाधिकरण्यं वाच्यं ॥ तथा च लाघवात्तत्संबंधसामानाधिकरण्यमेव न तत्संबंधिव्या
प्तिरस्तु ॥ न हि यत्र जलादितादात्म्यं तत्र पृथिवीत्वाभावसंबंध इति जलादिष्ठपृथिवीत्वाभावरूपसंबंधिहुमप्र
तियोगिकयोस्तादात्म्यस्वरूपसंबंधयोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति जलादेरव्याप्यता ॥ न च तादात्म्येन सं
बंधयेवेति वाच्यम विशिष्टव्याप्तेर्विशिष्टधीनियामकत्वादत एव तादात्म्यारोपो विशिष्टज्ञानं तथा चेतरस्य जला
देरिति यथाश्रुतमेव साधु ॥ ननु भवतु तादात्म्यसंबंधः भवतु तादात्म्यसामानाधिकरण्यं तद्व्याप्तिस्तथापि जलाद

रेव व्याप्यतया जलादिसंतानाभावेन सिध्येत् ॥ न अन्योन्याभाव इति चेन्नैवं ॥ जलान्योन्याभावोपहिता दाह्यवह्निर्न जला
दिविरहस्य व्याप्यः संबंधितावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः संबंधावच्छिन्नव्याप्याभावस्य व्यापकाभावात् सिद्धिप्रि
तितादात्म्यसामानाधिकरण्यमंगृहीत्वा तादात्म्यावच्छिन्नविरहः सिध्यतीति अत्यंताभावसामग्री वान्योन्याभावः सिध्यती
त्याह ॥ तदपि चिंत्यं ॥ यत्र धूमसंबंधस्तत्र वह्निसंबंधः इत्यादौ संबंधे धूमादिसंबंधिविशेषणमुपलक्षणं वा नाद्यः ॥ आ
काशादेर्व्याप्त्यापत्तेः ॥ नहि धूमवदाकाशादिविशिष्टसंबंधस्तत्र पृथिवीत्वाभावः संबंधे इति व्याप्तिः संभवति माकाशादेरवृ
त्तितया तद्विशिष्टस्य संबंधस्याप्रसिद्धेः ... लाघवासंभवोऽन्वयोः ॥ नापि द्वितीयः ॥ धूमाद्युपलक्षितसंबंधस्य धू
मादावपि सत्वेन तत्र वह्निसंबंधाभावेन व्यभिचारापत्तेः ॥ वह्निसंबंधस्य संयोगात्मकस्य महानसादौ सत्त्वेः एवं च दंडो
पलक्षितसंबंधस्य दंडेऽपि सत्वेन तत्र कुंडलसंबंधाभावसामानाधिकरण्यात् पिंडकुंडलयोर्व्याप्तिर्न स्यात्तस्मात् द
नन्यगत्या तत्संबंधावच्छिन्नसंबंधिसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिः तच्चैतस्य दाह्यांतर्गताकाशादावसंभवमेवेति
नजलादीनामव्याप्यत्वे सिद्धे व्यापकाभावेन व्याप्यावच्छिन्नान्योन्याभावसिद्धिरनुपपन्ना तेन व्याप्यात्यंताभावसिद्धिं
दर्शयति ॥ एवं वृमिति ॥ यस्याभावस्येति ॥ यदात्मयोगं प्रमाणस्यार्थः ॥ अथवेति ॥ एतन्न व्यतिरेकि पक्षाभाव एव सा १८१
ध्यस्सत्तानुमानांतरमपि सूचितं ॥ परार्थानुमाने भावसाधारणस्य प्रकारांतरस्यैवानुसरणीयत्वादिति ॥ व्यतिरेकिवादः समाप्तः ॥

अन्वयमिव्यतिरेकि किंचिन्निरूपिते अन्वयव्यतिरेकिनिरूपणायामेवेति तन्मुपक्ष्य व्यतिरेकिसिद्धेनार्थापत्तिमानां
तरत्वनिरासफलत्वमप्याह । व्यतिरेकीति ॥ ज्योतिःशास्त्रादिति । यद्यपि ज्योतिःशास्त्रं व्याप्तिमात्रग्राहकं न तु देवदत्ती
यत्नत्वविशेषजीवित्वनिश्चायकं तथापि ज्योतिःशास्त्रं यस्य सत्यत्वे निपुणः स एव विवक्षित इति केचित् ॥ एतद्दत्तरसाद्
तत्कल्पितं लिंगाद्देवदत्तजीवितमित्यन्ये ॥ निश्चितो गृहाभावः गृहे अभवनं स्य निश्चय इत्यर्थः ॥ नियमदृष्टेति ॥ शतवर्ष
जीवी चैत्र एको नियमः ॥ गृह एवेत्यपरः तत्कल्पितलिंगे व्याप्तिरूपमेको नियमः गृह एवेत्यपर इत्यन्ये ॥ आरभ्यमविद्व
न्यूरांकत ननु विति । अवासमनुत्पटमति ॥ नेति । ननु गृहाभावो न करणो नियम ग्राहक विरोधेन तस्य संदिग्धत्वेन गृहा
दिसत्वात् आह । गृहाभावश्रुतिं ॥ देवदत्तेति ॥ जीवनकाधेतामा मविबाध आवश्यक इति भावः ॥ तर्कांतरमाह तथे
ति । तथापीति मरणापेक्षया जीवनं लब्धिति तत्क सत्त्वनार्थमेवार्थापत्तिस्वीकारश्च स्यात् तच्च तत्कल्पितजी
वित्वलिंगकानुमिति बहिःसत्त्वसाध्यमिति आवश्यकत्वात् एवं पि बहिः सत्त्वमेवार्थापत्त्या कल्प्यतेन मरणमिति ल
के शरीरमवसवेदि इत्यर्थ्यं ॥ ननेतादतर्के सद्भिन्नः संग्रामा बहिः सत्त्वके कल्प्यता तिनापसंहारविरोधः ॥ नवजीविल
स्यार्थापत्तिकल्प्यत्वा एवानेयत्पति घातइति ॥ अकृतेपी स्व देवदत्तो गृहे नास्तीति नियमग्राहक प्रमाणं नियम
ग्राहकपदेनोक्तं न तु जीवी गृहमेवेति नियमग्राहकं ॥ तथा सति बहिःसत्त्वप्रमा कुत्रापि न स्यादिति ॥ गृह एवेति नि

यमग्राहकस्य सर्वत्राभासत्वादिति भावः॥ यद्वेतिरवं दोषाभावो न हेतुः॥ किं तु तिरोहितप्रमाण्तिकस्यप्रमाहेतु
त्वं तद्विरहश्चोदाहृतस्थप्रमा॥ विरहरय्यभिहितमत्रच दोषाभावोपिप्रमाहेतुस्तद्विरहात्तद्विरहस्तत्रेयकृत्य तद्रतिनद्ध
वभेदः॥ प्रमाणत्वाभिमतयोरिसत्वेत्र शतवर्षं जीवीत्यहमेवेति निषमग्राहकस्य शतवर्षं जीवित्वरूपविशेषणाबाध
ह्याधाभिमतत्तिध्येयं॥ तदनुसंधानमिति॥ विरुद्धार्थग्राहकस्वरूपलिंगप्रतिसंधानमित्यर्थः॥ अबाधप्रसंगादि
त्यविलंबप्रसंगादित्यर्थः॥ दृश्यते च तदनुसंधानं विना तत्र विलंब इति तथापि तदवश्यंभावो कारणीयमिति भावः॥ व
स्तुतस्तर्कावतारकालेष्टवित्तिन्न संशयापादितुल्भत्वात्मस्मर्यतमवगधानाभावात् यान्वयुनःसंशयासंजनमपि
येवं च तस्य कल्प्यप्रमाणाभावात् परिक्लृप्तप्रमाणाभावस्य सामान्यतो दृष्टस्य वक्तुनरवतारो लाघवात्तु कल्प्यत इति भावः
लिंगानिश्चयार्थं सामान्यतो दृष्टो न रमाहापिर्वेति॥ न च प्राप्तिबलिंगप्रतिसंधानेन तज्ज्ञानमितिधर्ममितिवाच्यं॥ व्या
प्यत्वग्याप्तिं विना विनिगामकलाघवादितर्कानवतारात्॥ एवं चेति युक्तं चेति भावः॥ विशेषविषमत्वादिति॥ जी ८२
वनविषयत्वादित्यर्थः॥ तथा च विरोधिविषयतया मरणानुमानेन सत्प्रतिपक्षं प्रसिध्यतीति॥ अन्यथा अन्यतर
त्वेग्राहकसामान्यतो दृष्टविरोधात्॥ सत्प्रतिपक्षपवनस्यादिति भावः॥ जीवनग्राहकस्यैवेति॥ आर्द्रत्वि
तरत्वादिलिंगस्य सर्वत्रेति पर्वतो रपर्वतीयवह्निमान्धूमवत्वादित्यादिनाप्रतिबंधस्यादित्यर्थः॥ जीवनग्राहक

स्येति॥ अत्र देचित्॥ विपक्षबाधकतर्कानवतारे सामान्यतोदृष्टस्यापि न जीवत्वनिश्चायकत्वं संभवति पक्षेतरत्वात्॥ त
द्वतारे च ऽयोतिः॥ आत्मकथितलिंगादेवास्य केवलव्यतिरेकादजीवत्वनिश्चयसंभवे किमनेन सामान्यतोदृष्टेने
ति॥ तस्मादिति॥ अतुल्यबलेनसत्प्रतिपक्षत्वमिति भावः॥ सचेति॥ प्रमाणत्वाभिमतयोर्द्वयोरविबाधस्या
दिति च परकीयैरीसाधनानुक्तमरथ्यापुरुषाद्जीवनेन॥ ग्धिति तिलाघवं॥ योतिः॥ आत्मयथार्थत्वं चविनिगमकं स्वप
क्षेड्र्य॥ अन्यमीमांसकाइत्यर्थः॥ अप्रमाणस्यापीति॥ सर्वाच्ययत्रजीवी गृहेष्वतिवक्तृतो ऽप्रमाणमपि प्र
माणत्वेनज्ञायते॥ तत्रापितद्विरोधिवह्निःसत्वमेव कल्प्यते॥ नमरणमित्यर्थः॥ किंचेति मृते मरणांगह स्थितेग्र
हसत्वमिति यथा योगं ज्ञेयं॥ अत्रेष्टापत्तिमाशंक्याह॥ अर्थापत्येति॥ अन्यत्तु किंचेयाद्यर्थापत्त्याभासवदेवं तस्या
द्विर्तमेकाग्रेर्थः॥ अप्रमाणत्वादित्यस्यानंतरमिति शेषः पूरणीयः॥ तेन हेतुर्दुर्बलभ्यते रसाह॥ विरोधव्याप्तिमूलक
मनुमानमुक्तं सामान्यव्याप्तिमूलकं अनुमानमाह विद्यमानत्वसहीति॥ द्वितीयमनुमानं दूषयति॥ सामान्यत
इति॥ यत्र यत्र तत्वयोरन्वानुरंगमान्वयाप्ति ग्रहइति भावः॥ स्वोक्तं दूषणं खंडनेन संमतिमाह॥ तदुक्तं॥ यतान्वयमि
ति॥ यतः कृतः कल्पनीयादन्यत्वं तस्यान्यत्वप्रतियोगिनोपि अगम्यमतः सिद्धेः तस्मादर्थापत्तेः असिद्धेः॥ प्रमा
णासिद्धसत्कल्पत्वे नाभिमतस्यान्यत्वप्रतियोगिज्ञानस्य प्रमाणांतरादेवजातत्वात्॥ इत्यर्थः॥ यद्वा यतः कल्पनी

वाद्यत्वंतत्सिद्धेरग्रेतत्सिद्धे॥ ... दर्शि ... तत्त्वानुपपत्तेःसामानाधिकरण्यासिद्धेरित्यर्थः॥देवदत्तस्याभावइति अत्रदेवदत्तस्य
तिप्रतियोगित्वंपक्षस्यार्थः॥प्रकारेणनतुनेहदेवदत्तइतिवत्॥संसर्गमर्यादयाप्रतियोगित्वभानेनप्रतियोगित्वत
रूपव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वरूपलिङ्गलाभादनुमानावतारः यथावेद्धिय्यविधेयप्रतियोगित्वल
क्षणव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गानुपस्थितेर्नानुमानस्यान्यथैवं यत्रसंसर्गमर्यादयैवतद्भानंतत्रानु
मानानवतारेणार्थापत्तिःसावकाशेति।अर्थापत्तावपिवह्निःसत्त्वंविनागेहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वानुपपन्नत्व
बुद्धिर्गमिकाप्रतियोगित्वतावच्छिन्नोपस्थितिंविनातेनार्थापत्त्यवतारोनाभ्युपगमादित्याह॥अधिकस्यपक्ष प
विशेषणकत्वस्य॥ननुगेहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्यापिदेवदत्तधर्मतयाअसन्निकृष्टतयातद्विशेषकापिवाध्य
वःपरामर्शोसंभवीत्यनुशयादाहाश्यवेति॥इत्थंचदोषंनिरस्यतिमथावेति॥ननुसाधिकरणत्वानुमिता
वपिव्याप्यकतावच्छेदकप्रकारेणैवपक्षेनाधिकरणस्यैवपर्वतेभानेनत्ता।नतुपर्वतत्वेनेति।नतमायवेनत्व
प्रकारकज्ञानजनकार्थापत्त्यन्यथासिद्धिः॥एवंचममपुत्रोऽन्यत्रेतिवाक्येअधिकरणबोधकपदाभावात्॥सा १३
मान्यतोपिरूपेणानपर्वतीमानं।कुतःपर्वतत्वेनेति॥नेष्टापिशब्देनापितदन्यथासिद्धिःसभयत्रापिअपरतु
क्षेनाह॥यद्वामयूरान्त्यमितिश्रुतार्थापत्तिवादीभाट्टःप्रत्यवतिष्ठत॥अयेति।रात्रिभोजनोपपादकरात्रि

भोजनोपस्थापकमित्यर्थः॥ तेनेति॥ रात्रिभोजनेनेत्यर्थः॥ योग्यतावच्छेदकरूपेणोपस्थितिं विनान्वयधीरि-
त्यत्र प्रापकरसम्मतिमाह॥ यथेति॥ उपस्थितस्य योग्यस्य योग्यताज्ञाने [illegible] धीः नतु योग्यतावच्छेदकरूपेण तस्यो-
पस्थितिरित्यर्थः॥ गौरवादिति॥ अभिप्रायसिद्धान्तमाह बाधकेति॥ ॥ अर्थापत्तिवादः समाप्तः॥ ॐ॥ न्यायसा-
ध्यमित्यनुमानलक्षणं॥ तस्यैव साध्यमित्यपि द्रष्टव्यं॥ तेन तदवयववाक्यैरिति नासंगतमिति भावः॥ उदाहरणोपनय-
रूपसैवावयवद्वयमिति बौद्धाः॥ उदाहरणान्तमवयवत्रयमिति मीमांसकाः इति तं निरासं हृदि निधायाह॥ प्रतिज्ञे-
ति॥ पंचानामपि प्रयोगः तत्र तत्रैव कथ्यते॥ समस्तकस्येति॥ स्वपक्षसत्वादिके हितेति॥ अनुमितिचरमकारणी-
भूतमनुमितिजननेन सोन्तरभाविज्ञानानपेक्षत्वे प्रमाजनकत्वं जनकज्ञानजनकत्वं॥ आद्यज्ञान पदं चरमकारणपरामृ-
ष्टि न्यूनविषयकज्ञानपरं अन्वयव्याप्यवानयमित्याप्तवाक्येतिव्याप्तिवारणाय प्रमाजनकोक्तेः॥ परामर्शजनकेति
[illegible] असंभवः॥ नहि तज्जनाकविविधवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानजनकं वाक्यं संभवति तस्य ज्ञानस्य मानसत्वादित्यत
[illegible] जनकेति संस्कारद्वारा परामर्शजनकजनके पूर्वकालीनवाक्ये तिव्याप्तिवारणाय ज्ञानेति तज्जन्य-
ज्ञानस्यापि [illegible] जनकज्ञानजनकत्वसंभवात् कदाचित्तादृशस्य मिसत आह अनुमितिचरमकारणीभू-
लिंगपरामर्शोपदर्शक [illegible] र्थमाप्यमानयमिति वाक्यावयवा [illegible]

नपदं॥ तदर्थस्त्विदमुक्तमेव॥ आत्मादावतिव्याप्तिरहवाक्येऽपि॥ यदि चैवमसाधकता प्रयोगे तिव्याप्तिः॥ तद्वाक्य
परमेव महावाक्यपरं बोध्यं॥ अन्येतु॥ शब्दप्रयोगकं टकोद्धाररूपन्यायमभिप्रेत्येति वाक्येति व्याप्तिवारणाय तत्
प्रयुक्तमिति चरमकारणपरामर्शजनकव्याप्तिज्ञानादिजनकयोग्यताज्ञानजनकतया तादृशपरामर्शजनकज्ञा
नजनकत्वं ज्ञानजनकत्वं॥ नायमाभास इत्यनेन व्याप्त्यादिवैशिष्ट्यधीजनकयोग्यताज्ञानजनकत्वं न च चरमपद
दानेप्येव दोषः शाब्दज्ञानत्वेन तादृशपरामर्शप्रयोजकत्वस्य विवक्षितत्वात्॥ नच योग्यताज्ञानेतत्याजनकेयोग्यता
ज्ञानत्वेन जनकत्वात्॥ न्यायजन्यज्ञानेतु शाब्दज्ञानत्वेनैव जनकत्वं वा धृतप्रकारयोग्यज्ञानयवाक्यपरामर्शस्य
मम्मीसत्वात्॥ अन्यत्र तोक्तं वाक्याद्वह्निव्याप्यवानयमिति परामर्शस्यैवाहस्योसत्ते दिसाकरमेवानुपदं स्फुट
त्वात्॥ एवं च समानात्त्वाक्यादग्निव्याप्यवानयमिति। वाक्यावयवावयवेति व्याप्तिवारणाय वाक्यपदं॥ महावाक्य
परमित्याहुः॥ न च पर्वतेवह्निः धूमात् यतः धूमश्च वह्निमन्मात्रवृत्तिः अस्ति च तादृशः धूमः पर्वतवृत्तिस्तस्माद
ग्निः पर्वतवृत्तिः इत्यादौ न्यायसमानार्थकन्यायानात्मवाक्यतिव्याप्तिरिति वाच्यं॥ तादृशवाक्यस्य सर्व ८४
तांत्रिकसंप्रदायविरुद्धत्वमात् तदनायसत्वेनव्याकुलीभावात्॥ कथमिति चेत् प्रयोगाः सर्वेसंप्रदायमेवमसकृता
नेनेतितद्वि चावेव तयाच तद्वाक्यस्यैविभिद्यवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानानुत्पादनेनतस्यानुमितिचरम

कारणपरामर्शप्रयोजकज्ञानाजनकत्वादित्याह ॥ तेनचेति ॥ नचात्रमानाभावाच्छाब्दज्ञानसहकृतमेवमनः
परामर्शजनकमितिवाच्यं ॥ तस्यानासोक्तत्वेनाप्रामाण्यशंकाक्रांततयापरामर्शाजनकत्वात् ॥ अन्यथाआप्त
वाक्यजज्ञानादिवव्याप्यज्ञानादेवानुमितिसंपत्तेः ॥ तस्माद्व्याप्यज्ञानेअप्रामाण्यशंकयातस्यकार्यंतत्र ते
नतदुपस्थित्यनुसारेण स्वयंमनसाधूमविशिष्टवह्निविशिष्ट[illegible]मित्याकारज्ञानंजनितेनपरामर्शेनतादृ इतिसौकार्यं
तद्वाक्यस्यपदार्थमात्रोपस्थापकत्वेनप्रयोजकत्वादितिवदंति ॥ अन्येतुमानांतरमनोलक्षणमुपपाद्यते ॥ स्वात्म
रूपसहकारिसंपत्तिः ॥ कियत इत्यर्थ इत्याह ॥ अनुमितीति ॥ अत्रप्रथमशाब्दज्ञानं तन्व्याप्यज्ञानपरं ॥ तथा
चव्याप्यज्ञानजनकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वमित्यर्थः ॥ अत्रचव्याप्तिबहिर्भूतवाक्येतिव्याप्तिवारणायव्या
प्यज्ञानजनकेति ॥ नचावयवावयवेतिव्याप्तिः ॥ तस्यव्याप्यज्ञानजनकजनकत्वेनतदजनकत्वात् ॥ अतव्य
वकंटकाधारत्वेपिवाक्येनातिव्याप्तिः ॥ तस्यापिव्याप्यज्ञानजनकव्याप्तिस्मरणादिजनकयोग्यताज्ञानजन
कत्वेनतज्जनकजनकत्वात् ॥ शाब्दपदंसंपातायातं ॥ आप्तमादावतिव्याप्तिवारणायवाक्यपदं ॥ एतच्चलक्षणं
प्रन्मते अवर्तीतरवाक्यार्थज्ञानस्यमहावाक्यार्थज्ञानजनकत्वाभ्युपगमः ॥ तन्मतेदुष्टमं ॥ यदिचतावत्संस्कार
मेलकानेवसदर्थस्मृतौतावत्पदार्थसं[illegible]कि ॥ अथमहावाक्यार्थज्ञानमित्यभ्युपगमः ॥ तदास्यातिगतेत्ताप

तादिति।परामर्शप्रयोजकवाक्यत्वेनेति॥ इत्यादावेतत्स्य जनकजनके जनके चाविरोधादितिभावः॥ व्याप्यत्वापत्ते
रिति। वाक्यस्यापि गौरवेणाव्याप्यत्वादितिभावः॥ यदि च चक्षुरादेः स्वरूपसत्त्वमेव हेतुत्वान्न तत्राकांक्षेति नेन
स्वन्यायत्वं॥ तदा विशिष्टवैशिष्ट्येपि प्रथममाकांक्षा नास्तीति तस्यापि न स्वत्वमित्याह॥ आकांक्षेति॥ दूनिरू
पमिति॥ असंभवीतिभावः॥ नस्वीकारइति॥ अनतिप्रसक्तानुगतस्वीकोकरूपस्वीकारइत्यर्थः॥ अन्यथाजातिसं
करप्रसंगादिति। जातिनियामकानुगतकारणतावच्छेदकधर्मं विना जातिस्वीकारे परस्परविरहसमानाधिकरण
जातिद्वयसमावेशः स्यादित्यर्थः॥ किंतद्रूप्यमिति॥ अत्र न्यायप्रविष्टप्रतिज्ञासमानाकारवाक्यत्वव्याप्तिवार ॥८५॥
णाय सत्यंतं वार्थपदं संपाततायाते॥ न्यायांतरप्रतिज्ञामान्यायांतरप्रतिज्ञासमानार्थयोग्यन्यायांतरप्रतिज्ञात्वं
मापसांक्षीदितिप्रथमोद्देश्यपदं॥ अनुमितौ लिंगाद्यानधीचेतनथमिवाप्युद्देश्यपदं॥ तद्वानपक्षत्वसंभववार
णार्थमपितद्दितिध्येयं॥ तथाचास्मिन्नुपक्षमद्रिवयत्वेनानुमितिरुद्देश्यातस्यैवोद्देश्यानुमितिविषयत्वेन
विवक्षितत्वेन नोक्तत्वादूरस्याहुः॥ प्रतिज्ञैकदेशेति व्यासेराहान्यूनेति॥ नवपक्षतावच्छेदकस्यावमवांत
रायप्रतिपाद्यत्वादन्यूनपदनैवलक्ष्यवच्छेदअनतिरिक्तपदवैयर्थ्यमितिवाच्यं॥ यत्र पृथिवीतरभिन्नत्वाणा
वहूनिसाध्याभावोदाहरणोकदेशेति व्यासिनारकत्वादित्याहुः॥ तच्चिंत्यं॥ तत्र पृथिवीत्वस्येतरभेदरूप

साध्यसामानाधिकरण्याभावेनातिव्याप्त्यसंभवात्॥ यदि च तस्माद्वह्निमानयमित्याकारकं निगमनं तदयमिति प
दस्य सर्वनामत्वेन बुद्धिस्थवाचकतया पर्वतत्वप्रकारकज्ञानजनकत्वान्निगमनेऽतिव्याप्तिवारकं तत्तस्येतिध्ये
यं। एवं च तन्मते निगमनावयवान्यत्वे सतीत्यपि विशेषणीयम्। तेन वह्निमानयमिति निगमनैकदेशेनातिव्या
प्तिरिति ध्येयम्॥ न च ग्राह्यपदवैयर्थ्यं॥ घटज्ञानगुणत्वादिकमादाय सति सत्त्वात्॥ इत्यत आह ग्राह्येति यदि प्रति
ज्ञाद्यपेक्षया ग्राह्यत्वं तत्त्वेनोपादीयते तत्रातिव्याप्तिवारकत्वात्। न हि तस्य परामर्शप्रयोजकज्ञानजनक
त्वेन अपि तु स्वज्ञानजनकत्वेनैव विवक्षितं॥ न त्वपक्षत्वेन यथाजनकत्वमिति वदन्ति॥ तच्चिन्त्यं॥ तस्य प्रतिज्ञावे
न संग्राह्यत्वात्तद्विषयकस्योदाहरणस्य न्यूनानतिरिक्तविषयकत्वाभावेनातिव्याप्त्यसंभवात्तस्मात्संपाता
यातं ग्राह्यपदं॥ अथ पक्षसाध्यवाचकपदद्वये लक्षणसत्त्वादतिव्याप्तिरित्यत आह॥ वाक्यत्वे सतीति यावता
दृश्यज्ञानजनकपदसमुदायत्वमित्यर्थः॥ वाक्यपदस्य पदसमुदायपरत्वाच्चिल्यादिति॥ न च प्रतिज्ञाजन्यज्ञानलक्ष
णतया उद्देश्यानुमित्यतिरिक्तविषयकज्ञानजनकत्वादसंभव इति वाच्यं॥ वह्निमानित्यस्य हेतुवचनानुपपत्त्या ज्ञा
नलक्षणीयो हेतुः न्यायप्राक्कालिकमुख्यान्वयबोधमादाय लक्षणासंभवात्॥ केचित्तु॥ ज्ञानलक्षणैव तत्र न
स्यात्॥ ननु सर्वं प्रमेयमित्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तिरनुमितिविषयातिरिक्ताप्रसिद्ध्या तत्रानतिरिक्तत्वाप्र

अं॰ प॰

सिद्धेः॥ न चैतच्च विवादाभावेन संशयाभावेन च प्रतिज्ञासंभवान्नोक्तदोष इति वाच्यं॥ अनुमित्सया तादृशप्र
योगसंभवात्॥ भिन्नप्रकारकसंशयाद्यन्यथा केवलान्वयिहेतुलक्षणमप्येतेन विरुध्येत॥ सत्त्वं सर्वपदार्थ
वृत्तिधर्मविशेषवत्त्वाद्दृत्त्ववदिति साध्यप्रतिज्ञायां तथाप्यप्रतीकाराच्च॥ न ह्यत्रापि केवलान्वयिसाध्ये। येन विवा
दादिर्न स्यात्॥ सर्वपदार्थस्यानुमितिविषयतयानतिरिक्तप्रसिद्धिसत्त्वापीति चेत्॥ अत्र ब्रूमः॥ अनुमित्स
न्यूनानतिरिक्तविषयकपदेन अनुमितिविषयतासमव्याप्तिविषयताकत्वं विवक्षितमिति नोक्तदोषः॥ यद्वा य
तदस्वरसादाह लिंगानि॥ प्रतिज्ञायामग्निमानित्यादौ मत्वर्थसंबन्धस्याप्यभानादनुमितौ तद्भानेमानाभावात्
तदनतिरिक्तविषयत्वमसिद्धमित्यस्वरसः पूर्वत्र बोध्यः॥ अत्रापि ससंतन्यायप्रविष्टवाक्यपरं तु दासीनवा
क्येति व्याप्तिवारणाय। अवयवान्तरवारणाय लिंगाविषयकेति। न्यायपदस्य कार्थे। प्रतिज्ञैकदेशादावतिव्याप्ति
वारणाय वाक्यपदं॥ अन्वयवावयवान्यकवाक्यपरं॥ लिंगाविषयकज्ञानजनकं तु नउभ्यासेन लिंगवि ८१
षयकज्ञानजनकत्वनीतावयवान्यत्वेनेनोदाहरणादिचतुष्टयान्यावयवत्वे पर्यवसितं॥ अन्यथा यत्र प्रति
ज्ञायां हेतोः पक्षतावच्छेदकत्वेनान्यथावा प्रवेशः तत्राव्याप्तिः स्यात्॥ न च लिंगतावच्छेदकप्रकारेण लिंगावि
षयत्वविवक्षयैव नोक्तदोष इति वाच्यं। धूमालोकादेः पक्षतावच्छेदकत्वेन तथाप्यप्रतीकारात्॥ धूमवत्त्वेनैव।

तत्रभूमस्याभानात्॥ नचविवक्षितेपि तादृशज्ञानजनकत्वनियमो यदि स्यात्तदवच्छेदेन विवक्षिततस्तदा तादृशप्र
तिज्ञायां तथैवाव्याप्तिः अथानुगतहेत्ववयववाक्यावच्छेदेन तदा प्रतिज्ञात्वमवच्छेदकमादाय पक्षत्रतत्रैवसमर्थने
मस्त्विति वाच्यं॥ प्रतिज्ञात्वस्यैव तल्लक्ष्यत्वेन तदविविच्य तदादायसमर्थनस्याप्रकृतत्वात्॥ हेत्ववयवादेस्तत्तद्
ज्ञानप्रमितित्वेन तदवच्छेदेन लिंगविषयकज्ञानजनकत्वनियमस्य महादुष्कलक्षणतात्पर्येस्यु महेद इति भावः॥ द
न्तोपि निगमनेनान्तिमाव्याप्तिरित्याह। निगमनेचेति। चकारोप्यर्थोभिन्नक्रमः। निगमनेप्यधमसि हेतुरपि नेयमर्थः
तथा चसत्यतेनापि तद्वाक्येरणामिति भावः॥ नचैतदवासिद्धमितिवाच्यं॥ परामर्शपदेनोपनयजन्यपराम
र्शस्य विवक्षितत्वात्॥ तत्र निगमनस्याहेत्वे नाप्रयोजकत्वात्। प्रतिज्ञामाश्राकांक्षोपनयद्वारा तत्र प्रयोज
कत्वमस्तीति नैवमसंभवतीति ध्येयं॥ अवयवलक्षणाचपरामर्शेत्रोपदं नापज्ञैनयनजन्यपरामर्शपरं तेन नलक्ष
णस्य निगमनेनाव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यं॥ अतएव परामर्शेतित्त्व रमसं विशेषणं॥ हेत्वन्तेतिसर्वंसुस्थं॥ हेत्वितिहे
त्ववयवेस्यर्थः॥ एतद्वाक्यपदमवयवपरमिति नातिप्रसंग इति भावः॥ लिंगेति॥ ज्ञाप्येन इत्यास्येन तु हेत्वन्तं॥
लिंगविषमकज्ञानजनकत्वनियतान्याववयववत्तमिस्थूः॥ यदिवन्यायावयवपदं नास्तिकं तु वाक्यपदं तदा तदे
वावयवपरं द्रष्टव्यं॥ लिंगपदं चक्काचिक्तं॥ अपक्त हेत्वविज्ञातीयत्वाने निर्वाजमुक्तं॥ इदानीं बीजमाह दैवेके॥

न्यायं. टी. ३

परमतमाह॥ अव्यवहारादिति॥ भास्करमतं दूषयति येतेनेति॥ यद्यप्यत्राविजातीयमज्ञानकत्वमेवपर्यवस्यतीति त
थाप्युपाधिभेदात्तद्भेद इति मंतव्यं॥ आह सौविति॥ इदं चापाततः वस्तुतो हेतुत्वस्यानुपपन्नत्वात्प्रतिज्ञायांज्ञा
नत्वस्य वाच्यत्वाविप्रतिपत्तौ तु न तथेति न तयात्वस्य थासिद्धिर्नवप्रमाणाकांक्षायां हेत्वभिधानाद्धूमादित्वप्रासे
ज्ञापकत्वमेवपंचमीति नान्वयानुपपत्तिरिति वाच्यं॥ ज्ञानलक्षणायामप्युपपत्तौ हेतुत्वद्योतकमाःपंचम्याःनानार्थ
त्वकल्पनायामानाभावादिति वक्ष्यते॥ तदभिधानमिति॥ अवयवांतराभिधानमित्यर्थः अन्यथैव्यस्यत्वर
सौद्भावनं न ह्यज्ञातत्वात्रासिद्धहेत्वप्रमाणांवदेसस्य डपलक्षितसाधनाभिधाननियोजयरत्वमप्युपपत्तौ सा
ध्यस्य विशेषणत्वमुक्तं पुनस्य वक्ष्यन्नेव ग्याद्दृ॥ तथाचसैवास्तु किमनेनेति॥ अतएवोपसंहारेतामेव दर्शयति
तस्मादिति॥ हेतुत्वंचेति॥ हेतुसहचरान्यायैप्रहस्थवाक्यतिख्यातिवारणायकारणांस्यते॥ धीविशेषणतस्मा
दिति॥ निगमनांशेतद्वारपाप्यसाध्याविवकेति॥ अत्र साध्यतावच्छेदकत्वप्रकारेणासाध्यविषयत्वं विवक्षि ८७
तंद्यो॥ तेनप्रमेयत्ववत्वादौसाध्यनत्वसाध्याविषयत्व ज्ञानस्याप्रसिद्धिरितिध्येयं॥ नचैवमपिवायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्ष
स्पर्शवत्त्वादित्यादौ हेतावव्याप्तिरिति वाच्यं॥ साध्यविषयकज्ञानहेतुधीजनकत्वनियतावृत्यवच्छिन्नत्वस्य विवक्षि
तत्वात्॥ योयोधूमवानित्यादावुदाहरणांशेतिव्याप्तिवारणाय हेतुविभक्तिमदिति सामान्यवच्छेतस्य

तादिवाक्यकरणप्रत्यक्षवादिस्थानिमभागेतिव्याप्तिवारणायन्यायपदं॥ तदीयाचन्यायाधिक्यादयोधिक्यमिति
न्यायेनन्यायावयवत्वावच्छेदेनहेतुविभक्तिसमभिव्याहृतत्वं तावदवच्छिन्नत्वेविवक्षितं॥ प्रकृतेचसतिसप्तमीबलादितिशिष्ट
मेवहेतुत्वमानुपात्तविशिष्टमेवहेतुविभक्तिसमभिव्याहृतत्वमितिभावः॥ हेत्वित्यादि॥ न्यायावयवत्वावच्छेदेनहेतुत्व
प्रतिपादकविभक्तिमत्त्वंविवक्षितमिति तस्मादित्युपनयेहेतुविभक्तिमत्त्वात्तु॥ ननिगमनातिव्याप्तिः॥ उदाह
रणातिव्याप्त्यभिधानस्यार्थः॥ उदाहरणावयवपरत्वेचानिगमावयवपदस्यपतितापत्तेरितिभावः साध्याविषयेति॥ उप
नयजनकत्वंतेनसाध्यविषयकत्वं॥ तस्मादितिनिगमनोक्तातिव्याप्तिवारणाय॥ तदर्थमेवउदाहरणोक्तातिव्याप्तिवा
रणायहेतुपंचम्यन्तेति॥ उदासीनवाक्येतिव्याप्तिवारणायानुमितिपरेति॥ न्यायप्रविष्टवाक्यमित्यर्थः॥ २ यद्वा अ
नुमितिपरत्वान्न्यायावयवत्वंविवक्षितं॥ तथाचसाध्याविषयकत्वान्जनकन्यायावयवत्वेहेतुपंचम्यन्तन्यायाव
यवत्वंवालक्षणद्वयंबोध्यं॥ पूर्वहेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमत्त्वमुक्तेउदाहीतेहेतुपंचम्यन्तत्वमुच्यतइतिन॥ एकमेवे
दः॥ प्रतिज्ञेति॥ उदासीनस्यप्रतिज्ञात्वेनप्रतिज्ञावाक्यधीजन्याकांक्षानिवर्तकत्वमवयवत्वमित्येवंलिपंचम्यन्तेउदासीन
वाक्यनिगमनेकदेशेनातिप्रसंगः सामान्यत्वेसतीत्याद्यहेतुत्वपवावमवयवपरपरामर्शजनकत्वान्नकेतिव्याप्तिवार
णायहेतुविभक्तिमत्त्वविशेषणं॥ हेतुसाध्येनैकार्थावच्छिन्नत्वंवाच्यत्वमित्यर्थः॥ हेत्वयवात्तज्जनस्यचस्वरूपवाक्य

अ०ह०चि०

स्यतथात्वाभावात्॥ सामान्यवत्त्वे सतीत्यादिहेतौ सतिसप्तमीबलात् विशिष्टस्य हेतुत्वान्वयेन विशिष्यमात्रेण विशेष
णमात्रस्य वा तदन्वयादिभावः॥ यस्तु धूमोयं तदंशादावतिव्याप्तिवारणाय हेतुविभक्तिमदिति। न द्विपंचम्यंतमात्रे
णतदंशे कृत्स्नानिवृत्तिः अपि तु पंचमी तृतीयपंचम्यंताभ्यां हेत्ववयवे तस्मिं पंचम्यंतं नैवेति तन्न॥ तस्यानवयवत्वे तत्र प्रति
साध्यप्रविरहे [illegible] उदासीनवाक्यवत् [illegible] नैव वारणात्॥ अवयवत्वे च तद्वारणासंभवात् न हेतुत्वादिति पंचम्यंतेति न्या
याप्रविष्टहेतुसंकृतत्वादिति व्याप्तिवारणाय [illegible] मिति परेति॥ न्यायाप्रविष्टस्यार्थः निगमनेति तस्मादित्यंशेति व्याप्तिवा
रणाय मतान्तरपरिष्कृते॥ तस्मादिति सर्वनाम्नः पूर्वबुद्धिस्थवाचकतया तस्य बुद्धिविषयशक्तिरेव तद्विषयत्वे लक्ष
णाया अप्यसंभवेन सर्वथा तत्र लक्षणाया अयुक्तत्वे प्रतिज्ञायामपि साध्यपदे लक्षणेति तत्रातिव्याप्तिरत आ
ह॥ पंचम्यंतेति। न च तत्र लक्षणायामनाभावः॥ साध्यस्य हेतुवाक्यार्थ [illegible] हेतुना [illegible] संभवात्॥ तस्य तत्कार्य
त्वात्॥ अत आह॥ न हि हेतुवाक्यं न कारकहेतुत्वमभिधीयते। किंतु ज्ञापकत्वं साध्यनिर्देशानंतरं कुत इति प्रमाणाकांक्षा
यामेव तस्य योगात्॥ पंचम्या अपि तत्र ज्ञापकत्वरूपहेतुत्वपरत्वात्॥ तथा च हेतुवाक्यार्थे ज्ञापके साध्यस्य साध्य
विषयत्वेनैवान्वय इति न साध्यपदे सा न लक्षणा॥ अत एव भाष्यकारादौ तथैव कंठतः प्रतिपादितमस्ति॥ पुरुष्या
नुमितिसम्पूर्णे [illegible] प्रतिज्ञालक्षणांके तवतागं [illegible] येतद्वाभिमतं अन्यथा प्रतिज्ञायां साध्य[illegible]

८७

नविषयत्वेऽनुमितेश्चेतरविषयत्वे तल्लक्षणासंभवादिति ॥ अत्र वदंति पंचम्याः ज्ञापकत्वपरत्वं क्षणमात्रात्तया वा ॥
नाद्यः ॥ स्तुत्वे भिन्नेति लक्षणान्याप्याऽभ्युपगते ॥ नांत्यः ॥ एकार्थत्वे संभवति नानार्थत्वेऽप्रमाणाभावात् ॥ प्रतिज्ञालक्षणे च
यथाश्रुतस्य तथोक्तं ॥ किंतु यदि प्रतिज्ञायां न लक्षणं तदा पंचम्यंतपदमत्र लक्षणेऽप्यर्थं स्यात् ॥ न च पंचम्यंतासनत्वादि
लाक्षणिकपदवदस्य अवांतरेतिव्याप्तिवारणायेति वाच्यं ॥ लाक्षणिकपदत्वेन तादृशपदनियतोऽनुमितिपरत्वा
कप्रत्वस्यापि अभावात्वे न तत्तयेव तादृशावयवांतरवारणासंभवात् ॥ अन्यथा यत्रोदाहरणा विशेषधूमवत्त्वादिति हेतुवय
वयवं दृष्ट्वेन हेतुत्वेनाप्रतीयते ॥ तत्र तत्र ज्ञातिव्याप्तिवंश्लेषपाताच्च नव्यप्रकृतसाध्यप्रतिमोऽधिकहेतुपंचम्यंतगर्भे
तया कालिव्याप्तिसंभवः ॥ तथा पुनर्हेतावपि तत्संयोगोदाहरणे दृष्टांतत्वसंभवादिति तन्न ॥ उदाहरणांशविषमीभू
तस्य हेतुत्वमस्त्वेन संगंधृतत्वात् ॥ तत्प्रतिपादकस्योदाहरणांशस्य धूमवत्त्वादिति ज्ञाप्यत्वविदिसादृ महानसवदित्यादिव
त् पंचम्यंतत्वाभावेन नियमविवक्षया अप्रसक्तत्वात् ॥ लाक्षणिकपदस्य मुपपादयति हेतुवचनमिति ॥ अहेतुत्वेनेति
अतीतादौ व्यभिचारादिति भावः ॥ न चैवं स्वोपत्ते शब्दप्रयोग इति न्यायाभ्रूमज्ञानादिति प्रयोगापत्तिः ॥ घटं करोतीति
तिवन्निरूढलक्षणाया ज्ञानज्ञानलाभाय ते ॥ ननु हेतुपदे यदि ज्ञानलक्षणा तदा हेतुत्व इव विरोधेन ज्ञानमात्र
स्युपतिष्ठेत ॥ ननु विषमो धूमवत्त्वादिः तथा चानुपस्थितेन तत्र गमकताकांक्षा न स्यात् ॥ प्रकृतलिंगज्ञानगमकता

कांक्षास्यादिति तस्यैव गमकत्वप्रयोजकत्वात् आश्रयादिविषयत्वमुदाहरणाभिधेयं प्रसज्येत ॥ किं चान्वयबलेन अनुमित्यंगज्ञान
मुक्तादृष्टेः तु महानसे लिंगज्ञाने च तेन तत्र लिंगज्ञानज्ञानं तस्माल्लिंगस्यानुमितिजनकत्वं पक्षेपि धूमादिपदर्शनकमेव पं
चमी च न हेतुतां कं किं त्वनुमितिहेतुज्ञानविषयत्वलक्षणोऽनुमितिप्रयोजकत्वमात्रम् इति चेदत्र वदंति ॥ यद्यपि वृत्ति
द्वयविरोधलक्षणदोषः काऽदकमित्यपनन्विते स्यात् ॥ अभेदाद्वा वारपि वृत्तिद्वयविरोधेन तत्त्वस्यानुपस्थित्या हेतो
स्तत्राकांक्षाविरहात् ॥ यदि च तत्र स्थले तथापि तत्राकांक्षा यदि वा यथेयं न विनाऽभ्यास तद्वृत्ति न्यायात्ल्लक्षणाविना
पन्यलक्षणायैव तद्द्वयस्थितः तत्राकांक्षा तदा महता पि समानं ॥ तद्विषयकज्ञानस्यापि तन्निरूपणाधीननिरूपणी
येनेज्ञानलक्षणायैव तदुपस्थितिसंभवात् ॥ अत एव समासे अन्यपदार्थे लक्षणादौ लंबकर्णादिविशिष्टमति
भानं ॥ नन्वेवमुपस्थितस्यापि विषयस्य विशेषणतया हेतुत्वमेव ज्ञानेन गमकत्वाकांक्षास्यादिति चेन्न ॥ इच्छोपनतः
गमकत्वं हि ज्ञानजनकत्वं तच्च लिंगज्ञानस्य न तु लिंगस्य तथा च कथमस्य जनकत्वमिसाकांक्षापि तत्रैव मास्तिवि
षयतया च तस्य गमकत्वमिति तद्विषयीभूते लिंगे व्याप्यत्वपदर्शनाय उदाहरणमपि तादृशसंगच्छते ॥ अस्तु वा लिं
गयत्वाकांक्षा तथापि नानुपपत्तिः ॥ लाघवेन तदुपस्थितिमात्रस्यैव तत्र हेतुत्वेन विशेषणतयापि तदुपस्थितेस्तत्प्र
योजकत्वात् ॥ यत्तूक्तं पंचमी च न हेतुतायामित्यादि । तन्न हेतुत्वशक्तायाः पंचम्या विवक्षितार्थे लक्षणापत्तेः ॥

नचत्रिभक्तौ सा संभवति॥ नाप्यार्थिकत्वेनैव मानाभावात्॥ इति चेत् नैवोपपत्तेः॥ नचतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसा
धिगम इत्यत्र कथं प्रमाणत्वे पंचमीति वाच्यं॥ अनन्यभासिधत्वं विहाय विशिष्टज्ञानकापात्वपि पंचम्या विवक्षितत्व
वेहेतित्वेन तत्त्वासयोगात्॥ नचपदार्थैकदेशिनया गोर्निसखत्वेवत्तत्रापि लक्षणैवेति वाच्यं॥ विशिष्टवाच्यांशपदार्थै
कदेशेन्वयान्वितत्वे नायस्मिन्नेनाकांक्षाभावेनान्वयस्तत्रोपस्थितयस्तत्र लक्षणास्वीकारात्॥ ननु साकांक्षे
विशिष्टभागेपि अन्वलेतितदनुरोधान्नियमलक्ष्वहत्तिवेत्युक्तिः पंचम्यास्तथापि मकृतेन संगतिः इत्यत्र प्रयोज
कत्वस्यापि पंचम्यर्थत्वे प्रमाणाभावादिति॥ मन्तुधूमविशिष्टज्ञाने लक्षणेति धूमोपस्थितिः विशिष्टलक्षणाया
वगंगाविशिष्टतीरोपस्थितिरिष्टैवेति तत्र लक्षणोवसरो वक्ष्यामः॥ अनन्तरोक्तैश्चान्येषां मतपरीक्षायुक्तिरुक्ता
तो दर्शयति जातिविनेति अत्र तादृशज्ञानजनकतावच्छेदकसत्त्वे तदेव लक्षणं॥ असत्त्वेतदलिंगमिहमियस्वर
सबीजं॥ एवमुक्तमर्कायमवेति नहर्दर्शितं॥ अन्वयमिति॥ अत्र जनकतानैकर्तिवलव्यतिरेकि हेतावतिव्या
सिवारणाय प्रतिज्ञा॥ अपि परं परेयात तत्र प्रयोजनकत्वानुपारणामाह हेतुविभक्तिमदिति॥ अत्रोदासीन
वाक्ये तिव्याप्तिवारकत्वेनापात्तमौः प्रथमचरमान्यपदेष्वदर्योरन्यतरागर्भे लक्षणद्वये बोध्यं॥ अन्यथाव्य
तरावयवपदवैयर्थ्यापत्तेः॥ ननिदमन्वयिमतिरेकिहेतावतिव्याप्तं॥ नचान्वयिमात्रमात्राभिधायकत्वे

वच्छिन्नमितिवाच्यं॥ केवलान्वयिहेतौ मात्रपदस्य व्यवच्छेद्यं व्यतिरेकव्याप्तेरसिद्धेरिति चेन्न॥ अन्वयव्याप्तिनिरू
पकाव्यवहितमात्रत्वाभिधानप्रयोजकेति विवक्षितत्वात्॥ नचैवं मात्रपदस्य व्यवच्छेद्याभावः व्यतिरेकव्याप्तेरभावेऽपि
विशेषादृष्टान्तद्वयानुगमे तदभिधापकत्वमेव प्रसिद्धेस्तत्प्रतीतिजनकस्यैव तदभिधायकत्वात्॥ दृष्टान्तविशे
षेऽन्वयिव्यतिरेकिहेतुः संग्राह्य एव स्यादिति॥ न च केवलान्वयिनि संग्रहाभावेन न्यूनत्वावतारात्॥ तदीयो हेतुः
संग्राह्यो नास्त्येवेति वाच्यं॥ अनुमितेर्व्याप्तिप्रयोगसंभवादिति भावः॥ पक्षेति। पक्षसपक्षादिमतोऽस्य प्रति
पादकहेतुत्वमेव वस्यार्थः अन्वयव्यतिरेकिण एकस्यैव हेतुत्वमेव संग्राह्यमिति स्वरूपासिद्धेर्विवक्षितत्वादुपायपक्षपदं
येनैवोपलक्षणं॥ अबाधितत्वेऽपि दृष्टान्तं॥ असाधारणविषयकवारणाय व्यतिरेकहेतुरिति व्याप्तिवार
णाय च सपक्षपदं॥ व्यभिचारविरुद्धविषयकसौवारणाय॥ केवलान्वयिहेतुवारणायैव विपक्षासत्त्वमिति॥ ये
वमग्रिमलक्षणेऽपि बोध्यं। एवं चेन्न्यायेन तद्द्वितीयताद्वारणीयहेतुत्वमेवस्य पदान्तरस्य वारणात्॥ प्रथम
लक्षणे पक्षपदं द्वितीयलक्षणे पक्षसपक्षपदं वा नर्थकमापद्यत इति भावः॥ दृष्टान्तविशेषान्वयिसाधारण्यलक्ष १९०
णमाह हेत्विति॥ अन्वकारणात् उदासीनवारणाय तस्मादिति निगमनं व्याप्तिव्याप्तिवारणाय साध्याविवि
षयकेति॥ तदर्थमिदं वदिवत्॥ उदाहरणपदं स्फुटार्थं॥ केवलव्यतिरेकिव्याप्तिव्याप्तेराह प्रतीतान्वयेति प्रती॥

तान्वयमात्रेसर्थः॥ प्रतीतान्वयेपक्षसाध्यं तस्यपक्षसाधनेतस्यवाचकत्वमित्यर्थः॥ यायोधूमवानित्युदाहरणांत्रोतिव्या
प्तिराह॥ हेतुविभक्तिमदिति॥ दृष्टान्तविशेषव्यतिरेकसाधारणंलक्षणमाह॥ यतदेवेति॥ अर्थत्वादिति॥ पक्षधर्मता
यास्तदानीमनाकांक्षितत्वेनमीमांसकवृत्तबोधनायापिमतद्वादिनेप्रयोज्यं॥ तथा चानाकांक्षिताभिधानेअर्थी
न्तरापातादितिभावः॥ केचित्तुअर्थत्वादर्थविशेष्यत्वादित्यर्थः धूममात्रस्यैकव्याप्यत्वेनतत्संबंधस्यगुरुत्वादितिव्या
चक्षते॥ तन्नधूमवत्त्वस्यापिव्याप्यत्वेनअर्थत्वाभावात्॥ सामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपसमावेशान्यतरलाघ
वस्यैवतद्वीजत्वात्॥ नचैवंधूमवत्वादिषुक्तेहेतुक्तभीतरमविनश्यत्वाद्भावने॥ यावत्तापक्षधर्मतार्थमनान
मत् प्रयोगः॥ कुतःकिंतुविशिष्टधूमेवहेतुरितिपक्षोपाणपरिहारकरणासंभवादितिवाच्यं॥ उदाहरणोपनययोर्व्या
मेवहेतुत्वपरिच्छेदात्॥ नहिधूमवत्त्वेहेतौमत्रधूमत्वस्यउदाहरणेधूमवांश्चायमित्युपनयोयुज्यते किंतुयत्रधूमवत्व
इमित्युदाहरणेधूमवांश्चायमित्युपनयस्साहेतुः॥ उक्तवैवं अत्रवह्निव्याप्यधूमवत्त्वस्यैवोपनयस्यात्॥ मतुपोव्यर्थत्वा
त्॥ पदिचक्रेपूर्वकसंप्रदायानुरोधात्॥ तत्रतत्रालक्ष्यत्रापितुल्यं॥ एवंप्रतिज्ञादावपीतिचित्तं॥ सप्तमीबलादिति
विरुद्धार्थकायोश्चविभक्त्योःविभक्त्यंतरान्वयविरोधित्वात्॥ अतएवप्रतिबंधकान्यत्वस्यतरसादिरविहेतुर
विकलइतिभावः॥ न्यासेरिति॥ विशेषणत्वेनास्याः प्रथमेतास्थितत्वमायाप्रथममाह कोष्टाविषयत्वादित्यर्थः॥

पक्षधर्मतायाश्चैवैलिंग्यस्यत्वे नान्यथादिति भावः॥ केचित्तु सकलवादिसिद्धत्वमेव प्राप्तेः॥ प्राथम्यं पक्षधर्मता
यां उपरिसवितस्यात्वेकश्चिद्विप्रतिपद्यते स्तांहि॥ तत्र दर्शनामेति व्याप्तिर्यथोदाहरणेन प्रदर्श्यते न तथोक्तं प्रकृगं
यकृदभिव्याप्त्युपदर्शकत्वे च परंपरयोदाहरणस्य द्रष्टव्यं॥ परार्थविषयवाक्यार्थविधयानुतल्लाभात्॥ किं
तु तेन सहचारबोधितमानसो व्याप्तिग्रहो भवतीति॥ तत्रेति उदाहरणे निरूपणीये सतीत्यर्थः॥ अत्र जनकं तत्
मुदाहरणवाक्यं न्यायज्ञानपरं॥ प्रतिज्ञादिवाक्यजन्यबोधजनके संते॥ निरुक्तसंबंधबोधजनकत्वं च तद्धृ
तात्पर्यकत्वं उपनये च पक्षधर्मताबोधने तात्पर्यमिति न तत्रातिव्याप्तिः॥ यद्वा तत्संबंधविधायकत्वमित्यर्थः॥
उपनयस्य तत्संबंधानुवादकत्वमिति शब्दपदं॥ यावदवच्छेदेन तत्संबंधकत्वं तावत्समुदायपरं॥ तेनोदाहरणै
कदेशे नातिव्याप्तिः॥ सामान्यलक्षणा इति व्याप्तेर्याभिमतेत्यादिस्थले इति शेषः॥ (अन्यदरसत्त्वात्) कस्यचित्
तमपाकरोति व्याप्तमिति व्याप्यवमवच्छेदेन तिदृष्टांतप्रतिपादकत्वमित्यर्थः॥ उपनयस्य लक्षणं निगमनातिव्या
प्तिरपि द्रष्टव्या॥ अन्यदसत्त्वासंप्रदर्शनं॥ तद्धीजन्यतादृशादिजिज्ञासाजनकत्वमनुगततावच्छेदकस्यैव दुर्ग्रहं तत्स
त्वे च तदेव लक्षणमिति द्रष्टव्यं॥ अत्र व्यभिचारेति॥ व्यभिचारिसाधारणासामानाधिकरण्यमात्रप्रती १९
तिप्रसंगवारणाय घीरुपाहृत्य महरित्यर्थः॥ तेन वीक्षिप्य तत्राप्तेन यावत्साधनाधिकरणोपस्थितौ तत्र साध्यव

त्वविधानद्वारा साधनाश्रयाश्रितत्वासंबंधरूपाव्याप्तिगर्भितत्वं इति भावः ॥ ग्रंथकृद्दर्शितमतमाक्षिपति पक्षे विशिष्टसामाना
धिकरण्यमात्रं यत्र तत्र व्याप्तेरप्यपदर्शनात् ॥ किं तर्हीति चिंत्यं ॥ ननु तन्मात्रं व्यभिचारधीविरहकालीनं तदा च तत्सकल
साधनाधिकरणे साध्यवत्त्वबोधनात् व्यभिचारशंकाविरहसहचारज्ञानात् भवति मानसो व्याप्तिग्रह इति चेन्न ॥ यदि हि
उदाहरणस्य व्यभिचारज्ञानविरोधिज्ञानोत्पादकत्वेन अनुमानेन तदा व्याप्त्युपदर्शकत्वस्यापि संभवेन व्याप्तिग्रहस्य मान
सत्वोपवर्णनविरोधात् ॥ व्यभिचारज्ञानविरोधिज्ञानविषयस्यैव व्याप्तत्वौचित्यात् । यत्रेति ॥ ननु सामानाधिकरण्यमा
त्रस्य व्यभिचारिसाधारणतया केवलान्वयिन्यपि विशिष्टसामानाधिकरण्यमेवावश्यं व्याप्तिरिति नाभ्युपेयं ॥ तत्र धूम
मद्वृत्तिवह्निं विनापि स्याद्धूमादावपि स्यात् । मद्भिन्नतां विना न तत्त्वभावः ॥ तदा केवलान्वयिन्यपि तद्भिन्नानन्तत्वभाव इति
तत्वापूर्णादर्श्यैव सान च धूमादौ व्यभिचारसंभवति ॥ अत्र तु नेति विशेषोक्तितिकार्यं । हेतुसमानाधिकरणाभावप्र
तियोगिसाध्येन वर्तिसंसर्गमस्यापि संभवात् ॥ न च केवलान्वयित्वेन ज्ञाते तदसंभव इति तत्रैव न तदुपादानमिष्टं ॥
नान्यत्राव्याप्तिवार्यं ॥ तदनभिज्ञं प्रति तद्रूपन्यासात् ॥ प्रतिपाद्यस्य स्वतो ज्ञानसंभवेपि न्यायप्रवक्तारस्य ग्रंथे तद्वै
कल्प्येन तत्रापि तदुपादानस्य कर्तुमुचितत्वात् ॥ अन्यथा केवलान्वयित्वेन ज्ञाने तस्य प्रमेयत्वादिलिंगस्य पक्ष
धर्मत्वादिनोपदर्शनं । तथा च वचकथकसंप्रदायविरोधात् ॥ अत्र साधकतोपयोगे च नियमतदुभयवादि संमत

तिविषयकत्वाकसंभवापत्तिः॥ तपाकव्याप्त्युपन्यासः॥ किंच यदि केवलाचलेन ज्ञाते व्यभिचारशंकाविरहात्
वीप्सानुपादानेन तदा असहचारशंकाया अपि तत्राभावात्॥ सहचारबोधनप्रयोजनमपि नास्तीति उदाहरणमेव न वि
ये त्वयदि च सहचारज्ञानं विनातीमनसोपि न व्याप्तिग्रह इति तद्बोधनाय तदुपादानं॥ तदा व्यभिचारज्ञानं विनाप्य
ततो न व्याप्तिग्रह इति। नहि द्विरुक्तसामानाधिकरण्यज्ञापनाय वीप्साघटितमुदाहरणमावश्यकं॥ एवं चाभेदानु
मानेपि वीप्सादृष्टैव न च हेतुसाधिकरणस्यैकत्वात्तत्र न संभवतीति वाच्यं॥ यथावस्थाभेदेन नानात्वपुरस्कारादे
कस्यपक्षत्वे दृष्टान्तत्वे च न विरुद्धमिति तथा वीप्सापि नानुपपन्नेति तस्मादत्र समाधानं चिंत्यमिति वीप्साया मपि
व्यभिचारतोदवस्थमिति। अनेकव्यक्त्युपदर्शनसमर्थाया अपि वीप्साया माः साधनाधिकरणोद्देश्य त्युप
स्थापनपर्यवसितार्थसंभवादधिकरणान्तरे साध्यवत्ताग्रहात्तेनापि न व्याप्तिग्रह इत्यर्थः॥ ननु वीप्साया अनुग
तिबलाद्व्याप्तिग्रहः स्यात्॥ तथाहि वीप्सितशब्दग्रहणानन्तरं द्वितीयशब्दस्यानुवादकतया प्रमाणान्तरज्ञातत्वा
यां अनुगतिबलाद्व्याप्तिलाभः यथैकत्र गृहीते व्याप्तिबोधस्यैव प्रयोजनतया प्रथमप्रसरोपस्थाप्यत्वेन्ने सर्वसा
धनाधिकरणोके एतदन्यथानुगतरूपेणोपस्थाप्यते। एवं च सर्वेषां साधनाधिकरणो साध्यवत्त्वबोधनात्तु भव
तिव्याप्तिग्रह इति चेन्न। इतरेषां अनुसन्धाने वीप्सां विनापि यद्यगमाधम्यो व्याप्ति तात्पर्यकत्वनियम इति

अ.द.वि.

१२

ण्युत्पत्तेरतादेवसर्वेसिद्धादन्यत्र क्लिष्टात्॥ सकृदुच्चारितयस्मदादेवयावत्साधनाधिकरणोपस्थितौ वीप्सावत्
आवृत्तिगतःसंभवेकिंगुरुणावीप्सादरेणायप्रयोगप्रायभ्याभ्यांअनुक्तस्यान्तरपुरस्कारेणान्यार्थत्वेणोदाहरणेभवती
तिनवीप्सानुक्तस्यादरहस्यवचनासमर्थ॥ ननुवीप्सानुक्तस्यादरेविप्रतिपत्तिचारतादवस्थ्यमिसन्नतात्तयी॥ नदिदं मुक्तौ
मप्रयोगप्राप्यप्राप्यामेवप्राप्तौलब्धार्थावीप्सावधारणाप्युतार्थेइतिवीप्सायाआहितलाभमप्युपेयाह
वीप्साचेति॥ यद्यपितत्सदवीप्सायामपिनानन्वयः॥ तत्रापियत्सदद्वयोपस्थापितयोःप्रत्येकपदद्वयेनपराम
र्शसंभवात्॥ यथानासाद्विमानभ्रुवौविभज्यवेसत्र तथाप्येकपदोपदानादप्यविमतसिद्धिसंभवेद्वितीयपतस
दापादानेप्रयत्नगौरवमितिस्वभिप्रायेणतदुक्तमितिद्रष्टव्यं॥ द्विरुक्तयेति॥ यत्पदद्वयात्मकिंनत्वेकिन्नरूपेणो
पस्थितमात्रपियेकेनधूमवत्त्वादिनारूपैणैकतत्सदेनपरामर्शासंभवादित्यर्थः॥ अत्रवदन्ति॥ विसवीप्सया
दिप्रनेनसर्वेपदार्थवीप्सायोग्युक्तस्यैकपदस्योक्तानेपदद्वयात्मकःसमुदायआदिश्यतेवीप्साचतत्तत्यावत्केष्वा
प्तुमिच्छाप्तिश्चस्यतद्वृत्तिधर्मस्यसाकल्येनापरपरपर्यायार्थेनसःसंबंधः तथाचतत्सदसमुदायएकपद
तामापन्नोवप्सद्वयवृत्तिशक्तिपुरस्कारेणैवसमुदायस्साकल्येनैवस्वप्रतिपाद्यमुपस्थापयतीतिप्रतिरव
सीयते॥ अतएवसमुदायस्यसकलत्वावयवार्थोपस्थापकत्वं॥ एकपदत्वेचपुरस्कृत्यतत्रबहुवचनापत्ति

नभिनेभिरित्यत्र नकारस्य णत्वे चान्योन्यपरिहृतत्वान्न्यासकारः तस्माद्वीप्सायामपि व्यभिचारात् तदवस्थमिति अ-
संगतमेव यमदद्ध्य समुदायेन तन्नरेतुमत्त्यानुविधिस्थानो सा कल्पेनैवोपस्थापनात्॥ एवं च विरूपोपस्थितयोरपि
साधुसंगतेन हि तन्मयमदद्धयं प्रसक्ते परस्परनिरपेक्षेमिथो विलक्षणत्वमहयनसकलेस्वाभिधेयमभिधत्ते किंत्वेके- अंश॰च॰
न रूपेण तत्समुदायएव अन्यथा पद्ध्यमेव दृष्टं त्रयमदद्धयान्वयार्थभूमवमदस्या वृत्तिप्रसंगात् इति॥ अत्र ब्रूमः
वीप्सायामपि व्यभिचारात् तदवस्थमित्यस्यानुमितिहेतुव्याप्त्यग्रहात् तदवस्थमित्यर्थः॥ ग्रंथकृन्मते अन्योन्याभावादि-
गर्भव्याप्तिरनुमितिहेतुः॥ सा च वीप्सायामुत्तरीत्या सकलसाधनाधिकरणे साध्यवत्त्वोपस्थापकत्वेनोपस्थापयि-
तुं शक्यते॥ अन्योन्याभावादिवाचकपदाभावात्॥ एवं च वीप्सायाः सत्त्वे सत्त्वेव्याप्तिग्रहानुकूलसहचारमा-
त्रोपस्थापकत्वमुदाहरणस्य तदा किं। वीप्साया न च वीप्सायाः सर्वस्मिन् साधनाधिकरणे साध्यवत्त्वोपस्थापकत्व-
मिति विशेषइति वाच्यं॥ सहचारज्ञानत्वेनैव तस्य ग्राहकत्वे तस्य विशेषस्यानादरणीयत्वात्॥ एवं च यावत्साधनाश्रया- ९३
श्रितसाध्यसंबंधरूपायाः व्याप्तेर्व्यभिचारिग्राहकत्वेन तमावीप्साबलेनोदाहरणप्रतिपाद्यतया वानुमित्यनुकू-
लत्वात्सुपगंतारं प्रत्याह॥ वीप्सा चेति॥ यापि मा व्याप्तिमनुकूलत्वेनेष्टा तितस्यापि न तद्वीप्साविफलतौ॥ तां विना-
तत्प्रतीतेरसंभवादित्यर्थः॥ न च तथापि विरूपोपस्थितयोरत्ययुक्तमेव समुदायस्य एकेनैव रूपेणोपस्थापकत्वा-

दिति वाच्यं॥ गौरवेण समूहालम्बनरूपत्वेनानुपस्थापकत्वेन मम इह पर्वते वह्निमदेकं भिन्नभिन्नरूपेणोपस्थापकत्वा
दनयेनावयवद्वयवृत्तित्वाक्तिः पूर्वसंस्कारैर्बोधत्वव्यापित्वोकारः॥ नचैवं मण्याद्यस्याप्तिः॥ धूमवत्त्वमदेन युगपदेवानेकका
रकान्वितयर्काकृयापदस्यैवोभयबोधजननात्॥ यथाचनावृत्तिस्तथाग्रेनेवक्ष्यते॥ तत्र प्रकृते वा॥ अत्र यो धूम
वानित्युदाहरणं॥ तत्रोचितमिति वदंति॥ अत्र धूमः॥ धूमो हेतो नयुज्यते नहि मतुप् अर्थसामानाधिकरण्यं प्रतिपा
द्यते॥ नधूमे सामानाधिकरण्यं प्रतिपाद्यते धूमस्याधेयतायाः पर्वतस्याधारतयाश्रप्रतीतेः॥ किं तु धूमसंबंध्या
धेयता प्रतीयते॥ तस्मान्न धूमस्तत्र वह्निरित्युदाहरणं तत्रोचितमिति वदंति॥ अत्र धूमः॥ यो यः पर्वतो वह्निमानि
ति प्रतिज्ञा वह्निमान् धूमवांश्चायमिति उपनयः॥ तस्माद्वह्निमानिति निगमने च न स्यात्॥ वन्ह्यादेराधेयतायाः
पर्वतादेराधारतायाश्च ततोप्रतीतेः॥ नच तत्रापि पर्वते वह्निरित्यादि प्रतिज्ञादिकमिति वाच्यं॥ कथकसंप्रदायवि
रोधात्॥ यदि च वन्ह्यादिविशिष्टसंबंधाधेयता प्रतीतो विरोधः पर्वतादावस्य वन्ह्यादेराधेयताप्रतीयत एवेति मन्य
से तत्रापि तुल्यमिति द्रष्टव्येति॥ ये त्वत्र संप्रदायमतेन सामेकदेश्या तसति नोदाहरणाभिप्रायेणावादृष्टा
न्तस्थला धूमादिवैकल्येनोदाहरणाभासत्वं वाच्यं॥ यद्यपि भयवैकल्येपि साध्यादिवैकल्यमस्त्येव तथापि सं
न्तकोटौ स्वात्मनापराम्रष्टेनात्पिरूपेणोद्भवनमिति छभजगुप्यासद्गति वाच्यं॥ अनुपदर्शितेति यथा महानस

अं. दी.

इत्येवयत्नोदाहरणमित्यर्थः॥ विपरीतेति॥ योग्निमान्न स धूमवानिति यत्नोदाहरणमित्यर्थः॥ ये यमन्ये पिञ्जत्रा
उपयोगत्तराभासत्वमस्तित तत्कथं नोक्तमिति चिंत्यं॥ अनुमितीति॥ अनुमितिकरणव्यापारसमानाकारज्ञानज
नकत्वयवत्वमित्यर्थः॥ यद्यपि तस्मादिति निगमने तच्छब्देन व्याप्तिपक्षधर्मतापरामर्शादुक्तज्ञानजनकत्वं स
भवति॥ तथापि साध्यव्याप्यविशेषणकपक्षविशेष्यकं परामर्शसमाकारकज्ञानजनकत्वं नास्तीति न तत्रा
तिप्रसंग इति भावः॥ ननु परोक्षलिंगपरामर्शहेतुतां गीकारयेव नास्तिकुतस्तल्लाभायोपनयस्स्तत आह॥ त
दनुपगमे चेति॥ तथा चोदाहरणानेनतरं पक्षधर्मतामात्रस्यावृपदर्शनार्थमवयवान्तरं परैरपि स्वीकार्यमेव
व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतापदे, इर्कि तत्किमर्थं कर्तव्यमित्येवावशिष्यते॥ तच्चतृतीयलिंगपरामर्शहेतुत्व
व्यवस्थापनादेव निरस्तमिति भावः॥ तच्चानुमितीति॥ अत्रोदासीनवारणाय करणोत्पन्ने साध्यधीविशेषके
प्रतिज्ञातिव्याप्तिरातू आत्मेत्यादिना॥ साध्यधीजनकत्वमपि तत्साध्यामित्वनिगमने पि सा अपूर्वस्य लब्धत्वाया
ज्ञानपरत्वादिति भावः॥ पर्यवसितेति प्रतीतेरित्यर्थः॥ अपर्यवसानादिति साकांक्षत्वादित्यर्थः॥ अर्थेति अभि
धाने व्याप्तिविशिष्टलिंगानुभवः अभिधेयं तथा हेतु लिंगे आकांक्षा हि चतुर्थावयवेन उपनयमित्यत्रेवाभिध
नापर्यवसानाद्यो विभक्ति दायजनतीति अत्रेवाभिधेयापर्यवसानाहा तदुभयसमभावचकर्थस्यादित्यर्थः॥ ननु ९४

प्रावत्पक्षे साध्यविपरीतत्वशंकनीयं तावन्नाभिधेयं पर्यवस्यति न हि संभवति तत्पक्षे साध्याभावः व्याप्तिस्मरणादिविशिष्टलिं
गमितितथापि चाभिधेयपर्यवसानादेवात्राकांक्षा स्यादित्यर्थः ॥ तथाह विपरीतेति ॥ साध्यविपरीतत्वशंका
विहन्तुरपि पक्षे साध्यमिसत्त्वोपस्थापकप्रतिज्ञालक्षणावयवान्तरादेव भावादित्यर्थः ॥ अन्यथेति प्रतिज्ञाया
स्तदनिवर्तकत्वस्यार्थः ॥ न हीति । न हि निगमनमपि विशिष्य दर्शनेन तोपक्षान्नियुतसाध्यसत्वोपदर्शकरूपमनाद
त्यतन्निवर्तकमित्यर्थः ॥ सिद्धेति ॥ निगमने पक्षस्य साध्यवत्त्यासिद्धवन्निर्देशोपपत्तितत्तात्साध्यवन्निर्देशः
। तथा च पक्षे निरुक्तसाध्यसत्वोपदर्शकत्वं यदि विशेषेऽपि निगमने ॥ तन्निवर्तकेन तु प्रतिज्ञेति भावः सकृदेति ।
सिद्धवत्प्रतिपादकपदाद्यभावान्निगमनस्यापि साध्यविशिष्टपक्षमात्राभिधायकत्वमित्यर्थः ॥ पक्षतासाध्य
निर्देशमेवा [illegible] साध्यवति । अन्यथापि तिज्ञाया अपि सिद्धनिर्देशवाले पक्षे तु नत्त तमेव तन्निवृत्ति
संभवे स्यैवेपक्न्यमवस्यादिति भावः ॥ समीहितानिर्वाहादिति । दृष्टपरानुमित्सकत्वादनिर्वाहादित्यर्थः ॥
तथा च निगमनेन विना तात्समर्थविशेषपरता बाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वान्विताभिधानात्पर्यवसानमेवाथ
वयवान्तराणां तेन सह कांक्षेति भावः । प्रयुक्तमिति अनुमितिजनकत्वमित्यर्थः ॥ अतिरेकेति । ते
न विनापि स्वार्थानुमित्सकत्वाद्दर्शनादित्यर्थः ॥ पञ्चगमइति ॥ अयं च नियमः परार्थानुमाने बोध्यः ॥ अन्यथा

यदभावज्ञाने सति यत्सम्भवति न तदभावज्ञानं साध्यमिति व्यभिचारः स्यादिति ॥ अत्र केचिदबाधित
त्वादिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे लाघवात् परामर्शस्यैव तद्विषयतयानुमितिहेतुत्वं वाच्यं ॥ ननु तद्विषयज्ञानान्तरं गौरवा
त् [illegible] परामर्शाविषयाभावे तथा बाधसत्प्रतिपक्षयोरसिद्धत्वेव स्यात् ॥ न चासिद्धिभिन्नत्वं न चानयाज्ञानस्य साक्षा
दनुमितिप्रतिबन्धकत्वं स्यात् ॥ परामर्शविघटनद्वारेणैव प्रतिबन्धकत्वसंभवात् ॥ तथा चोपस्थितत्वात्तु ॥ किं च बाध
स्य पक्षीयसाध्याभाववत्तया तदभावस्य पक्षीयसाध्यरूपतया साध्यज्ञाने साध्यज्ञाने हेतुरिति पर्यवसितं ॥ त
त्र सङ्गते सिद्धसाधनप्रसङ्गात् ॥ यदि च साध्याभावप्रमाबाधः तदा ख्यवसाधारण्ये साध्याभावप्रमाविरहरूपो
बाधाभावः साध्यसत्त्वनिश्चयं विना निश्चेतुमशक्यमेव ॥ तथा च तत्राप्यबाधितत्वनिश्चयाय साध्यनिश्चयो
पेक्षणीय इति अबाधितत्वनिश्चयस्यानुमितिहेतुत्वे पक्षगोचरसाध्यसत्त्वनिश्चयस्याप्यनुमितिहेतुत्वमाप
द्येतेति महदसमञ्जसं ॥ तस्माद्बाधावगमे सति यन्न भवति ॥ न तदभावज्ञाने सति भवतीति परस्य बाधादिज्ञा
नप्रतिबन्धकत्वे [illegible] अबाधितत्वादिकं बाध्यत ॥ ननु तज्ज्ञानमप्यनुमितिहेतुरिति प्रामाण्यकादम्बिन्यामाहुः ॥ वस्तु १५
तस्त्वनुमितौ तदनुपयोगात् तादृशज्ञानवत् ॥ संज्ञासाधारणमबाधितत्वज्ञानं हेतुरित्यग्रे वक्ष्यते ॥ तथा च
हेत्वाभासप्रामाण्यैव तद्दूषणमिति मन्तव्यं ॥ असिद्धिलक्षणमन्यथैव वक्ष्यामः ॥ ननु लिङ्गमनेनाप्यबाधितत्वा

दिबोधनेसिद्धस्यप्रतिपादनमुखेन विरोधिव्याप्यवत्त्वस्य हेतुदूषकतयाकार्य॥अन्यथाप्रतिनयवादेपिन दूषणापत्तेः॥ तत्र च प्रागु
क्तेनान्वयरूपेणेत्याह नचेति॥यद्यपिहेतुनाकांक्षितत्वलक्षणासिद्धत्वस्य नापि न साध्यतत्तद्बाधादेविरहेणावक्तं
३ तथापिनिगमनस्यसर्वथैव साक्षात्तदबोधकत्वेन भणिति साध्यवत्त्वानवैवेनस्यानुवादतयाप्रयोजनमडिनासामर्थ्यापरिहो
क्तत्वाद्बाधादिविघटनेनैवप्रयोजनमित्यस्वसीमत॥तथैवमुक्तत्वेः॥तदाह उपसंहारस्येवमपिसामर्थ्यविपरीततर्काविवि
लम्बनेनामेति सिद्धेति सिद्धंपक्षादितआचवह्निव्याप्यवानयमितिसत्त्वमयथार्थदमुपदिष्टेन सिद्धस्यपक्षस्यपरामर्शत्त्व
थासाध्यांशस्यापिसर्वनाम्नापरामर्शमुक्तइत्यर्थः॥विरोधिवारणायेति॥पक्षतासाध्याभावस्यसाध्याभावव्याप्य
स्यचविरोधिनानिरासइत्यर्थः॥तथेति॥वाक्यप्रयस्य मकृतिदर्शनावैयर्थ्यप्रसंगवादितिभावः॥प्रकृतविरोधकथ
मेडिपनयस्यतथात्वायमित्याकारव्यमितिमतमाश्रित्याह॥आदाविति॥हेतुमानितिसर्थ इति॥उपनयस्थसंनिहितत
थाग्रहीतरोपस्थितस्यहेतुमतयेव तथेसत्यत्र तद्धेतुनपरामर्शसंभवादितिभावः॥सामान्येनेति॥योयोधूमवान्स
न्निमानित्युदाहरणस्य पक्षसाधारण्येसाध्यवत्परवह्निमदादिपरोपस्थितस्यतमदनपरामर्शसंभवात्॥पक्ष
वृत्ति पक्षतरा स्तुनः पक्षमेवेत्यन्वय इत्यर्थः॥यद्यपि पक्षवृत्तिवह्निमत्वादिप्रकारकत्वंपक्षेनानन्वितंतथापितत्
येदानेनतत्तदर्थमित्रत्वेनोपनयगतत्वसदार्थत्व [illegible] इतिभावः॥अतएवेति॥ तत्सदस्य

पक्षः ... हेतुर्गौरपि दृष्टान्तमात्रसदृ... तत्त्वे वैसम च दृश्य र्थः॥ ननु तत्सदेन दृष्टान्तपरामर्शे येवास्त
न थ... तीयपक्षानानन्वयः इत्यत आह भेदानुमानइति॥ तत्रपक्षस्येव दृष्टांततो नान्न दोषतादवस्थ्यादित्यर्थः॥ न
नु धर्मिभेदप्यवस्थाभेदमादाय सादृश्यस्वीकारात् नोक्तदोषइत्यत आह॥ बहूनामिति॥ अतिप्रसंगादिति॥ अवय
व विपर्यासादावपि योग्यत्वादिना प्रकृतान्वयसंभवनादोषहापातादित्यर्थः॥ तस्मादिति॥ न चक्रत ... सादिसु वक्तव्ये न
किमत इति वाच्यं॥ ततः स्वोक्त विशिष्ट स्वलक्षणेन ... मर्थवन्न हेतोर लाभे साध्योपसंहारालाभात्॥ तस्मादिस्वनन सर्व
नाम महि म्नाप्रवृत्तिकादोषलाभे नोपसंहारासिद्धेः तदुक्तं सर्वनाम्ना महिम्नैमेवायं यच्छब्दात्कानुसंधानं नामेति॥ ननु मा
भूद्विधिर्त्वनिगमनेनासिद्धत्वावगमइत्यत आह अन्यथेति॥ तद्वैयर्थ्यादिति॥ निगमनवैयर्थ्यादित्यर्थः॥ निगमन
विरुद्धानित्यत्वस्योपसंहारे तद्वहित्वा ... बाधादिनिराकरणं नतु अन्यथेति भावः॥ ॥ इति अवयवग्रंथः
समाप्तः॥ हेत्वाभासमाला इति योगारूढार्थ... हेत्वाभास पदवाच्य इति तल्लक्षणमाह अनुमितीति॥ अनु
मितिकारणीभूताभावप्रतियोगिज्ञानपदेनेयस्मिन्सत्यनु... तादृशं ज्ञानं विवक्षितं ॥ ९६
तेन व्यभिचरितत्वज्ञानस्य करणाविघटकस्य संग्रहो भवति अन्यथा यथार्थे तत्तदभावस्य व्याप्तिज्ञानेनैवान्य
थासिद्धत्वमा अनुमितिकारणतापानदसंग्रहापत्तेः॥ तत्र कारणपदस्य प्रयोजकपरत्वेऽपा ... ज्ञानस्यापितत

दृष्टान्तस्यातत्रातिप्रसक्तेः॥ यथोक्तेन तत्र प्रसंगः। इतरथापि स्थानेपि तत्र व्यभिचारानुमितावनभिमतप्रतिबंधकत्वात्॥ ननु
व्यभिचारादेर्धर्मेतिव्याप्तिः॥ न च हेत्वाभिमतत्वे सतीति इतरथीयमिति वाच्यं॥ हेत्वाभिमानोद्धिकादस्थितको वा नतत्का
लीनो वा आद्ये व्यभिचारादावतिव्याप्तिः तन्मते तस्यैवेति व्याप्त्यपरिहारः॥ असाधारणोनैकान्तिकादावनभिमानदशा
यामव्याप्तिः॥ किं च यथार्थपदेन वह्निव्यभिचारित्वादिकमविषयीकृत धूमादावतिव्याप्तिवारणेपि सत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिरन
भूते कहेत्वाभासविषयकत्वात् दृष्टज्ञानविषयं यत्र संबन्धत्वावच्छिन्नत्वेति तद्वयस्यैव॥ न च तादृशज्ञाने यदि विषयानुमिति
प्रतिबंधकत्वं तदेव विषयपदेन विवक्षितमिति वाच्यं बाधितस्य लिंगस्यासंग्रहापत्तेः॥ बाधज्ञानस्य पक्षे लिङ्गसाध्या
भावविषयतया तज्ज्ञानप्रमाणविषयतया वा प्रतिबंधकत्वेन लिंगविषयतया अप्रतिबंधकत्वात्॥ ननु बाधप्रकारम
पक्षधर्मो हेतुरनैकान्तिको वेति नियमात्॥ तत्र व्यभिचारित्वेनैवाकलक्षणगमनं स्यादिति चेन्न॥ बाधितत्वेन रूपे
णाविभागानुपपत्तेः॥ न ह्यनेन रूपेण सामान्यलक्षणे रूपान्तरेण विभागः संभवति॥ न आधिक्यसमासे कोपी बा
धस्थले अनैकान्तिकत्वे लक्ष्यत्वात्॥ न हि तत्र व्यभिचारित्वसंभवः॥ अपि चासिद्ध्यादिसंकीर्णसत्प्रतिपक्षे तेन
रूपालक्षणगमनेपि सत्प्रतिपक्षेतेनाव्याप्तिः॥ न च विरुद्धोभयव्याप्यगोचरसमूहालंबनस्य प्रतिबंधकत्वात्॥ त
स्य च भ्रमत्वनियमात्॥ न च सत्प्रतिपक्षेनोस्वागोचरप्रमाझ्राह्यप्रमात्वनियमात् न हेत्वाभासेकोषोतकलक्षणगमनेस्या

रितिवाच्यं॥ ज्ञाने ह्यावद्विषयतया प्रतिबंधकत्वं तावति याथार्थ्यं विवक्षिते न चाद्ये अपरहेतुविषयतया त्विस
द्धेतुगोचरपरामर्शस्यानुमितिप्रतिबंधकतया तद्दोषाया याथार्थ्यनियमेनोक्तदोषापरिहारः अत्र वह्निमभिचारिवादि
क्ने म विशेषीभूतधूमादावतिव्याप्तिस्तदवस्थैव धूमांशे तस्यापि याथार्थ्यात्॥ न च तस्य धूमविषयतया प्रतिबंधकत्वे म
र.चिं.अ. नाभाव इति वाच्यं किंचिद्वह्निमभिचारीति ज्ञानेप्यनुमितिप्रतिबंधाभावात्॥ धूमविषयत्वेनैव तस्य प्रतिबंधकत्वा
त्॥ न च सद्धेतुपरामर्शस्येवापरहेतुविषयताप्रतिबंधकत्वे मानाभावः॥ तद्विषयस्य तस्यानुमित्यनुकूलत्वेन तद्विष
यत्वेनैव प्रतिबंधकत्वात्॥ ननु सत्प्रतिपक्षयोर्विरुद्धयोरन्यतरस्मिन् व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरभंग इति ज्ञानस्य यथा
र्थ्ये तस्य प्रतिबंधकतया लक्षणाव्याप्तिरिति चेन्न॥ तादृशं ज्ञानं येन प्रमथ्येण किंतु विरुद्धोभयव्याप्यमुभयमेकत्र
न वर्तत इति व्याप्यवधारणादनुमितिस्वं तत्र भाव्यं। तथा यत्र विरोधिद्वयपरामर्शानंतरं विशेषमात्रसंचारादिना व्याप्ति ८७
पक्षधर्मतान्यतरभंगानुमित्यनुकूलो व्याप्त्यादिपरामर्शो न जातस्तत्र सत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिस्तदवस्थैव। न च तादृ
शज्ञानाभावेन तत्रानुमित्यप्रतिबंधात् संग्राह्यमेव नेति वाच्यं॥ विरुद्धोभयव्याप्यपरामर्शस्यैव विरोधिसामग्री
त्वेन प्रतिबंधकत्वान्न हि व्याप्त्याद्यन्यतरभंगज्ञानप्रतिबंधकत्वमुपस्करेण तस्य हेत्वाभासत्वं किंतु कदाचित्साम
ग्रीवशेन न तदन्यतरभंगज्ञानं तत्र भवतीति। अन्यथा तत्रापि करणविघटकत्वापत्तौ बाधप्रतिरोधयोः साक्षादनु

मिति प्रतिबंधकत्वमिति सिद्धांतेनाह येनेति ॥ किं च यत्राविरुद्धधर्मसमावेशेन लिंगद्वयं विरोधाभ्यां समं सत्प्रतिपक्षितं ॥
तत्र तज्ज्ञानस्याप्ययथार्थत्वनियमेनाव्याप्तिर्दुर्वारैवेत्यपि मन्तव्यं ॥ यत्तु संप्रति स्वसाध्यासाधकाविनाभावितिज्ञानसत्प्र
तिपक्षे अनुमितिप्रतिबंधकं तत्र च यथार्थमेवेति नाव्याप्तिः ॥ अन्यथा असाधकत्वानुमितिवैयर्थ्यापत्तेरिति ॥ त
न्तुच्छं ॥ साध्यासाधकत्वं हि साध्यसिद्ध्यजनकत्वं तदनुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकरूपवत्त्वं तावत्ज्ञाने च न साक्षाद
नुमितिप्रतिबंधकं बाधवदनुमितिविषयविरोध्यनवगाहित्वादन्यथा कारणविघटकं व्यभिचारादिज्ञानवत् ॥ परा
मर्शविषयाभावानवगाहित्वात् ॥ अन्यथा असाधकत्वस्य व्यभिचारादिवद्धेत्वाभासांतरतापत्तेः ॥ असाधकत्वा
नुमाने च नानुमितिप्रतिबंधार्थं किं तु तद्दुष्टत्वमिति अन्यत्स्फुटमिति ॥ किं चानुमितिप्रतिबंधकयथार्थज्ञा
नविषयत्वं विशेषणमुपलक्षणं वा नाद्यः ॥ अनुमानानित्यदोषविरहस्य वादवतिव्याप्तिप्रसंगात् ॥ न च लक्षणात्तद
संग्राह्यमेवेति वाच्यं ॥ साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वादेर्विशेषलक्षणस्य तदापि सत्वेन संग्राह्यत्वादन्यथा विशेष
लक्षणानां तदतिव्याप्त्यापत्तेः नापि द्वितीयः ॥ सध्वंसतावसाधारणासत्प्रतिपक्षे च विरोधाद्दर्शनदशायां तादृ
शज्ञानविषयत्वात् ॥ तदृशानंदशायामपि हेत्वाभासत्वापत्तेः ॥ अपि च यद्रूपावच्छिन्नस्य यत्तादृशज्ञानविषयत्वं यस्य तस्य त
प्रतिहेत्वाभासत्वं प्रत्येकं सत्प्रतिपक्षे बाधाद्येन पुरुषं प्रति विरुद्धत्वादि विशेषावगाहित्वं तस्य तं प्रति हेत्वाभासत्वा

अं.ग.७ नापत्तेः॥ द्वितीयेनुपि विशेषादर्शनदशायामेकं पुरुषं प्रति कृतकत्वादिहेतोर्हेत्वाभासत्वे विशेषदर्शन
वतः पुरुषांतरस्यापि तद्धेत्वाभासतापत्तेरिति॥ अत्रोच्यते॥ अनुमितिप्रतिबंधकपदेन ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबं
धकतावच्छेदकाः सव्यभिचारत्वादयउपाधयो विवक्षिताः॥ अनुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वं तु लिंगान्यत्वे स
त्यनुमितिप्रतिबंधकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वमेव विवक्षितं॥ तद्व्यगोचरयथार्थज्ञानविषयत्वं हेत्वाभासत्वमि
त्यर्थः॥ विषयत्वं च विशेष्यत्वे अतो न व्यभिचारादौ धर्मे तिव्याप्तिः॥ तद्व्यगोचरत्वं च तात्कालिकं तद्व्यगोचरत्वं
तथा च पाकरक्ते श्यामोयमिति धीर्यथार्थैव तु कादाचित्कसंबंधपुरस्कारेण सत्प्रतिपक्षितहेतुबुद्धेर्यथार्थत्वेन सत्प्र
तिपक्षितान्नीलोसद्धेतो नातिव्याप्तिः॥ न चैवं यथार्थपदवैयर्थ्यं॥ तद्रूपविरहाद्धेत्वसद्धेतावनतिप्रसंगादितिवाच्यं॥ तद्रूपत्वं
हि न विषयविशेषणं॥ किंतु ज्ञानविशेषणं तथा चेदानीं वह्निव्यभिचारितो धूमइति भ्रमप्रामाण्यमतिप्रसंगतादवस्थ्या
त्॥ तादृशज्ञानविशेष्यत्वं च विशेषणमेव॥ न च ज्ञानमात्रतादृश्यां नियतादौ व्याप्तिरितिवाच्यं॥ तत्रेश्वरज्ञानस्यैव अ १९८॥
दानीं तद्विदितलिंगभिप्रायकारस्य तदापि सत्वात्॥ न चैकपुरुषीयसत्प्रतिपक्षतादशायां कृतकत्वादिहेतोः पुरुषांत
रं प्रत्यपि सत्प्रतिपक्षतापत्तिः॥ आपादकाभावात्॥ न हि तादृशज्ञानविषयः सर्वपुरुषं प्रति हेत्वाभास इति लक्षणा
र्थः॥ किंतु तादृशज्ञानविषयो हेत्वाभासः स तावत्तेन हेतुना दोषेण सविवेकोपपत्तिः॥ तत्पुरुषीयसत्प्रतिपक्षतायाः

तद्रूपीयसमानबलोपस्थितिसत्प्रतिपक्षस्य तद्रूपीयानुमितिरूपकार्यलिंगत्वप्रयोजकमिति न तदापत्तिः। एवं सत्प्र
तिपक्षसाधारणमपि सामान्यतः दुष्टत्वं तैः विशिष्यापादकाभावात्॥ न च सम्यग्हेतावेव ज्ञेयत्वेनैकदेशाभाससविषयत्वाद
ग्राह्यज्ञानविशेष्ये अन्यत्र सधृतावतिव्याप्तिः। तदंशे तद्रूपप्रकारकयथार्थज्ञानविशेष्यत्वस्य विवक्षितत्वात्। बाधित
मिदमिति ज्ञानस्य यथार्थस्य विशेष्यत्वात्। बाधितलिंगेनाव्याप्तिः॥ न च तथापि सत्प्रतिपक्षितेऽव्याप्तिरेव तद्
द्विरोधिपरामर्शविषयीभूतस्य प्रतिसाधनस्यैव दोषत्वात्। स्थापनाहेतौ तत्संबंधाभावेन तद्वृत्तगोचरयथार्थ
ज्ञानाभावादिति वाच्यं॥ इदं किं ममानेन सत्प्रतिपक्षेण सत्प्रतिपक्षितमिति विशिष्टज्ञानस्य यथार्थत्वेन सक
लसिद्धप्रमाज्ञानस्य संबंधस्य तत्स्वरूपसंबंधविशेषस्यैवाकल्पनात्। तत्संबंधेन ज्ञानस्यापि यथार्थत्वाच्च॥ अतएव
व। तत्संबंधस्यानिरूपणात्। अनिरूपदोषत्वं न चैवं धूमाभाववह्निमति चारीति ज्ञानस्य संबंधमादाय धूमे व्यभिचा
रित्वसत्त्वात्। अतिव्याप्तिरूपादिति वाच्यं॥ तज्ज्ञानस्य यथार्थत्वेन सकलसिद्धधूमात्मवत्तत्संबंधस्याकल्पन
त्। अतएव ज्ञानस्य गमकतत्कल्पनात्॥ न च संबंधाग्रहे तज्ज्ञानस्यैवानुमितिप्रतिबंधकत्वपातज्जोचरज्ञानस्यानु
मितिप्रतिबंधकत्वमिति वाच्यमसिद्धापत्तेः॥ न ह्यनुमितिप्रतिबंधकीभूततादृशज्ञानविशेष्यत्वं लक्षणार्थः॥
अपितु तादृशज्ञानविशेष्यत्वमात्रेण ज्ञानेऽपि प्रविष्टमपि वह्निगोचरमनुमितिप्रतिबंधकमर्थसमन्वये तत्। अन्यथा

बाधितेप्यव्याप्त्यापत्तेः॥ नहि लिंगविरोधकबाधितत्वज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वं किंतु बाधमात्रविषयस्यैव तद्विष
यतया विरोधाभावादिसत्त्वे॥ अत्र वयं किंचित्संबंधेन तद्वत्त्वगोचरयथार्थज्ञानविरोधित्वमिति प्रसक्ते॥ ननु तत्सं
बंधेन यथार्थत्वमननुगतमिति किंस्यात्॥ ननु यथार्थत्वस्य विषयघटिततया विषयविरोधघटितत्वमपि न तद्वत्त्वलक्ष
णवत्तथाप्यर्थविरोधघटितमिसप्यति तावात् तद्वत्त्वरूपलक्षणं करोति॥ यद्विषयत्वेनेति ज्ञाप्यमानमिति च॥ न चा
पि ज्ञानविषयीभूतस्य व्यभिचारादेः प्रतिबंधकत्वं वक्तव्यं तज्ज्ञानस्यैव सर्वोपरि लौकिकद्वितीयलक्षणं समीचीनमिति
मंतव्यं॥ अनेन व्यभिचाराद्युपाधयः एवोपलक्षिताः तद्विषयत्वेनैव लिंगज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वात्॥ अनेन च
लक्षणद्वयमेतत्तत्समित्यत्र तद्बुद्धेस्तद्वत्तात्वेन तद्वत्समित्यर्थः॥ तेन व्यभिचारादौ धर्मे नातिव्याप्तिः॥ धर्मिणो च लिंग
नासंभवः॥ न चैवं पक्षताविरहस्यापि अज्ञानरूपायाः असिद्धेन संग्रह इति वाच्यं॥ इष्टापत्तेः॥ ज्ञायमानदोषस्यैवा
त्र हेतुदोषभासत्वेन लक्ष्यत्वात्॥ न च अज्ञानादिदोषस्य ज्ञायमानः कारणाभावत्वेन स्वरूपसत एव प्रतिबंधकत्वात्॥ एवं
वं संदिग्धासिद्ध्यादिकथापानाद्रणीयं॥ अज्ञायमानदोषतया अहेत्वाभासत्वात्॥ निग्रहस्थानांतरत्वाभावाद्वा ११
तिवाक्ति वाच्यं॥ हेत्वाभासाभ्रमभाका इति सूत्रे अनुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण तस्यापि निग्रहस्थानत्वप्रतिपा
दनात्॥ सिद्धसाधनस्य च पक्षताविरहरूपत्वसंभवस्यार्थांतरत्वेनैवाद्भवनमिति सर्वमवदातं॥ नन्वेतल्लक्षणं

सत्येतौ सत्प्रतिपक्षे असाधारणे चाव्याप्ते व्याप्तस्य पक्षधर्मितया तस्यानुमित्यनुकूलतया अनुमितिप्रतिबंधकतावच्छेद
कत्वाभिमतसत्प्रतिपक्षत्वादेरभावादित्यत आह दृश्येति ॥ तथा च तत्काले तज्ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकरूपस
त्प्रतिपक्षत्वेन तस्यासाधारण्यस्य चाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः ॥ यद्यपीति ॥ तत्र सत्प्रतिपक्षपदं विरोधिसामग्री
परं तथा च नैव सत्प्रतिपक्षस्य प्रतिबंधकत्वान्न तु सत्प्रतिपक्षहेत्वाभासपरं ॥ तस्यान्यथा प्रतिबंधकत्वादिति वाच्यं ॥ नथ
वीति ॥ न ह्यनुमित्यसाधारणदोषत्वेनाव्यलक्ष्यता किं तु आप्यमानदोषत्वेनेत्यर्थः ॥ अनुमित्यसाधारणदोषत्वमेवेति बाध
सत्प्रतिपक्षयोराह ॥ यद्वेति ॥ बाधेनैकपलक्षणं सत्प्रतिपक्षेणाप्युपि द्रष्टव्यं ॥ प्रसक्ते प्रसक्तबाधत्वेन तत्सामग्रीत्वेन
च प्रतिबंधकत्वादर्थान्तरसानुमितावपि दोषवदीयत्वप्रसक्तोदयात् ॥ अनुमितौ तु बाधमात्रस्यैव प्रतिबंधकत्वान्न योव
बाधेन सत्प्रत्यवबाधमात्रेणोऽसर्थो द्रष्टव्यः ॥ ननु शाब्देपि बाधमात्रस्यैव प्रतिबंधकत्वं ममोपयता ज्ञानमात्रस्यैव प्रतिबंधक
त्वादिति चेन्न ॥ अव्यंतासत्यपि शाब्दबोधे ज्ञाने ऽक्ष्यः करोतीतिसिद्धांतानुसारेण तत्प्रतिबंधकत्वमनेनोक्तस्यैवासा
भिधानात् ॥ न चान्यसिद्धांतेपि बाधमात्रं न शाब्दप्रतिबंधकत्वेनाद्रियते शाब्दानुमानेन तदशाब्दबोधकस्यागमस्य
बाधापत्तेरिति वाच्यं ॥ उपजीव्यजातीयत्वेनाव्याप्तस्य बलवत्त्वात् तदुपेनानुमानस्यैव बाधितत्वात् ॥ अतएवागम
बाधितत्वैमुदाहरणमिदमेनागमे तदुपलक्षकं सानेदशामाविरोधादर्शनवत्ः समुत्पन्नयानमा शाब्दानुमित्सा शाब्दव

धापत्वेनेष्टत्वादिति ॥ ननु गौरवज्ञानस्याप्यनुमितिप्रतिबंधकत्वात् ॥ गौरवस्य व्यभिचारादेरिव हेत्वाभासत्वमस्तु
न च हेतुविषयतया तज्ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वान्न तथात्वमिति वाच्यं ॥ बाधस्याप्यतथात्वापत्तेः ॥ नहि लिंगज्ञानम
ॐ र वि॰ पि हेतुविषयतया प्रतिबंधकमिष्टमिति चेन्न ॥ यज्ज्ञानेन स्वयमनुमितिप्रतिबंधः ॥ तस्यैव तद्भावेनाभिमतत्वा
न्न च गौरवं ॥ तथा फलमुखगौरवादेः प्रमाणसिद्धतया लिंगज्ञानेन स्यात्प्रतिबंधकत्वादिति ॥ ते च पंचविधोपाधिभिर्विभ
ज्यंत इत्याह ॥ ते चेति । सव्यभिचारादीनीति । यद्यपि सामान्यलक्षणानंतरं विभागो युक्तः ॥ अन्यथा अज्ञातकालतापत्तेः
तथाप्यनुपसंहारी न सव्यभिचारातिरिक्तः किंतु अतिरिक्त इति केचिन्मते । तथा च तत्साधारण्येन सव्यभिचा
रलक्षणमयुक्तमिति मपनेतुं तदंतरे तत्प्रदर्शनपरत्वमेव तस्य न विभागतात्पर्यमिति भावः ॥ प्रसंगत्वमत्र
साधकत्वमापादकत्वं वाच्यं ॥ तच्च विरुद्धस्यानुमेयसाधकत्वेन संभवतीत्याह । एकस्येति ॥ न पुनः पक्षे साध्यवत्त्वं सा
ध्याभाववत्त्वं पक्षद्वये अनुपसंहारित्वपक्षमेवेति भावः ॥ उभयेति ॥ अत्र सर्वेति विशेषणेन धूमादेर्नातिव्या १००
प्तिः ॥ अथेति साध्यसंदेहजनककोटिद्वयोपस्थितिः साध्यतदभावोपस्थितिः तज्जनकं यत् पक्षधर्मताज्ञानं तद्वि
षयत्वे सतीत्यर्थः ॥ ननु पक्षधर्मेति व्यर्थमिति चेन्न ॥ साध्यसंदेहजनकप्रामाण्यसंशयात्मककोटिद्वयोपस्थिति
जनकज्ञानविषयीभूते ज्ञाने चेतिव्याप्तिवारकत्वात् ॥ पक्षधर्मता ज्ञाने च साध्यसंशयविषयवृत्तितज्ज्ञाने न च

ज्ञानत्वस्य साध्यसंशयविषयपर्वतादिवृत्तिज्ञाने प्रामाण्यसंशयात्मककोटिद्वयोपस्थापके किंतु ज्ञानवृत्तितज्ञा
नमेवेति भावितितद्भूरासः ननु सर्वेषां ज्ञाने निर्विषयं ज्ञानत्वाद्यनुमिति प्रामाण्यसंशयजनकज्ञानविषये ज्ञानत्वे
नत्वाप्यतिव्याप्तिः । ते तु संशयविषयीभूतज्ञानवृत्तिता ज्ञानत्वेनैव तदभावात् ॥ इति चेन्न ॥ नहि तज्ज्ञानस्य निर्विषय
त्वस्य साध्यसंशयपर्यवसितविषयपक्षवृत्तितज्ञानत्वेन प्रामाण्यसंशयात्मककोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वे किंतु प्रामाण्यसं
शयविषयीभूतनिर्विषयकानुमितिवृत्तितज्ञानत्वेनैव अन्यथा घटादिज्ञाने प्रामाण्यसंशयो न स्यात् । ज्ञानत्वस्य च
टादिः वृत्तितज्ञानविरहात् । ननु व्यभिचारित्वादिभिन्नमविषयीभूतसाधेतावतिव्याप्तिः ॥ नबहेत्वभिमतपदेन हेत्वाभा
सपरपातमुदासः ॥ अपक्षधर्मधूमेनाहं भ्रमविषमेतत्थाप्यतिव्याप्तेः ॥ न च तादृशकोटिद्वयोपस्थापके स्थापके प्रमा
विषयत्वे नेयं नातिप्रसंगः ॥ हेत्वभिमतपदवैयर्थ्यापत्तेः ॥ निर्विषयत्वादौ साध्ये ज्ञानत्वस्य विरुद्धत्वेन लक्ष्यत्वात् ॥
तद्भावत्वेन स्यानभिमतत्वात् सविषयत्वादौ साध्ये अस्य विरुद्धत्वेति चेन्न ॥ न तत्र साध्यतत्त्वस्य सद्धेतुत्वे न साध्या
व्याप्यपदेन वारणात् ॥ न च विशेषणज्ञानजन्यत्वादौ साध्ये तस्मिन्नेव हेतावतिव्याप्तिः ॥ तस्य तत्रासंग्राह्यत्वात् ॥
अतः दृशसाध्यस्याभावात् ॥ तस्माद् द्विविधस्यासंग्रहः प्रसक्ते तदा व्यभिचारित्वमविषयीभूतविरुद्धत्वेऽतिव्याप्तिः ॥
यद्दिवतस्यासंभवात् तदा पक्षधर्मतापदवैयर्थ्यमेवेति चिंत्यं ॥ वयं तु ब्रूमः ॥ ज्ञानपदं प्रमापरं यद्विषयत्वेन को टि

पक्षतावच्छेदकं तद्देशे प्रमाणे बाधः ॥ तेन स्वरूपासिद्धसंकीर्णो नाव्याप्तिः ॥ विरुद्धं वासंग्राह्यमेवेति पक्षधर्मतापदं सा
र्थकं ॥ तादृशज्ञानदशायामेवात्र मते लक्ष्यत्वमिति न दशावच्छायां नाव्याप्तिः ॥ न च हेत्वाभिमतपदवैयर्थ्यं ॥ तस्य सा
ध्याव्याप्यत्व परस्य सद्धेतुसाधारणे अतिव्याप्तिवारकत्वात् ॥ केवलान्वयिनी त्वादिना ग्रिमग्रंथेन तस्यावाच्यत्वप्र
तिपादनादिति ॥ ननु सद्धेतावसाधारणे साध्यव्याप्यत्वस्याभावादतिव्याप्तिः ॥ केवलान्वयिसाध्यके तु पक्षे हेतौ वि
शिष्टस्याभावादव्याप्तिः ॥ इत्यत आह केवलेति ॥ विशेषलक्षणस्य तन्मते तत्रैव बोध्यत्वादिति भावः ॥ यद्यप्यस्य
संभवेपि न दोषः ॥ न च लक्षणवारणाय विशेषणमनर्थकं ॥ तथापि सद्धेतुनैकदापि हेत्वाभास इति मतमालं
ब्योक्तं ॥ अत इति ॥ अत इति पुरुषदोषो न वस्तुदोष इत्यर्थः ॥ अत्रेदं चिंत्यं ॥ पक्षे साध्याभावरूपबाधत्वस्य व्याप्या
वव्याप्यत्वसत्तेति पक्षस्यापि निसदोषत्वमेव तत्र दानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वात् न ॥ च ॥ साध्यव्याप्यपरामर्शे
स्याभावदशायां न यथार्थानुमितिरिवाद्य ॥ बोधस्याप्यतथात्वापत्तेः ॥ यदि च परामर्शकाले तत्प्रतिबंधकत्वकल्पना
दग्धजाप्यतथात्वे तदा तुल्यमेवं च कं चित्क्रमात् कुचिंद्भ्रमः ॥ प्रतिबंधकः ॥ बाधवदेवेत्यवधेयमिति ॥ प्रमेयत्वेनेति
अयं घटः पतद्धटोपादानः ॥ प्रमेयत्वादित्यत्रेत्यर्थः ॥ तयोरिति साध्यानवगतसहचारइत्यादि लक्षणानुसारेणेत १०१
इक्तं बोध्यं ॥ साध्यवद्वृत्तित्वेन । निश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वेनेत्यर्थः ॥ पक्षसाध्ययोः संदिग्धत्वादिति भावः ॥ प

स्यपक्षतादृशज्ञानविषयत्वंतस्यतदभिचारित्वमितिमतानुसारेणोक्तंहेत्वो॥ अन्यथादृशाविशेषअसाप्ति
तादृशज्ञानविषयतमासंज्ञायकत्वेनातिव्याप्तिप्रसंगात्॥ तथाच।तस्यांदशायामस्यापिसंव्यभिचारित्वमितिभावः॥
येतद्ज्ञानेष्वीति।नचसाधारणत्वादिज्ञानेयेतद्ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वादिनिगमनाभावइतिवाच्यं॥येत
ज्ज्ञानस्यविरोध्यविषयत्वेनाप्रतिबंधकत्वात्॥ अतएवहेत्वाभाससत्वज्ञानमपिनानुमितिप्रतिबंधकं॥ विरोध्यविष
यत्वंहृत्तज्ज्ञानस्यव्यभिचारित्वादिहेतुदेहांपादनेतस्यैवप्रतिबंधकत्वमितिभावः॥ येतेनपक्षवृत्तित्वसतीति॥
अत्रविरुद्धान्यत्वमपिविशेषणंतथाच॥ विरुद्धान्यस्यपक्षवृत्तेःयोऽनुमितिविरोधि अनुमितिपरपराधीकरण
विघटकइतिमायेव॥ तेनसाधारणत्वादिकंलभ्यते।तत्संबंधाभाववृत्तिःविद्यमानतत्संबंधवत्वमित्यर्थः॥ये
तेनस्वरूपासिद्धसंकीर्णव्यभिचारिण्यव्याप्तिः॥ विरुद्धेचातिव्याप्तिः।विरुद्धान्यत्वविशेषणेविरुद्धसंकीर्णसाधा
रणाव्याप्तिःबाधितत्वसत्प्रतिपक्षितत्वमात्रेऽप्यनुमितिविरोधित्वात्॥ बाधसत्प्रतिपक्षयोरतिव्याप्तिकादाचित्कसं
बंधमादायासाधारणेतीर्णासम्भेतावतिव्याप्तिः॥२ एतानिदूषणानिनिरस्तानिवदितव्यानि।स्वरूपासिद्धसं
कीर्णोपिसाधारणत्वादेःतादृशस्यसंभावादन्यथालक्ष्यत्वादिरुद्धान्यस्येतिविशेषणाद्विरुद्धेनातिव्याप्तिः॥ वि
रुद्धान्यस्यपक्षवृत्तेरनुमितिविरोधिसपक्षव्यावृत्तत्वं॥तस्यविरुद्धसंकीर्णोसाधारणेपिसत्वान्नाव्याप्तिः॥बा

अं॰ ८ धितत्सत्प्रतिपक्षितत्वयोरनुमितिपरामर्शविरोधित्वात्॥ नातिव्याप्तिः॥ अव्यावृत्तिपदमहिम्ना संबंधस्य विद्य
मानत्वलाभात्॥ सद्धेतावसाधारणो नीलोऽस्तीति व्याप्तिवारणात्॥ ननु व्यर्थविशेषणे नीलधूमादौ विरुद्धान्यथा
२ पक्षवृत्त्यनुमितिविरोधिव्याप्यत्वासिद्धत्वं तत्संबंधस्य तत्र विद्यमानत्वात्॥ अतिव्याप्तिरिति चेन्न॥ व्यर्थवि
शेषणव्याप्यस्य स्वरूपविशेषणस्योपधेयत्वात्॥ अनुमितिविरोधित्वेनानुमितिप्रतिबंधकज्ञानविषयता
वच्छेदकत्वं अतो नाज्ञायमानरूपासिद्ध्यादावतिप्रसंग इति। विरुद्धोपीति। नचैवं विरुद्धान्यस्थले विरो
धितावच्छेदकधर्मो मिलितवाच्यं॥ अनेन रूपेणास्याभिधानात्॥ उक्तरूपत्रमात्रतमवतयैव विरुद्धस्य लक्ष्यत्वात्॥ तथा
च पक्षविपक्षव्यावृत्तसाधारणयोरपि विरुद्धस्याधाराधेयभावेन संग्राह्यत्वात्॥ न तु विरुद्धत्वेन निश्चयदशा
यामुक्तरूपत्रयाभावात्॥ तथा च तत्सत्त्वे तन्नाम सार्थकमेव तदिति॥ साध्यव्याप्यवत्तीति॥ साध्यव्याप्यत्व
साध्याभावव्याप्यत्वोभयनिश्चयविरोधिहेत्वाभासतावच्छेदकमत्वं साध्यवन्मात्रवृत्तित्वनिश्चयसाध्याभा
ववन्मात्रवृत्तित्वनिश्चयविरोधिहेत्वाभासतावच्छेदकमत्वं चेत्यर्थः॥ तेन सैन्धवसधर्मत्वविरुद्धसंकीर्णासाधारणया
रव्याप्तिः॥ प्रथममिति। सव्यभिचारिणां द्विर्ग्रहं विना हेत्वाभासग्रहादित्यर्थः॥ यद्यपि तदग्रहेऽपि ज्ञानादिना १०२
हेत्वाभासत्वे गृहीते तज्ज्ञानस्य दोषत्वं तथापि न सार्वत्रिकहेतुः॥ यथाश्रुतलक्षणं तावत्साधारणोऽव्याप्तिरिति। य

योऽनूस्याव्यभिचारस्य अन्यत्र व्याप्तिग्रहो केवलान्वयिनि सपक्षविपक्षव्यावृत्ततद्रूपहेत्वाभासत्वोपाधेरभावनिश्चयविरो
धिनस्तत्रापि सत्वादिति सत्प्रतिपक्षोदाहरणं शब्द इति । अयं गोत्वादिकं पक्षव्यावृत्तत्वं धूमोदाहरणं सत्ता उक्तं । सर्वति
सपक्षविशेषणं ॥ नापि विपक्षवृत्तित्वसत्तेति । विरुद्धान्यपक्षवृत्तेर्यदनुमितेरौपयिकव्याप्त्यादिसंबंधस्य प्रत्येतव्यत्वमि
त्यर्थः ॥ तेन न स्वरूपासिद्ध्यादिसंकीर्णव्याप्तिः ॥ अनुमित्यौपयिकत्वं तु अनुमितिकरणलिंगपरामर्शविषयमना
वच्छेदकत्वं ॥ अतो बाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वरूपानुमित्यौपयिकसंबंधशून्यत्वात् बाधसत्प्रतिपक्षयोरति
प्रसंगः ॥ न च विरुद्धे स्वरूपासिद्धे वातिव्याप्तिः ॥ स्वरूपासिद्धेऽनुमित्यौपयिकसंबंधशून्यत्वे पक्षधर्मताशून्यत्वे
विरुद्धे च सहचरितत्वशून्यत्वेन चतदुभयविरुद्धान्यपक्षवृत्तेर्नतेति ॥ प्रथमस्यापक्षधर्मत्वेतो मस्य विरुद्धपक्षवृत्ते
रिति ॥ इत्यर्थः ॥ ननु ग्राह्योऽनियतः ग्राह्यशब्दाभिधेयो ग्राह्यादिना व्याप्तिग्रहदशायामिदमिति व्याप्तमिति चेन्न । तस्या
त्तिनिश्चयस्य पक्षीयसाध्यगोचरतानियमनतया पक्षस्यैव सपक्षतया सकलसपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्याभ
यकाद्युपस्थापकत्वावच्छेदकरूपवत्त्वस्य ज्ञानात्राधारादियोगादयोनसपक्षतस्यैव तस्याभयकाद्युपस्थापकतावच्छेद
कत्वेन विवक्षितत्वात् । ननु केवलान्वयि साध्यकानुपसंहारित्वेऽव्याप्तिः ॥ तत्र सत्त्वाभावकोटिप्रसिद्धेरिति
चेन्न ॥ तस्याल्पत्वाद्याप्तिनिश्चयविरोधिसंदेहजनककोटिद्वयोपस्थापकत्वेन विवक्षितत्वात् ॥ तादृशसा

अं.वि.

ध्यतत्स्याव्यभिचरितत्वसंशयः॥ पक्षे साध्यैपक्षवृत्तित्वसंशय[?]भवतीतिभावः॥ अथायमिच्छावाच्यज्ञानादिप्र
प्रामाण्याप्रामाण्यसंशयाभयकोट्युपस्थितिजनकतावच्छेदक[?]नसवतिसध्येतौ ज्ञानेनेतिव्याप्तिरितिचेन्न॥ लिं
गनिष्ठतया॥ यत्रैज्ञानमुभयकोट्युपस्थितिजनकं तद्वृत्त्या तादृशावच्छेदकरूपवत्त्वेनविवक्षितत्वात्॥ ज्ञानेनेतु
प्रामाण्यनिसंशयविषयानुमितिवृत्तित्वेनैवज्ञात॥ तथापर्वतोवन्हिमान्धूमवत्त्वादित्यनुमितिवृत्तित्वेनैवज्ञान
स्यज्ञानस्यवन्हितदभावसंशयजनकप्रामाण्याप्रामाण्यसंशयात्मकोभयकोट्युपस्थापकत्वात्॥ अन्य
याधूमवृत्तित्वेनज्ञानस्याज्ञानात् तथात्वेनस्यादितिप्रामाण्याविशेषणकसाध्यतदभावकोट्युपस्थापकतावच्छे
दकरूपवत्त्वेनतात्पर्यं॥ अतोनतस्मिन्नतिव्याप्तिः॥ विरुद्धान्यपक्षवृत्तित्वेसतीत्यादिर्विपक्षलक्षणैव्याख्यानेनैवव्यु
त्पादनमितिबोध्यं॥ लक्षणानुरोधेनेति॥ यद्विषयकत्वेनज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वमितिलक्षणानुरोधेनसर्थः॥ ॥१०३॥
साध्यव्याप्तेति॥ ननुसत्प्रतिपक्षसंकीर्णोविरुद्धसंकीर्णश्चासाधारणोऽव्याप्तिः॥ प्रथमस्यसाध्यवन्मात्रवृत्तित्वात्॥
द्वितीयस्यसाध्यसमानाधिकरणाभाववन्मात्रवृत्तित्वात्॥ नचसाध्यवत्त्वंनिश्चितसाध्यवत्त्वं। साध्याभाववत्त्वं चनिश्चित
साध्याभाववत्त्वंपरन्तुउपसंहार्यव्याप्तेः॥ सपक्षेतुतादृशापांधूमेतिव्याप्तिश्च। प्रथमेनिश्चितसाध्यवत्ताअप्रसिद्धेः प्र
मेयमात्रस्यपक्षत्वेनसंदिग्धसाध्यकत्वात् द्वितीयअनिर्णीतनिश्चितसाध्यवत्त्वापिपक्षेधूमस्यवृत्तेः॥ स्वतएवेदन्तु

भयपदे पक्षातिरिक्तं तदुभयपरमपि। न च साध्यवन्मात्रवृत्तित्वेनानिश्चितत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वेनानिश्चितत्वेन
तद्धेत्वाभासत्वेन विशेषणान्न व्याप्यमाने धूमे अतिव्याप्तिमत्तया व्याप्यमानत्वान्न व्याप्तिरिति वाच्यं॥ व्यतिरेकव्याप्तिमत्तया
जेऽग्निमान् धूमादित्यादौ तत्पाश्चात्त्यपक्षे धूमे तथात्वनियमात्॥ न च हेत्वाभासपक्षत्वव्याप्तिसिद्धतया हेत्वाभासेऽव्याप्यमाने धूमेऽतिव्या
प्तेश्च॥ अथ साधारण्याभावकालावच्छिन्नसाध्यव्याप्यत्वाभाववत्त्वे सति तत्कालावच्छिन्नविरुद्धत्वाभाववत्त्वमुक्तलक्ष
णार्थो विवक्षितः॥ साध्यव्याप्यविरुद्धत्वासाधारणत्वयोर्यत्तदभावकालावच्छिन्नत्वविरहान्नाव्याप्तिरिति चेन्न॥ अ
साधारण्यं हि तत्तद्व्यक्तीयं न सामान्यं वा यत्किंचित्तद्व्यक्तीयं यत्किंचित्साध्यीयं वा न विवक्षितं॥ आद्ये यत्साध्यविशेषमादाय यद्धेतु
ष्वसाधारण्यं तदपि नाव्यतिरेकि॥ न साध्यकसाधारण्ये सममयत्वाद्देशकालभेदेनाप्यनवस्थानात्॥ न च तत्तद्व्यक्तिसाधारण्य
ताभावेऽपि गुरुत्वात्तदप्रतिसन्धानादिति वाच्यं॥ तत्तद्व्यक्तिसन्देहे वा घटसाध्यकसाधारण्यस्यापि नावतीर्णत्वे न साध्यसाधारण
तत्स्याप्यव्याप्तेः॥ अन्त्ये यत्किंचिद्व्यक्तीययत्किंचित्साध्यकसाधारण्यपदग्राह्याद्धेत्वाभासाधार ण्यमादाय विशिष्टाभावघटे
न सद्धेतौ तादवस्थ्यात् दृष्टान्तादावतिव्याप्तेः॥ अत्रोच्यते॥ साध्यवन्मात्रवृत्तित्वसाध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वोभयानिश्चितत्व
विरोधिहेत्वाभासत्वोपाधिमत्त्वमत्र विवक्षितं तादृशोपाधिः सपक्षविपक्षगामित्वमनुपसंहारित्वमसाधारणत्वं॥ यद्यप्यसा
धारणस्य सत्प्रतिपक्षत्वोपाधिकत्वात् सपक्षव्यावृत्तिनिश्चयविरोधित्वं नास्ति तथापि साध्यवन्मात्रवृत्तित्वनिश्चयविरोधि

अ॰ टि॰

त्वमत्त्वेवाव्यतिरेकव्याप्तिग्रहः स्वकारेण तस्य सत्त्वेति पक्षोभावप्रसङ्गात् ॥ केवलान्वयिसाध्यकानुपसंहारिसंग्राहीतस्यैवना
स्मिन्पक्षे इति न तत्राव्याप्तिः तत्संग्राह्याणां पक्षे तु साध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वनिश्चयविरोधित्वमस्त्येव । पदेन साध्यनिष्ठहेतुस
मानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वनिश्चयः साध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वनिश्चयपदेन साध्यनिष्ठहेतुव्यापकताभावप्रति
योगित्वनिश्चयो विवक्षितः ॥ इति ध्येयं । केचित्तु ॥ केवलान्वयिसाध्यकानुपसंहारी सपक्षे साधारणाविरुद्धसंकीर्णो साधारणश्चि
यन्मतेन संग्राह्यः तन्मतेनेदं लक्षणं । वृत्तिमत्त्वेन च विरोधव्याप्त्यादिनाव्याप्तिप्रसंग इत्याहुः ॥ ननु विरुद्धोपन्नेन रूपेण साधार
णमेवेति न ग्रन्थकृता तदभिधानाद्युक्तं लक्षणानां तत्त्वाव्याप्तिरिति चेन्न । न हि विरुद्धोपि साधारणानैकान्तिकत्वेनोक्तः ॥ अ
पि तु साधारणोपाधेरुपाधौ पाः सतत्र व्यक्तीति विरुद्धस्यापि तद्रूपेण ज्ञायमानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वमिति साधारणाविर
भाजकश्चोपाधिः सपक्षविपक्षगामित्वमिति न तस्य साधारणत्वं सर्वदा विरुद्धत्वमेव कदाचिद्विरुद्धत्वस्य योजकोपाधिमत्त्व
माश्रितस्य प्रतिबन्धकस्यैव वृत्तिसाधारण्यपक्षप्रमेयजनकविपक्षगामित्वमिति । न च विपक्षगामित्वमेव साधारणविभाजका
पृष्टिः ॥ स्वीक्रियतां ॥ तथा चानेन रूपेण सोपि साधारण एवेति स्वीकर्तव्यं । स्वतंत्रस्य महर्षेः नियोगपर्यनुयोगानु
हेत्वात् ॥ अन्यथा साक्षात्प्रतिबन्धकत्वेन वा यत्प्रतिरोधः स्यादेकत्वाय त्तिः ॥ वयं तु मत लक्षणवाक्यस्य नेत्रं प्रदायमतेन
गन्थकृन्मते तु विरुद्धस्यापि संग्राह्यत्वे साध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वनिश्चयविरोधित्वहेत्वाभासतापाधिमत्त्वं । त्रितयसाधारण ॥१०४॥

दूषकत्वं ॥ इति चेन्न भ्रमः न चैवं विरुद्धस्याप्यनैकान्तिकविभागव्याघातः उपधेयसंकरेप्युपाधेरसंकरात् ॥ अन्यथाभावसि
द्धावंतर्भावेनोक्तदोषापत्तिः ॥ केचित्तु साध्यव्याप्यत्वेनाप्रमीयमाणत्वे सति बाधासिद्ध्यतिरिक्तहेत्वाभासताप्रयोज
कधर्मयोगित्वं तत्त्वमसाधारणलक्षणं ब्रूमः ॥ असाधारणं च न सत्प्रतिपक्षान्तर्भूतं तथा दूषणं ॥ तदेतन्न तद्भ्रमसंगा
त् ॥ दूषकताबीजस्यैकत्वात् ॥ तथा च सपक्षेतावसाधारणो नाव्याप्तिरिति वदन्ति तेनेति ॥ तेनासाधा रणस्य साध्यतदभा
वनिरूपितव्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रकारेण साध्यतदभावाभावप्रकृतत्वाद्रूपणत्वपक्षेनाव्याप्तिः ॥ रित्यर्थः ॥ प्रथमलक्ष
णे तु तस्मिन्नव्याप्तिरिव तत्संग्रामपविरोधि तद्व्याप्तिग्रहविरहदशाविशिष्टस्यैव सपक्षविपक्ष व्यावृत्तत्वस्योभयपक्षो
भयस्थापकतावच्छेदकत्वेन संग्रहादित्यभाव इति केचित् ॥ नन्वेवमिति ॥ यद्यपि बाधस्य साध्या भावरूपत्वेन तु त
दुपस्थापकत्वं तथापि प्रमितसाध्याभावत्वबाधकत्वेन अन्यबाधस्य ग्रन्थकृदभिमततया तस्य लिंगत त्राह साध्याभावव्या
पकत्वमित्यर्थः ॥ इदं चोपलक्षणं ॥ विरुद्धस्यापि साध्याभावव्याप्यत्वेन तदन्तर्भावापत्तिरिति द्रष्टव्यं ॥ ननु नयोः सं
नाहयानव्यदोषदृष्टत्वानुग्रामेनाह संमतेत्यादीति ॥ अतएवेति ॥ अन्योन्याभावस्याप्यव्याप्यवृत्त्वे तथात्वे इत्याह
रेवेत्यर्थः ॥ एवं च अनुपसंहारित्वे एव तत्रैवेत्यर्थः ॥ अतएवान्तर्गताहृत्तेलक्षणमाहुर्यावदिति निश्चितसाध्यवद्वृत्ति
त्वे सति साध्यवदन्यवृत्तित्वमित्यर्थः ॥ न तु निश्चितसाध्यवदन्यवृत्तित्वेनादृपक्षवृत्तित्वे न भूमादावतिव्याप्तेः

रिति ज्ञानमेवेति अनुमेके साध्यवदन्यस्मिन् अयं हेतुरित्येवोद्दृश्यतइत्यर्थः ॥ नापीति । पूर्वं विपक्षस्य मन्योन्याभावग
र्भमत्र तत्संतानाभावगर्भमुक्तमिति नवीनानां तु सपक्षपदेवावच्छिन्नयाघटितमतो नवीनानां तु सं न च पर्यायपृथ विशेष
कातो पेक्षान्यपदस्यार्थतानिस्पर्थः विरुद्धस्येति ॥ साध्यानवगतसहचरितत्वसत्त्वादिरूपस्यस्यर्थः ॥ सर्वेति पक्ति
ऽारु चि. वित्साध्यवदन्यवृत्तित्वं धूमादावपीत्यत उक्तं सर्वेति ॥ साध्यवद्विशेषणं । ननु साध्यविशेषणं तद्वतां प्रसिद्धेः सामा
न्याभावाविवक्षायामिदं न तु विवक्षायां तत्स्यर्थविशेषणमेवेति द्रष्टव्यं ॥ येकव्यक्तिकेति । येकव्यक्तिराश्रयस्त्व
पायस्य साध्यस्य न देकमक्तिकं साध्यकं ॥ तथा चानेकव्यक्तिसर्वपदार्थास्तिभवस्तत्त्वेतिभा वः ॥ विपक्षवृत्तित्व
मिति (सुमितं) ननु विपक्षत्वं निश्चितसाध्याभाववत्त्वं वा साध्याभाववत्त्वेवा नाद्यः असाधार ण्यवदनिस्तापत्तेः
न द्वितीयः ॥ तन्निश्चयस्य न प्रतिबंधकत्वांगीकारे संदिग्धानैकांतिकोच्छेदापत्तेः ॥ न तु ज्ञानत्वेन प्र तिबंधकत्वे च पक्षीय
व्यभिचारसंदेहस्थापितत्वेनानुमितिमात्रोच्छेदप्रसंगात् ॥ न च साध्याभाववांश्चानिश्चयमी त्वम् तद्ज्ञानत्वेन प्र
तिबंधकत्वमिति वाच्यं ॥ साध्यांशानिश्चयमीत्वं ते ज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वे असाधारण्यापिनि सदोषतापत्तेः अ १०५
पि च सम्यामा मैत्रीतनयत्वादिसत्त्वपक्षातिरिक्ते मैत्रीतनये सर्वत्र श्यामत्वनिश्चयदशायां शाक पाकजत्वेनोपाधित
या संदिग्धेन व्यभिचारसंशयापादनं पक्षेयवकते मव्यमन्यत्र विशेषदर्शनात्तथा च साध्या भाववांश्चानिश्चयमीत्व

तत्साध्याभावात्॥ व्यभिचारसंदेहस्तत्र प्रतिबंधको न स्यात्॥ न चैवमेवेति वाच्यं॥ तत्रोपाधिसंदेहानुद्भावनप्रसंगात्॥
अपसिद्धांताच्च॥ क्षितिर्द्विकर्तृका कार्यत्वादित्यादावप्रयोजकत्वसहितसाध्याभावांशसंशयाभिमतपक्षीयव्यभिचारसं
देहप्रतिबंधकत्वस्य सर्वसिद्धत्वात्॥ किंच साध्याभावप्रतियोगिव्यधिकरणत्वाप्रवेशोऽयमेव तथापि संयोगी एतत्त्वा
दित्यादौ सद्धेतावतिव्याप्तिः॥ तेनैवेदं च साध्याधिकरणभिन्नाधिकरणावृत्तिसाध्याभावसामानाधिकरण्यमिति फ
लितार्थः॥ तथा च साध्याधिकरणभिन्नाधिकरणावृत्तित्वज्ञानमेव प्रतिबंधकमस्तु॥ लाघवात्॥ किंच साध्यवदन्यवृ
त्तित्वज्ञानस्यावश्यं प्रतिबंधकत्वे यात्रानंतर्भूततया दाधिक्यमेवं च साध्यनिष्ठनिष्ठहेतुसमानाधिकरणायं तनाभा
वप्रतियोगित्वज्ञानस्य हेतुनिष्ठसाध्यवत्त्वमात्रवृत्तिभिन्नत्वज्ञानस्य हेतुनिष्ठसाध्यसंबंधाभावसामानाधिकर
ण्यज्ञानस्य च साध्यवन्निष्ठहेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगित्वज्ञानादेश्च प्रतिबंधकत्वादाधिक्यं॥
विपक्षत्वे हि साध्याभाववत्त्वमेव न तु निश्चयगर्भमतो नातिरिक्तदोषता॥ विपक्षवृत्तित्वनिश्चयश्च सर्वदानुमिति
प्रतिबंधकः यन्निश्चीयमानमनुमितिप्रतिबंधकं भवत्येव तस्यैव नियतदोषत्वं॥ साधारणत्वात्तु ग्राह्यत्वादोपक्षे
साध्यसंदेहदशायां सपक्षव्यावृत्तत्वनिश्चयो घटाद्यनिश्चयो मा भूदिति तत्र आह तत्त्वनिश्चयपर्यवसानं नत्वेवं प्र
तिबंधकः॥ पक्षे च साध्यनिश्चयदशायां घटादिश्च मा भूदित्याह तत्त्वनिश्चयमाविद्यमानोऽप्यकिंचित्कर एव न

हितत्वेन तस्य प्रतिबंधकत्वं किंतु सकलसपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वनिश्चयत्वेन तथाच पक्षस्यापि सपक्षत्वेन तन्नि
श्चयस्य तत्वं नास्तीति तस्य न प्रतिबंधकत्वमिति तस्यानिरूपेण प्रतिबंधकताच व्यभिचारज्ञानत्वेन नचानुमि
ति मात्रोच्छेदः॥ नर्कविशेषदर्शनादिनासंशयोच्छेदेऽनुमानप्रवृत्तेः॥ यद्वा हेतुमत्वेन निश्चिते उपाधिसंदेहाध
नुमादिर्योऽव्यभिचारसंशयः तद्वितीयं व्यभिचारज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वं॥ वस्तुतस्तु व्यभिचारसंशयमतन्नि
श्चयमयोः प्रत्येकं न प्रतिबंधकता वच्छेदकं॥ तन्निश्चयमस्यान्यभिचाररूपव्याप्त्यभावनिश्चयत्वेनैव प्रतिबंधकत्वात्
तन्निश्चयस्य तन्नरूपणान्यत्र प्रतिबंधकत्वकल्पनात्॥ व्याप्तिसंशयस्यान्यत्राप्रतिबंधकत्वात्॥ अनन्यगसा
ताहृक्त्वादस्य तस्य व्यभिचारसंदेहत्वेनैव प्रतिबंधकत्वं कल्प्यते॥ नच पक्षीयव्यभिचारसंदेहतथात्वमसंगतिवा
च्यं॥ प्रतिबंधकस्यानुगमस्यादोषत्वात् फलबलेन तत्तत्संदेहत्वेन प्रतिबंधकत्वकल्पनात्॥ निश्चितहेतुमत्य
पाधिसंदेहाधेयाहितसाध्यव्यभिचारसंशयातिरिक्तव्यभिचारसंशयत्वेनैव वर्जितं न किंचिदनुपपन्नं॥ अतएव
व्यभिचारसंशयत्वेन तदुद्भावनमपीति साध्याभावप्रतियोगित्वं व्यधिकरण्यं देयमेव॥ नच गौरवं तत्तद्धान
हेतोः साध्याधिकरणावृत्तित्वान्नाधिकरणावृत्तित्वानवगाहनादिदोषे विषये विषमतमागुरु विषयस्यापि तस्य प्रतिबं
धकत्वात्॥ नचसाध्यवदन्यवृत्तित्वादिज्ञानानामपि प्रतिबंधकत्वादाधिक्यं अस्तु ताभावगर्भव्याप्तिपक्षे अ १०६
कत्वात्॥

न्योन्याभावगर्भव्यभिचारज्ञानाप्रतिबंधकत्वात्॥ व्याप्यभाववन्निश्चयस्यैव प्रतिबंधकत्वादन्योन्याभावगर्भव्याप्तिप
क्षे तु तद्गर्भव्यभिचारज्ञानस्यैव प्रतिबंधकत्वात्॥ प्रतिबंधकत्वाभावे व्यभिचारज्ञानप्रतिबंधकज्ञानविषयत्वावच्छे
दकत्वेन व्याप्तिज्ञानकारणीभूतसहचारग्रहसहकार्यभावप्रतियोगिज्ञानविषयतावच्छेदकरूपत्वेन वा सर्वेषामी
दृक्रूपसाधारण्येन निर्वक्तुं शक्यत्वात्॥ साध्यसंबंधव्याप्तिग्राहकतया तत्संबंधाभावसामानाधिकरण्यस्याप्यविरो
धितया तत्संग्रहार्थमेवमुक्तोपाधेरनुसरणीयत्वात्। विरुद्धस्यापि साधारण्येन संग्राह्यत्वे उक्तोपाधिः सत्त्वमेव त
द्ग्राहकं तत्संग्राह्यत्वे सपक्षगामित्वसहकृतत्वं दूषकताबीजमेवेति सर्वमवदातम्॥ तदाऽज्ञानरूपतया पृथगित
त्वेन ज्ञानरूपयामपि साधारण्यमस्त्येव। तस्यानित्यदोषत्वात्॥ तथापि तदात्वोद्भाव्यत्वं किं तु विरुद्धस्यापे
क्षितेति भावः। अत एव संग्राहकं च सामान्यलक्षणं प्राक् दर्शितमिति विरोधलक्षणासंगृहीतस्य सामान्यलक्षणेना
न संग्रहो दोषः॥ यदि च दूषकताबीजमात्रस्यैव संग्राह्यत्वं तदा तदंशे व्याप्तिर्नास्तीति॥ सर्वनिश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वे इति॥ अ
व सर्ववृत्तिनिश्चितसाध्यवद्विपक्षयोरन्यतरत्वविशेषणं॥ तेन सद्धेतुधूमादेर्विरुद्धत्वं नेति॥ व्याप्तिः॥ ननु आ
श्रयानिश्चयनिश्चययोर्यदा नास्ति विशेषस्तदा हेतुवाक्याद्वा निर्वह्निपर्वतीयप्रागभावप्रतियोगिकमतिरेकव्याप्तिमात्रग्रहः त
दा तत्राप्यव्याप्तिरिति चेन्न संशयविरोधिविशेषदर्शनविरहकालीनस्य सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तस्यैव पक्षि

श्री.त.

तत्साध्ये त्वाभासत्वेन विवेचितत्वान्न तत्र व्याप्तिरिति तु न वाच्यं॥ पक्षांतरेऽप्युक्तस्य स्वरूपासिद्धत्वात् हेत्वाभासत्वे
न दोषत्वात्तद्वदुपपत्तेः॥ शङ्कते अनिष्टत्वेति तथा च तत्र सपक्षव्यावृत्तत्वमपि नास्ति सत्वापि न तिव्याप्तिरिति भावः॥ अ
न्यथेति संदिग्धसाध्यधर्मा धर्मी पक्ष इति मतेन। तमालंब्येत्युक्तं व्याप्तिग्रहे न ग्राहकमिति॥ ननु केवलव्याप्तिग्राहक
सहचारग्रहविघटकतया स्वतो दूषकत्वाभावादुपाधिवद्धेत्वाभासत्वं न स्यादिति चेन्न॥ पूर्वपक्षिणा तत्स्वीकारा
दिति भावः॥ तदुपजीव्यमिति। सपक्षव्यावृत्तत्वेनोदाहरणाभावात्॥ अन्यथोदाहरणमपि कुर्यादेव तस्यार्थः
असाधारण्यमिति अज्ञाने प्रतिज्ञादिनाऽऽदाहरणप्रयोगसंभवादिति भावः॥ व्यतिरेकि प्रतियोगे संदूषणमिद
ति दोषः तथा च न्यूनत्वाभावादिदमवोद्धव्यमिति भावः॥ अकिंचित्करत्वादिति। तत्र सहचारज्ञानविघटनद्वा
रा व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वादिति भावः॥ स्वार्थानुमानइति॥ तथा चोभयव्यावृत्तत्वस्य कुत्रापि न दूषणत्व ॥१०७॥
मिति भावः अर्थात् अर्थापत्तितः इति परमते व्यतिरेकितया इति स्वमते॥ साध्यतदभाववत्त्वाग्राहकत्वमेवेति॥ सा
ध्यतदभावानुमित्यनुकूलव्यतिरेकव्याप्तिद्वयसहितपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वमेवार्थः॥ न चैवं सत्प्रतिपक्षे अ
साधारण्याद्दूषणत्वं न कुत्रापि न स्यात्॥ तेनापि सत्प्रतिपक्षितत्वस्यैव करणादिति वाच्यं॥ तदनुद्भावनस्यैवेष्ट
त्वादिति सांप्रदायिकाः॥ अत्र वदंति। यो नित्यत्वाभाववान् स शब्दत्वाभाववानिति व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे त्वा

त्वाभावरूपहेतुव्यापकाभावरूपसाध्यस्य हेतुनिश्चयः अनित्यत्वाभावरूपस्य तत्र संशय इति संदिग्धानैकांतिकस्य प्रति
बंधकत्वान्न व्याप्तिग्रह इति न सत्प्रतिपक्षत्वेन चानुमानमात्रोच्छेदकत्वं तथापक्षीयव्यभिचारसंशयेन न दोष इति वाच्यं॥
तावता व्याप्यवत्तयानिश्चिते व्यापकसंशयस्यादोषत्वात्॥ व्यापकाभाववत्तयानिश्चिते तु व्याप्यसंशयस्य प्रतिबंधकत्वे हि
न कस्यापि विप्रतिपत्तिः॥ न चैवं व्यतिरेकिमात्रविलोपापत्तिः॥ सर्वत्र व्यापकहेत्वभाववत्ताभावरूपहेतुमत्तयानिश्चिते
पक्षे साध्याभावरूपव्याप्यसंशयेन संदिग्धानैकांतिकत्वादिति वाच्यं॥ यत्र तर्कादिना पक्षीयसंदेहमुदासितं तत्रैव तत्संभ
वाद्यस्य व्यतिरेकिणः प्रसिद्धमेव साध्यं सिध्यति तन्मतेन वा तत्संभवात्॥ न चात्रापि परस्परविरुद्धतादृशतर्काव
तारः संभवति॥ एककोटिकतर्कावतारे विशेषदर्शनादसाधारण्यसंशयोपि नास्ति॥ कुतो व्यतिरेकव्याप्तिग्रहः पुरस्का
रेणासत्प्रतिपक्षत्वमतएव पक्षतादशायां साध्यतदभावानिश्चयेन तस्य दोषत्वमिति। अनंतरमेवोक्तत्वाद्ग्रंथकारः
किं चैवं सत्ता बीजभेदस्य हेत्वाभासभेदप्रयोजकत्वाल्लेऽपि तदत्र तदभावात्॥ सत्प्रतिपक्षभेदो न स्यात्॥ हेतुभेद
मात्रस्याप्रयोजकत्वात् तावता सत्प्रतिपक्षविशेषत्वापत्तेश्च न चोभयपरामर्शविषयतापन्नप्रतिसाधनं सत्प्रति
पक्षः॥ विपक्षसपक्षव्याप्त नहि हि साधमानं तद्भिन्नमेव प्रतिबंधकं तद्धानस्य व्यतिरेकोभयसहचाररूपत
याविरोधिपरामर्शोत्थापकत्वादिति वाच्यं॥ एवं हि व्यभिचारोत्थापकोपाधिवदुपरमुखनिरीक्षकतया हेत्वाभास

तेवनस्यात्॥ क्वांतर्भावबहिर्भावचिंता॥ किंचात्रनियमतःसाध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वग्रहेपिविरुद्धत्वभूतल
पत्तिः॥ अपिचवृत्तिमत्तायमेस्यायतरवृत्तित्वनियमोनोभयपक्षावृत्तित्वस्याप्युभयपक्षव्याप्यत्वमेकत्रगृहीत
मत्रान्यमेववृत्तिमत्वेनोन्यतराधिकरणवृत्तित्वनिश्चयेनोभयाधिकरणावृत्तेर्व्याप्यविरहस्सत्तयाप्रतीतेः॥
सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्यज्ञानमेकत्रैकदानविरुद्धंतत्तीयकोटेःपक्षस्यापिसत्वेनविरोधाभावात्॥ विरुद्ध
सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्यपक्षांतर्भावेनविरोधस्यावश्यकत्वात्॥ सत्प्रतिपक्षेचासाधारण्यंनोद्भाव्यते। सत्प्रतिप
भयव्याप्तिग्रहस्यचपक्षांतर्भावेनविरोधात्॥ तस्मादुभयव्यावृत्तत्वग्रहस्योभयव्याप्यत्वग्रहसाम
क्षांतरवत्॥ नचेष्टापत्तिः कथकसंप्रदायविरोधात्॥ असाधारण्यस्यदोषत्वेविरोध्यनुमितिसामग्र्याइवविरोधि
त्वीत्वेनसत्प्रतिपक्षवदुभयप्रतिबंधकतया असाधारण्यस्यदोषत्वेनचपक्षीय
व्याप्तिधीसामग्र्याअपिप्रतिबंधकत्वाविशेषादिति॥ अत्रब्रूमः॥ सत्प्रतिपक्षतमेवास्यदोषत्वेनचपक्षीय
व्याप्तिधीसामग्र्याअपिप्रतिबंधकत्वमिति वाच्यं॥ व्यतिरेकविलयापत्तेः॥ नचतर्कादिनातत्संशयमुद्रासतत्स्वभ
व्यभिचारसंशयान्नव्याप्तिग्रहइतिवाच्यं॥ व्यतिरेकिणिविलयापत्तेः॥ नचानुमान
वस्तिवाच्यं॥ एवंहिनिश्चितहेतुहेतुमतिपक्षेसाध्यसंदेहेनव्यभिचारसंशयापत्तिप्रतिबंधकंस्यात्॥ नचानुमान
वस्तिवाच्यं॥ एवंहिनिश्चितहेतुहेतुमतिपक्षेसाध्यसंदेहेनव्यभिचारसंशयापत्तिप्रतिबंधकंस्यात्॥ नचानुमान
मात्रोच्छेदस्तर्कादिनानिवृत्तौतत्संभवान्नचैवमेवेतिवाच्यं॥ अपसिद्धांतात्॥ अतएवपक्षेविवादेनतभव
तइतिग्रंथेनपक्षतासिद्धेयघटादौसंदेहःप्रागुपपादितः तस्मात्प्रतिबंधकत्वफलकल्प्यं तथाचान्यमिनिया

पनिश्चये पक्षीयव्यापकसंसर्गायोग्यतिरेकिणि न व्याप्यकाभाव निश्चये पक्षीयव्याप्यसंसर्गे न दोष इति फलबलात्कल्प्यते
न च सत्प्रतिपक्षाभेदे हेत्वभेदस्यैव तद्भेदहेतुत्वात्॥ न चैतन्मतेऽविशेषणतद्विशेषणयोरैक्यमेवोचितमिति वाच्यं॥ एवं तत्रेच्छु
याः नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वात्॥ अन्यथा साध्याभावप्रतिबंधकत्वेन बाधप्रतिरोधयोरप्यैक्यापत्तेः॥ वस्तुतस्तु॥ सत्प्र
तिपक्षे उभयपक्षधर्मताविषयत्वेन परामर्शस्य प्रतिबंधकत्वमन्यथान्यतरहेतोः स्वरूपासिद्धत्वग्रहेऽपि सत्प्रतिपक्षता
पत्तेः॥ अत्रैकपक्षधर्मताविषयत्वेनैवेति तदेतन्मते विरोधोऽपि नास्ति॥ तदिदमुक्तं हेतुभेदे॥ यत्तु परमुखनिरीक्षकतया
उपाधिवदुभयव्याप्तत्वेन न दोष इति तन्न तथैव॥ साध्यतदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वसहितपक्षधर्मताज्ञानस्य प्र
तिबंधकतया तद्विषयत्वेनस्यैव हेत्वाभासत्वात्तस्यैव च लक्षणत्वाच्च॥ अत एवैकत्रानेकलिङ्गकावतारे नातिप्रसंगः
न च विरुद्धत्वाभावः साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वसहितपक्षधर्मताज्ञानस्य विरोधाद्विषयतया प्रतिबंधकत्वा
न्नाभ्युपगमादिति वक्ष्यते॥ न च वह्निह्रदादेरित्ति मत्वग्रहेऽसति तदभावस्य न साध्यतदभावव्यापकत्वग्रह इति वाच्यं॥
न हि सकलव्याप्यधिकरणे व्यापकसंबंधो व्यापकत्वं॥ येन साध्यतदभावान्यतरवत्सकलाधिकरणे हेत्वभावसंबंधस्य
ग्रहाधीनता स्यादिति मर्धेन गृहीतं किन्तु व्याप्यवन्निष्ठसंसर्गाभावाप्रतियोगित्वं तथा च नियतसामानाधिकरण्यं निष्ठसंसर्गाभावा
प्रतियोगित्वाद्यभावदतिसाम्ये न ग्राह्यत्वग्रहप्रतिबंधकं व्याप्यभावासंस्पृष्टत्वादिदत्तय वह्न्यनुवृत्तिमत्त्व

मणि॰

मपि न तज्ज्ञानप्रतिबंधकं॥ अन्यथा बाधस्याप्यप्रतिबंधकत्वापत्तेः साध्याभाववत्तया निश्चिते पक्षे व्यापकसंबंधस्यान
स्यावश्यकत्वात् तदभावावगाहित्वाच्च ज्ञानानुदयात् तस्माद्धि साध्याभाववत्तया निश्चिते पक्षे वा तद्व्यापकाभाववन्निश्चय
स्य व्याप्यभ्रमत्वनिश्चयवान्निश्चयवान्यो निश्चयान्यतरत्वेन तया निश्चितेपि हेतुव्यापकीभूतसाध्याभावाभाववत्त्वस्य ग्र
हत्वस्य निश्चयइति न किंचिदनुपपन्नं। यदि च भिन्नप्रकारकत्वान्न तस्य प्रतिबंधकत्वं। तदा प्रकृतेपि तुल्यं॥ सत्प्रतिप
क्षे चैतदनुसंधानमिष्टमेव॥ न चैवं कथं सत्प्रतिपक्षयोर्विरोधः। तस्य संदिग्धत्वात्॥ यद्वा तं तस्मादुभयप्रत्याहं तत्त्व ग्रहस्य सा
दितदपि किंचित् सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वादिज्ञानकालेपि ग्राह्यत्वादिना व्याप्तिग्रहादनुमितिः सत्स्वरनुभवसिद्धत्वादतएव
व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिग्रहपक्षे विरोधस्यावश्यकतया तत्सामग्र्याः सत्प्रतिपक्षेप्युपास्तं॥ किं चोभयव्या
प्तिग्रहसत्त्वेपि सहचारग्रहमात्रतयान्तो भयव्याप्तिग्रहसामग्रीत्वेपि न विरोधिसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकत्वं स्यात्॥ १०९
श्च तत्र ग्रहस्यापि परस्परसहचारग्रहमात्रतया तावदेवमत एवैकत्रानुकूलतर्कावतारकाले भासावारण्यं॥ नहीतरसामग्रीसद्गतस्या
किंचनुकूलतर्कादिसहितस्य तत्र भावमतएवैकत्रानुमितिप्रतिबंधकत्वं तस्यापि हेत्वाभासत्वमिति मतं न व्याससतीतरसामग्री
विपक्षज्ञानस्य विरोधिसामग्रीत्वेनानुमितिप्रतिबंधकत्वं तस्य ज्ञानस्यापि चार्थज्ञानसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकत्वं तस्य हेत्वाभासतापत्तेः॥ तज्ज्ञानेन ग्राह्या
समवहितोपाधिज्ञानस्याप्यभिचारज्ञानसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकत्वमिति यदि तदेतदत्रापि तुल्यं॥ विरोधिसामग्रीत्वेन च तत्र समुदायत्रापि तुल्यं॥ बो
भावावगाहित्वेति न प्रतिबंधकमिति

सामग्रीत्वेनाधिकरणोपस्थितेरपि प्रतिबंधकत्वात् द्वितीयस्यापि हेत्वाभासांतरतापत्तिश्च परसामग्रीत्वेन प्रतिबंधक
त्वेन त्वत्तादृशत्वमितिपदितदेतदत्रापि तुल्यं ॥ केचित्तु साध्यतदभावव्याप्यवत्तया तदुभयसंशायकतया समर्थः
तथा चेत्तरतयैवापरोपमं भामाभेयपदोतित । न च पक्षे साध्यतदभावसंशयस्य प्रागपि सत्वात् । किंच न संशय
स्यान्योन्याभावविरहय । तथा प्रतिबंधकत्वे हेतुविशेषकतयाऽनैकांतिकसंशायकत्वेन बाधाद्यः ॥ म्यात्माभावसंश
यस्य प्रमाणप्रयुक्तस्य प्रतिबंधकत्वात् ॥ नोक्तः पक्षीयसंदिग्धानैकांतिकतयाऽनुमानमात्रोच्छेदकत्वेनाप्रतिबंध
कत्वात् ॥ न च संदिग्धोपाध्यादिर्न व्यभिचारसंदेहत्वेन असाधारणादिर्हेत्वाभासः प्रतिबंधकत्वेनैवेति वाच्यं ॥ परमुख
निरीक्षकतया तदूषकहेत्वाभासतानुपपत्तेः ॥ मन्त्रसपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वे सति पक्षवृत्तित्वमसाधारणत्वं । तज्ज्ञानं
साधारणसंशयसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकं । यज्ज्ञानं यत्र प्रतिबंधकं तत्सामग्र्या अपि तत्र प्रतिबंधकत्वमिति व्याप्तेः ॥
न चोपाधावतिप्रसंगः ॥ तत्सामग्र्या वक्तव्यादिति ॥ तन्न तुच्छं ॥ तज्ज्ञानस्य हि सामग्रीत्वं किमितरत्वेनैव पक्षे साधारणा
संशयजनकत्वमितरकारणासमवहितस्य जनकत्वं वा नाद्यः ॥ असंभवात् ॥ न द्वितीयः कोटिस्मरणविशेषादर्शनादि
विना कतस्य तत्संशयजनकत्वे व्यभिचारेण तत्कामस्य त्वत्पि संशयजनकत्वानापत्तेः ॥ नोक्तः उपाधावतिप्रसंग
त् ॥ नहीतरकारणासमवहितस्योपाधिज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानसामग्रीत्वं तथा सति तस्य तदजनकत्वमे

मं०वि०

वस्यात्तथा चोपाधिस्फुरणमपि अनर्थकं स्यात् ॥ किं चोभयव्यावृत्तत्वे सति पक्षवृत्तित्वज्ञानं साधारणसंशय
मपि पक्ष एव जनयेत् । ननु पक्षातिरिक्ते तद्व्यावृत्तत्वेनैव हेतोर्ज्ञानेन तत्र विशेषदर्शनात् तथा च तादृशसपक्षी
यव्यभिचारसंशयस्यैव नानुमितिप्रतिबंधकत्वं कुतस्तत्सामग्रीत्वेन तज्ज्ञानस्य तादृशसंशयस्य तत्त्वेऽपि स
तेन तत्र तस्याप्रयोजकत्वादिति संक्षेपः ॥ यद्यपि परार्थानुमानेपि साध्यतदभावाव्यापकत्वमेवायं दोषः ॥ तथापि
परं प्रति विपक्षव्यावृत्तत्वोक्तौ दोषत्वेन नोद्भाव्यः स्वसाधारणेनोक्तः स्वार्थानुमानस्थलीति द्रष्टव्यं ॥ असाधारणेनान्वयि
प्रयोगान्यूनत्वादेरेवोद्भावनमुचितं न त्वसाधारणस्येत्यत आह व्यतिरेकीति । एवं च यद्यपि साध्याभावप्रतियो
गिकव्यतिरेकव्याप्तेरेव साध्याभावाव्यापकत्वात् उद्भावनमुचितं तथाप्यभिधानप्रयोजकत्वज्ञा
पनायैव तत्र सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वस्योद्भावनमिति भावः ॥ साध्यव्यतिरेकव्याप्तिसाधनद्वारा साध्याभावाव्यापकत्वा
दित्यर्थः ॥ व्यर्थत्वादिति । साध्याभावाव्यापने अनंगत्वादित्यर्थः ॥ वस्तुगतिमुक्त्वा कथकसंप्रदायानुरोधादाह
यद्वेति । लक्षणं त्विति यद्यपि सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वेपि हेतौ यदा आप्तवाक्यादिना साध्यतदभावान्यतरप्रतियो
गिकैकमात्रव्यतिरेकव्याप्तिग्रहः यदा वा न साध्यतदभावप्रतियोगिव्यतिरेकः । तद्द्वयग्रहः तदा तत्प्राप्तिः । प्र
थमस्य सहेतुत्वात् । द्वितीयस्य च व्याप्तेर्ज्ञानादज्ञानरूपासिद्धिमात्रप्रयोजकतया असाधारण्याभावात् । तथा ११०

त्विअसाध्यतदभावप्रतियोगिकव्याप्तिद्वयवत्तया ज्ञायमानत्वमसाधारणस्य लक्षणमिति तात्पर्यं असाधक
तासाधनेच सत्प्रतिपक्ष इव साध्याभावानुमितिसामग्रीप्रतिबंधकत्वादिसेवमेवेति न तत्रापि विरुद्धस्यैवोक्ति
ज्ञेयं॥ अर्थेति। असाधकतानुमान इति शेषः॥ विरुद्धमिति॥ अत्रानेकांतिकसामान्यलक्षणयोगः पूर्ववदेव द
वसमाधेय इति ज्ञेयं॥ सिद्धसिद्धीति॥ सपक्षविपक्षसिध्यसिद्धी इत्यर्थः॥ अन्येषेति॥ साध्यतदभाववद्वृ
मिसाभावे व्यतिरेकिसाध्यकस्यानैकांतिकतापि न स्यात्॥ उक्तानैकांतिकसामान्यलक्षणयोगादिति भावः॥
साध्यत्वासिद्धमिति॥ असाधारणत्वासिद्धमित्यर्थः॥ तथापि तन्न परं प्रति उद्भावनमर्हमिति अत आह अपार्थ
कमिति॥ अवेद्यस्वलक्षणिकत्वमाश्रित्याह साध्यप्रसिद्धाविति॥ नापीति। केवलान्वयिसाध्यकसद्धेतावति
व्याप्तेरह॥ सद्धेतौ॥ सेवतैसाधारणातिव्याप्तिवारणाय। तदर्थं श्रवकेवलान्वयिधर्मावच्छिन्नसाध्यसिद्धि
विरोधिसंदेहविषयवृत्तित्वं॥ साधारणश्चनिश्चितसाध्यवद्वृत्तिरिति भावः॥ विप्रतिपत्त्येति। साध्याभावव्या
सिद्धवत्त्वमिति पक्षपक्षनिष्ठाध्यंसाभावप्रतियोगिनवति तत्संभवात्॥ यदि चेति सहचारग्रहात्पक्षमेव
यत्र व्याप्तिग्रह इत्यर्थः॥ तत्रैवेति॥ यत्र सधर्मोपक्षमेव व्याप्तिग्रहः तत्रैवेत्यर्थः॥ तत्र पक्षातिरिक्ते व्याप्ति
ग्रहाभावादिति भावः॥ दोषांतरमाह॥ सर्वस्येति॥ सर्वमनित्यं मेयत्वादित्यत्रेत्यर्थः॥ ननु पक्षातिरिक्तत्व

प्र.श्री मत्रनावच्छिन्ने॥ किंतु व्याप्तिग्रहानुकूलाप्रतीतसहचारत्वमेवेति नोक्तदोषद्वयमत आह। साधारणेति
हेतुकत्वाप्यमिति॥ असाधकतापामित्यर्थः॥ न चेति॥ इदमसाधकमनेकांतिकत्वादित्यसाधकताप्रयोगेनु
पसंहार्य्यपर्थविशेषणावच्छेकेवनास्तीतिभावः॥ अर्थगम्येति। अनेकांतिकत्वमुभयकोट्युपस्थापक
तावच्छेदकरूपवत्त्वमिसत्त्रसाध्याभावकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपमात्रस्यैवगमकस्यदोषकमर्थेवेतत्रा
वश्यकं इतिभावः॥ यद्यनुपसंहारिणि हेतौ पक्षीकृतैनेकांतिकत्वादितिहेतुवाक्यनप्राप्यताबलादुक्तरूपानु
संहारित्वरूपमितिवाविधेयः॥ तत्रेअर्थविशेषणावेदुःस्थापिहरमेवेतितन्न॥ तत्प्रकारेणापस्थितिविनाप्यर्थवि
शेषणाभावादन्यथाधूमवत्त्वादित्यस्यापि नीलधूमवति। योग्यताबलात् तमसत्त्वेनदोषत्वेः॥ अनेकांतिकत्वेन १११
साधारणाद्यन्यतमत्वंविवक्षितं॥ तत्रअर्थविशेषणामेयत्वमित्यस्याहः। केवलान्वयीति॥ सर्वमभिधेयंमेय
त्वादित्यर्थः॥ अत्रहेतुमाह सर्वस्येति॥ मात्रार्थस्यअवच्छेद्यस्यतत्राभावादितिभावः॥ यद्यप्यप्रतिरेकिसा
ध्यकेप्यनुपसंहारिण्यप्याप्तिर्भवत्येव॥ तथापितत्स्थवस्तुतः साधारण्यान्तलक्ष्यत्वमित्यपिपरत्वमादि
तिनिः संदिग्धामव्याप्तिमुक्त्वानितिभावः॥ कचिदितिव्यामिदितिपाठः तत्रायमर्थः॥ ननुमात्रपदं का
स्यार्थकं अवच्छेद्यार्थकंवाआद्यं आह। केवलान्वयीति व्याप्यज्ञानस्यपुरुषदोषबलात्संभवतोनस्मिन्नति

व्याप्तेरित्यर्थः॥ अंशे सहचरितस्येति। उपलक्षणं चैतदसाधारणादावतिव्याप्तिरिति द्रष्टव्यं॥ व्याप्तिग्रहानुकूलेति
व्याप्तिग्रहानुकूलो यः पक्षेतरधर्मिण्युपसंहारः सहचारग्रहः तदभावोपन्नेत्यर्थः॥ पक्षे सहचारसंदेहसत्त्वेऽप
लीन सहचारित्वेन संभवात्तत्राह व्याप्तिग्रहानुकूलेति॥ तदनुकूलत्वं च सहचारनिश्चयत्वेनेत्यर्थः॥ अन्य
थातत्रापि व्याप्तिधीप्रसंगात्॥ ननु व्याप्तिग्रहानुकूलत्वस्य व्याप्तिग्रहानुकूलत्वं तथा च केवलव्यतिरेकिण्य
पि तादृशसाध्यसहचारनिश्चयो नास्तीति व्याप्तिरिति चेन्न। व्यतिरेकसहचारनिश्चयस्यापि व्याप्तिग्रहा
नुकूलत्वात्॥ व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिग्रहस्तदेति मते मतान्तरे तु व्याप्तिपदमेव स्वस्वसाध्यसिध्यनुकूलव्या
प्तिपरं तथा च व्यतिरेकिणि तादृशी व्यतिरेकव्याप्तिरूपवतीति तद्ग्रहानुकूलश्च व्यतिरेकसहचारस्तस्य च तत्र प
क्षेऽस्त्येवेति नाव्याप्तिरिति भावः॥ ननु बाध्यमानतादृशांशस्य सत्त्वे तावतिव्याप्तिः॥ न च हेत्वभिमतपदे हेत्वाभास
परं। तन्न तद्विपक्षे स्वरूपासिद्धतया हेत्वाभासत्वेनैवातिव्याप्तेः॥ न च साध्यसहचारनिश्चयविरोधिहेत्वाभासतो
पाधिमत्त्वमिति वाच्यं॥ द्विरूपविगतत्वादिति चेन्न॥ स्वसाध्यसिध्यनुकूलव्याप्तिग्रहानुकूलसहचारविच्छिन्न
निश्चयविरोधिके बाधाभासतो बाधिमत्त्वस्यैव केवलवच्छिन्नत्वात्॥ विरुद्धस्य व्यतिरेकसहचारनिश्चयाविरोधि
[illegible]त्॥ न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः॥ स्वचेति। अनुपसंहारिणि तु प्रमेयमात्रस्यैव साध्यसंदेहेनोभयसहचारनि

श्रय इति भावः॥ न च केवलान्वयिसाध्यके अव्याप्तिः तत्र व्यतिरेकसहचारानिश्चयाभावादिति वाच्यं॥ तत्रान्वय
व्याप्तिमात्रस्यैव स्वसाध्यव्याप्ति अनुकूलत्वात्तद्ग्रहानुकूलसहचारत्वेनान्वयसहचारमात्रस्यैव लाभादिति भावः॥ विरु
द्धव्याप्यत्वादिति॥ यद्यपि विरुद्धत्वज्ञानदशायामप्युक्तलक्षणसत्त्वात्तदाप्यनुपसंहारित्वमस्त्येव॥ तथापि तदापि
रूपत्वमेवाश्रयणात इति यदुक्तं यत्तत्रान्वयसहचारमात्रनिश्चयविरोधित्वेनानुपसंहारित्वमप्युपसोढं। वस्तु
तो व्यतिरेकसहचारनिश्चयस्य संभवान्नानुपसंहारित्वमस्येति ध्येयं॥ ननु तादृशसहचारग्रहाभावः कारणाभा
वत्वेन स्वरूपसत्त्वेन व्याप्तिप्रतिबंधक इत्यत्र आह। केवलेति। केवलान्वयिधर्मव्यापकस्वसाध्यव्याप्तिप्रवि
रोधिसंदेहविषयवृत्तित्वमित्यर्थः॥ तेनाप्रमेयत्वमत्र वर्तते न वेति संदेहाधीनपक्षताकेवलान्वयिसाध्यकेऽनुपसंहा
रित्वे नाव्याप्तिः॥ अस्यापि संशयस्य स्वसाध्यसिद्धिविरोधित्वात्। न च विशेषदर्शनकालेऽनुमित्सयाऽप्यनुमिति
संभवात्॥ तत्रैवातिव्याप्तिः॥ तादृशसंशयाभावात्॥ न च द्रव्यं गुणकर्मसामान्यविशेषाभाववानित्यादौ मेयत्वादि ॥११२॥
त्यत्रातिव्याप्तिः केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नसंशयाभावेऽपि तद्व्यापकसंशयस्य सत्त्वात् अनुपसंहारित्वेऽन्येनानुपसं
हारित्वानुपपत्तेः॥ न च सर्वो धूमवान् वह्निमान् धूमवत्त्वादित्यादौ सकलधूमाधिकरणवह्निसंशयदशायामनुप
संहारिण्यव्याप्तिः तत्र व्यतिरेकसहचारानिश्चयविरोधित्वेनानुपसंहारित्वाभावेनालक्ष्यत्वात् केवलव्यतिरेकिवत्।

नचज्ञानेसंशयस्योपलक्षणतासाहचर्यसत्त्वात्तादृशसंशयाक्रांतसकलप्रमेयवृत्तित्वज्ञानंव्याप्तिज्ञानविरोधि
त्वयानुमितिप्रतिबंधकंवाच्यं॥तथाचसहचारनिश्चयविरहस्यावश्यकत्वात्तयाव्याप्तिग्रहदृशानरूपासिद्धिरेव
नतुहेत्वाभासः॥नचपक्षेसाध्याभावसहचारज्ञानान्नतादृशसहचारनिश्चयइतिहेत्वाभासत्वमितिवाच्यं॥तथाप
त्तिसाध्याभावसहचारस्यैवसाधारण्यात्तथैवांतर्भावापत्तेः॥नचतन्निश्चयोनास्त्येवतत्संशयपक्षेपिपक्षी
यानानुमितिविरोधीअनुमितिमात्रोच्छेदकत्वादितिवाच्यं॥अतएवनहेत्वाभासःज्ञायमानप्रतिबंधकरूपाभावाला
भान्नचैतत्स्यैवसाध्याभावसहचारसंशयस्यव्यभिचारसंदेहत्वेनप्रतिबंधकत्वेपिविरुद्धत्वेचाररूपदेहेपिसहचारसा
ध्याभावसामानाधिकरण्यज्ञानत्वेनप्रतिबंधकत्वंकल्प्यतामितिवाच्यं॥सहचारनिश्चयाभावेनैवव्याप्त्यप्रतीतेः
नेनरूपेणप्रतिबंधकत्वाकल्पनात्॥कल्प्यनवत्वेन्यथासाध्यकालेग्रहस्यतथात्वापत्तेः॥तत्रसाध्याभावाप्र
सिद्धेः॥नचतस्यलक्षणमेवेतिवाच्यं॥अव्यवहितानिगमनेअविरोधात्॥नज्ञानस्याप्रतिबंधकत्वेपिसाध्या
रूपाविलक्षणप्रतिबंधकतावच्छेदकानुपन्यासात्॥अन्यथातादृशसंशयविषयसाध्याभावज्ञानत्वेनापिप्रति
बंधकत्वकल्पनेहेत्वाभासाधिक्यापत्तेः॥यदिचोक्तदोषात्तज्ज्ञानस्यापिसाध्यव्याप्त्यादिधीसहत्वान्नतस्यतथा
त्वं॥तदापिहेत्वंतरानुमेयं॥नचतादृशसंशयविषयवृत्तित्वमेवहेत्वाभासत्वापत्तिःतज्ज्ञानस्यफलोपकारकविषयस्य

दोऽप्यनवगाहित्वया प्रतिबंधकत्वाभावात् ॥ अत्रेदं वदंति ॥ केवलान्वय्यव्यापकत्वादृशसंशयविषयमात्रवृत्तित्वमेवा
अं.दि. नुपसंहारित्वं ॥ तज्ज्ञानं च हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यसंशयसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकं ॥ संशयसामग्र्याः सामान्य
तः प्रतिबंधकत्वकल्पनात् ॥ तद्विशिष्टज्ञानस्य च हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यसंशयजनकत्वमवर्जनी
यमेव ॥ हेतुमति सर्वत्र साध्याभावसंदेहेन हेतौ साध्याभावसामानाधिकरण्यसंदेहस्यौचित्यावर्जितत्वात् ॥ अ
तएवासाधारण्यादिज्ञानस्य तद्विरोधिदर्शनेन तत्संशयसामग्रीत्वाभावात् ॥ न चोक्तक्रमेणात्र साध्याभावसंशय एव दो
षत्वेन कल्प्यतामिति वाच्यं ॥ क्वचिदप्यकल्पनात् ॥ संशयसामग्र्याः सर्वत्र प्रतिबंधकत्वे च लघुत्वमिति ॥ अत्रेदं चिंत्यं ॥ त
ज्ज्ञानसत्त्वेऽपि शाब्दव्याप्तिग्रहसंभवेन तस्य न व्याप्तिधीप्रतिबंधकतया अनुमितिप्रतिबंधकत्वं साध्यसामा
नाधिकरण्यसंदेहस्यैव योग्यतासंशयविधयैव संभवतया तत्र प्रतिबंधकतया ततः सामग्र्याः सुतरामप्रतिबंधकत्वं ॥११३॥
नन्वेवं व्यभिचारसंदेहस्यापि शाब्दव्याप्तिग्रहाप्रतिबंधकतया व्यभिचारस्यापि हेत्वाभासत्वं न स्यादिति चेन्न
नहि तत्संशयप्रतिबंधकत्वेन तस्य हेत्वाभासत्वं अपि तु तन्निश्चयप्रतिबंधकत्वेन यन्निश्चयेऽवश्यमनुमिति
प्रतिबंधः ॥ तस्यैव हेत्वाभासत्वात् ॥ अन्यथा साध्याव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वसंशयविषयीभूतोपाधिज्ञानस्या
प्यौचित्यावर्जितव्यभिचारसंदेहसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकतयोपाधेरपि हेत्वाभासान्तरतापत्तेः ॥ न च तज्ज्ञान

स्यन्व्यभिचारसंदेहसामग्रीवृत्तस्यैव पिकोटिस्मरणादिविरहव्यभिचारसंशयानुत्पादकत्वादितिवाच्यं॥ ये
वंहि तादृशसंशयविषयवृत्तित्वेनानुव्याप्तिनसाध्यसाध्यसमानाधिकरण्यसंशयसामग्रीहेतवस्ते स
र्वेपि सामानाधिकरण्यधीभावादिकोटिस्मरणविरहेनसंशयानुत्पादकत्वात्॥ साध्याभावेनसाध्य नच
सामानाधिकरण्योपस्थापनमितिवाच्यं॥ तत्रतस्यासामर्थ्यादितिसाध्याभाववदिति॥ साध्याभाववद्
त्तित्वानिश्चयदशायामिसमर्थः तदवमहति॥ तन्निश्चयदशसमर्थः॥ संकरमवेतिकालभेदेनतत्रोभयसमावेशा
दिदमुक्तं तदानुपसंहारित्वाभावेनसंकराभावादितिभावः॥ व्याप्यत्वेति दृष्टेचव्यतिरेकिसाध्यकानुपसंहारि
त्वमभिप्रेत्य केवलान्वयिसाध्यक तदभावादितिभावः॥ ज्ञानरूपासिद्धिमभिप्रेत्योक्तं अतएवानुपदमेव
विभावयिष्यति॥ अतएवतत्स्थानेनापञ्जीग्रहमित्यपरितोषणात् तद्भावेनचेत्युक्तं॥ अनुपदर्शितस्य व्या
प्तिमात्रेत्याह घटेति॥ इदंचसाध्यानवगतसहचारत्वादिलक्षणमभिप्रेत्योक्तं॥ अतएवानुपदमेवविभाव
यिष्यति अतएवतत्स्थानेनापञ्जीग्रहमित्यपरितोषणात् तद्भावेनचेत्युक्तं॥ अनुपदर्शितस्य व्याप्तिमात्रे
त्याह घटेति॥ इदंचसाध्यानवगतसहचारत्वादिलक्षणमभिप्रेत्यवस्तुतः साधारण्यमितिमंतव्यः॥
संयोगादीति॥ संयोगविशिष्टसाध्यकत्वसमर्थः किंतु साध्यासमानाधिकरणेति॥ साध्यवैयधिकरण्यावच्छे

दकावच्छिन्नसाध्याभावव्याप्यत्वमित्यर्थः॥ अन्यथेति॥ तत्राधिकरणभेदेऽप्यभावाभेदेनोपपत्तेरित्यर्थः॥ कस्यचि
न्मते निरस्यति॥ नचेति॥ तत्र व्यभिचारव्याप्तेन रूपेणानुमितेः प्रतिबंधकत्वात् तद्भेदानुपपत्तितादव
स्थ्यमिति परिहर्तव्यं॥ अस्तु तावदिति॥ वस्तुतो नैकोऽपि सामान्यज्ञानं प्रतिबंधकमेव न विरोधविषयत्वात्
किंतु विपक्षवृत्तित्वादिज्ञानं तथा च। तदंतर्भावेनावश्यक इति भावः॥ तथानुपन्यासादिति॥ नीलवह्निभावे
न धूमवत्त्वानुपन्यासादित्यर्थः॥ अन्यथेति॥ तथैवोपन्यासे समभिव्याहृतस्य निराकांक्षत्वमाऽनन्वयमेवाप
र्थवैयर्थ्यापत्तिरितीत्यर्थः॥ साध्याभाववगतेति॥ साध्यप्रमितसहचारेत्यर्थः॥ तेन गोत्वाश्वत्वयोः सहचारस्य तेन
नाव्याप्तिः॥ विपक्षेति साध्याभावसहचरितत्वमात्रविषयत्वमेव प्रतिबंधकत्वे विशिष्टविषयत्वेनातथात्वा
त्॥ तेन रूपेणानेहेत्वाभासत्वमिति भावः॥ वह्निविरुद्धत्वभ्रमदशायां धूमवत्तामपि त्रिविधानुपयनाहू तद्व्या
पकत्वेवेति साध्याभावेति॥ साध्याभावव्याप्यत्वेनैव तद्व्यापकत्वं गतार्थं॥ तथा च न तत्संबंधबुद्धिरावश्यकी॥
अन्यथा तद्व्यापकत्वग्रहस्यापि विरोधविषयतया प्रतिबंधकत्वापत्तेरिति भावः॥ एतेन साध्याभावव
व्याप्यत्वेन पक्षविशेषणत्वेन दूषितसाध्यवदन्योन्याभावव्याप्यत्वमिति लक्षणं अनुधावन्नपि नापीति
॥ साध्याव्यापकेति॥ ननु तस्य ज्ञानं न व्याप्तिधीप्रतिबंधकं हेत्वभावस्य साध्यव्यापकत्वं तद्वन्निष्ठाभावाभावा ११४

प्रतियोगित्वे ॥ नचैतद्विषयकबुद्धौ साध्यसामानाधिकरण्यविरोधीकोपि परिस्फुरति ॥ यत्संशयाभावासंसर्गि
तु ॥ अतएवास्तत्ज्ञानस्याप्रतिबंधकत्वात् ॥ अन्यथातिप्रसंगादिति चेन्न ॥ सकलसाध्याधिकरणनिष्ठाभा
वाप्रतियोगित्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ सर्वस्मिन् साध्याधिकरणे हेतुविरह इति ज्ञाने हेतोः साध्यसामानाधिकर
ण्यधीविरोध्येव ॥ साध्याधिकरणे हेतोर्ज्ञाते तस्मात् तद्विरहस्य गंधेपि विरहस्य त्वात् ॥ अभावपदं प्रतियोगिव्यधि
करणाभावपरं ॥ तथाच यो येन येन समं तत्कपि संयोगादि स्यैव नातिव्याप्तिः ॥ अथायमाकाशवान् द्रव्यत्वा
दित्यत्रेदमव्यापकं तत्र साध्याधिकरणाप्रसिद्धेः ॥ नच तदलक्ष्यमेवेति वाच्यं ॥ साध्यहेतुसामानाधिकरण्या
भावग्रहस्य व्याप्तिधीप्रतिबंधकत्वेन तद्विषयस्यापि हेत्वाभासत्वप्रसंगे स्वच्छिद्यत्वात् ॥ नस्य च तत्र सत्वाद्
न च हेतुसामानाधिकरण्याभावमेव सकलविरुद्धव्यापकत्वात् ॥ हेत्वाभासतापाद्धिरस्त्विति वाच्यं ॥ अस्या
प्याकाशादिरूपविरुद्धाव्यापकत्वात् ॥ साध्यसामानाधिकरण्याभावस्यैव कतावीजस्य तत्रापि संभवादिति
चेन्न सर्वेषामेव विरुद्धोपाधिसाद ॥ विरोधितावच्छेदकविनिगमकाभावात् ॥ नचेद्धेतुसमानाधिकरणसामाना
धिकरण्यसाध्यहेतुप्रतियोगिकत्वे विरोधिधीविषयत्वेन सर्वोपाधिजालमेकीकृत्य महर्षिणा विभजनात् ॥
अतएव वक्ष्यमाणा साध्यवदन्यवृत्तित्वादिकमपि नाधिकं मतमेव साध्यवान्न हेतुमानेनेति ज्ञानस्य प्रतिबं

तस्मिन् सत्यपि ग्राह्यादिना तद्ग्रहे बाधकाभावात्॥ तस्माद्व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिर्गृह्यत इति मतवि
रुद्धस्य हेत्वाभासत्वं॥ तत्र च नवृत्तिमत्त्वात् भावः॥ तं विनापि अन्वयव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकस्य सत्त्वात्॥ अत
एव व्याप्यत्वासिद्धेरपि हेत्वाभासत्वेन हि मतभेदविशेषणे नीलधूमादौ तज्ज्ञानस्य व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रति
बंधकत्वस्य संभावनापि विषयविधोराभावादिति॥ न चेति॥ साध्यवदवृत्तित्वज्ञानस्य तत्रापि संभवात्
अनुमितिप्रतिबंधकत्वेऽस्यार्थः॥ वस्तुतो तिव्याप्तेरसंभवात् अत एव तत्र तादृशज्ञानाभावमेवोपपादयति
तत्रेति॥ व्यभिचारज्ञानेति॥ व्यभिचारज्ञानेत्यर्थः॥ अयोग्यताज्ञानस्येति॥ अयोग्यता हि पदार्थयोः सं
सर्गाभाव एवं सैव च यत्र तेन विरोधी तथा च विरुद्धत्वज्ञानं ज्ञानमेवात्राप्ययोग्यताधीरपि अस्यतीति॥ विरुद्ध
त्वज्ञानोपजीवकत्वमिति भावः॥ एवं बाधधीरिति॥ अत्रैवानुमाने बाधधीः सैव ग्राह्ये अयोग्यताधीरिति कथमनया
तज्ज्ञानोपजीवकभाव इति चिंत्यं॥ निरग्निकत्वादग्निसंबंधाभाववत्त्वादित्यर्थः॥ तेन धूमव्यापकत्वे वह्न्यभा
रूपजीव्योपजीवकत्वस्ततसंबंधाभाव इति भावः॥ अभेदेपि व्याप्यव्यापकभावे इत्यपि प्रामाण्यं [illegible] प्रभाव एव वा हेतुः
[illegible] स्ततसंबंधाभाव [illegible] वक्ष्यतीति॥ एतज्ज्ञानपीति॥ अत्रेदं चिंत्यं॥ यदि प्रतिबंधकज्ञानविषयताव
अत एवाग्र [illegible] तदा विधांतरमपि स्यादेव [illegible] साध्यवदवृत्तित्वज्ञानादीनामपि प्रतिबंधकत्वात्॥
छेदकत्वे विधेये न वै विधेयं [illegible]

यद्दिवसहेत्वाभासज्ञानविरोधित्वेन तेषामनुगमः॥ तथैतेषामप्यनुगमात् न त्रैविध्यं न चैतत्त्रितयं विरुद्धहेत्वाभ
सत्वोपाधिः प्रथमोपाधिज्ञानस्यासाधारणज्ञानत्वेनैव दोषत्वात्॥ द्वितीयस्तृतीयोपाधिज्ञानस्य विरोध्यविष
यत्वेनाप्रतिबंधकत्वात्॥ न हि धूमे साध्ये वन्ह्यभावव्याप्यत्वग्रहस्य हेतौ वह्निविरहग्रहस्य वा विरोधित्वे किं
तु धूमविरहस्य तत्र हेत्वेव जलत्वाद्यपसादे वन्हिविरहव्याप्तस्य ग्रहकालेपि हेत्वाभासोदिना धूमव्याप्यत्वग्र
हसंभवात्॥ न च एवं चोक्तरूपैव विरुद्धहेत्वाभासत्वोपाधिः तस्य च यद्रूपोपकारकस्य मत्सिद्धमिति वाच्यं॥ तत्तत्प्रक
राभावेपि साध्यवदवृत्तित्वादिग्रहात्॥ तज्ज्ञानेपि कदाचित्साध्यवदवृत्तित्वाग्रहात्॥ एवं निबंधसाधनेपी
ति। ननु विरुद्धे बाधाद्यन्यतमज्ञानस्यावश्यकत्वात् तस्यैवानुमितिप्रतिबंधकत्वेन नास्य हेत्वाभासान्तर
त्वमिस्यत आह यंचेति॥ बाधादिपदं तज्ज्ञानपरं॥ क्वचिद्बाधादिज्ञानसांकर्येपि क्वचिदसंकीर्णसाध्यवदवृत्ति
त्वादिज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वादस्य हेत्वाभासत्वमिति भावः॥ यत्तु चतुर्विधाः॥ पूर्णमाणवानिष्पाः पार्थिवपरमा
णुत्वादिसत्वे क्वचिद्विरुद्धस्य बाधितत्वादिदोषसांकर्यमिति स्वरूपकथनमिति तन्न प्रकृतानुपयुक्त ११६
त्वादन्यथा हेत्वाभासांतरेपि हेत्वाभासांतरसांकर्यविभावयदिति॥ नापि व्याप्यस्य पक्षधर्मतया ज्ञानत्वमि
तिव्याप्तिपक्षधर्मतावगाहिसमानज्ञानविषयत्वमित्यर्थः आरोपयितुमिति॥ यद्यपि अत्र मत्रूपानिय

सव्यार्थभावपात्वप्रसिद्धिः संभवत्येव तस्मात्पिप्रमितमेवारोप्यत इति मतमालंब्येदमुक्तं॥ येकत्रेति॥ सत्वतिप
क्षयोर्मध्ये एकत्रेहेतावित्यर्थः॥ विपक्षविशेष्यकपरामर्शाभिप्रायेणेदं बोध्यं॥ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञा
नस्यैव विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानजनकत्वमिति मतमालंब्येदमुक्तं॥ अन्यथाहेतु विशेष्यकप
रामर्शेऽविशिष्टस्यानारोप्यत्वेन तदप्रसिद्धेरदोषत्वात्॥ येकसद्धमिन्यायेन ग्राह्यश्रावणत्ववैशिष्ट्यस्याश्रा
वणत्वेन निश्चयस्य साध्यवैशिष्ट्यस्य युगपदेवावभासनात्॥ पक्षविशेष्यकत्वे यद्दोषस्तदभावाच्च॥ अत एव रूपवान्मिद
मलगन्धकमिति सिद्धान्ते नोद्दिष्टमिति॥ अन्यथालिंगाभासादनुमितिर्नापत्तेरिति यत्रामूर्त्तत्व आकाशादे
र्लिंगत्वस्याभावात्॥ व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानाभावात्॥ विशिष्टस्याभ्रमत्वप्रसिद्धिपक्षधर्मतारूपस्याप्रसि
द्धेरित्यर्थः॥ साध्येति॥ अत्राधिकबलोपस्थितिप्रतिबंधकार्ये हीनबलं) विशेषश्च न त्याप्तिर्भागाभागरूप
इति॥ अनिर्धारितोऽवान्तरविशेषः॥ एकत्वसंगानिमामादिति॥ तथा चान्यतरत्वेन निर्धारणासंभवान्न सर्वथै
वोभयोरनिर्धारितविशेषत्वमित्यर्थः॥ साध्येति॥ अत्राधिकबलोपस्थितिप्रतिबंधकार्ये हीनबललिंगत्वव्या
प्तिवारणायोक्तं समानेति॥ समानत्वं च निर्णयाजनकत्वेन विवक्षितं॥ अधिकबलोपस्थितिश्च निर्णयजनि
केति न समानबलत्वमिति नोक्तदोषः॥ ननु तत्र बाधस्यैव लग्नत्वादनुमितिप्रतिबंधकत्वं न त्वधिकबलोपस्थितेः

किंच तत्येव दोषान्तरं तत्प्रतिबंधकस्य हि नबलत्वं तत्येव तत्रानुमितिप्रतिबंधसंभवात् ॥ न तस्याऽपि तत्प्रतिबंधकत्वमि
ति चेन्न ॥ बाधस्यानुमितिप्रतिबंधकतया तत्सामग्रीत्वेनाधिकबलोपस्थितेरपि प्रतिबंधकत्वात् ॥ यत्तु नैय
त्रप्रतिबंधकं तत्सामग्रीतत्प्रतिबंधकेति मानं ॥ अन्यथा बाधावतारहेतुसमये हीनबलेनापि लिंगेनानुमि
तिजननापत्तेः ॥ न च तदा तुल्यबलतया सत्प्रतिपक्षितमेवेति वाच्यं ॥ अव्यवहितोत्तरसमये अधिकबलेना
पि बाधरूपानुमित्यजननापत्तेः ॥ यदि च हीनबलत्वप्रयोजकं दोषान्तरमपि ज्ञातं ॥ तदा तस्यापि प्रतिबंधक
त्वमस्तु ॥ प्रत्येकमेव धूमसामर्थ्यात् ॥ विनिगमकाभावात् ॥ अन्यथा हेत्वाभासद्वयावतारकाले स्युभयस्य प्रति
बंधकत्वं न स्यात् ॥ दोषान्तरसंकीर्णामीयेव सर्वत्र प्रतिबंधकत्वात् ॥ तद्विषयस्य न हेत्वाभासतोपाधित्वं अत एव हि
तज्ज्ञानविषयस्यैव तथात्वात् ॥ अत एव बाधस्य दोषान्तरासंकराय प्रयास इति ॥ धूमोऽयं नव्याप्तिपक्षधर्मः पर्व
तवत्तित्वादिस्यादौ यदा बाधावतारस्तदा पर्वतवृत्तित्वादौ लिंगे अतिव्याप्तिः ॥ बाधरूपोपस्थितेर्व्याप्तिपक्षध
र्मताविषयस्य नैव बलोपस्थितित्वात् ॥ स्वयं च निर्णीयमस्य लयानिर्णयाजनकतया समानत्वाच्चेत्तत आह सा
ध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थत्वमुपस्थितिविरोधिता ॥ बाधरूपोपस्थितिस्तु साध्यविरोध्युपस्थितिरेव ॥ ननु त
ज्ज्ञनिकेषतिसुदासः ॥ न च बलपदस्य स्वविरोधिबलपरत्वादेव नातिप्रसंग इति वाच्यं ॥ इत्तिविशेषणदानेनैव

तत्पर्यवसानात्॥ ननु केवलमेव बलवत्तरं विरोधकवैयर्थ्यापत्तेः॥ साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थत्वं च साध्य
सिद्धिविरोध्युपस्थितिजनकत्वं मम ता न केवलान्वयिसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिः॥ ननु यत्रानित्यत्वव्याप्यवत्त्वं तत्र सन्निश्चयः॥
सत्प्रतिपक्षतामात्रं च सम्भवाले बनात्मके नित्यत्वविरुद्धजन्यत्वमपि व्याप्तं॥ तत्रावृत्तित्वविरुद्धत्वेन ज्ञायमाने जन्य
त्वे अतिव्याप्तिः॥ नित्यत्वरूपसाध्यविरोधिअनित्यत्वोपस्थापनसमर्थत्वान्निर्णायाजनकत्वेन समानमात्रमेव ब
लोपस्थित्यात्तस्य प्रतिबन्धकत्वात्॥ न च बलोपस्थितित्वेन प्रतिबन्धकत्वं विवक्षितं विरुद्धोपस्थितेश्च सहचारवि
रोधिनिश्चयत्वेन नत्वमिति वाच्यं॥ एवं हि पर्वतवृत्तित्वादौ हेतावतिप्रसंगाभावाद्दूषणवैयर्थ्यमेव न हि तत्र बलो
पस्थितित्वेन प्रतिबन्धकत्वं किं तु व्याप्त्यभावनिश्चयत्वेनेति चेदत्राहुः॥ बलोपस्थितित्वेन प्रतिबन्धकत्वमेव च स
र्वत्र विशेषणासंभववारकाणीति च तद्वैयर्थ्यं॥ तथा हि बलोपस्थितित्वेन प्रतिबन्धकत्वमसंभवि स्वकीयब
लोपस्थितेरप्रतिबन्धकत्वात्॥ अतः साध्यविरोध्युपस्थितिविशेषणं॥ केवलान्वयिसत्प्रतिपक्षसंग्रहानुरोधाच्च
नैवरूपेण प्रतिबन्धकत्वेन तु साध्याभावसाधकबलोपस्थितित्वेनेति न तद्दोषतादवस्थ्यं॥ साध्यविरोध्युपस्थि
स्य तिजनकत्वस्वरूपयोग्यबलोपस्थितित्वेऽपि न बलोपस्थितावव्यापि सत्त्वेन तत्त्वं न प्रतिबन्धकतावच्छेदकमिति संभवता
दवस्थ्येन तद्वारणाय समानपदं॥ समानत्वं च प्रतिबध्यपक्षमात्रवृत्तित्वं वस्त्वया अनिर्धार्यमाणत्वेन च हीन

अं।२. बलोपस्थितौ तदस्ति मेवं च बाधतत्सामग्र्योः तावतिव्याप्तिरेव नास्तीति मतं तत्र बाधायविरोधापत्तिरिति ॥ अत्रेदं विचि
तादृशबलोपस्थितित्वमपि न प्रतिबंधकतावच्छेदकं ॥ तथाहि ॥ यत्रोभयहेतुपरामर्शकाले उभयत्रापि बाधाले ॥ ध्रुव
तारेणोभयस्यापि हीनबलत्वं तत्र तदुपस्थितावतिप्रसंगेन पुनरप्यसंभवं हैमेव ॥ तस्मादपि प्रतिबंध्यापेक्षया बल
क्ष्यमवत्तयाऽवश्यनिर्धार्यमाणत्वेन समानत्वात् ॥ न च तदा सत्प्रतिपक्षत्वमिष्टमेवेति वाच्यं ॥ अपसिद्धांतात्
बाधादेवानुमितिप्रतिबंधसंभवात् ॥ बाधितेनापि सत्प्रतिपक्षे हेत्वाभासांतरत्वापत्तेः ॥ न च बाधध्रुवतारकाली
नत्वमेव समानत्वं ॥ तथा सति स्वोक्तसत्प्रतिपक्षात्मनि सबलविरोध्युपस्थितावतिप्रसंगेनासंभवे तादवस्थ्या
त् ॥ किंचाधिकबलोपस्थितेरपि प्रतिबंधकत्वात् ॥ समानबलोपस्थितित्वेन प्रतिबंधकतावच्छेदकं ॥ किंत्वन्यूने
अन्यूनबलोपस्थितित्वमेव ॥ न च समानपदेन तथैव विवक्षितमिति वाच्यं ॥ हीनबलेतिव्याप्त्यापत्तेः ॥ अ
नेनैव रूपेणाधिकबलोपस्थितिसाप्रतिबंधकमिति लिंगवत्तस्य ॥ नन्वधिकबलोपस्थितेर्विरोधिसामग्रीत्वेन ११८
प्रतिबंधकत्वं न तु समानरूपेणेति चेत् हंतैवं समानबलोपस्थितेरपि विरोधिसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकत्वमस्तु
परस्परविरुद्धार्थकद्वयस्थले तथा प्रतिबंधकत्वकल्पनात् ॥ तथा च सुतरामसंभवः तेन रूपेण क्वचिदपि प्र
तिबंधकत्वाकल्पनात् ॥ तस्मात् बलोपस्थितित्वेनाप्रतिबंधकत्वेन यदुपस्थितेः ॥ प्रतिबंधकत्वे व्याप्तिपक्षधर्

मितरूपबलेकेनापि रूपेणाविषयतावच्छेदकं तदुपस्थित्याः प्रतिबंधकत्वमेव विवक्षितं।। तथा च पर्वतवृत्तिवह्नि
लिंगे प्रतिबंधकबलोपस्थितत्वाप्रामाण्याभावोपस्थितिर्न प्रतिबंधकत्वं तस्याः स्वपक्षधर्मताविरहस्य वृत्तत्वांत्वा
ग्रतया तदभावरूपस्य बलस्याप्रामाण्याभावात् तदवच्छेदकमिति सत्प्रतिपक्षस्थले तद्वारणाय साध्यविरोधी व्याप्त्यादिविशेष
णं अनित्यत्वसाध्यकत्वनित्यत्वविरोधिजन्यत्वनिश्चयरूपबलोपस्थितौ च सत्प्रतिपक्षस्थले बलरूपायां विषयतया
न बलं प्रतिबंधकतावच्छेदकं किंतु विरुद्धत्वमात्रे तावतैव तस्याः सहचारधीप्रतिबंधद्वारा व्याप्तिधीप्रतिबंधक
त्वसंभवादिति।। लिंगपदं च आत्मपक्षधर्मताज्ञानतत्परं तेनापि तादृशबलोपस्थित्याः प्रतिबंधकत्वे लिंगविरुद्धत्वे
न ज्ञायमानेन जन्यत्वादेर्नातिप्रसंगः।। अतएव चात्मनः प्रात्रो विरुद्धेऽप्यभिचारित्वादा तत्त्वेन ज्ञायमानेन जन्य
त्वादेर्नातिप्रसंगः।। तदपि हि तादृशबलोपस्थित्याः प्रतिबंधकत्वमेव तत्प्रत्तिरूपाया मनुमितौ लिंगवदुत्क्र
दृष्टिकारणत्वात्।। न च साध्याविरोधी यत्र साध्यपदं स्वसाध्यपरं। अतः कथमलिंगे तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यं।।
साध्यपदं स्वाध्यं लिंगे स्वव्यापकादर्शितिरिति सर्वं सुस्थं।। यत्तु समानबलोपस्थित्याः प्रतिबंधकत्वमेव लक्षणं।। स
मानत्वमेकवकेन रूपेण विवक्षितमिति पक्षायां साम्यविरोध्युपस्थापनसमर्थत्वं विषयैरूपेण।। तथा चानेन रूपेण
समानया बलोपस्थित्याः प्रतिबंधकत्वमेव विवक्षितमिति।। तन्न अधिकबलोपस्थित्याः प्रतिबंधे हीनबलत्वे

व्याप्तेः॥ न च सान्वसमानानां किं त्वधिकेति वाच्यं॥ साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थत्वेन तस्याप्यसमानत्वात्॥ प्रका
रान्तरेण समानत्वविवक्षायां साध्यसाधकत्वादिविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः॥ ननु बलवत्त्वं सपक्षसत्त्वादिकं विपक्षासत्त्वादिकं
वा तथा च व्यतिरेक्यव्याप्तेः॥ अंशे केवलान्वयिन्यव्याप्तिरित्यत आह बलवत्त्वेति॥ व्याप्तिमत्त्वं साध्यसिध्यनुकूला
विवक्षिता॥ सा च क्वचिदन्वयव्याप्तिः क्वचिद्व्यतिरेकव्याप्तिरिति भावः॥ विरोधीति॥ अत्राप्यधिकबलोपस्थितसाध्य
तिरूपकार्यलिंगतिव्याप्तिवारणाय विरोधिबोधकान्यतिगमकत्वोपयिकस्य विशेषणं॥ बोधकत्वं च न स्वस्य साध्य
त्वं॥ किं तु फलोपहितत्वं तेन न सत्प्रतिपक्षस्यापि विरोधिबोधस्वरूपसाध्यत्वेन तदन्यतासंभवात् नासंभवः॥ तदर्थो
पि विरोधी यो बाधः तदुपहितान्यहेतौ अतो न केवलान्वयिसत्प्रतिपक्षे विरोधिबोधकाप्रसिद्ध्याव्याप्तिः गमकतोप
यिकं च रूपं व्याप्तिपक्षधर्मते॥ अत्रापि व्याप्तिपक्षधर्मतया ज्ञातस्य पूर्व॥ लिंगपदं बोध्यं॥ तेन न ह्वोक्तातिव्याप्तिः॥ ११९
यत्तु मन्मते चक्षुरादिकमप्यनुमानेन सत्प्रतिपक्षितं भवति॥ तन्मते तत्साधारणमपि लक्षणं भवत्विति न लिं
गपदमत्राकमिति तन्न॥ तन्मते हि यथा चक्षुरनुमानेन सत्प्रतिपक्षितं भवति॥ तथा चक्षुषाप्यनुमानं सत्प्रति
पक्षितं वाच्यं॥ तच्च न तल्लक्षणासंगृहीतं स्यात्॥ ज्ञायमानतया चक्षुषः प्रतिबंधकत्वादंगचक्षुरा
दृष्टत्वेन न गमकता तस्य दूष्यत्वाच्चेति॥ एकदा निरंतरमावर्तितवर्तितसामग्र्यलियमात् क्वचिदेकदा कचिन्नि

रं तत्परोर्वैतिमव्यथितविकल्पः॥ न चाग्रिमपरामर्शकाले प्रथमपरामर्शेनानुमितिजननापत्तिः॥ विरोधिपरा
मर्शसामग्र्या एव तत्प्रतिबंधकत्वादग्रिमपरामर्शस्य प्रतिबंधकत्वात्तदभावस्य कार्यमात्रं प्रति तस्यैव जनकत्वा
भ्युपगमेन तत्काले तदभावाच्च॥ स्वपरसाधारण्यादिति॥ तथा चास्यापि स्वपक्षसमर्थकत्वाद्दोषत्वं तावदेतदुद्भावनेप
रार्थानुमानेपि अविरुद्धमिति भावः॥ प्रतिरुद्धेति चेति॥ विरोध्युभयपरामर्शविषयीभवतीति साधनज्ञानानंत
रमित्यर्थः॥ प्रतिरुद्धस्य हेतोर्नस्य प्रतिरोधाहेतुत्वात्॥ उभयोरेकत्रेति॥ ननु विरोधादुभयोरेकत्र निश्चयप्रत्ययवत्कुत इति
चेन्न॥ हेतोर्विरुद्धसत्वोपरिस्फूर्तौ साध्यमेभ्यो तत्सत्प्रतिपक्षतौ स्वसामग्रीसमाजादुभयपरामर्शसंभवात्॥ नहि सा
अविरोधमेव हेतु विरोधः॥ उभयपरामर्शानंतरं साध्यमोर्विरोधप्रतिसंधाने च सत्प्रतिपक्षसंभवात्॥ किं च॥ प्रथम
रूपपरामर्शो विरोधिव्याप्तिग्रहाप्रतिबंधकः॥ पीतः शंख इतिवन्मानुपपत्तेः किंतु ग्राह्याभावग्रहमात्रेत स्यैव
तत्राभावात्॥ सत्प्रतिपक्षसंभव इति भावः॥ ननु सद्धेतुः कथं सत्प्रतिपक्षः हेत्वाभासत्वप्रयोजकं व्याप्त्यादि
विरहस्य तत्राभावात्॥ तादृशस्यापि हेत्वाभासत्वे सर्वस्यैव तस्य तत्वं स्यादित्यत आह हेतुवकतावीजमिति॥ हेत्वाभा
सताप्रयोजकं तथाविधमेव यद्विरोधिपरामर्शविषयीभावं निर्णयजनमतीति अत एव हेत्वाभासोन्यस्यापि धीभावा
त्॥ तथा च सद्धेतोरपि तस्य तथात्वे ऽज्ञातान सर्वदैव तथात्वं तादृग्विरोधिपरामर्शस्य कादाचित्कत्वात्॥ न तु

अं.टी.

पक्षताबीजमनुमितिप्रतिबंधकज्ञानविषयतावच्छेदकमितित्वमःकर्तव्यः। निर्णयजनकज्ञानस्याप्रतिबंध
कत्वात्॥ तादृशज्ञानविषयतावच्छेदकं च पतिहेतुद्वयमेव तद्वत्त्वं च यथा तद्रूपत्यस्य तथोक्तं प्राक् एकत्रेति। अन्यत
रत्वप्रकारकव्याप्त्यादिभिन्नगज्ञानजनकत्वलक्षणेनैवातिप्रसक्तेन दृष्टिबीजेनास्य हेत्वाभासत्वमित्यर्थः॥ तच्च
कदाचित्कमिति न सदा हेत्वाभासत्वमित्यर्थ इति भावः॥ एवं च यदा व्याप्त्यादिभिन्नगज्ञानद्वारास्य दोषत्वं तदा दूषक
तायां असिद्ध्युपजीवनात्॥ नास्य हेत्वाभासत्वं पृथगिति निरस्तं॥ बोध्यं॥ न चानुमानप्रतिरुद्धे चक्षुरादौ लिंगत्वा
वात्॥ इत्थं लक्षण्यं व्याप्तिः॥ तस्य व्याप्तिसुरस्कारेण गमकत्वात्॥ तदुक्तं ज्ञानद्वारा तत्र दूषणत्वात् संभवत्येव यत आ
ह चक्षुरादश्चेति तदुपस्थिताविति पीतशंखाभावव्याप्यशंखत्वोपस्थितावित्यर्थः तत्र स्पक्षादयस्यानुभववसिद्धत्वा
दित्यर्थः॥ नन्वेवमिति यदि समानबलमात्रं सत्प्रतिपक्षत्वाभ्युपगमः इत्यर्थः॥ समानबलत्व इति व्याप्तिभिन्ने १७२
बले अभ्युपेत लक्षणायोग इत्येवं सत्यं दोषान्तरमाह॥ अधिके इति तस्येति॥ विरोधिवाक्यस्य अधिकबलत्वे ज्ञा
ते अनुमेयस्य बाधितत्वादेवानुमानवैयर्थ्ये॥ न्यूनबलत्वे च ज्ञाते साध्यनिश्चयादेव तद्वैयर्थ्यमिति भावः॥ उक्तं
हीति ग्राह्यरूपचक्षुषा माणेनतो दृष्ट्वा बलमित्यर्थः॥ प्रतिवादिवाक्यजन्यं ज्ञानं समप्रामाण्यकत्वांशकाल्पनं इति तमिति भावः
यदि व्याप्तिपक्षधर्मत्वबलं तदा प्रत्यक्षादेः सत्प्रतिपक्षत्वमापद्यते सर्वसिद्धविरुद्धत्वे तत्र आह प्रत्यक्षाद

इतिमणौचयमर्थः॥प्रत्यक्षादेः सकाशात्यदनुमानमात्रप्रतिरोधोऽभवतितं लिंगाभावेनैव न तुल्यरूपत्वे। तथैवास
ध्याभ्रमेघटाभावस्वान् तस्यैनप्रत्यक्षगोचरत्वादितियेवंचप्रत्यक्षादेरपिसमानबलत्वेनसत्प्रतिपक्षसंभवः नन्वेकरू
पतयैवप्रतिरोधः किंनस्यादित्यतआह कृत्स्नामितियदुपन्यस्तंपरप्रमाजनयतितदेवप्रमाणमुपन्यसनीयं॥ क्षे
सत्स्वरूपसत्तयैवप्रमाजनकत्वेऽप्युत्पत्तयोवेपिवाच्यत्वेनाप्रामाण्यशंकात्वंदितत्वादितिभावः॥ प्रत्येकत्वमितिप्रत्ये
कमसाधारण्यभावादितिभावः॥ साध्यतदभावयोरितिसाधिसाध्याभावमेवबाधः अप्रामाण्यशंका भ्रमं च नत्व
नप्रतिबंधकमितिमतेनेदमुक्तं॥ ननुविरुद्धद्वयसामग्र्याःसंशयजनकत्वकल्पनादेवभ्रमत्वतथानुमिते
रूपसंशयइत्यादाधः॥ नचविशेषादर्शनसहितयासमग्र्याः स्तथात्वेप्रकृतेविशेषदर्शनमित्तिवाच्यं॥ एकमात्रकोटिक
विशेषदर्शनस्यैवसंशयप्रतिबंधकत्वेनतदभावस्यैवसंशयकपत्वात् तस्यचप्रकृतेऽपिसत्वात्॥ अन्यथास्थाणुरेव
पुरुषएवोभयव्याप्यदर्शनसत्वेसत्तिपुरुषवतीतितदुभयकोटिकसंशयानुपपत्तेः॥ ननुविरुद्धप्रत्यक्षसामग्र्याः
संशयजनकत्वमसमर्थ्याविरुद्धसामग्रीतःसंशयरूपस्मृत्यापत्तेर्विरुद्धार्थकेशब्दद्वयात्संशयापत्तेश्च
तिचेदत्रमतद्वयापत्तेः॥ नन्वेवमन्यत्रापिसंशयरूपस्मृतौबाधकाभावात्संशयस्यापिसंस्कारजनकत्वस्यात्त
त्वसर्वमतनिर्विरोधमेवतिचेन्न॥ यतावताविरुद्धानुभवसामग्री तेनसंशयजनकत्वमस्तु॥ ननुप्रत्यक्षसामग्र्याभा

प्रत्यक्षेऽपि तेनैव प्रतिबंधकत्वात् ॥ अनुमितौ तु ग्राह्यज्ञाने च साध्याभाववज्ज्ञानत्वेनैव प्रतिबंधकत्वे कल्प्यमाने प्रति
योगितावैयधिकरण्यपदं व्यर्थमेव ॥ तत्र लाघवेन सामान्यतः साध्याधिकरणानधिकरणवज्ज्ञानत्वेन तत्कल्प्यते
न तु साध्याभावव्याप्यवज्ज्ञानत्वेनेत्यस्तीति चेत् एवं हि ह्रदो वह्निमानिति भ्रमरूपाप्यनुमितिः कदापि न स्यात् प
क्षतावच्छेदकजलह्रदत्वादिज्ञानस्यैव साध्याधिकरणानधिकरणज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वसंभवात् ॥ न च स्वरूपे
णातज्ज्ञानं न प्रतिबंधकं ॥ अपि तु साध्याभावव्याप्यत्वेनेति वाच्यं ॥ एवं हि साध्याभावव्याप्यज्ञानस्य तत्त्वेन रूपे
णैव प्रतिबंधकत्वं वाच्यं ॥ नोक्तरूपेणातिप्रसंगात् ॥ तच्च न संभवति ॥ अन्यत्र तथा प्रतिबंधकत्वाकल्पना
त् ॥ किं च येन केन साध्याभावव्याप्यवत्त्वग्रहस्य मासवचनात् ॥ क्वाहं साध्यज्ञानेनोत्पद्येत ॥ न चेष्टापत्तिः ॥ योग्यता
दिज्ञानसत्त्वे शाब्दज्ञानोत्पत्तेरावश्यकत्वात् ननु प्रत्यक्षस्थले कोटिस्मरणादेर्निश्चयसामग्रीवद्विलक्षणसामग्री चेति
तज्ज्ञानसामग्रीत्वमेव ॥ तद्विशिष्टज्ञानं प्रत्येव तत्कोटिकत्वेन तज्जनकत्वात् ॥ स च प्रतिबंधकाभावे सति संनिश्च
यं जनयतीति निश्चयसामग्रीत्युच्यते ॥ तथा च संशयसामग्र्या अपि तथात्वावच्छिन्नत्वात् ॥ तत्सामग्र्यात् दृष्टतो अवि
रोधः ॥ प्रायः दर्शितं तु ज्ञानमात्रस्य सामग्री किंत्ववधारणात्मकनिश्चयसामग्रीत्वेन तयोः कथमनवधारणात्म
कसंशयोत्पादनमिति चेन्न ॥ तृतीयलिंगपरामर्शस्य हि कामितावच्छेदकमनुमितिसंजातिलोपवानन्नवेध १२१

रणात्मकनिश्चयत्वं॥ गौरवाद्व्यभिचाराच्चानुमितित्वेव संशयरूपायामप्यनुमितावितिकथं तेन न तदुपादानं॥ यत्तु
साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानं साध्यानुमितिं प्रतिबध्नात्येव॥ अन्यथापीतः शंख इति अनुमितिः स्यात्॥ पीतत्वाभा
वव्याप्यशंखत्ववुद्धेः प्रतिबंधकत्वात्॥ प्रत्यक्षस्य दोषबलाद्विशेषादिति तत्तुच्छं॥ शंखत्वपीतत्वव्याप्यधर्मप
रामर्शे संशयरूपे पीतत्वानुमितेरिष्टत्वात्॥ तदपरामर्शे तु कारणाभावादेव पीतानुमित्यनुत्पादइति तदभावव्या
प्यवत्ताज्ञानस्यापि प्रतिबंधकत्वे मानाभावः॥ ननु साध्यतदभावनिश्चयस्य परस्परप्रतिबंधकत्वात् तत्सामग्री
त्वेन परामर्शयोरपि परस्परं प्रतिबंधकत्वमितिचेन्न॥ प्रत्यक्षस्थलेपि संशयापलापापत्तेरिति॥ यत्तु अनुमि
तेर्व्यापकतावच्छेदकमात्रप्रकारकत्वाद्विरोधभानसामग्र्या विरहात्॥ न संशयस्यानुमितिरिति॥ तन्न प्रमेयमत्वा
दिप्रकारानुमित्या नाप्तेः॥ गौरवपराक्रमत्वस्यानवच्छेदकत्वात्॥ यद्वि च येन रूपेण परामर्शो सा वस्त्वाभासेन त
त्प्रकारकैवानुमितिः तदाप्रकृतेपि तुल्यं॥ निश्चित्वानिश्चययोरपि परामर्शे विरोधित्वेनैवभानादन्यथासत्त्वेतिप
क्षत्वानुपपत्तेरितिमेवं॥ संशयरूपाप्यनुमितिरनुभवबलात् सा च कार्यविरोधिनिश्चयसामग्रीत्वेन संशयज
नकत्वकल्पनात्॥ सामग्रीबलाद्बाधः॥ अनुमितेर्नामित्यनुव्यवसायस्य सत्त्वेति पक्षस्थले असिद्धेः॥
संदेहमीत्यनुव्यवसायस्यावश्यावश्यकल्पनीयकारणाभावकोटिस्मरणादिजन्यसंदेहविषयत्वेनाप्युपपत्तेः॥

नापि द्वितीयः॥ विरोधिप्रत्यक्षसामग्रीत्वेनैव संशयजनकत्वकल्पनात्॥ अन्यथा॥ व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञा
नजन्यत्वस्यानुमितिप्रयोजकत्वात्॥ संशयोत्तरप्रत्यक्षस्थलेप्यनुमित्यापत्तेः॥ तत्रानुमिनोमीत्यनुव्यवसायाभा
वात्॥ फलाभावेनिश्चितप्रत्यक्षसामग्रीविरहसहकृततज्जन्यत्वमनुमितिप्रयोजकमिति यथा तथा प्रकृ
तेपि तादृशानुव्यवसायाभावात्॥ विरोधिप्रत्यक्षसामग्रीजन्यत्वं संशयत्वप्रयोजकमिति तुल्यं॥ तस्मात्फला
नुरोधेन कारणकल्पना न कारणानुरोधेन फलकल्पना॥ अत एव विशेषणज्ञानविशेष्येन्द्रियसंनिकर्षादिघ
टककारणसत्वेपि वह्निसाक्षात्कारानुभवात् विशेषणसंनिकर्षस्यापि तत्र कारणत्वं कल्प्यत इति संक्षेपः॥
तं त्वादिति॥ यद्यपि नैकं विरोधित्वमुभयज्ञानेपि विषमः तथापि यथा साध्याभावज्ञानं साध्यानुमितिबाधकं॥
तथा तदभावव्याप्यज्ञानमिति ध्येयं॥ विपरीतेति॥ ज्ञानपदं प्रमापरं॥ सपक्षधर्म इति वृत्तिमन्न इति लक्षणानु ॥१२२॥
रोधेनाकाशादि विरुद्ध इति मते भेदं नन्विदं बाधितलिंगेपि गतमित्यत आह बाध इति॥ तथा च विपरीतज्ञान
जनकत्वं विरुद्धत्वं॥ न तु विपरीतज्ञानविषयपक्षवृत्तित्वं अतो न तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः॥ घट इति॥ अन्यतोपि विप
रीतज्ञानसंभवादित्यर्थः॥ व्याप्तिबाध इति॥ व्याप्तेश्च पक्षधर्मता बाध इत्यपि द्रष्टव्यं॥ तथा च व्याप्तिपक्षधर्म
तान्यतरबाधः फलमित्यर्थः॥ प्रकृतेति प्रकृतोभयसाध्यसाधकहेत्वादिरित्यर्थः॥ व्याप्तीति॥ तादृशज्ञानसा

जनकतदुपस्थितिविषयत्वमित्यर्थः॥ नन्वेकपक्षमर्शादपि तादृशजिज्ञासा भवतीत्यसिद्धिरित्यत आह न ही
ति॥ असतीति॥ तथा रजतमपि किंन्यायेन विजातीयजिज्ञासायामस्य जनकत्वात्॥ न व्यभिचार इति भावः।
अत्र हेतुः समीचीनत्वरूपस्य लक्षणे साध्याप्रसिद्धत्वम्॥ शंकते न मोघमनयोरिति। अपरिहरन्निति। क्वचि
द्व्याप्तिज्ञानेन पक्षविशेषधर्मताज्ञानेनापि मविशिष्टत्वानं चव लिङ्ग्याप्यवानिति आकारं पर्वते वह्निव्याप्यधूमव
त्त्वमिति रीत्याकारं वा तदन्यतरात्तिज्ञानकालेपि तेषु परामर्शनाशादित्यर्थः॥ अन्यथाविरोधिगुणत्वे न प्रथम
ज्ञानस्यैव परामर्शनाशकत्वात्॥ नाध्यामिन्यसंगतंस्यात्॥ अन्यन्यत्वमिति॥ सत्तादौ व्यभिचारवारणाय घटत्वा
दौ व्यभिचारवारणाय द्वितीयं विशेषणं। ननु गुणत्वसत्ताद्यनुपाधौ तथापि व्यभिचार इति चेत्॥ तथापि सत्प्रतिपक्ष
त्वम तमेव विशेषादर्शनकालत्वेनापि तत्र तीकारात् तमेव वक्ष्यति विशेषादर्शनदशायामिति। अतएव व्याप्तिमा
नुमानेपि घटान्योन्याभावादौ व्यभिचारो न दोषावह इति भावः॥ पीतत्वव्याप्यतद्धुलत्वपरामर्शप्रयुक्तं खण्डपीत
त्वानुमितिप्रतिबन्धकः अप्रामाण्यशंकास्कंदितत्वात् तदनास्कन्दितत्वे तु सत्प्रतिपक्षत्वमिष्टमेवेति ध्येयं॥
सत्प्रतिपक्षत्वं भवसमाप्तः॥ बलतत्वं इति॥ इदं च विशिष्टाभावस्य प्रत्येकाभावसमानसंवित्संवेद्यत्वमभ्युपेत्यो
क्तं॥ बलतत्त्वं॥ अखण्डाभावस्य ग्राह्याभिमाने केवलस्यापि ज्ञानात्॥ तद्ज्ञानस्य ग्राह्याभावज्ञाने लोपि विरोधेन अव

१.२.४ ध्यं प्रतिबंधकत्वात्॥ सोपि विशेष एव॥ यथा च न हेत्वाभासाधिक्यं तथा वक्ष्यते॥ अर्थेति॥ इदमप्यखंडा
भावमनभ्युपेत्यैतत्॥ उपजीव्यत्वादिति॥ प्रत्येकाभावाज्ञाने जातस्यापि विशिष्टाभावज्ञानस्य दोषत्वेन स्यादप्र
माण्यशंकास्कंदितत्वेन स्वकार्यक्षमत्वेतीत्यादिति भावः॥ क्वचित्कोपि प्रायेणोपजीव्यत्वमुक्तमित्यत आह॥ नन्वे
वं व्यभिचारादेः सिध्यत्वेपि वक्तव्यत आह॥ व्यभिचारादाविति॥ उपजीव्यत्वं क्वचित्कोपि प्रायेण दोषत्वं॥ तत्र
व्याप्ति स्वार्थमिति॥ इदं च सोपाधिकत्वे व्याप्तिपक्षे सोपाधिकत्वव्याप्तिविरहव्याप्तिर्नयम्॥ दुरूहत्वादिति॥ सा
ध्यव्यापकत्वादिना पदार्थघटितत्वेन तदपेक्षया विलंबितप्रतीतिकत्वादित्यर्थः॥ ननु सत्प्रतिपक्षावनुपजीव्यावेव संभौ
व्युत्पत्तेः अन्यतरस्यादित्यत आह॥ यदि चेत्यस्मादिति॥ समवृत्तिज्ञानगर्भहेत्वाभासयोर्गर्भलक्षणानुरोधादि
त्यर्थः॥ सिद्धौ द्वयोरपि हेतुत्वादित्यत्र हेतुमाह॥ व्यभिचारादेरिति सप्रतिपक्षत्वेपि सत्प्रतिपक्षदशायां सिद्धिदशायां ॥१२३॥
मितियावत् व्यभिचारादि हेतुत्वं तदाप्य॥ प्रतिबंधकत्वेपि खंडनहेतुत्वं तन्निष्ठस्य व्यभिचारादेः स्यात्तेन्न नत
द्वात्तत्तस्य न हेत्वाभासत्वं किंतु हेतुत्वमेवेत्यर्थः॥ अन्यत्तु ननु व्यभिचारादेः हेतुदोषस्य पक्षासत्वंस यव हेतु
येत्रसत्वं तत्तद्धेत्वाभास इत्येव हेतुतद्दोषयोः सविवेकः स्यादित्यत आह व्यभिचारादेरिति॥ चकारात्प्रतिभिन्नक्रमः
व्यभिचारादेश्चेत्येवं योजनीयं॥ व्यभिचारादेरपि सिद्धखंडनप्रमाजनकतया हेत्वाभासत्वमिष्यते॥ सिद्धिखंडनं
च यदि व्यभिचारादिविरहितस्य हेतावपि स्यात् तदा तत्र तत्सिद्धिखंडनं तदकुर्वन्तु॥ स्तत्स्यासिद्धिखंडना

प्रयोजकत्वात्॥ न हेतुदोषत्वं स्यात्तथा च तत्सत्वासत्वकृतो हेतुस्तदाभासविवेको न स्यादिति भावस्स्याहुः॥ मनोयो
गादिरूपेति॥ मनोयोगादिकारणस्येत्यदि प्रमाणोत्तमस्ति तदा तद्व्यतिरेकादप्यनुमितिव्यतिरेकस्यावश्यकत्वात्तेद्दसि
द्धिवदस्यापि हेत्वाभासान्तरत्वं स्यादित्यनिष्ठं बाध्यं॥ कारणाभाववत्वस्याविशेषादिति॥ ननु मास्तु मनोयोगादिकारणा
भावस्याप्युपगन्तारं प्रत्याह सिद्धेरिति॥ तथा चापसिद्धान्त इति भावः॥ गमकतौपयिकपदेनाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्व
विवक्षिते॥ न त्वनित्यहेतुद्दिसे बाधसत्प्रतिपक्षयोस्तावदन्यतमत्वं लक्षणमिति भावः नानुगमः॥ व्याप्तिविरहनियतत्वेनेति
व्याप्तिविरहनियतत्वावच्छेदकरूपेणाप्रसिद्धिचापित्वादिना ज्ञातयोरित्यर्थः॥ विशेषदर्शनस्येवेति॥ विरोधिविषयता मा
त्रेणास्वाम्यं यत्तु भ्रमस्वांशे ज्ञानाभाववत्वाप्यग्रहस्य प्रतिबंधकत्वदर्शनादिनयोरप्यव्याप्तिविरहव्याप्यत्वेनैव ज्ञातयोः प्रति
बंधकत्वमित्यस्याभिमानेनैव लक्षणत्वं॥ विवक्षितत्वादिति॥ असिद्धिवनतिदोषः॥ नचेति॥ न तु व्याप्तिपक्षधर्मताविशि
ष्टाभावादिकमिति भावः॥ प्रत्येकमेवेति॥ एवकारोभिन्नक्रमः॥ प्रत्येकं दोषत्वमेवेत्यर्थः॥ नचेति॥ न तु विशिष्टाभावमात्र
मित्यर्थः॥ अत्र हेतुः पूर्वोक्तप्रत्येकज्ञानादित्यादिः॥ परामर्शविषयाभावो वस्तुतो हेतुमात्र ह्यर्थविशेषणत्वादिति॥
परामर्शविशेष्यव्यर्थत्वादित्यर्थः॥ तद्विति स्यपरामर्शविशेष्यस्येत्यर्थः॥ एतेन विशिष्टाभावोपि विशेषणव्यविशिष्टस्यापि
स्वांशे तत्तदभावत्वेनास्य विरोधित्वात्॥ न च व्यर्थविशेषणता अखंडाभावे तदभावात्॥ बाधालक्षणाभावादनु

पस्थितावप्युपस्थितत्वाच्च ॥ न तेनैवान्यथासिद्धिः ॥ तथा च प्रत्येकमेव न ते तु दोषः न तु त्रितयाभाववत्त्वस्यासंगतमि
त्यपास्तं ॥ तस्यापि दोषत्वस्वीकारात् ॥ उक्तप्रयोजनमात्रस्य संगतत्वाच्च ॥ असिद्धे त्रिविधेत्यपक्षधर्मत्वमुपलक्षणं
अतस्पद्धेतौ पक्षसंबंधविरहः पक्षहेतुसंबंधविरहः व्याप्तिपक्षधर्मतासामानाधिकरण्यविरह इत्यादयोपि
परामर्शविषयीभूततत्तत्पदार्थप्रतियोगिकाभावाः असिद्धान्तर्भूता एव ॥ नन्वेवं हेत्वाभासाधिक्यं स्यादित्यत आह ।
परामर्शविषयाभावत्वेनैवेति ॥ नन्वव्यभिचारसहचारयोः परामर्शविषयतया तदभावविरुद्धव्यभिचारवति व्या
प्तिः ॥ साध्यस्यापि तादृशतया तदभावरूपबाधेति व्याप्तिः ॥ ननु यद्रूपोपस्थित(विषयत्व) यद्विषयतया परामर्शस्या
नुमितिजनकत्वं तद्रूपावच्छिन्नतदभावो विवक्षितः ॥ साध्यप्रतियोगिकव्याप्तित्वप्रकारोपस्थितव्याप्तिविषयक
परामर्शः तथा अतो व्याप्तित्वावच्छिन्नाभावाभावस्य सिद्धिः ॥ न तु व्याप्तिविशिष्टशरीरप्रविष्टप्रत्येकाभावः ॥ प्रत्येक
विषयत्वेन च परामर्शस्य जनकत्वे तत्सत्त्वेपि परामर्शादनुमित्यापत्तेरिति चेत् ॥ एवं पक्षहेतुसंबंधासिद्ध्या दोषसंग्र १२८
हापत्तेः ॥ न हि हेतुसंबंधत्वप्रकारोपस्थितहेतुसंबंधविषयतया परामर्शस्यानुमितिजनकत्वे हेतुसंसर्गस्य परा
मर्शसंसर्गविधया भासमानत्वेन तत्प्रकारत्वाभावात् ॥ न वा व्याप्तित्वप्रकारोपस्थितव्याप्तिविषयतया प
रामर्शस्य कारणत्वे विशकलितव्यभिचाराभावसहचारस्मरणानंतरभाविनः पक्षे लिंगवैशिष्ट्यविषयस्यापि

गे च तदुभयविषयकस्य मानसादिपरामर्शस्यानुमितिसञ्जनकतापत्तेः। व्याप्तिवत्पक्षधीनुपस्थितेन प्रकारत्वाभा
वात्॥ तद्द्वयवैशिष्ट्यस्यैव व्याप्तिरूपतया तद्विषयतयानुमितिजनकत्वं तस्यापीति॥ मैवं। व्यभिचारादिचतुष्ट
यभिन्नहेत्वाभासत्वस्य विभाजकोपाधित्वात्॥ अत एवेति॥ असिद्धेरेकरूपत्वाभावादेवेत्यर्थः। अन्यथा बहुवचनं य
दत्र न स्यादिति भावः॥ नन्विति। व्योमकमले सुरभिकमलत्वादित्यादावाश्रयासिद्धेर्दुष्टत्वा॥ तत्र व्योमकमला
दिकमप्रसिद्धमिति कथं तद्विरह उद्भावनाय इत्यर्थः॥ व्योमकमलमिति निर्विघ्नमतरतिशेषः॥ अपार्थकमिति। तथा
च नाश्रयासिद्धिरुद्भाव्यते किंत्वपार्थकमेवेत्यर्थः। नन्वेवमाश्रयासिद्धिः कुत्रेत्यत आह आश्रयेति॥ सुवर्णमयादि
र। अग्निमान् धूमवत्त्वादित्यादौ सुवर्णमयत्वादिविशेषणासिद्धिरसंकीर्णेत्यर्थः॥ एवं च व्योमकमलपदमपि यदि
प्रसिद्धकमलतात्पर्येणोच्यते तदा तत्र व्योमीयत्वविशेषणासिद्धिराश्रयासिद्धिरेव॥ अत एव सुवर्णमयत्वासिद्धि
वदिति ध्येयं॥ न चेदमपार्थकमाश्रयासिद्धेस्तत्रोपजीव्यत्वादत एव बाधस्याप्यत्र दोषत्वं यत्तु पक्षविशेषणं
पक्षतातदसिद्धिराश्रयासिद्धिरिति तन्न॥ तद्धि हेत्वकारणाभावत्वे न स्वरूपसत्तयैव प्रतिबन्धकत्वमाह हेत्वाभास
त्वाभासेत्वात्॥ ननु पक्षतावच्छेदकधर्माभावो न हेत्वाभासः तज्ज्ञानसत्त्वेऽपि पक्षे धर्मिज्ञानलिङ्गपरामर्शसत्त्वे अ
नुमितिप्रतिबन्धाभावात्॥ न च हेतुपक्षतावच्छेदकहेतुसामानाधिकरण्यपरामर्शविषयतया तदभावज्ञानस्य

गो०दि०

तद्विशिष्टपरामर्शविघटकतया तद्विशिष्टावगाह्यनुमितिप्रतिबंधकत्वेन हेत्वाभासत्वमिति वाच्यं एवं हि साध्यप
क्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यस्यानुमितिविषयतया पक्षतावच्छेदकधर्माभावज्ञानस्य धर्मिग्राह्याभावज्ञान
त्वेनैव प्रतिबंधकतया तस्य बाधांतर्भावापत्तेः। न च साध्याभावमेव बाध इति वाच्यं॥ पक्षतावच्छेदकसाध्यसामा
नाधिकरण्याभावस्यापि बाधबहिर्भूतत्वापत्तौ हेत्वाभासाधिक्यापत्तेः न च सोयमाश्रयासिद्धिरेवेति वाच्यं पराम
र्शविषयाभावत्वाभावेन तत्पदविघटकतया असिद्धिबहिर्भूतत्वात्॥ अत्राहुः॥ हेतुपक्षतावच्छेदकसामानाधिक
रण्यस्य परामर्शविषयतया तदभावस्याश्रयासिद्धिरूपत्वे तादृशसामानाधिकरण्यस्यानुमित्यविषयतया तदभा
वस्य बाधत्वासंभवात्॥ पक्षतावच्छेदकाभावपक्षतावच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्याभावादप्यभ्रग्राह्याभा
वत्वाद्बाधांतर्भावं जायते ति॥ यत्तु पक्षतावच्छेदकाभावस्य अनुमितिग्राह्याभावतया यदि बाधत्वं तदा परामर्श
विषयाभावतया असिद्धत्वमेव कुतो न स्यात्॥ न चानुमितिग्राह्याभावातिरिक्तपरामर्शविषयाभावत्वमसि
द्धित्वमिति वाच्यं॥ परामर्शविषयाभावातिरिक्तग्राह्याभावत्वं बाधत्वमित्यस्यापि सुवचत्वात्॥ न चैवं साध्यस्या
पि परामर्शविषयतया तदभावोप्यसिद्धिरेव स्यादिति वाच्यं॥ लिंगोपहितलैंगिकभानपक्षे लिंगव्याप्त्यादेरपि ग्राह्यतया
तदभावस्यापि बाधत्वापत्तिरिति तुल्यं॥ तस्माद्यज्ज्ञानं परामर्शविघटनद्वारानुमितिप्रतिबध्नाति स न बाधः ॥१२५॥

यज्ज्ञानं परामर्शे जातेपि साक्षात्प्रतिबंधकं स एव बाधः ॥ अत एव लिंगोपहितभानपक्षेपि स्वरूपासिद्ध्यादीनां न बा
धत्वं ॥ प्रकृते च कांचनमयत्वाद्यभाववत्तानस्य तद्विशिष्टपक्षस्यानुमितौ तद्विशिष्टपक्षधर्मतावगाहिपरामर्शे विघट
नद्वारेव प्रतिबंधकत्वं न तु साक्षात् तथा परामर्शीयपक्षे तद्वैशिष्ट्यविषयतानियमेन तदनंतरं पक्षे तदभावज्ञानसं
संभवात् ॥ पक्षे तदभावज्ञाने च तद्विशिष्टपक्षधर्मतावगाहिपरामर्शाभावादेवानुमितिप्रतिबंधः तथा च पक्षता
वच्छेदकाभावस्य ग्राह्याभाववत्त्वेपि न बाधत्वं किं त्वाश्रयासिद्धत्वमेव ॥ कदापि साक्षात्प्रतिबंधकत्वाभावादिति ब्रूमः
पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिप्रतिबंधेपि विशिष्टविषयकानुमितिप्रतिबंधकत्वेनासद्धेत्वाभासत्वं ॥ अथ विशेष्यपक्षस्थले अनु
मितिसत्त्वादेपि इदंत्वेनानुमितिप्रतिबंधकतया हेत्वाभासत्वं स्वस्वेच्च कांचनमयत्वविशिष्टत्वेन ज्ञातपर्वतत्वाभावज्ञान
पर्वतभिन्नत्वज्ञानपर्वतत्वस्वरूपामयत्वसामान्याधिकरण्याभावज्ञानादीनामपि परामर्शप्रतिबंधकत्वात् द्वि
याभावानामाश्रयासिद्धत्वमेव स्वरूपासिद्ध्याप्यत्वासिद्धिभिन्नासिद्धित्वेन तेषामनुगमाच्च न विभागव्याघात इ
स्वधर्मेण व्याप्तिविरहत्वेति असंकीर्णा इति दोषः ॥ आदिपदार्थश्चैवं विशेषत्वपरिग्रहः यथा च तत्र व्याप्यत्वा
सिद्धित्वमग्रे वक्ष्यते ॥ ननु अर्थविशेषणादावसंकीर्णमपि भातभास्य व्यभिचारादिसंकीर्णव्याप्यत्वासिद्धेः
कथं ॥ यत्किंचिद्व्याप्तिविरहस्य सव्यभिचारत्वसाधारण्यात् इन्द्रियादिसमानाधिकरणत्वाभावप्रतियोगिधूमादिसामा

अ०तं०

नाधिकरण्यरूपप्रकृते व्याप्तेरसिद्धेः न च साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साध्ये व्याप्यत्वासि
द्धिरिति वाच्यं ॥ अव्यभिचरितसामानाधिकरण्यात्यन्ताभावाप्रतियोगि धूमादि) स्य व्याप्तित्वेन विवक्षणीयत्वा
व्यभिचारविरहरूपतयास्य व्यभिचारांतर्भूतत्वाद्विरोध्यसामानाधिकरण्यविरहस्य च विरुद्धत्वात्तथा च वि
शिष्टविरहस्य तत्त्वं वाच्यं ॥ तथा प्रसिद्धिरेवेति चेन्नैवं ॥ हेतुसामानाधिकरण्यविशिष्टस्य हेतुसमानाधिक
रण्यविशिष्टे सत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्याभावो व्याप्यत्वासिद्धेः ॥ न च विरोध्यविरहज्ञानस्यैव व्यभिचारज्ञानतया
प्रतिबंधकत्वमिति वाच्यं ॥ हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यं धूमादौ साध्ये हेतुसमानाधिकरणस्य समान
संविहितेव तया गृह्यमाणेन तद्विशिष्टाभावग्रहस्यापि प्रतिबंधकत्वात् ॥ न च प्रतियोग्यप्रसिद्धिः सव्यभिचा
रादिहेतुव्यापकप्रमेयत्वादेस्तत्त्वासिद्धेः ॥ न चावृत्तिविरुद्धे तदभावप्रसिद्धिः ॥ न व्यापकाप्रसिद्धिरिति वाच्यं ॥
अस्य व्याप्यत्वासिद्धत्वेनासंग्राहकत्वेऽपि दोषवारिरूपत्वादिनैव तस्य हेत्वाभासत्वादिति तु ॥ स्वोक्तपूर्वाचार्यसंमति १२६
माह तदुक्तमिति ॥ ननु नोपाधिकत्वस्य व्याप्तिरूपत्वेन तदभावस्योपाधिमत्त्वव्याप्यत्वासिद्धेः । न च नीलधूमादावु
पाधिरस्तीति तत्र व्याप्यत्वासिद्धिरित्यत आह ॥ उपाधिस्त्विति । ननु प्रयोजकाभावे किमित्यसौ कर्येनोक्तमित्यत
आह प्रयोजकेति । प्रतिकूलेति ॥ न च तद्विषयस्य तर्कस्य प्रमेयज्ञाने प्रतिबंधकमिति तस्याभासत्वापत्तिः त

तज्ज्ञानस्य नियमतो यथार्थत्वात्॥ अनुमितिप्रतिबंधकयथार्थज्ञानविषयस्यैव हेत्वाभासत्वादिति केचित्॥
अपरे तु सद्विषयकज्ञानस्य प्रतिबंधकतावच्छेदकं तस्यैव हेत्वाभासत्वमत एव सिद्धसाधनस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वेपि
साध्यं न हेत्वाभासः॥ न चेह तर्कविषयविषयकत्वं तथात्वे तर्कविषयकज्ञानांतरादप्यनुमितिप्रतिबंधापत्तेः। किंतु
विषयनिरपेक्षानिष्टप्रसंगत्वेनैव तर्कस्य तथात्वमत एव समानविषयतर्कादिव आपादनदशायां न प्रतिबंध इ
त्याहुः। इदं यथा व्याप्तिविरहज्ञानं पक्षधर्मताविरहज्ञानं च साक्षात्परामर्शविघटकं तथा व्याप्तिविरहव्याप्यवत्ज्ञानं
पक्षधर्मताविरहव्याप्यवत्ज्ञानं च विरोधितया वा आद्ये असंभवः॥ नहि व्याप्यत्वादिविषयके प्रत्यक्षे शाब्दे ज्ञाने वा
तदभावव्याप्यवत्त्वधीर्विरोधिनी॥ प्रत्यक्षे व्याप्याभावप्रत्यक्षस्यैव शाब्दज्ञाने व्याप्याभावज्ञानस्यैव प्रतिबंधकत्वाद्दस्य
तु सत्प्रतिपक्षत्वमेव विरुद्धोभयव्याप्यज्ञानात् नह्येवमुपाधिना जातायामपि वानुमितिः विरोधिज्ञानस्य द्वैवि
ध्यं॥ योग्यधर्मिणि व्यभिचारस्यापि योग्यत्वेन विशेषदर्शनानंतरं स्फुटतरप्रत्यक्षवद्व्यभिचारप्रत्यक्षस्यापि तत्रोत्पत्ते
रयोग्ये तु सत्प्रतिपक्ष एवेति वदंति॥ तन्न। व्याप्त्याद्यनुमितिप्रतिबंधकत्वेनैव हेत्वाभासत्वे न च सत्प्रतिपक्षत्वमेव
वन्हौ धूमव्याप्तिविरहव्याप्यवत्त्वस्य धूमव्याप्त्यनुमितेः सत्प्रतिपक्षतया प्रतिबंधकत्वेपि वह्निना धूमानुमि
तावसत्प्रतिपक्षत्वात्॥ धूमविरहव्याप्यस्यैव तत्र सत्प्रतिपक्षत्वात्॥ न तु धूमव्याप्तिविरहव्याप्यस्य व्याप्ति वि

घनत्वाद्धूमानुमितिर्बंधकत्वात्॥ सत्प्रतिपक्षस्यासाक्षात्प्रतिबंधकत्वात्। अन्यथा व्याप्तिविरहादेरपि बाधत्वापत्तिः॥ ग्राह्या
भावस्यैव बाधत्वात्॥ न च व्याप्तिरूपग्राह्याभावो न बाधः॥ किं त्वनुमितिविषयाभावः तस्यैव साक्षात्प्रतिबंधकत्वात्। अ
स्य च परंपराविघटकत्वादिति वाच्यं॥ एवमपि व्याप्तिरूपग्राह्याभावव्याप्यवत्त्वेन सत्प्रतिपक्षः किं त्वनुमितिविष
याभावव्याप्यत्वेन तस्यैव साक्षात्प्रतिबंधकत्वात्। अस्य च परंपराविघटकत्वादिति तुल्यं॥ तस्माद्यथा व्याप्तिज्ञाने व्या
प्तिविरहज्ञानस्य बाधज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वेपि धूमानुमितौ न बाधत्वं तथा व्याप्तिग्रहे व्याप्तिविरहव्याप्यग्रहस्य सत्प्र
तिपक्षत्वेन प्रतिबंधकत्वेपि न धूमानुमितौ सत्प्रतिपक्षत्वं किं तु व्याप्तिविरहादिवद्धेत्वाभासांतरत्वमेवेति। अपरे तु
तयोरपि व्याप्यत्वासिद्धत्वमेव तेनोपाधिक्यं न चाननुगमः स्वरूपाश्रयासिद्धिभिन्नासिद्धित्वेन स्वरूपसत्तैकेन रूपेणास
द्वसंग्रहादित्याहुः॥ तदपि न॥ तत्र हेत्वाभासव्यवहाराभावेन तत्र वक्ष्यमाणदोषाद्धेत्वाभासत्वाभावेन च व्याप्यत्वा
सिद्धत्वाभावात्॥ वयं तु ब्रूमः॥ समेव हेत्वाभासाय स्यप्रसक्तज्ञानसत्त्ववश्यमनुमितिप्रतिबंधः॥ न तु यज्ज्ञान १२७
सति कदाचिदनुमितिप्रतिबंधः॥ सोपि तथा॥ उपाधेरपि हेत्वाभासत्वापत्तेः व्याप्त्यादिविरहव्याप्यवत्त्वज्ञाने च सति
नावश्यमनुमितिप्रतिबंधः तज्ज्ञाने सत्यनुमितिरूप व्याप्तिग्रहप्रतिबंधेपि प्रत्यक्षज्ञानाद्व्याप्तिग्रहादनुमि
त्युत्पत्तेः॥ न हि ग्राह्याविरहव्याप्तिज्ञानप्रत्यक्षप्रतिबंधकं पीतत्वाभावव्याप्यशंखत्वग्रहेपि पीतप्रत्यक्षोदयात्॥

न चैतद्दाने त्वादृग्ज्ञानप्रतिबंधकं योग्यतासानाविरोधित्वात्॥ अत एव स्थापनात्वाभावव्याप्यवत्त्वभ्रमानंतरम
प्रस्थापनोद्देश्यात्त्ववचनात्स्थापनोत्तनिश्चयोनुभवसिद्धः॥ अत एव बाधसत्प्रतिपक्षातिरिक्तपक्षमत्र विषमाभा
वयोर्वहेत्वाभासः त्वात्स्वेकाराभिसंधानविषयः तादृशाश्रयासिद्ध्यादिरेव। तेन व्याप्त्यादिविरहव्याप्यवत्त्वस्य
ज्ञायमानतया साक्षात्प्रतिबंधकत्वेपि न हेत्वाभासत्वं॥ न च त्वादृक्कारस्य तत्राभिसंधाने मानाभावे तत्त्वाभासत्वव्य
वहारासंभवनाद्यभावेन लाघवानवतारादिति भावः॥ एकदेशिमतेन नासंकसिद्धांकतेल्लाघवेति। अभावस्यैव मानस्यैवेत्यादि
ति समाधानमनुपादेयं तेनैव प्रतिपक्षसाध्यसिद्धौ सिद्धसाधनमेव पक्षे साधनासिद्धौ स्वरूपासिद्धिरेवेति साध्य
विशेषस्य नाधिक्यमात्रेव नीयं॥ साध्याभाववदिति॥ प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववत्पक्ष
कत्वमित्यर्थः॥ एवमग्रिमलक्षणेषु भावपदं तादृशाभावपरं बोध्यं॥ ननु निर्दिष्टबाधिते तत्केवलान्वयिन्यप्रसिद्धमिस
बाधितत्वमिति तत्र नास्तीति न्यायबोधकनिगमनस्याप्यनवकाशः। एवमादिदर्पपरितोषादनतिरिक्तविषयतावादिमतेन ल
क्षणांतरमाह पक्षनिष्ठेति। पक्षनिष्ठं यत्त्वमाविषयत्वविशेषविशिष्टं तद्विशेषः तद्वत्करीतेश्च तदभावप्रतियोगिसा
ध्यकत्वमित्यर्थः॥ विवक्षितेति बाधज्ञानस्य हेतुविषयतया प्रतिबंधकत्वाभावात्तावन्मात्रविषयतयैव प्रतिबंध
कत्वादिति भावः॥ प्रमात्वेनेति। तथा च तत्प्रमात्वं दोषः तज्ज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वादिति भावः॥ अप्रमायाः स्फल

क्षणे प्रमाद्वैयापमप्रमात्वनिश्चये अनुमितस्तत्त्वेऽप्यप्रसिद्धत्वं ॥ ननु पक्षे साध्याभावानुपस्थितौ विरोधाभावात् प्र-
का०म० तिबंधकत्वात्तदुपस्थितौ हेतुविषयत्वात् व्यभिचारस्तदविषयत्वेऽसिद्धिरित्यसांकर्यं ॥ कुत्रचिद्बाधस्येति शंकते अथेति
आश्रयासिद्धिरिति संप्रदायमतेनेदं बाध्यपक्ष इति । तथा च पक्षबलात् पक्षीयव्यभिचारसंशयस्याप्रतिबंधकत्वे-
पि तन्निश्चयत्वात् स्यादेवेति भावः ॥ अनुमितस्तादृशे साध्यलक्षणं तज्जनकपरामर्शेऽप्यसिद्धत्वं ॥ विरोधेति विरु-
द्धोऽपीत्यर्थः ॥ पक्षेऽपीति तत्त्वाद्भावनाबाधाभावेन लाघवाननवताराद् इति भावः ॥ एकदेशिमते नासांकर्यं शंकते अथेति ॥
अत्र प्रत्यक्षस्थले लाघवात् प्रमाणत्वावच्छेदेनाभयसहकार्यत्वकल्पनादिति भावः ॥ अत एवेति । विशिष्टाप्रसिद्ध्या
तदभावाप्रसिद्धेः ॥ तद्व्याप्तसंशयेनाप्यनुमितेऽभावेनाश्रयासिद्धिरपि नेत्यर्थः ॥ व्यधिकरणधर्मावच्छेदेन बाधव्यभिचारापि
संभवत्येव ॥ मतांतरेतु बाधेऽपि न संशये न समाधत्ते वस्तुतस्त्विति ॥ अज्ञानादिति । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने ॥१२८॥
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव कारणत्वमिति मते नेदमुक्तं ॥ विशेष्यविशेषणांतरेच विशेषणांतरमिति न्या-
येन विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानसंभवादिति ध्येयं ॥ नन्वेवं धूमेन वह्न्यनुमितौ वह्न्यनुमानमपि न स्यात् ॥ धूमे
तन्निरूपितव्यभिचारादिसत्वात् ॥ अथ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यनिरूपितव्यभिचारादिर्दोषः प्रतद
प्रकृतेऽपि तुल्यमित्यपरितोषादाह नचेति ॥ नचेतिन च साध्याभाववद्वृत्तित्वं तथा च कांचनमय वन्ध्याभावादिनबाध

इति भावः ॥ ननु साध्यतावच्छेदकस्य हेतुनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वान्निरूपितव्यभिचारस्यादोषत्वेपि वह्नेः काञ्चनमय
त्वाभाववत्ताज्ञानस्य ग्राह्याभाववत्तानवगाहित्वेन प्रतिबंधकत्वस्यादेव न चाचाचान्यत्र साध्याभाववत्तापि हेत्वाभाससत्वे ग्राह्याभा
ववत्ताविशेषणाभाववत्वान्तज्ञानस्यापि प्रतिबंधकत्वमिष्यत्वात्सासाद्दाह ॥ वस्तुतस्त्विति ॥ तथा च वह्नौ काञ्चनमयत्वानुमि
तिसामग्रीविरहादेव न तज्ज्ञानं न तु बाधादिति भावः ॥ नन्वेवं प्रत्यक्षमात्रस्याप्ययथार्थत्वप्रसंगः ॥ सर्वत्र पूर्वोपस्थि
तसकलभानापत्तेः न चादृष्टादिर्विनियामकं प्रकृतेपि तुल्यत्वात् फलमतिरिक्तसामग्र्यसिद्धेः लाघवेन प्रमाणत्वावच्छे
देनैव तद्धनयस्य सहकारिता संभवाच्च ॥ अथोपनीतभानसामग्री प्रत्यक्षादौ प्रत्यक्षादिप्रमाणसामग्रीसहायायोग्या
न तु स्वतंत्राप्रत्यक्षादिसामग्र्यभावेपि जननापत्तेः ॥ तथा चोपनीतभागेपि ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्त्यात्तेः ॥ तत्तद्वा
दुपनीतांशेपि प्रत्यक्षत्वमनुमितिसामग्रीतु व्याप्त्यादिकं ॥ न चोपनीतसाम्प्रतीतिकथं न सहायता तत्रोपनीतभान
सामग्री कथं वा साध्यीरनुमितिः विषमेप्यविनाशसामग्र्योरन्योन्यसहकारित्वस्यातिप्रसंगेनामकेनकत्वादिति
चेन्न देवं तर्हि दृष्टिरनुमानेकर्तव्यमपि न भासेत न च लाघवेनोपनीतांश न सामग्रीकथं वा साधीः प्रमाणमात्र
सहकारित्वेति तदुपनीतं भासतइति वाच्यं ॥ तत्स्य भ्यपि स्वतंत्रायाः अजनकतया प्रत्यक्षादिसामग्रीसहितायां
येव जनकत्वाप्युपगमप्रसंगात्तस्य प्रकृते व्याप्त्यादिरूपाया अभावान्न च व्याप्त्यादिसामग्रीसाहित्यमाधंवि

वक्षितं ॥ ननु तद्यादिसाद्दिसंगौरवादिति वाच्यमत्रापि तुल्यत्वात् ॥ यथा च तत्रैकहेत्वाभासत्वेन तथाग्रे वक्ष्यत इति ॥ अ
परितोषात् तदहृदयमिति ॥ तुल्यमिति तथा चोद्देश्यानुमितेरनाभासत्वात्तद्धाभासत्वप्रयोजकत्वेनापि नोपनीतभानप
क्षेपि बाधो न दोषः उद्देश्यानुमितिप्रतिबंधकतया तद्धाभासताप्रयोजकत्वं यावद्धेत्वाभासत्वाभ्युपगमादिति भावः
तत्र बाधकानामिति तथा च बाधकत्वेनाभासत्वमेव सामान्यतो दृष्टाभासत्वप्रयोजकत्वं स्यात् ॥ बाधस्य सादोष इति
भावः ॥ बाधस्येति । बाधकस्याभासत्वेस्यस्येत्यर्थः ॥ वह्निमाश्चिवमवेति ॥ वह्निरनुष्णद्रव्यसाधनुमानमिति भावः ॥ तद्धी
ति ॥ हेतौ साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यभानेपक्षेपि साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्याभानात् ॥ सामानाधिकरण्य
स्य च तदधिकरणतारूपत्वात् ॥ अन्यथा विरोधिविषयत्वाभावादिति भावः ॥ अनैकांतिकत्वमेवेति । वस्तुतः सा
ध्याभावव्याप्यबुद्धेरन्यथासिद्धत्वं न साधु व्याप्यबुद्धेरन्यथासिद्धत्वं विना अन्यथा सप्रतिपक्षस्यैव सत्त्व प्रसंगा
त् तथा च न देवतत्र दोषानकृतकरूपबाधः ॥ तेन रूपेण कंचिदपि प्रतिबंधकत्वाकल्पनादतमेव न मत्वा मंत्रादि
वदुभयोः प्रतिबंधकत्वमिति भावः ॥ हेत्वाभासांतरतापत्तेः ॥ पक्षनिष्ठसाध्याभावस्येति शेषः ॥ तस्य च लक्ष्यभूप
गतबाधानंतर्भूतत्वादिति भावः ॥ स्वरूपसत्त्वमेव प्रतिबंधकत्वादिति ॥ साध्याभावप्रमा बाध इति मतेनेदं बो
ध्यं ॥ अन्यत्रेति । प्रसक्षादावित्यर्थः अत एव तथा दूषकत्वकल्पने गौरवादिति भावः ॥ ज्ञानमात्रादिति । ज्ञान

।१२९।

मात्रस्यार्थनिश्चयत्वेऽप्राप्यत्वम् हेत्वैयर्थ्यं ॥ भ्रमत्वेनापि ज्ञायमानस्य ज्ञानस्य अर्थनिश्चयत्वप्रसंगश्चेत्यर्थः ॥ तथा
चेति । अत्र पक्षे साध्याभावनिश्चयो यदि व्यभिचारज्ञानत्वेनैव दोषो वाच्यः ॥ तदा तदुपजीव्यत्वेन पक्षे साध्याभाव
निश्चयस्य प्रमात्वनिश्चयोऽपेक्षणीयः यदि च बाधत्वेनैव स दोषो वाच्यः ॥ तदा तदूनाधिकबलत्वेन सोऽपेक्षणीय इत्यु
ज्ञायेयोपजीव्यत्वेनाधिकबलत्वेन वेति विकल्पार्थः ॥ अधिकबलेत्यत्राधिकं च तद्बलं चेति कर्मधारयो न तु बहुव्री
हिः ॥ तेनाधिकबलत्वस्य प्रमात्वनिश्चयधर्मत्वलाभरूपस्य वधेयमित्याहुः ॥ व्यभिचारो व्यभिचारनिश्चयः ॥ उपजीव्य
त्वादिति ॥ ननु पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वं साध्याभाववति साध्याभावप्रकारकत्वं तथा च तन्निश्चयोऽपि पक्षे सा
ध्याभावनिश्चय एव तथा पक्षनिष्ठसाध्याभाववत्त्वांशविषयत्वाभावेन तस्यानुमितिविरोधित्वात् अत्यसंभवा
दतः न पक्षविशेष्यकत्वात्तत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्वस्य हेतुदधिकबलत्वेऽत्र न । व्यभिचारविषयत्वमित्युपास्तं ॥ तथा सति
विरोध्यविषयत्वेन प्रतिबंधकत्वासंभवात् तस्मात्तस्यापि साध्याभावसहचरितहेतुविषयतया व्यभिचारज्ञानत्वे
नैव दोषत्वमुपेयं ॥ ननु साध्याभावप्रमात्वज्ञानत्वेन तथा प्रतिबंधकत्वाकल्पनात् ॥ तस्यैव व्यभिचारज्ञानतयोपजी
व्यस्याभावात् ॥ यदि च तन्निश्चयहेतुः न भासते तदा असिद्धिरेवेति चेन्न ॥ भ्रमपरामर्शानंतरं पक्षे साध्या
भावज्ञानस्य प्रमात्वसंशयांशेन वा तज्ज्ञाने तत्र तस्य हेतुविषयतया व्यभिचारविषयत्वात् ॥ न च तदा असि।

०।८।५।

ध्विसांकर्यमेवेतिवाच्यं॥परामर्शस्यहेतुविषयकस्यतदानीमपिसत्वेनतदसंभवात्॥किंचग्राह्यदोषत्वज्ञानस्यत
त्वेनैवप्रतिबंधकत्वकल्पनाद्व्यभिचारादिसांकर्यमिति तस्यदोषत्वं मणिमतेत्रवद्दुभयोरप्यन्यत्रक्लृप्तसामर्थ्येनविनिगम
काभावात्॥अपिचपरामर्शोत्तरकालीनस्यतज्ज्ञानस्ययदिनेबाधत्वेनप्रतिबंधकत्वंकल्प्यते।तदाअव्यवहितोत्तरक्षणो
विनश्यदवस्थेनपरामर्शेनानुमितिजननापत्तिः॥व्यभिचारज्ञानस्यपरामर्शविघटकस्यतस्मिन्सत्वेकिंचित्क
रत्वात्।नचपरामर्शोत्तरंव्यभिचारस्यावकाशोप्यव्यभिचरितसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविषयकपरामर्शस्यैवव्य
भिचारग्रहप्रतिबंधित्वात्।भावाभावज्ञानयोरन्योन्यप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावदर्शनाद्यत्रचपक्षतावच्छेदकसा
ध्यसामानाधिकरण्याभावग्रहस्यपांडरवह्निमानितिसादौपक्षेपवन्हितत्रविरुद्धग्रहस्यबाधांशाभावग्रहत्वेनानु
मितिप्रतिबंधकत्वंतत्रतज्ज्ञानस्यहेतुविषयत्वेपिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववत्संसामानाधिकरण्य
रूपव्यभिचारासंस्पर्शात्॥बाधस्यव्यभिचारासंकीर्णत्वंबोध्यं॥एतेनपक्षेसाध्याभावज्ञानप्रमात्वस्यज्ञानेन
प्रत्यक्षप्रामाण्यतोग्राह्यत्वात्।किंत्वनुमानेनतत्स्वपक्षनिष्ठसाध्यव्याप्यवत्वग्रहणात्सत्प्रतिपक्षितं॥साध्याभाव
वत्वघटितस्यतत्प्रमात्वस्यग्रहेकथंसमर्थस्यात्नचानुमानयाःपक्षभेदेकथंसत्प्रतिपक्षत्वमितिवाच्यं॥वि
षयविरोधस्यैवतत्रतंत्रत्वेनपक्षाभेदस्यातंत्रत्वादिनिरस्तं॥स्वरूपादिरूपस्यप्रमात्वग्रहस्यसंभवात्॥अत्रेदंचिंत्यं ॥१३०॥

भवतु बाधस्यासंकर्येऽपि तथापि तस्य मात्र ज्ञानेनानुमितिप्रतिबंधकं मानाभावाद् द्वितीयं धीस्यानस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति तथा
प्रतिबंधकत्वकल्पनात्। किंतु स्वरूपसत्साध्याभावज्ञानमेव तन्वेवं पीतत्वभ्रमानंतरं शंखत्वादिना अपीतत्वानुमिति
र्न स्यात् न चाप्रामाण्यशंकाकल्पनं तद्ज्ञाने प्रतिबंधकं तच्छंकाया अत्र नैतेजेवकल्पत्वात्॥ साध्यज्ञाने सिसाधयिषावत्
पीतत्वभ्रमस्यात्राप्रामाण्यशंकाकल्पं कितयैवान्यथा अपीतत्वानुमितेरनुत्पत्तिरिति वाच्यं॥ एवं पीतत्वज्ञाने अप्रा
माण्यसंदेहो न स्यात्॥ तस्यापि शंखे पीतत्वाभाववत्त्वसंशयरूपत्वेऽपि तत्र पीतत्वावगाहित्वेन तद्विरोधिनि पीतत्वज्ञाने नैव नि
वर्तनीयत्वात् संदेहे चाप्रामाण्यानुमितिरपि न स्यात्। तस्मादनन्यगत्या प्रमात्वग्रह एव प्रतिबंधक इति चेन्न अप्रामाण्य
ग्रहस्य संभवात् अप्रामाण्यज्ञानकवीदृशज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वमात्रफलबलकल्पनात्। तथा च तदसंवलितस्य साध्याभा
वग्रहस्य प्रतिबंधकत्वमते नानेन दोषावकाशः॥ न तादृशसाध्याभावग्रहोपक्षपातस्य मात्रग्रहस्य लाघवात् प्रति
बंधकत्वं न स्याभावादिघटितत्वादिति वाच्यं॥ तस्य गुरुत्वेनावश्यकत्वात् अन्यथा साध्याभावे सामग्र्य प्रमात्वज्ञाने यत्रा
प्रामाण्यशंकाकल्पं कितत्राप्यनुमितिप्रतिबंधापत्तिः॥ न च तदप्रमात्वज्ञानं प्रमात्वेन ज्ञातं प्रतिबंधकमिति वा
च्यं वक्तुं॥ अनवस्थाप्रसंगात्। एवं तत्तेन रंजतमिति ज्ञानेऽपि विरोधदर्शनेन रजतत्वग्रहः। तत्र तस्याप्रामाण्य
शंकासंदिग्धत्वेन वा प्रतिबंधकत्वमन्यथा रजतत्वग्रहापत्तेः॥ न तु विरोधिविशेषदर्शनस्याप्रामाण्यज्ञानकतया नदर्श

वलितस्य प्रतिबंधकत्वेन तथा सति बाधस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वानापत्तेः। तत्तीमल्लिंगपरामर्शरूपविशेषदर्शनरू
पोत्तेजसंवलिततया तस्याप्रतिबंधकत्वात्॥ यदि च नैवं तदाप्रामाण्यशंकास्कंदितपीतत्वसमानाधिकरणशंखत्वज्ञा
नस्य व्यभिचारज्ञानत्वेनापीतत्वानुमितौ च प्रतिबंधकत्वात्॥ व्यभिचारज्ञानस्यापि प्रमात्वेनैव ज्ञातस्य प्रतिबंधक
त्वं स्यात्॥ शंखत्वानुमितरूपत्वेनापीतत्वानुमाने चाप्रामाण्यशंकाऽस्कंदितस्य ज्ञातस्य रूपत्वाभावग्रहस्य स्व
रूपासिद्धिज्ञानत्वेन अप्रतिबंधकत्वात्तदा नस्य प्रमात्वेनैव ज्ञातस्य तत्प्रतिबंधकत्वं स्यादिति॥ किंच। यत्र भाग्ये
अयोग्ये वा लिंगे अनुमितिरूपव्याप्तिग्रहसामग्र्यनंतरं व्याप्यत्वासिद्धिनिश्चयस्तत्र निश्चयस्य बाधत्वेनैव प्र ते
तिबंधकत्वं वाच्यं। तथा च। तत्प्रामाण्यग्रहात्तस्य व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वेन स्यान्नस्याच्च हेत्वाभासतात द्
ज्ञानेऽसत्यप्यनुमित्युत्पत्तेः। तथा चासिद्ध्यादिरूपितत्वं तद्दोषप्रमात्वमेव तत्तद्धेत्वाभासस्यात्तत्परामर्शवि
षयाभावत्वेन सर्वासिद्धिसंग्रहोपि साधुसमर्थितः स्यात्॥ यदि च साध्याभावग्रहस्यानुमितिविरोधित्वं तदा
विरोधिसामग्रीत्वेन सत्प्रतिपक्षस्याप्यनुमितिविरोधित्वं न स्यात्॥ ननु प्रमात्वेनाग्रहीतमपि साध्याभावज्ञा १३१
नेनानुमितिप्रतिबंधकं तद्ग्रहं विनाधिकबलत्वाभावादिति चेन्न॥ अन्यथासिद्धसाध्याभावग्रहत्वेनैव तस्या
धिकबलत्वात्॥ न हि प्रमात्वग्रहाधीनमेवाधिकबलत्वमन्यत्र तथा दर्शनात्। किंतु स्वभावाधीनमतएवानु

मानापेक्षया प्रसक्तस्याधिकबलत्वेन तयोर्न सत्प्रतिपक्षत्वं ॥ वस्तुतस्तु । विरोधिविषयत्वे सत्यन्यूनबलत्वमेवा
नुमितिप्रतिबंधकत्वं तेन च न तद्धिकबलत्वमन्यथा सत्प्रतिपक्षत्वज्ञानमपि प्रमात्वेनागृहीतं न तत्प्रतिबंधकं स्यान्न
हि संभवति । विरोधिविषयत्वाविशेषेपि साक्षादेव विरोधिविषयेः साध्याभावज्ञानं तत्प्रतिबंधाय प्रमात्वज्ञानमपे
क्षते न पुनः परंपरया विरोधिविषयसाध्याभावव्याप्यवत्त्वज्ञानमिति न च तदपि गृहीतप्रामाण्यमेव प्रतिबंधक
मिति वाच्यं ॥ एकत्र विरुद्धोभयव्याप्यद्वयज्ञानस्य प्रमात्वग्रहस्यात्राप्रसक्तत्वात् ॥ अपसिद्धांतात् ॥ अत एव यदि साध्या
भावज्ञानमुक्तरूपं बाधनिश्चयः स्यात्तदा सत्प्रतिपक्षेष्वनेकस्मिन्नपि फलं न स्यात् ॥ विरोधिज्ञानस्य विद्यमान
तया अविरोधात्तथा च बाधेनाधिकबलत्वमन्यहेत्वाविसृपिगतमिश्रपात्तमुक्तरूपत्वेनैव बाधस्याधिकबलत्वा
न्न नु यदि साध्याभावज्ञानं स्वरूपसदेवानुमितिप्रतिबंधकं तदा तस्य हेत्वाभासं न स्यात् । ज्ञायमानप्रतिबंधकस्यैव
हेत्वाभासत्वेन ग्रंथकृदभिमतत्वादिति चेन्न । इष्टत्वात् पक्षनिष्ठसाध्याभावस्यैव हेत्वाभासत्वात्तस्य च ज्ञायमानप्र
तिबंधकत्वाद् एतदेव बाधितहिपक्षे विषयापहार इति सिद्धांतप्रवादोप्यन्यथापरामर्शानंतरमप्रामाण्यशंकाभूत्
साध्याभावग्रहेप्यनुमितिः स्यात् ॥ न च सति तत्प्रमात्वग्रहे तत्रानुमितिप्रतिबंध इति वाच्यं ॥ प्रमात्वग्रहस्या
नुमितिस्वतः प्राप्यपक्षज्ञानपरामर्शाधीनतया विलंबितत्वेनानुमितिसामग्री बलवत्तया चानुमितेरेवोत्पत्तेः

अत एव शास्त्रेण न्यायदर्शनादिस्य संगतं॥ उक्तयुक्त्या तत्रापि समानप्रकारकत्वस्य प्रतिबंधकत्वात्॥ न चैवमत्र साध्याभा
वप्रमेतित्वानात् प्रतिबंधो न स्यादिति वाच्यं॥ तत्र ज्ञानस्यापि साध्याभावविषयत्वेनैव रूपेणाप्रतिबंधकत्वनियमात्॥
अन्यथाविरोधिविरोधिविषयत्वाभावेनाप्रतिबंधकत्वादिति यत्नमेवापरितोषं हृदि निधायाह पक्षधर्मताबलेन प्रसि
द्धमित्यादि॥ अत्र बाधपदं साध्याभावपरं अतो नोक्तदोषावकाशः॥ अत एव व्यभिचाराभावादेव बाधस्य न तज्ज्ञानसं
कर्षेणाकांक्षादर्शनमितिभावः॥ अत एवेति॥ प्रसिद्धस्य पक्षान्यवृत्तिसाध्यस्य सिद्धौ समरूपानुमितिः स्यात्॥ न यावच्य
वांकुरं प्रतिफलमबीजस्येव भ्रमस्यानुमितिविशेषं प्रति सत्परामर्शस्य अकारणत्वादेव अतो न प्रसिद्धसाध्यानु
मितिः न तु बाधात्॥ अन्यथा समानप्रकारकत्वाभावस्याविरोधित्वात् वह्नित्वेन रूपेणाबाधानवगमात्॥ प्रसिद्धोपि वह्निः पक्षे
भासतेव॥ पक्षान्यवृत्तिसाध्यं पक्षे नास्तीति रूपबाधस्य भिन्नप्रकारकत्वात्॥ न च समानप्रकारकत्वेन धूमस्य प्रति
बंधकत्वमेव नेति वाच्यं॥ यद्वा निर्वह्निः पर्वते पर्वतेतरवृत्तिवह्निः तत्र नास्तीति ज्ञाने लिंगपरामर्शेनुमितिर्न स्यात्प
र्वतीयवह्नेर्व्याभावात् पक्षातिरिक्तवह्नेर्बाधितत्वात् न चैकापत्तिः दृश्यमानप्रत्यादिविरोधात्॥ तथा च तत्रा
नन्याप्यास्थानां बाधमतं धूमवह्नित्वेन रूपेणाबाधितमेव पक्षातिरिक्तवह्निभासितविशेषपर्यंतस्मात्सत्यस्थले
पि न ताद्दशबाधस्य प्रतिबंधकत्वं किंतु ताद्दशसाध्यविषयकानुमितिं प्रत्येव तत्वेनियमेन तज्जनकदोषस्यवाप्यर्थं

परामर्शस्य तत्राभावात्॥ ननु तदनुमितिरिष्टैवं॥ अन्यथापि परामर्शस्य दोषत्वाभावात्॥ अन्यथा दिक्कालादौ घटकार्यत्वे
नसकलत्वेन त्वानुमितिः लाघवान्मेयायेकल्पनेन विषयाव्यवस्थानं स्यात्॥ दोषाजन्यत्वात् प्रमात्वं स्यात्॥ गुणजन्यत्वात्॥
वह्निमति च पर्वते बाध्ये धूमव्याप्यमानमाज्ञायमानानुमितिश्चांतत्वं हि ह्रदोपि स्यात्॥ दोषजन्यत्वादेव अत एव नन्वयथार्थप
रामर्शस्य गुणत्वेन घटप्रागभावावच्छिन्नाण्वविशेषगंधवती इत्यत्र बाधानवतारदशायामनुमितिभ्रांतत्वानुपपत्तेः॥ तस्मा
दबाधितत्वप्रमागुणः तद्भ्रमश्च दोषः न चैवं प्रसिद्धवह्नेरबाधितत्वभ्रमाभावादेव पर्वते भानेन तु बाधादिति वाच्यं॥
बाधस्य तत्रोपन्नीमत्वात्॥ अन्यथा व्यभिचारादेरपि प्रतिबंधकत्वेन स्यात्॥ तस्मिन् सति परामर्शाभावादेवानुमितिप्र
तिबंधसंभवात्॥ न चाबाधितत्वज्ञानस्यानुमितिजनकत्वे मानाभावः॥ बाधज्ञानस्य प्रतिबंधकतया तदभावस्यैव हे
तुत्वात् प्रत्युताबाधितत्वज्ञानस्य साध्यव्यापकयावत्संबन्धे तयासिद्धसाधनतापत्तेरिति वाच्यं॥ संशयनिश्चयनिश्चयसा
धारणस्यैव तज्ज्ञानस्य योग्यताज्ञानवत्कारणत्वाभ्युपगमात्॥ गुणानुरोधेनैवं तज्ज्ञानकारणत्वसंकल्पनाच्च॥ अन्यथा
योग्यताज्ञानस्यायोग्यताज्ञानप्रतिबंधकतया तदभावस्यैव तत्कारणत्वापत्तौ योग्यताज्ञानकारणतायानुपपत्तेः॥ अभाव
कारणतापेक्षया भावकारणत्वस्य लघुत्वाच्च॥ न च प्रत्यक्षे नवस्याभियातज्ज्ञानस्याकारणत्वात्॥ बाधज्ञानाभावस्यै
वप्रतिबंधकाभावतया कारणत्वसंकल्पनात्तत्रापि तथेति वाच्यं॥ तत्र प्रत्यक्षबाधमात्रस्यैव प्रतिबंधकतया तदभाव

स्यप्रत्यक्षं प्रतिकारणत्वकल्पनेपि बाधज्ञानसामान्याभावस्यानुमितिं प्रतिहेतुत्वमत्रैव कल्पनीयं तथा च लाघ
वावतारादिनुभवकारणतावलयेवाबाधितत्वादिबोधनाय निगमनमिति सिद्धान्तोपि लघुत्वानभ्युपगममपि पक्ष
तावच्छेदकावच्छेदेन पक्षे साध्याभाववत्तिलिंगज्ञानस्य दोषत्वे तद्वत्ति च लिंगज्ञानस्य गुणत्वे तथा च प्रसिद्धानुमितिजन
कत्वप्रसत्वात् बाधादेव प्रतिबंधः ॥ समानविषयत्वेन च ज्ञानस्य विरोधः आवश्यकत्वात् ॥ न समानप्रकारकत्वेना
पि विरोधित्वे गौरवात् ॥ अन्यथा पक्षे पक्षीयः पक्षातिरिक्तवृत्तिवह्निर्नास्ति वह्निः पक्षवृत्तित्वं नास्तीत्यादिबाधानंत
रमनुमितिः स्यादेव वह्नित्वप्रकारकबाधस्य भिन्नप्रकारकत्वेनाविरोधात् न चैवं भ्रान्तानुमितेरनुत्पत्तिः पक्षान्तरवृ
त्तिरेव वह्निरित्यवधारणेऽनुपपत्तेः ॥ तदनवधारणे वह्नित्वेन ज्ञायमानस्य तत्रारोपात् ॥ वह्नित्वेन ज्ञातं च पर्वतत्वादि
कं संभवत्येव ज्ञानं च संशयाधिसाधारणं वह्निमत्त्वेन ज्ञातस्याभेदारोपाद्ध्रदपर्वतस्यापि वह्निमत्त्वेन संशयविशेष्य
त्वात् ॥ वस्तुतस्तु पर्वते तद्धर्मे वा तदन्यवृत्तिधर्मो नास्तीति भिन्नप्रकारकबाधानन्तरमपि वह्न्यनुमितेरनुमीय
मानत्वात् ॥ तत्तद्बाधत्वेनैव प्रतिबंधकत्वं तदननुगमस्याऽदोषत्वमिति तत्त्वं ॥ यत्तु दोषप्राबल्येन बाधमवधूय भ्र
मासत्वेः पीतशंखवत्स्यादावविनिर्णयात् ॥ बाधिता दोषबलाद्वह्निर्भासत इति तन्न ॥ न चासति बाधस्य प्रति
बंधकत्वे मानाभावात् ॥ तस्मिन्सत्यनुमितेः तादृशाद्बाधाभावादेव सत्यस्थले प्रसिद्ध्यभावोपपत्तेः ॥ अतएव

वर्तीतः अंश इत्यत्रापि लिंगत्वानुमितित्वबाधस्य प्रतिबंधकतया पक्षबाधकस्यैव प्रतिबंधकत्वं लभ्यते ॥ असाधकतायां
च हेतुः परागोपायण्यस्य लिंगत्वप्रसिध्याऽस्य तत्रैवं मध्येत अपि यावद्रूपमत्र दोषत्वं तावदंतर्भावो हेतावस्यैव समय
त्वमिति विभावनीयं ॥ कश्चित्तु रमाह साध्याभाववन्मात्रसहचार इति ॥ साध्याभाववन्मात्रसहचारो हेतुः साध्याभाव
योरिति शेषः क्वचित् साध्याभावसहचारमात्र इति पाठः स च सुगम एव मर्वचेति । एवं च रूपप्रागभावावच्छिन्नो रू
पवान् घटत्वादित्यादौ पक्षशरीरे हेतरूपासत्त्वाभावाभावान्न व्यभिचार इति प्रागभावे रूपसामग्रीविरहसत्वेनैवप्र
ति बंधकं अतो बाध एवं तत्र दूषणमिति भावः ॥ ननु रूपप्रागभावविशिष्टो घटादिरत्र पक्षः तत्र च रूपासत्त्वाभावा
न्न तु प्रागभावः विशिष्टौ वा क्वाग्रोरूपादेः सर्वैषैवावृत्तेः तथा च तत्र व्यभिचार एवेति चेन्न प्रागभावपदस्य ध्वंसमय
परत्वात् । अत एवानुपदमेव तथा विभावयिष्यति तथा च तत्समये रूपप्रागभावमेवानान्यभिचारः ॥ अत एव रू
पप्रागभावविशेषणे घटत्वादेरभावात् विशिष्टस्य रूपासिद्धिरेव तस्य चोपलक्षणत्वे सिद्धसाधनमेवेति निरस्तं ॥ न तु सम
पस्य विशेषणत्वात् ॥ ननु च घटत्वादेः सत्वात् ॥ यद्यपि सत्वे मम रूपरूपविनाशापत्ति केषांचिन्नरसत्वापि विशिष्टेऽपि न बाधः
किंतु सिद्धसाधनमेव तथा चेत् कस्यापि तस्य विशिष्टवृत्तिर्नेति न बाधः ॥ तद्घटत्वेन घटे तदुत्पत्तिरूपसाधने तथा
व्यपदेशः इति भावः ॥ नन्वसाध्यत्वे नाभाववद्वृत्तिमित्वं न व्यभिचारः इत्यत्र नगुणानुमानापत्तेः ॥ न च साध्यता

देकावच्छिन्नत्वसत्ताभाववत्त्वमितित्वं तदितिवाच्यं॥ तेनवृक्षत्वादिनासंयोगविशेषानुमापत्तेः॥ नचप्रतियोग्यसमाना
धिकरणमपिविशेषणं तर्हि तादृशाभाववत्त्वमित्येव व्यभिचारोस्तु॥ किमसत्ताभाववपदेन ग्रहणेन रूपप्रागभावस्य
प्रतियोग्यधिकरणाधिकरणकत्वया॰ तावतापि पक्षे व्यभिचारशंकावारणादिति चेन्न॥ असत्ताभावपदस्यैव तत्ता
समर्पितं॥ नचप्रागभावसमयविशिष्टघटत्वविकल्पादिरूपानुपपत्तेः प्रतियोग्यसमानाधिकरणसाध्याभावसत्वाद्व्यभिचा
रप्रसंगश्च तेना इतिवाच्यं॥ एवं हि प्रथमक्षणविशिष्टघटस्यैव गुणानुपपत्तेः॥ तादृशसाध्याभावसत्वाद्व्यभिचारप्रयोजकः॥ अतिप्रसंगात्॥ न
विगुणानुमानभंगप्रसंगात्॥ तस्माद्विशेषणावच्छेदेन तादृशसाध्याभावानव्यभिचारौ नस्यानुमितिर्निर्बाधात्॥ नच पक्षधर्मतायाः पक्षतावच्छेदक
नुरूपप्रागभावसमयावच्छेदेन रूपसाधकाभावादेव नरूपानुमितिर्निर्बाधात्॥ नच पक्षधर्मताहि लिंगस्य पक्षे वृत्तिरेव साच
विशेषणावच्छेदेन पक्षे साध्यसाधकत्वात्॥ न हुलमवतत्साधकमितिवाम्यं पक्षधर्मताहि लिंगस्य पक्षे वृत्तिरेव साच
साध्यसामान्यव्याप्तिमतस्तस्य पक्षीयसाध्यविशेषणं विनानुपपन्ने सतो व्याप्यास हृपरिदृश्यमाना पक्षसंबंधेध्यसा
जसाधयति॥ नतु पक्षतावच्छेदकत्वेन पटुत्वादीमते॥ तदवच्छेदेन साध्यसंबंधं बीजाभावात्॥ तंविना तस्यानुपपत्तेस्
भावात्॥ तदवच्छेदेन पक्षे साध्यसंबंधं विनापहृतन्घटत्वादिहेतोः व्याप्तिपक्षधर्मतायाः उपपन्नत्वात् स्वभावादे
वर्तते विसाधयतीति यजनिर्देशमात्रत्वात्॥ तथाच पक्षधर्मताबलेन साध्यस्य पक्षतावच्छेदकधर्मसामानाधिक

१३४

रण्यमर्थविशेषसंपन्नं सिध्यति॥ तच्चानयोः पक्षे अधिकरणे अनेकावच्छेदानापत्तौ निविष्टमेव॥ अत एव पक्षताघटकानुप
पत्तिनिरासमात्रमक्षमेव साध्यवत्पक्षधर्मताबलात् सिध्यति न त्वन्यादृशमपीसा चायं चरमकल्पे॥ अत एव च पक्षमह
जगद्बुद्धिस्थैरुत्पत्तेरुत्पत्तिकालीनीयघटोपक्लपवात्र घटत्वादिस्य ग्रहे तु बोधादेव दुष्टं तेन तदुत्पत्तिकालीनस्यैव कदाचि
द्रूपवत्त्वेन बाधाभावात् पक्षविशेषणात्तु तत्सामानाधिकरण्यं सिध्यतीति॥ अत एव पक्षधर्मताबलात् पक्षतावच्छेदक
सामानाधिकरण्येन साध्यसिध्यतीत्यत्राधिकरणे देशकालभावपि विवक्षितौ तेन यत्साध्यं पक्षतावच्छेदकं तद्देशे तत्सा
ध्यं सिध्यति॥ अन्यथा तत्कालीनवन्ह्यनुमितिप्रवृत्तिर्न स्यादित्यपास्तं॥ तत्कालीनसाध्यं विना पक्षधर्मतायाः उपपन्नत्वे
न तादृशस्वभावाकल्पनात्॥ स्वकीयविवक्षामात्रस्यातिप्रसंजकत्वात्॥ तत्कालीनवन्हिलिंगैककालिकस्यापि ग
हादनुपपत्तेः॥ न च पभाऽऽरूढतासम्बन्धेन क्वचित्स्वद्वयं क्वचिद्विशिष्टवैशिष्ट्यं वेद्यं न च यद्बाधे द्वैविध्यं तथानुमितसावश्य
तु अनुमितावपि द्वैविध्यमिति वाच्यं॥ ससाध्यकायाः पक्षताशरीरनिष्पादकत्वेनान्यथासिद्धत्वान्न्यायापि चाप्यकाबानु
मितावपि हेतुत्वस्यात्॥ न चानुमितिविशेषत एतत्प्रमाणाभावात्॥ उपष्टम्भतायाअहेतुत्वापाताच्चेति चेदत्राहुः
प्रमाणं स्वाप्यस्वभावो यद्बाधकं विना विशिष्टवैशिष्ट्यविषयमेव ज्ञानं जनयतीति॥ आहार्यप्रसाद्धिशाहृस्थिहृतमाद
क्षीनात्॥ तथा च ज्ञानसामान्यज्ञानसामग्रीबलादेव तदवच्छेदेनानुमितिः॥ साध्यस्य साधुदिमतं तत्र च न बाधो सा

घयिति ॥ वयं तु ब्रूमः ॥ तथा सति पर्वते कोऽपि न मयत्वासिद्धिरपि हेत्वाभासो न स्यात् ॥ तत्सामानाधिकरण्यं विना विपक्षधर्मि
त्वमाद्युपपन्नत्वेन तत्साधकाभावादेव तदसिद्धिसंभवात् । यदि च फलेन तद्विषयपरामर्शस्य बाधकं विसापक्षतावच्छेद
कविशिष्टपक्षतज्ज्ञानेऽजनकत्वस्वाभाव्यमप्यनन्यगत्या कल्प्यं ॥ तदा तद्वच्छेदेनापि साध्यसाधनजनकत्वं कल्प्यं ॥ फल
बलादेव । अत एव वह्न्यभावव्यच्छिन्न पर्वतो वह्निमानित्यत्र वह्न्यभावव्यच्छिन्नत्ववह्निमानित्यनुमितिरनुभवसिद्धा अत एव अतद्वच्छे
देनन्यापकसंशयः ॥ न वा तद्वच्छेदेन प्रवृत्तिरिति । अवच्छेदकत्व इति । एतच्च यथाश्रुतमभिप्रेत्योक्तं । प्रागभावपदस्य
समयपरत्वे अन्यसिद्धिस्संभवादिति ध्येयं ॥ तर्हीति सिद्धसाधनं तद्दृश्यसिद्धाभावत्वात् । दृष्ट्यं चात्र प्रागभावसमयावच्छेद
नघटत्पर्वतत्वं तु हि विशिष्टं तदा प्रागभावप्रतियोगिनोरेककालेऽपि स्यादित्यर्थः ॥ प्रागभावश्च प्रध्वंसश्च प्रागभा
वप्रध्वंसौ तत्प्रतियोगिनो प्रागभावप्रध्वंसप्रतियोगिनोर्तयोरित्यर्थः ॥ अन्यथेति एकवृत्तितामात्रेण परस्परावच्छेद
नाति हर्काभ्युपगमे संयोगादितदसत्ताभावमादाय व्याप्यवृत्तित्वाभावोपेतस्यार्थः । ननु साध्याभावनिश्चयेन संशयादि ॥१३५
घटितपक्षताविरहात्पक्षासिद्धिरेव दोषः स्यात् ॥ नत्वबाधः स्यैतत्राह । असिद्धेरपीति ॥ असिद्धः तथा चापजीव्यत्वा
द्बाधमेव तत्त्वदोषानन्तसिद्धिरितिभावः ॥ इदं च प्राचीनमतेन वस्तुतो बाधेऽपि न पक्षताविरह इति ध्येयं । सिद्धसाधीति
एतदपि संप्रदायमतेनैव नव्यमते तत्र साक्षात्प्रतिबंधकत्वेऽपि रागमननस्य न प्रतिबंधकत्वमिति नहेत्वाभासत्वं ॥

ननु तथापि साध्यं हेत्वाभासोऽस्तु तस्य ज्ञायमानस्य प्रतिबंधकत्वादिति चेन्न ॥ यन्निश्चयोयानुमितिप्रतिबंधाय
नान्यदपेक्षते तस्यैव हेत्वाभासत्वं साध्ये च न तथा तन्निश्चयेपि न तथा तदर्थे सिसाधयिषाविरहापक्षत्वात् । अन्यथा
श्रवणानन्तरं मननाभावप्रसंगादिति भावः ॥ ननु चेति ॥ तथा च ह्रदप्रागभावादिरूपो बाधो न दोष इति भावः । इदंतन्
निश्चयादिति विशेषदर्शनेनेति शेषः ॥ प्रत्यक्षे प्रमेति ॥ अप्रामाण्यशंकाशून्ये प्रत्यक्षे प्रमेत्यर्थः ॥ अनुमितेर्वेति
ति ॥ प्रमाणान्तरपर्यवसानं वाभिप्रायेण अप्रामाण्यशंकाशून्यमभावज्ञानत्वमात्रमवच्छेदकमसाधारणं तु प्रमा
त्वमित्यत्र तत्रमित्यर्थः ॥ बाधश्चेत्यत्र यद्यपि साध्याभाववत्त्वाभाववत्साध्यसंबंधाभाववत्साध्यवद्भिन्नत्वादिरूपत्वमानकस्त
था प्रतिरोधादिति तत्वे सति साक्षादनुमितिप्रतिबंधकज्ञानविषयमतमवच्छेदकत्वेन स्वरूपसतानुगतत्वात् । सव्य
भिचारवदव्यवहितबोध्यं ॥ आगमेनेति ॥ अर्थे नास्य धर्मस्थित्वे सत्वं सचेलो जले मातिशय्यादिनेत्यर्थः । राज्ञेति
स्वाराज्यकामो राजा राजसूयेन ब्राह्मणो वाजपेयेनेति श्रुत्या क्षत्रियकर्तव्यताबोधिकया ब्राह्मणकर्तव्यतानि
षेधादित्यर्थः ॥ बाधग्रन्थः समाप्तः ॥ हेत्वाभासग्रन्थः समाप्तः ॥ ॐ उपोद्घातसंगतिमाह हेत्वाभासानामिति
तथा चासाधकताज्ञानसद्भावरूपापरिस्वेपि हेत्वाभासत्वनिर्वचनमवनिरर्थकमापद्यत इति भावः ॥ द्वितीये चेति ॥ किमिति
तथा चासाधकतासाधनत्वेन न सद्भावत्वमिति भावः ॥ परतिपरणायामनुमितिमुद्दिश्य प्रयोगः कृतः न त्वतिबंधकर

सर्थः॥ तत्राद्यमिति॥ तथा च तदर्थमिदमनैकान्तिकमित्येवोद्भाव्यतइत्यर्थः॥ द्वितीयं त्विति॥ इदमसाधकमनैकान्तिक

दी०शि० त्वादिस्यादिक्रमेण लिंगत्वेनाभिधानादित्यर्थः॥ ननु साधकतासाधनमुद्दिश्यमित्यत्रैवाक्षिपति यस्तत्वाह प्रतिबंधक

त्वादिति॥ स्वकत्वसंभवः॥ अपकर्षस्य कत्वस्य चकसंभवदस्यर्थः॥ तथा च कथकसंप्रदायानुरोधात्॥ अयं तत्रापि

स्थापनार्थतद्दृश्यमिति भावः॥ पक्षधर्मेति॥ यद्यपि असाधकतानुमाने विविरुद्धत्वादिस्यादिकमेवेति प्रथमं न

तु पक्षधर्मतापि भूमत्वादित्यत्रैवानाकांक्षितत्वात्॥ तथापि विरुद्धमित्यमिति प्रथमोद्भावनमभिप्रेत्येदमुक्तम्॥ वि

रुद्धं चेदमित्येकपनमेकदेशः पक्षधर्मता प्रदर्शनामुमप्यमेवस्पष्टः॥ अबाधितत्वादिबाधनायकिमिति निगम

नेन क्रियतइति तच्चिंत्यं॥ केचित्तु दाहरणं विना चत्वारोवयवाः कतव्यामेव पक्षधर्मतायामेवस्वकरत्ववत्त्वाख्या

तिरित्याहुः॥ अधिकेति॥ अनाकांक्षाभिधानापत्तिरित्यर्थः॥ समयेति॥ येतेन सामेकप्रदर्शनेनयत्रनसमयस्तत्रा

साधकतासाधनेन क्रियतइति सूचितं आवश्यकत्वादिति॥ अन्यथा वादिप्रतिवादिनोस्तादृशसमयकरणमेवा

संभवि असाधकत्वाख्यानतद्दूषणेनत्साधनेनासंभवादिति भावः॥ यस्त्विति॥ व्याप्तिमात्रानंगीकर्ता चार्वाकु

कादिरित्यर्थः॥ बाधस्येति॥ स्वपक्षस्येत्यर्थः बाध्यतेनेनेति व्युत्पत्तेः॥ दूषणत्वमिति असाधकत्वस्याख्यातत्वमित्य

र्थः॥ कर्तव्यमेवेति॥ एवकारो भिन्नक्रमः॥ तथा च तत्प्रतिदूषणत्वं [illegible]साध्यैव पंचावयवप्रयोगः कर्तव्यः॥ विवा १३६

विचारपदसाध्यसाधनायेतिशेषः॥तथा चासाधकतानुमानेतत्रापि नोद्धरणं विधेयमिति भावः॥अन्यतोपि
परस्य कदाचित्सपरामर्शसंभवेन स्वकर्तव्येतत्प्रायः भापंचावयवप्रयोगः क्व वा यते॥ तथासाधकतानुमानेपिपुरु
षपारंपर्यापारस्य कर्तृमुचितत्वादित्याह॥यद्वेति॥कथकेति॥तथाचापसिद्धांतभियापंचावयवप्रयोगः तत्र न कार्य
इत्यर्थः॥तेन विरुद्धादिना तत्वेन विरुद्धत्वादिनेत्यर्थः॥नन्वेतत्कालेइति॥दूषणज्ञानकाल इत्यर्थः॥तथा च तत्कालीनसा
अविशिष्टपक्षज्ञानजनकत्वमसाधकत्वमिति विशेषणत्वस्यापसिद्धांततया तत्कालीनत्वस्योपलक्षणत्वं च पक्ष
मालेख्य दूषमतिसंधेताविति॥असाधारणो चेति॥असाधारणस्य सहयोगाभावकत्वापक्षेपि साध्यात्मनस्यापि
प्रमाणात्॥ अव्याप्तिरेवेति भावः॥साधारणव्याप्तिरित्यपि बोध्यं॥अप्रसिद्धि साधक असिद्धादावव्याप्तिरि
त्याह॥साध्याप्रसिद्धाविति॥इदमुपलक्षणं॥अवृत्तिसाध्यकेपि तदप्रसिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यं॥ घटोभिधेयो लोष्ठ
त्वादित्यादौ स्वरूपासिद्धे प्रकृतसाध्यनैकांतिकत्वप्रसिद्ध्या असाधकत्वेन साध्यादित्याह॥केवलेति॥इदमुपलक्ष
णं पक्षसाध्यनिरूपितसत्प्रतिपक्षत्वादिकं न ज्ञातेन तत्साध्याप्रसिद्धिसाधकत्वासिद्धादावव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यं॥
अंशतइति॥अनैकांतिकाद्युक्तमतेसाध्यनैकांतिकत्वस्य साध्यांशाभावासिद्धस्यैव साधनादित्यर्थः॥अपतत्रासि
द्धेतत्राह॥साध्येति॥असिद्धेर्नसाध्यादिविशेषणत्वस्यर्थः॥यद्वा॥ननु नानुगतानैकांतिकाद्युक्तमते साधनीयं कि

०२४ ६०

किं तु यत्रानैकांतिकत्वं तत्र तदेवासाधकत्वं यत्र चासिद्धत्वं तत्र तदेवासाधकत्वमिति साधने नैकांतिकत्वादिप्रसिद्ध्याक्रो
शेन दोषवत्त्वं स्यात् तत्राह अंशांतरेति ॥ असाधकत्वनिर्वचने हेतुविशेषः ॥ एवं सति सिद्धसाधनं साध्याविशेषितत्वमित्यर्थः ।
पद्धिति । अत्रैतत्कालत्वपदेन व्यभिचारादिधीकालो विवक्षितः ॥ अत्रैतद्धेतुर्यद्यपि विशेषणं तेन संभवति तु सत्त्वे ते
पक्षादेहेतुरूपं तर्हि यतादृशप्रमाकरणाद्यनाप्तिः ॥ अत एवाग्रे प्रतियोगिप्रसिद्धिं च वक्ष्यति न चेति । यद्यप्येत
त्वस्याभाववैशिष्ट्यावगाहित्वेनाप्रसिद्धिस्तथापि ज्ञानत्वहृदृग्निमानितिसाध्यपक्षविषयतादृशप्रमयाप्रसिद्धिरेव
ति अधिकरणवृत्तिति यतश्च तत्त्वाव्याप्यहेत्वंतरपदालहुत्वे तादृशसाध्यप्रमाकरणत्वं तदा बाध्यबाधेत
दपि न संभवतीतिध्येयं ॥ नन्वेतन्नैव हेत्वपतिते नन्नेति ॥ रुच्यवच्छेदेनेति ॥ विरुद्धाभयव्याप्तिपक्षधर्मताविषयत
मेत्यर्थः ॥ तन्नमस्येति पक्षत्वविरुद्धाभयव्याप्यपक्षधर्ममोऽभावात् । तज्ज्ञानस्य प्रमात्वनियमादित्यर्थः । हेत्वाभा
सलक्षणापर्याप्तस्य ॥ तथोक्तं । धर्ममात्रस्येति धूमादावपि व्याप्तिवारणाय माहायानयोरन्यतरांगवैकल्यमिति ॥१३६
प्रमायाः सत्त्वात् ॥ अनुमानमात्रोच्छेदापत्तिरित्यर्थः ॥ नन्वन्यतरांगवैकल्यज्ञानसत्त्वे पक्षधर्मत्वादिसंज्ञया
धापकत्वेन दूषणं स्यादेव धूमादौ तज्ज्ञानेन तत्संज्ञाया धायकत्वविशेषदर्शिनो न तद्दर्शनदशायां तदपि तत्स्थानार
त्वमिति प्रतिबंधस्यैव सत्त्वात् ॥ इत्यपतितोपादानात् अन्यतरत्वेऽथवेति । यद्यपि हेत्वाभासत्वनियतसाधकत्वंसा

नेत्यास्ति तथापि तादृशज्ञानविषयत्वमसाधकत्वमिति मंतव्यं ॥ यत्तदिति ॥ यत्तद्धेतुविषयकानैकांतिकज्ञानत्वादि
त्यर्थः ॥ अतएव तत्स्वरूपे यद्यपि हेतुविशेषणे तेन परकीयज्ञानेन व्यभिचारः ॥ केचित्तु तत्र साध्यसत्त्वान्न व्यभिचारः ।
तस्यापि प्रतिबंधकत्वात् ॥ न च तथा सति तत्सत्त्वे अनुमितिर्न स्यादिति वाच्यं ॥ अत्र पुरुषपरकीयत्वादृशज्ञानस्याभा
वादित्याहुः ॥ अत्र च मते प्रकृते हेतोः प्रकृतसाध्यव्याप्यत्वस्याप्रसिद्धत्वाभावत्वाद्दृष्टांतसमप्रयोगाभावादित्युदाहरणमपि
कार्यमेव अतएव तत्साधनदृष्टांतमाह ॥ तदन्यतरत्वेनवदिति ॥ न च यत्रानैकांतिकज्ञानं अन्यत्वज्ञाने तत्र दृष्टांतासि
द्धिः सामान्यव्याप्तिप्रामाण्येन तत्संभवादिति भावः ॥ साध्ये चेतत्सपक्षैकदेशपरिशेषात्पक्षीयसाध्यवत्तापक्षान्तरेषु पक्षांतरे तदनु
नुमितिप्रतिबंधकत्वात्स्वरूपधर्मं ॥ साध्यप्रत्ययेति ॥ साध्यविशिष्टपक्षविषयप्रत्ययस्येत्यर्थः ॥ यत्केनेति गोत्वादि साध्य
कइत्यर्थः ॥ अन्यतरत्वेनाभावव्याप्याभावत्वान्यतरत्वं लिंगं लिंगतावच्छेदकं ॥ न तु भावाभावान्यतरत्वं लिंगमित्यर्थः ॥ प्र
तियोगप्रसिद्धिरिति शेषः ॥ तद्व्याप्तिमिति ॥ तद्धर्मावच्छिन्नव्याप्तिमित्यर्थः ॥ साध्यव्याप्यत्वमेवेति ॥ साध्यव्याप्यत्व
मेवानुमितिविषयत्वं तत्र ॥ तथा च भावाभावोभयथापि प्रमेयमित्यनुमितौ प्रमेयत्वव्याप्यमेव विषयः स्यात्
तस्य च बाधो नास्त्येवेत्यर्थः ॥ वह्निव्याप्येति ॥ इदं वाच्यत्वेन समं प्रिये वह्नित्ववत्त्वात् आसाप्याभेदाभासमानवह्नित्वव्यापक
त्वेन भासते न तु कूटव्यापकवह्नित्वं सामग्रीविरहादिति स्वधर्मं ॥ नियमत इति ॥ पक्षधर्मताविषयमनिश्चयविषय

ष्यादित्यर्थः ॥ तथा च येन रूपेण तादृशज्ञानविशेष्यविषयत्वं तेन रूपेणानुमितिविषयत्वं साध्यं ॥ अत एव संदिग्धविषयीभू-
तेऽभाववत्त्वादौ न व्यभिचारः ॥ नियमत इति । तादृशज्ञानविषयोदासीनवृक्षादिव्यभिचारवारणाय । ननु तत्पक्ष-
धर्मताज्ञाने नियमेन भासमानत्वं वृक्षादेरपि सर्वत्र तथात्वे पर्वतत्ववदित्यसंगतमिति चेन्न ॥ न । यद्विषयत्वेन पक्ष-
धर्मताज्ञानस्यानुमितिजनकत्वं स्वरूपविवक्षितत्वात् । व्याप्तीति । अत्रापि यद्विषयत्वेन व्याप्तिज्ञानस्य कारण-
त्वं तत्त्वादिति विवक्षितमिति न वृक्षादौ व्यभिचारः ॥ एवमग्रेऽपि ॥ तत्पूर्वतरमाह किंचेति ॥ अत्र च मते पूर्वज्ञानो-
पनीतं वृक्षादिकमप्यनुमितौ भासत एवेत्यतः तत्र क्लृप्यत्वात् ॥ इतरकल्पे तु कारणीभूतज्ञानविषयत्वेन तत्र न तद्वि-
षयत्वमिति मंतव्यं ॥ उक्तविपर्यये ॥ ननु चरमकारणस्यापि प्रतिबंधकसंभवान्न फलजनकत्वमित्यत
आह ॥ प्रत्यक्षादीति ॥ तथा चानुमितेः तत्र मते व्याप्त्यानुव्यवसायादिरूपविषयांतरसंचार इत्यर्थः । सिद्धीति प-
क्षताविरहादिति भावः ॥ यत्त्वनुमितौ लिंगाभाने धूमाद्वह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायो न स्यात् ॥ उपनायका-
भावादिति तन्न ॥ ज्ञानांतरोपनीतस्यापि धूमजन्यत्वस्य तद्विषयत्वसंभवात् ॥ अन्यथा लिंगभानेऽपि पुरामज्ञो
न धूमजन्यत्वानुपस्थापनात् ॥ तादृशानुव्यवसायासिद्धिप्रसंगात् ॥ न चैवं चक्षुषा रूपं पश्यामीति पदनार्थ-
मवगच्छामीति अनुव्यवसायबलात् । चक्षुः पदयोः चाक्षुषादिज्ञानविषयत्वापत्तिरिति इन्द्रमिति । लक्षण- १३८

वाक्येन सर्वांशे समीचीनसाध्यप्रत्ययाजनकत्वमुक्तं तच्चाप्युक्तमेवेत्यर्थः ॥ अस्तु किंत्वेवं चपक्षुपाकल्पे तावदितिअ
त्रेदं चिंत्यं दैवात्तत्र धूमसत्वेपि सः नानुमितिविषयः ॥ तस्य वह्निव्याप्यत्वेन परामर्शात्तदुपनीतत्वेन लिंगभानाभ्युप
गमात् ॥ अन्यथा तस्य संसर्गहेतुत्वेनासंसर्गाग्रहत्वात् ॥ तथा च बाधस्य धूमत्वेन परामर्शाविषयत्वात् ॥ तदुपनीतस्यैव धूम
त्वेनानुमितिविषयत्वे अन्यथा परामर्शोपितत्र नोत्पन्नस्यादिति तदंशे कथमनुमितिः सत्वान्वमिति ॥ अत्र केचित् लिंगस्या
नुमितौ भानेमानाभावः ॥ न चोक्तानुमानेन तथा अप्रमाजनकत्वात् । नापि कारणीभूतज्ञाने भानं तथा अप्रमाजनकत्वा
देवनन्वेक विशेषणवत्तया ज्ञातविशेष्येऽपरान्तरधीसामग्रीतः न्यर्वविशिष्टवैशिष्ट्यप्रतीतिरिति कमितिचेन्न पक्षवि
षयकसाध्यानुमितित्वेन कार्यता व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन कारणता तथा च लिंगभानं प्रति स्वल्पाया सामग्र्या
तु ॥ नन्वतत्तद्विषयकानुमितिः यथा प्रसक्ता उपस्थितविशेषणवत्तया पिशाष्ट्रबोधे न विषयः ॥ तथा प्रकृतेपि उक्ते
बाधकान्तु न च लिंगविषयत्वमपि कथं तावच्छेदके मम अप्रविष्टे प्रमाणाभावादिति तन्न । तर्हि श्विरानुमानकर्तृकेत्वम
पि न विषयः स्यादिसकत्तं ॥ यमं तु पक्षपदं पक्षतावच्छेदकविशिष्टपरमवश्यं वाच्यं ॥ अन्यथापर्वतत्वादेरभानप्रसंगात् ।
लिंगं च पक्षतावच्छेदकमेवेति कथं न लक्षणे । नहि लिंगान्यतमगर्भे पक्षतावच्छेदके गौरवात् ॥ क्वचित् लिंगस्यापि तथा
त्वाभ्युपगमात् ॥ यद्वृत्तत्वा परामर्शोपक्षो विषयः तदेव पक्षतावच्छेदकं । अत एव कांचनमयत्व सामानाधिकरण्य

व्येनापि कस्यचिद्धूमस्यानुमितिः पर्वतत्वसामानाधिकरण्येनाप्यनुमितिर्न वा सिद्धसाधनत्वशंकेभ्रमः ॥ स्वसमानदेशाप्य
मिति ॥ विरुद्धत्वाद्यन्यतमहेत्वाभासतोपाधिविशिष्टस्वसमानदेशाप्यमित्यर्थः ॥ अतो न विरुद्धत्वादिभ्रममादाय सप्र
आं॰रचि तावतिव्याप्तिः सत्प्रतिपक्षस्थले च येन संबंधेन यथा तस्मात्तथा त्वं हेत्वाभासलक्षणप्रारंभेना वक्ष्यते दृश्याद्य
नोपलक्षणं किं तु विशेषणं तेन न सत्प्रतिपक्षोत्तीर्णसंभवेतो नातिव्याप्तिः ॥ न याताः सत्प्रतिपक्षत्वाभावेन तादृशप्रमा
विरहान्न चयदा न तादृशप्रमा किंतु विरुद्धोभयव्याप्तिपक्षधर्मतापरामर्शमात्रं तत्र तादृशप्रमाविरहेणाव्याप्तिरिति
वाच्यं ॥ प्रतिपक्षरूपदोषकस्य हेत्वन्तःसंबंधेन हेतुनिष्ठत्वेन प्रमासंभवात् ॥ अंततः ईश्वरप्रमायाः आश्रयत्वं कं स्वकत्वा
त् येन तेन तद्दशाविशेषणात्पक्षे अज्ञायमानदशायां सव्यभिचारादव्याप्तिः न च तस्य नासाधकत्वमिति वाच्यं ॥ तस्य
हेत्वाभाससमनियमादिति निरस्तं ॥ अत एव घटादिविरुद्धे कं दर्शनीत्वज्ञाविशेष अस्मदाद्यज्ञायमानेनाव्याप्तिः
न चैवं लिंगत्वभ्रमदशायां सव्यभिचारादाव्याप्तिः न च तस्य नासाधकत्वमिति विरुद्धे अव्याप्तिः ॥ तदासाध्यप्रत्य १३९
यजनकत्वादिति वाच्यं ॥ किंचित्कालीनतज्जनकत्वाभावस्यैव विवक्षितत्वात् तथा सति यथा न हेतोरसमर्थविशेषणत्वं
तथाग्रे वक्ष्यते ॥ विरुद्धत्वादिज्ञानदशायामेव । तदिमिति ननु चात्र विरुद्धादौ लिंगत्वभ्रमात् पक्षगोचरसाध्यप्रत्य
यजनकत्वाद्व्यभिचार इति चेत्स्वकेचित् । न हि सर्वकालीनतज्जनकत्वाभावः साध्यः किंतु तज्जनकत्वाभावमात्रं सा

ध्येतच्चतत्रकिंचित्कालीनकिंचिज्ज्ञानकत्वविरहेयच्चनिश्चयस्यसत्त्वं।एवंचमध्यपिवस्तुमात्रेयेवयथाभूतसाध्यसत्वात्
विरुद्धत्वादिहेतोःस्वरूपविवेचनेअर्थविशेषणाहेदोषप्रसंगस्तथापिहि साभाससत्वनियतःपक्षगोचरसाध्यप्रत्ययज
नकत्वाभावःसाध्याव्याप्तिमतःसचनवस्तुमात्रेइतिनवैयर्थ्यमित्याहुः॥तन्न।हेत्वाभाससत्वस्यसाध्यप्रविष्ठत्वेअ
धिकस्यअर्थत्वात् तज्ज्ञानेसाधकत्वस्यानिरूपितत्वात्॥तत्साधनअर्थेतात्पर्य्यं॥अन्येतुसाध्यप्रत्ययजनकत्वसाध्ये
प्रत्ययजनकतावच्छेदकविरहस्यैवभावःसाध्यप्रत्ययजनकतावच्छेदकेनहेत्वाभासजनकज्ञानविषयतावच्छेदकेनतदवच्छेदका
नित्वाअभिचरितत्वादीनिअवाच्यितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वपर्य्याप्तानितः ज्ञानकालेत्वस्यासंप्रदायसिद्धत्वात्॥अतएव
यनिगमनअर्थमर्थवत्।एवंचसव्यभिचारत्वपर्यवसितःसतथासत्प्रतिपक्ष्यथानसाध्याविशेषवत्त्वाकारेयेवस्फुटं
येवमपिसव्यभिचारत्वसत्प्रतिपक्षितत्वरूपत्वाद्दशावच्छेदकविरहस्यकदाचित्संभवेनसत्प्रतिपक्षोत्तीर्णेव्यसाधक
त्वंमाप्रसांक्षीदितितद्विरहःस्वज्ञानकालीनतयाविशुद्धेवितः।सचतादृशज्ञानान्यदानदाज्ञानरूपविशेषणाभावेन
विशिष्टाभावादेवस्वज्ञानविरहकालेविशिष्टाभावात्विरुद्धेपिव्यभिचारामाहेदित्यनुसंधेनासाध्येनिवृत्या
हेत्वाभासहीति।तथाचस्वज्ञानकालस्यपक्षतावच्छेदकतयातत्कालीनत्वंसाध्यस्यास्तिअतः॥ननुतस्यापिसा
ध्यप्रवेशायेनव्यभिचारःनचअर्थविशेषणताविवक्षितसाध्यस्यासार्वत्रिकत्वादितिवदंति॥ तच्चिंत्यं॥ तथाहि।स्व

ज्ञानस्य साध्यप्रवेशेणि न तद्भावाधीन विशिष्टाभावात् व्यभिचारः इति ज्ञानमादाय विशेषणाप्यसर्वदास्यात् । न
घूमसमादि ज्ञानघटितमेवैतल्लक्षणे तथा सत्यसमदाधूज्ञायमाने व्यभिचारिकिविरुद्धे च मत्ति विशेषेऽसमाप्तिप्रसं
गात् ॥ असमदाधूज्ञायमानरज्ञामा सर्वत्रैवाव्याप्तिप्रसंगात् । किं च व्यज्ञानविरहकाले विशिष्टाभावसत्वेपि व्यभिचा
रः प्रतिको व्यसमानाधिकरणाभावसामानाधिकरण्यस्य व्यभिचारस्यात् ॥ अन्यथा व्यसेन गुणा ननुमाना
पत्तेः । विरुद्धे च तादृशसाध्याभावसत्वस्वीकारे लक्षणाव्याप्तिरेव दोषः स्यात् ॥ तस्मात्साध्यप्रमायाजनकत्वस्य केवलान्व
यित्वेन हेतो समर्थविशेषणत्वमिति वयमालोचयामः ॥ नन्वेवं विरुद्धसाध्यन्यतमविशिष्टस्वमाकालीनत्वमेवलक्ष ।१४।
णमस्तु साध्यप्रमायाजनकत्वस्य विवक्षितस्य केवलान्वयित्वेनासंभवतर्कत्वात् ॥ अप्रसिद्धसाध्यके अतिव्याप्तेः प
तियोग्यप्रसिद्ध्याव्याप्तिरित्यरुचेर्लक्षणान्तरमाह ॥ यदेति ॥ तद्देवं चात्र यत्तद्वर्तमानत्वं विवक्षितमिति न सद्धेतिपक्षि
तो निर्वर्तितव्याप्तिः ॥ इदं च हेत्वाभासत्वसमनीतमेव नसावेत्तिकुमि तिहेतोः समर्थविशेषणातेति ध्येयं ॥ ननु व्यभि
चारित्वादिकमपि नानुमितिप्रतिबंधकं तत्सत्वेप्यनुमितिप्रतिबं धाभावात् ॥ इत्यत आह ॥ अनुमितीति । तथा चा
नुमितिप्रतिबंधकज्ञानविषयतावच्छेदकं संमसाधकत्वमिति फलितोर्थः ॥ सद्धेतिपक्षस्थलेयथा तद्वृत्तं तथा
प्रागुक्तसाध्याविशेषपरिहाराय न तत्प्रतीति तर्कमतमहाभ्यंत्येरिति ॥ बाधितेति ॥ पक्षवृत्तिबाधितस्यर्थः ॥ म

तन्मतेगंधप्रागभावावच्छिन्नो घटो गंधवानिति न बाधितं॥ व्याप्यत्वासिद्धरिति॥ एतन्मते नीलधूमादौ व्याप्तिरस्त्ये
व॥ तन्न व्याप्यत्वासिद्धिरिति मंतव्यं॥ स्वरूपासिद्धेरिति॥ यद्यपि स्वरूपासिद्धस्य हेत्वाभासत्वं सर्वैरपि न भाषितं तथापि दर्शितविशे
षप्रवतस्योक्तं स्वरूपासाधकतारूपो न कश्चिद्दोषः॥ यत्र हेत्वाभासत्वं तत्रासाधकत्वमिति नियमात्तु यदा च यद्
त हेतत्र तदावश्यकत्वमिति॥ केचित्तु॥ तन्न यदि हि सर्वत्रैव तदैवासाधकत्वमस्तु किमननुगतासाधकत्वेनि
ववैनेनन्यैनैकांतिकत्वादौ दर्शाविरोधेऽनुमितिप्रतिबंधकज्ञानविषयत्वेनास्ति तस्मादिदं सम्यक्तिपथ्याशंक्या
कत्वाहि आश्रयासिद्धिभिन्नासिद्धिमात्रमेव मसाधकत्वं स्वरूपासिद्धिरूपतिथ्या॥ असाधारणस्यपलक्षणं॥
अनुपसंहार्यपि दृष्टव्यं॥ अननुगतासाधकत्वसंभवनानुगतं तत्॥ एवं चासाधकत्वं दूष्यस्य नानाभावप्रत्तिरिय
॥ ॐ एवमिमृतप्रतिबंधेन निरूपितस्यानुमानस्य प्रयोजनं दर्शयति॥
तिनत्रास्वसबीजमिति॥ कामिमात्र इत्यर्थः॥ ननु तदप्रसिद्धो साध्याप्रसिद्धेः॥ कथमनुमानमित्यत आह॥ [illegible]
मेवमिति॥ जगदिति॥ [illegible] सिद्धिरितिभावः॥ मिलितमिति॥ एकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न इत्यर्थः॥
दाविति॥ तथा च पक्षधर्मता बलात् [illegible] विषयत्वमात्रमिति भावः॥ ज्ञाहकाभावमुक्त्वा [illegible] भावमाह वादिना दिति॥ सभ
तयोरिति संशयविषयत्वविवादविषयत्वमात्रमिति भावः॥ तथा च नस्यापि पक्षतावच्छेदकत्वं [illegible] साधनमि
वादिति॥ विशेषादर्शनदशायामिति भावः॥

पं.र.दि. तितास्यर्थः॥ अभ्युपेत्याह॥ प्रत्येकमिति क्षितिः सकर्तृका न वा अंकुरः सकर्तृको वा न वेति प्रत्येकमित्यर्थः॥ विवादा
स्पदत्वेनेत्यपि बोध्यं॥ अर्थान्तरत्वादिति विवादांगसंशयविषयतावच्छेदकेन रूपेणापक्षसाध्यसाधनस्य तत्संश
यनिवर्तकत्वेन प्रकृतार्थसंबंधहेतूपांतरेण च तत्साधनस्य भिन्नप्रकारतया तत्संशयानिवर्तकत्वेन प्रकृतार्था
संबंधत्वादिति भावः॥ जन्येति॥ जन्यात्मविशेषगुणाजन्यस्यादिशरीरस्य कारणत्वात्॥ सर्गाद्यकालीनवेदादवस्था
दावीदृशादृष्टोपार्जितत्वाभावपरिगृहीतशरीरस्य कारणत्वादिति भावः॥ असिद्धेरिति॥ अप्रसिद्धेरित्यर्थः॥ उक्त
हेतुमाहाहृष्टेति॥ तथा चानुत्पन्नसंग्रह इति भावः॥ बाधं तरं दूषयति नापीति॥ द्वितीये लक्षणे दोषमाह
घटादीति॥ चेष्टाद्वाराजन्यकृतत्तज्जनकत्वादित्यर्थः॥ (घटादाविति। उक्तस्यात्) क्षितिरवेति॥ तथा च नार्थां
तरमिति भावः॥ तस्यापक्षत्वेनेति॥ पराभिमतानुमानप्रतिज्ञादिविषयस्यैव पक्षत्वसंभवतीति भावः॥ तादृश १४१
त्वं बोध्यं॥ पक्षत्वे प्रतिज्ञादिविषयत्वे॥ सर्गाद्येति॥ इदानीतनहेतुक्रमस्मदादिनैव यागजज्ञानवतावसकर्तृ
कत्वादित्यर्थोऽत्र शंकयाः सर्गाद्यत्वे अत्रे संदिग्धानैकांतिकत्वमपि बोध्यं॥ साध्यं दूषयति तदृष्टेति च
ति॥ व्यभिचारादिति॥ क्षितिरिव भस्मादाविव घटोपादानस्यासत्त्वादित्यर्थः॥ घटेति॥ कुलालकृतचेष्टाद्वारा
तज्जनकत्वाद्धेत्वानार्थांतरमित्यत आह॥ अपि चेति॥ इदं च नैयायिकमतेनैव तस्य दृष्टत्वेन इष्टत्वा)दित्यर्थः॥

घटाद्यवृत्ति॥ उक्तस्य तत्त्वे तत्प्रयोजकस्य तत्रासंभवादित्यर्थ इति भावः॥ चेष्टात्वस्येति न च कृतिध्वंसादौ सा
ध्याव्याप्तिः॥ पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादिति भावः॥ किं चेति॥ मध्यदृष्टाद्बाधे तत्र तदुपादानत्वेनैवोप
स्थितिर्वाच्या॥ तदस्यार्थः॥ ननूपादानादिगोचरत्वेन प्रत्यक्षादीनां जनकत्वं विवक्षितं॥ तेन रूपेण तेषां स्ववि
षयसमवेतकार्ये प्रत्यक्षजनकत्वे तथा चान्योपादानप्रत्यक्षस्यान्याजनकत्वाददोषान्नार्थान्तरमित्यत आह अपि
त्वं च नैयायिकैर्मतेनैव तस्य दूषणं द्रष्टव्यं॥ तद्धेतुरिति। तदुपलक्षितस्येत्यर्थः॥ ननु विशिष्टस्य जनकत्वं विवक्षि
तमत आह दृष्टेति॥ यद्यपि योगिज्ञानस्य नादृष्टद्वारकतासंभवः श्रीपादोपदेशेन योगिनो दृष्टासंभवात्॥ तथा
प्यतदनुमानबलादेव धर्मिकल्पनात् इति न्यायादौ न दोषः विनापि तस्यादृष्टजनकत्वं संभवतीति सर्वथा तु योगापा
दनमेवेति ध्येयं॥ अथेति॥ यद्यपि योगिज्ञानस्य अथ प्रत्यक्षजन्यतावि‍शेषणं पक्षे पक्षासिद्धिवारणार्थं साध्ये
सिद्धसाधनवारणाय। अदृष्टद्वारा योगिज्ञानामपि जनकत्वसंभवात्॥ एवमग्रेऽपि ज्ञानाव्यवहितेति इदं च
वस्तुगतिमभिप्रेत्य न विशेषांशे अनावश्यकं प्रविष्टं ज्ञानादिप्रत्यक्षविशिष्टजन्यत्वस्य साधनेऽसाध्याप्रसिद्ध्या
देरभावात्॥ पक्षधर्मताबलेन विवक्षितज्ञानादिसिद्धेः अतएव सिद्धान्तेऽपि तथैव विभावयिष्यति॥ नहीति

विवक्षितमित्यनुषज्यते॥ साध्यतावच्छेदकप्रविष्ठत्वेनेति शेषः॥ पक्षसाध्ययोरिति। पक्षविशेषणासिध्या
श्रयासिद्धिः साध्यविशेषणासिध्या च साध्याप्रसिद्धिरिति ध्येयं। सिद्धौ चेति। प्रागुक्तधर्मादिजन्यरूपादानगो
चरज्ञानादिसिद्धौ तस्यापि अदृष्टद्वारा क्षित्यादिजनकत्वसंभवात्॥ पक्षेतरजन्यत्वासिद्ध्यासिद्धेरित्यर्थः॥ सि
द्धसाधनादिति॥ यत्किंचिदुपादानाभिप्रायेण इदं वस्तुतोऽप्रयोजकत्वात्॥ विशिष्टसाध्यस्य न व्यापकत्वमिति ध्ये
यं॥ साध्याप्रसिद्धेरिति॥ यद्यप्यपरोक्षज्ञानजन्यत्वं स्वतन्त्रमेवाप्रसिद्धं अनुमितेरपरोक्षत्वाभावात्॥ तथा च
किंजन्यसविकल्पकजन्यत्वोपवर्णनेन तथापि घटादेस्तादृशप्रत्यक्षजन्यत्वं नास्ति। मानाभावादित्यपरो
क्षपदमपास्य ज्ञानघटितमेव साध्यं वक्तव्यं॥ एवं च तन्नरूपणाप्रसिद्धिरुक्तेति वस्तुतस्त्वनुमितित्वेन
जन्यसविकल्पकव्याप्तिग्रहजन्यत्वेन चेत्यर्थः॥ तथा च विशेषणविशेष्यभावव्यतिरेकादि विशिष्टसाध्याप्र
सिद्धेरिति भावः॥ उक्तमिति। व्यतिरेकः॥ अथ सर्गेति तथा च तत्काले अस्मदादिज्ञानाभावात्साध्य १४२
प्रसिद्धिरिति भावः॥ न च ब्रह्मांडोत्तरवृत्तिज्ञानमादाय सिद्धिः॥ कालविशेषणस्य सकलब्रह्मांडसाधा
रणत्वेन प्रकृतपदवैयर्थ्यासंभवेन तत्प्रमाणाभावात्॥ अत्र च सर्गोत्तरज्ञानादिसमकालीनकार्यत्वं त्वि
ति तत्पक्षे न सिद्धसाधनवारणाय सामग्रीपदं॥ ननु तथापि तादृशादृष्टजनकसामग्र्या विशेषकार्यत्वेन

अभ्यंतरमस्त्विसतआह दृष्टेति। न ह्यदृष्टसामग्री अदृष्टप्रागभावादिघटितान्यतजनिकेत्यर्थः। ननु अदृ
ष्टसामग्रीजन्यध्वंसे अदृष्टसामग्रीजन्यस्वर्गे च व्यभिचार इति॥ तन्न॥ सामग्र्याः नियतकारणत्वेन ध्वंसासंभ
वात्॥ अदृष्टसामग्र्याः स्वर्गमात्रजनकत्वाच्च॥ अदृष्टजनकयागादेरेव स्वर्गजनकत्वाबोधितत्वात्॥ यद्यप्य
दृष्टसहकृतासदृष्टसामग्रीजन्यत्वेन द्व्यणुकस्यानतादृशत्वापत्तिरिति तदपि न। फलोपधायकादृष्टसामग्रीजन्यत्वस्ये
वादृष्टत्वप्रयोजकत्वादिति भावः॥ न त्वेमात्मानादीनां द्व्यणुकजनकत्वं तथापि तदाश्रयत्वेनेश्वरसिद्धिः स्यादेवेत्य
तआह उदासीनेति। कार्यकारणभावादिरुत्कभावान्नोदासीनस्तिद्धिरिति भावः॥ उदासीनत्वस्य तत्रापि नेत्वदर्शि मत
प्रयोजकेश्वरसिद्धिरित्यर्थः॥ इत्यत आह॥ द्व्यणुकासमवायीति॥ तद्व्यणुकासमवायीत्यर्थः॥ न च द्व्यणुकेतरस्य व्यभि
चारः तस्य पक्षसमत्वादिति भावः॥ अस्तिद्धेरिति॥ परं प्रतीति शेषः॥ न चादृष्टद्वारा कृत्यत्वेन त्वेत न मतयोति वाच्यं॥ तथा
पि ध्वंसे न व्यभिचार इति भावः॥ पक्षेति॥ पक्षधर्मताबलान्नित्यज्ञानसिद्धिः॥ साध्यमेतत्तदमविंचित्करं अप्रमा
जकत्वमेव दर्शयति अन्यथेत्यादि॥ इष्टापत्तेता वदिति॥ अनेन वक्ष्यमाणानुमानेन साध्यप्रसिद्धिः सूचितेति॥ तथा च
सर्गाद्येति॥ सर्गाद्यकालीनेत्यस्य परिष्कृतान्यत्वात् नान्तस्य प्राग्ध्वंसः तदनाधारोपुः कालः तदाधारकृत्यस्थाने तद्ध
नकाघ अत्सम्मनसंयोगः॥ तज्जिनिकायामनः ... किमसाधकः॥ न च न्यायनमसर्गप्रलयपोरनादित्वाल्सर्ग

धिकालीनशरीरजन्यज्ञानज्ञानध्वंसानाधारकालाप्रसिद्धिः॥सर्गापरस्यैतत्सर्गापरत्वात्॥तथाचसर्गाद्यकालीनज्ञा
नजनकात्ममनःसंयोगजनकमनःक्रियायाःपक्षत्वेइदानींतनक्रियायांअस्मदादिप्रयत्नजन्यत्वान्नांशतःसिद्धसाध
ओरवि नमितिभावः॥नचसर्गाद्यकालीनमनःक्रियैवसैवोत्पत्तिवाच्या॥सर्गाद्यकालीनत्वस्यान्यविशेषणत्वात्॥तन्मनइ
तितन्मनोगोचरप्रमत्वानाधारस्तन्मनोगोचरप्रयत्नतद्भिन्नत्वेसकलकारणाधारेतिविशेषणं॥यथैवंकारणी
नः भूतस्यैवतस्यासिद्धिः नहिःसंभवति इतरसकलसामग्रीक्रियाकारणासत्वेऽपिप्रयत्नव्यतिरेकेणोत्तरक्षणेऽपिक्रिया
नजायतेअथचनप्रयत्नजन्येति॥बाधवारणायतन्मनोगोचरप्रमत्वानाधारेतिविशेषणं॥तन्मनोगोचरप्रयत्ना
नाधारेचरमक्षणोत्पादितक्रियासत्वात्॥बाधतादवस्थ्यमाशंक्याहेति॥अर्थादिति॥प्रकारांतरबाधादित्यर्थः॥इत्थम
तिअत्रेति॥तथाचपक्षासिद्धिरितिभावः॥पूर्वेतिप्रलयकालीनक्रियायामेवेत्यर्थः॥इदंचोपलक्षणं॥तत्कालीन
संयोगेनापिज्ञानसंभवात्॥एवंसहकारिविरहेणतदजननात्॥क्रियात्वस्येति॥अत्रापीश्वरवादिनामित्यनुषंजनी १४३
यं॥तथाचतत्प्रयत्नमादायक्रियामात्रेसाध्यसत्वाद्बाधविशेषणत्वमित्यर्थः॥किंचेवमिति॥अनुमितव्यापकतावच्छे
दकप्रकारकत्वादित्यर्थः॥अर्थादितिअनुमानांतरादित्यर्थः॥तदनुकूलत्वमात्रस्यान्यासअप्रासकालस्यैवादिति
ध्येयं॥अदृष्टद्वारकेति॥अत्रोपादानपदेस्वोपादानपरं॥तथाचस्वोपादानगोचरजन्यकृतिजन्याः॥घटादयःप्रसि

ध्वः तदन्यत्वे पक्षतावच्छेदके ॥ यत्तेनयद्युपादानपदस्य क्लिंचिदुपादानपरत्वेनादृष्टाद्वारकत्वोपादानम् ईश्वरादिगोच
राकमदादिकृतिःजन्यानां ज्ञानानां तीनांपक्षतानस्यात् ॥ क्रियाद्युपादानपरत्वेऽपसिद्धिरित्यपास्तं ॥ नन्वेवमदृष्टाद्वा
रकेतिव्यर्थं ॥ अदृष्टाद्वारककृतिमादाय प्रकृते दोषासंभवादिति चेत् ॥ न अत्रैवदरिति ॥ कीस्यादावौषधलेपादिजनि
कयातन्तोचराकमदादिकृत्यादृष्टाद्वाराचलनेजन्यते ॥ तस्येश्वरमात्रकृतिकस्यासंग्रहः स्यादिति तद्विशेषणमिति
तन्न ॥ औषधलेपजनककृतेरदृष्टजनकत्वेऽमानाभावात् ॥ औषधसंयोगद्वारैवतस्याश्चलनेन नजनकत्वसंभ
वात् ॥ नचतत्संयोगध्वंसानंतरमपि चलनोत्पत्तेर्नतद्वारकत्वमिति वाच्यं ॥ तदा चलनासिद्धेस्तत्यासत्तिसंयोगध्वंसस्यै
वतत्समयस्यैव जनकत्वापत्तेस्तन्नपि संयोगध्वंसतत्समयमान्यसमये चलनोत्पत्तौ मानमस्तीति ॥ विषचलनादौ
मंत्रपाठादिसाध्ये मध्यादृष्टद्वारकत्वं संभवतीति कृतं ॥ तथापि न तदुपादानविषादिगोचरत्वे किंतु कंठलालादिगो
चरत्वमेवेति तदर्थमपि नैतद्विशेषणमिति ॥ अन्यत्तु विमृश्यतिमानिकत्वात्स्मभेदचिंतनेजननंनकृतिजन्यत्व
निष्यपरमेश्वरकृतिकस्यासंग्रहः स्यादिस्यदृष्टाद्वारकेतिविशेषणं ॥ तस्यत्वोपादानगोचरजन्यकृतिजन्यत्वात् ॥ नचै
वंतज्जनकादृष्टस्येश्वरकृतिकस्यासंग्रहः स्यात् ॥ नमुदृष्टजननेप्यदृष्टद्वारं तत्कृतेरिति वाच्यं ॥ अदृष्टाद्वारकपदस्य
अदृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावाप्रतियोगिपरत्वादित्याहुः ॥ तदपि न । अदृष्टजनककृतिजन्यगोगोस्पष्टादेव

रस्मदादिकर्तृकत्वपक्षांतर्भावेत्वापत्तेः॥ नचेष्टापत्तिः अंशतः सिद्धसाधनप्रसंगात्॥ न चोद्देश्यप्रतीतेरसिद्धे
नेतथापक्षतावच्छेदकनानात्वमेवैतस्य दोषत्वादितिवाच्यं॥ एवं सति समवेतमात्रजन्यस्यैव पक्षतापत्तौ घटा
दिवारकविशेषणानुपपत्तेः तथाच प्राचीनमते नेदं च गंगास्पर्शस्येवादृष्टजनकत्वेन तु तज्जनककृतेरितिवाच्यं
एवं प्रभेदचिंतनस्यैव यस्यैव स्वर्गजनकत्वेन न तु तत्तज्जनककृतेरिति तुल्यं॥ अत्राहुः॥ कालीशरीरपर्यंतं रूपमुत्पन्नं
तत्कालीनशरीरगोचरतपश्चरणादिजन्येष्टकृत्साध्यन्ते॥ साच कृतिरदृष्टद्वारिका तदुपादानकालीनशरीरगोचरा
चेतितदुपेक्ष्य व्याप्तिवारणाय एवं तद्विशेषणमिति॥ नचैवमपि निदिध्यासनादेरसंगतिरितिवाच्यं॥ तत्र तदुपादानगो
चरजन्यकृतेरस्वानभ्युपगमात्॥ अभ्युपगमे वास्मदादिकर्तृकत्वेनान्यथासिद्धेर्यात्॥ नच अदृष्टद्वारकमात्मगुणा
द्वारकत्वमितिवाच्यं॥ कृतिद्वारकत्वात्मगुणापेक्षाया व्याप्तत्वादिति॥ एवं चेतन्मते आत्मदर्शितनजन्यस्वर्गे अव्याप्ति
वारणाय तद्विशेषणं॥ तज्जनकादृष्टं अस्मदादिकर्तृकमेवेति संक्षेपः॥ ध्वंसगोत्वादौ चातिव्याप्तिवारणाय समु
वेतपदं जन्यपदं॥ अदृष्टेति॥ अत्रादृष्टजनककृत्तेर्बाधः॥ ईश्वरकर्तृकेरण दृष्टजनकत्वात्॥ तद्वारणाय मतम
वाधिनिम्पनरूपाह॥ अदृष्टेति॥ अत्रव्याप्तिश्च काले मेलकाय देशिकत्वे अदृष्टस्य कुलालेषिसंभावितत्वेन व्य
भिचारसंदेहात् व्याप्तिग्रहानापत्तेः॥ नन्वपादानपदं व्यर्थं किं विदुपादानपरं प्रकृतोपादानपरं वानाद्यः॥ शब्दादी

नांऽतः सिद्धसाधनात्। न च तत्र ज्ञानेच्छयोर्न करणत्वे किंतु कृतिमात्रस्यैव मिलितानां स्वविषयसमवेतकार्यप्रसवजन
कत्वनियमादिति वाच्यं॥ तथापि ज्ञानादिघटितस्यैव साध्यत्वेनाभावान्वयशक्तातिरिक्तधानात्। तथा च कृतिमात्रयोज्ञ
तःसिद्धसाधनतादवस्थ्यात्॥ नाद्यः॥ अप्रसिद्धेरिति चेन्मैवं॥ उपादानगोचरत्वेन यत्स्वज्ञानादिजन्यत्वं तादृशातज्ज
न्यत्वं साध्यं॥॥ तेन च रूपेणास्वविषयसमवेतकार्यप्रसवत्वस्य जनकत्वमिति नांऽतःसिद्धसाधनं॥ न चैवमदृष्टप्रा
गभावे स्यादिति विशेषणं व्यर्थं। जन्मांतरीयज्ञानादीनां तेन रूपेणाजनकतया सिद्धसाधनेनवकाशादिति चेन्न।
कालीनस्यैवाभेदचितनजन्यस्वर्गेच्छाद्यातःसिद्धसाधनवारकत्वादिति॥ अत्रापि दृष्टपदस्य जनकादृष्टपरं॥ नन्वे
वं स्वशरीरार्थः क्वचित्प्रत्यक्षः क्वचिद्दृष्टांतरमिति प्रवृत्तिकानामननुगमस्तदवस्थ्यमेवेति वाच्यं॥ सामान्यव्याप्तिग्रहे तस्यादोषत्वात्
तस्यापि च प्रकृतानुमानांगत्वेनानुमतत्वात् द्वितीयसाध्ये स्वपदोपादानं तत्यैव ग्रंथकृत्तात्पर्यविषयत्वात्। अन्यथा
स्वपदानुपादेऽपि जनकत्वगर्भसाध्यमननुगतमेव स्यादिति॥ अत्र यद्यपि प्रत्यक्षे सैव तत्समुचितं॥ अघट इति
वाच्ये न अघटत्वस्य प्रमाणात्॥ तथापि प्रत्यक्षस्पर्शिजन्यत्वपरत्वे बाधः॥ साक्षात्त्वजातिः परत्वे पुनः प्रत्यक्षसि
द्धेरिसभयप्रसिद्ध्यभावापराधोक्तं॥ तदर्थस्त लिंगादिकरणकज्ञानान्यज्ञानत्वं सुखसाधारणमेवेति ध्येयं

अंशचि॰ स्वजनकेति॥ अत्र स्वजनकेत्यादि विशेषणं कालीनत्वादावंशतः सिद्धसाधनवारणाय यत्र इष्टदर्शितप्रकारेणांश
तः सिद्धसाधनवारणं॥ अपरोक्षेति। तादृशज्ञानविषयोपादानसमवेतानीत्यर्थः॥ धर्मादृष्टधीरविशिष्टि त
त्वादिध्येयं॥ ननु कालीनत्वेऽभेदचिंतनं जन्यत्वगर्भांशतः सिद्धसाधनमिति चेन्न॥ स्वजनकादृष्टेतरोपप
क्षतानादिविषयोपादानसमवेतत्वस्य विवक्षितत्वात्। न चादृष्टजनकतावच्छेदकालीनतादृशज्ञानादिविषयत्व
स्याप्रसिद्धत्वात्॥ पुनः सिद्धसाधनमेवेति वाच्यं॥ ज्ञानादेः स्वजनकत्वेनापि विशेषणीयत्वात्। उपाधिभेदाच्चे
नश्वरत्वसाध्यावैशिष्ट्यं॥ समवेतत्वादिति। ध्वंसव्यभिचारवारणाय सत्यंतं॥ गोत्वादौ व्यभिचारवारणाय प्रागभा
वेत्यादिरूपेण निरुध्यासनादेरभेदचिंतनजन्यादृष्टस्योपादानगोचरजन्यकृतिजन्यत्वानभ्युपगमात्॥ उप
गमे एवास्मदादिकर्तृकमेवेति न कोपि दोष इत्युक्तं॥ संप्रति अस्मतादृशज्ञानजन्यकृतिजन्यत्वेन पक्षानंतर्भू १४५
तत्वमात्मत्वस्मदादिकर्तृकत्वेनेत्यां जन्यात्मविशेषगुणानां ईश्वरमात्रकर्तृकत्वस्य पूर्वमुक्तत्वात्॥ तथापि त
मादाय पक्षत्वनिर्देशे तन्न कोपि दोष इति अभिप्रेत्याह॥ उक्तेति॥ न च जन्यत्वेति। दोषाय इति शेषः॥ तदुपरक्ते
ति। उभयसिद्धप्रयोजनत्वं तत्र न प्रयोजनस्योभयसिद्धिरिति भावः॥ ननु सकर्तृकत्वे विवादास्पदानां तरज
न्यत्वांतरमित्यत आह। उक्तेति। ननु कृतिजन्यत्वमेव सकर्तृकत्वं न त्वदृष्टप्रागभावादिघटितमित्यत आह।

अतएवेति ॥ एवं हि भोक्तादृष्टद्वारा भोक्तृकृतिजन्ये घटे भोक्तृकर्तृकत्वव्यवहारापत्तिरित्यर्थः ॥ ननु प्रध्वंसा
न्यत्वमेव सकर्तृकत्वे तथा ध्वंसः सकर्तृको न स्यात् ॥ तथा चानुमानाज्जगन्निर्मातृत्वसिद्धिरपि न
स्यादित्यत आह । यद्वेति । ननु पक्षेऽप्युपादानपदं कारणमात्रपरं यथाश्रुतमेव वा । आद्ये शरीरसंसर्गहाप
त्तिः ॥ अन्त्ये कृतिध्वंससंसर्गहार्थं जन्येच्छाकृतजन्यत्वविशेषणमनर्थकं ॥ तस्य स्वोपादानाभावेन गो
चरजन्यकृतिजन्यान्यत्वेन संगृहीतत्वात् ॥ न चोपादानमधिकरणं विवक्षितं ॥ मृदङ्गादेश्च न शरीराधिकर
णत्वं किंत्वधिकरणतावच्छेदकत्वमिति वाच्यं ॥ अधिकरणता समवायमेव वा संबन्धमात्रेण वा । नाद्यः । उक्त
दोषात् । नान्त्यः ॥ अवच्छेद्यावच्छेदकभावसंबन्धेन मृदङ्गादेरपि शरीराधिकरणत्वात् ॥ अत एव शरीरस्यापि
भोगाधिकरणत्वं अत एव च मृदङ्गादौ शरीरत्वप्रतीतिरिति चेन्न ॥ पक्षेऽप्युपादाने पदं कारणमात्रपरं अनु
पादेयमेव वा जन्येच्छेत्यत्र जन्यज्ञानेच्छेत्यर्थः ॥ अन्यथा प्रतियोगितयेच्छाया विरोधिगुणत्वेन कृत्या जनिते
च्छाध्वंसपक्षतावच्छेदकमातः ॥ एवं च शरीरादीनां च संसर्गमेव मिलितानां ज्ञानादीनां स्वविषयसमवेतका
र्यं प्रत्येव जनकत्वात् ॥ अत एव तत्रास्मदादिना नोक्तः सिद्धसाधनं न चैवमुक्तसाध्यस्य ध्वंसबाधः स्यात् ।

त्॥ तस्यासमवेतत्वात्॥ ज्ञानादीनां स्वविषयसमवेतकार्यं प्रत्येव जनकत्वादिति वाच्यं॥ अनित्यानामेव तेषां
तथात्वावधारणात्॥ ध्वंसनित्यानामेव तेषां जन्यत्वस्य साध्यता पर्यवसानात्॥ न चैवं कुत्रापि महाक्षितिध्वं
सादौ नोत्पन्नादादीनां कर्तृत्वं स्यादिति वाच्यं॥ तन्मते तदुत्पत्तेः॥ अत एव ध्वंसमात्रस्य दृष्ट्यादिकर्तृकत्वमि
ति ध्वंसोऽपि पक्षः इत्येवं ग्रन्थे कृतौ तेन न तु ध्वंसविशेष इति दिक्॥ अत्र च मते कृतिमात्र घटितं तेन साध्यं स्या
दिति ग्रहेनाशातः सिद्धसाधनं॥ तृतीयसाध्ये तूपादानपदं कारणपरं बोध्यं॥ न तु नेदं ममितिवेति वक्ष्यइति॥ प्र
तिज्ञाविषयदूष्यर्थः॥ तयोरिति॥ समत्वं तत्सपक्षपक्षसममोरित्यर्थः॥ तस्मादिति॥ यथा च व्यभिचारस्थानस्य १४६
दूषणत्वे तथोक्तं॥ अनैकान्तिकलक्षणव्याख्यानावसरे॥ ननु सर्वत्र घटादेः पक्षत्वेन तत्र हेतौ स्यात्तदुपादानगो
चरत्वेनेश्वरज्ञानस्यासिद्धेर्न सर्वविषयत्वसिद्धिरित्यत आह नियतेति॥ उपादानगोचरेति विशेषणान्नाश्र
यासिद्धिः॥ तृतीयकोटेरभावादनियतविषयज्ञानजन्यत्वसिद्धिरित्यर्थः॥ एतच्चोपनीतभानवादिमते॥ न
नु साध्यगतोपादानपदेन क्षित्याद्युपादानमेव विवक्षितं॥ किंतु घटाद्युपादानमपि॥ तथा च घटाद्युपादानगो
चरज्ञानादीनां क्षित्यादिजनकत्वेऽपि तदुपलक्षितात्मत्वादेर्जनकत्वसंभवादर्थान्तरं न च तेषां न सर्वविषयत्व

मनादेः संसारयोगिनः तादृशज्ञानादेरपि संभवादित्यत आह । साध्ये चेति ॥ साधनत्वं जनकत्वं ॥ नन्विति । ननूपादानगो
चरत्वेन जनकत्वस्य पूर्वं विवक्षणात् ॥ घटोपादानगोचरस्यातथात्वान्नेयं पन्नेयत्रांकेत्यिचेत् । तेनैव रूपेण जनक
त्वमज्ञोप्याप्यात्विदर्थानुरापादनसंभवात् । नच तेषामसर्वविषयत्वान्नतेरर्थान्तरमिति वाच्यं ॥ व्यापकतावच्छेद
कप्रकारकनैयत्यमनुमितौ यन्मतेन तत्र सर्वविषयमहसित्यर्थमग्ने प्रकारान्तरमेवमभिप्रेत्येति तन्मतेनैतत्संभ
वात् ॥ ज्ञानादीनामिति । अस्मदादीनामित्यर्थः ॥ अदृष्टाद्वारकाणामिति शेषः ॥ अतएवेति ॥ बाधेनैतत्सिद्धिप्र
संगाभावादित्यर्थः ॥ कृत्यहेनेति ॥ प्रयासस्येति शेषः ॥ तद्धि लक्षणमिति ॥ तथा च सामान्यज्ञानप्रत्यासत्तिजन्य
प्रत्यक्षयोः स्वरूपायोग्यत्वेभोन्न तज्जन्यत्वेनाभीन्तरं । नच योगिप्रत्यक्षमादाय दोषः ॥ तादृशज्ञानानां योगिकल्प
नेगौरवात् । लाघवादेकस्यैव सिद्धेरित्यर्थः ॥ कर्तृत्वमिति ॥ यतश्च ज्ञानादीनां यन्मतेन स्वविषयसमवेतकार्य
प्रत्येव जनकत्वं तन्मतमिति ध्येयं ॥ सकलेति । ज्ञानानुरोधात् सकलेत्युक्तं ॥ इच्छाकृत्योः स्वउत्पित्स्योपादानैकदेश
विषयत्वमपि नेति ध्येयं ॥ अतएवेति ॥ द्व्यणुकोपादानपरमाणुगोचरप्रत्यक्षादेरभावादित्यर्थः ॥ सपक्षत्व
मेवेति । अत्र पक्षितजलबिंदुसमुद्रपारीवावयवत्वेनोपादानगोचरज्ञानस्यासंभवात् ॥ अस्मदादेरेवकर्तृत्व

मित्यर्थः ॥ नन्विति ॥ तथा च घटादौ व्यभिचारोऽपीति भावः ॥ आत्मेति ॥ आत्मवृत्तित्वमित्यर्थः ॥ पृथ्वीसमवेतत्वपक्षधर्मा
वच्छिन्नसाध्यव्यापकोऽयमुपाधिरिति ॥ नन्वात्मध्वंसादौ साध्याव्यापकत्वं हेतुत्वादिति विशेषणवैयर्थ्यं विनाऽपलक्ष
णस्यैव स्यादयुक्तत्वात् इति भावः ॥ आत्मेति ॥ तथा चात्मसंयोगस्य क्रियायामेव न हेतुत्वं कुतस्तद्द्वारा घटेपीत्यर्थः ॥ व्य
क्रियेति ॥ स्पंदरूपस्यर्थः गुरुत्वजन्यपतनक्रियायां वेगजन्यक्रियायां च व्यभिचारादाह ॥ व्यधिकरणेति ॥ नन्वात्मादिपतने
व्यभिचारः ॥ व्यधिकरणत्वाश्रयावयवक्रियाजन्यत्वात्स्वाश्रयावयवसंयोगजन्यत्वाच्चेत्यत आह ॥ गुणेति ॥ अत्र गु
णजन्यत्वं गुणव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकिप्रतियोगित्वं तेन नश्वरत्वान्नजन्यत्वेपि क्रियायां नश्वरसंयोगासमवायिकार
णमिति व्यभिचारो न भवतीति ॥ युक्तितौल्यात् ॥ तस्याप्यसमवायिकारणत्वमित्यप्याहुः ॥ एतेन मंत्रपाठादिजन्यवि
षयचलनेपि व्यभिचारो निरस्तः इष्टापत्तेः ॥ अदृष्टद्वारकत्वेन विशेषणाद्धोमंत्रस्यादृष्टं विनाऽजिद्ध नादृष्टद्वारकत्वात्
ननु तुलाया एकदिगवच्छिन्नगुरुत्वजन्यापरदिगवस्थितोन्नमनक्रियायां व्यभिचार इति चेत् न ॥ तत्राधिकगु १४७
रुत्वाश्रयद्रव्यसंयुक्तसंयोगस्यैवात्र हेतुत्वात् ॥ पाषाणादौ तदस्तनधेस्तत्कल्पनात् ॥ गुरुत्वस्य चोन्नमनहेतुत्वाकल्प
नात् ॥ तत्कारणत्वाभ्युपगमेपि प्रत्यक्षपदमपि गुणविशेषणं देयं ॥ न चैवमधिकरणपदवैयर्थ्यमिति वाच्यं ॥ वेगादि
नत्वे क्रियायां तथापि व्यभिचारात् ॥ न चादृष्टवदात्मसंयोगस्यैव कारणता न स्यादिति वाच्यं ॥ व्यापनस्यापि तत्संभ

वात्॥ तथाचानुपदमेव वक्ष्यामः॥ न चैवमपि क्रियाया मात्मकारणत्वसिद्धावपि घटेन तत्सिद्धिः तथाच साध्यवैकल्यं
तदवस्थमेवेति चेन्न मूर्त्तवृत्ति यत्कार्यं यदीयगुणनिमित्तकारणकं तत्तत्समानाधिकरणसंयोगजन्यमिति व्याप्त्या न
त्सिद्धेः॥ यदि चात्र व्यभिचारशङ्का तदा विशेषणान्तरमपि प्रवेश्यं॥ न चात्र विपक्षे बाधकाभावः अप्रत्यासन्नस्यापि जनक
त्वेतिप्रसंगात्॥ एवमप्यात्मावपि तदेव विपक्षे बाधकमिति संक्षेपः। विशेष्येति॥ न च क्रियामात्रस्यात्र क्रियापदेन कर्ममात्राभि
धानस्येत्यर्थः॥ असमवायीति। प्रकृताभिप्रायेण कारणसंयोगाश्रयस्यात्र तात्पर्यं विशेष्यबाधे सत्यपि सविशेषणमाहेति
न्यायमतान्तरस्य परितोषं हृदि निधायाह। अन्ये त्विति॥ कृतौ सपललक्षणं ज्ञानेच्छयोरपि द्रष्टव्यं। अतएवानुपदं तथैव विभा
वयिष्यति। साध्याप्रसिद्धिर्वेति पूर्वोक्तदोषभिया दृष्टा तस्मादपः। तदाप्रसिद्धिर्दोष इत्यर्थः॥ ननूपादानप्रत्यक्षं विनापि त्र
शार्थिप्रवृत्तेः आशुदोषव्यभिचार इत्यत आह प्रवृत्तिविषयमिति॥ न ह्युपादानप्रत्यक्षत्वेन कारणत्वं ब्रूमः किन्तु प्रवृत्तिविष
यश्च न गगनादिः किन्तु मृदादिरेव तच्चास्मदादिप्रत्यक्षमेवेति न व्यभिचार इत्यर्थः॥ अत्र वायवीयशरीरप्रत्यक्षवा
येन तज्ज्ञोचारप्रयत्नाभावात्॥ तत्र कंपे चेष्टेति चिरं॥ अदृष्टेति॥ न चादृष्टवदात्मसंयोगादेव तत्र क्रियास्तु हस्ते किम्प्र
यत्नेनेति वाच्यं॥ स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकित्वादिति भावः। न चोरगवदिति॥ न चायमभावेऽपि सात्त्विति वाच्यं॥ विशेषदर्श
नवत ईश्वरस्य तदसंभवादिति भावः। ननु सुखदुःखादिसाधनत्वेन न कारणता किन्तु स्वेष्टसाधनतानुमितिरेव तेन। न च

३१६. नबाधः विश्वस्येश्वरेच्छाविषयत्वादिष्टपरितोषादाहनचेति॥ तथापि नताद्दृशानुमितित्वेनजनकत्वं किंतु ताद्दृशज्ञानत्वेन
नताद्दृशं च नप्रत्यक्षमेव भवतीति पक्षधर्मता बलात् तेन तदनुमितावपि प्रत्यक्षजन्यत्वमेव सिध्यतीति भावः॥ रागवत इ
ति इच्छावत इत्यर्थः॥ द्वेषवत्त्वितितु द्वेषस्तत्साधनवाधनतो द्वेषप्रसंधते तत्तदभावइच्छाभवतिमतस्तन्यथाद्वेषाविषयघट
घृण्णावइच्छाविरहात् तथाच दुःखाद्वेदोद्वेषाद्दुःखाभावादाविच्छानुसारप्रवृत्ति॥ ततः प्रवृत्तिरिति इच्छायामेव तदुपक्षयइत्य
र्थः इदं च प्रवृत्तिप्रयत्नमभिप्रेत्य निवृत्तिप्रयत्नेन्तु द्वेषजन्यत्वमेव समानविषयतया लाघवेन प्रवृत्तिं प्रत्येव चिकीर्षायाः
हेतुत्वात् निवृत्तौ समानविषयतया द्वेषस्य वहेतत्वे भिन्नविषया चिकीर्षा नच प्रवृत्तिविषय एव निवृत्तिः वैपरीत्या
पत्तेः॥ तदुक्तं कुसुमांजलौ प्रवृत्तिप्रयत्नाद्रागान्निवृत्तिप्रयत्नस्तु द्वेषादिति॥ नचैवं कथं व्यभिचाराद्वारः निवृत्तेः क्रिया
विरहहेतुत्वेन प्रवृत्तिसाध्यताभ्यियमनचकार्ययां चिकीर्षाजन्यत्वनियमात्॥ नन्वेवं कुतः इत्यादि ग्रंथः कथमित्यंकार
णान्तरमेव निवृत्तेः कल्प्यतामित्याक्षेप॥ अनुनद्वेष्यत्यनुव्यवसायसाक्षिके तत्कारणान्तरं कल्पनीयमिति परिहार १४८
इत्यभिप्रायकल्पादिति॥ ननु तस्तु॥ प्रवृत्तिविरहएव निवृत्तिः नचवैपरीत्यं दृष्टमिति द्वाभ्यामपि निवृत्ति विरहसत्वेन
प्रवृत्तिसाध्यचेष्टादिकार्यापत्तेः नचनिवृत्तिरेवाहरेवाच्या॥ तत्कारणद्वेषाभावेन तदभावा द्वेषाभावश्चतत्कारण
दुःखतत्साधनज्ञानाभावात्॥ तथाचप्राचीनमतेज्ञ्यकर्तुरनुपायमेवायमितिमतम्॥ एवं चयथाश्रुतमेव ग्रन्थः

सुकर इति॥ यत्र तु वह्निधूमादौ व्याप्तिग्रहः सर्वसिद्धः॥ तत्र साध्यसामान्यव्यतिरेकग्रहो ऽस्त्येवेति न व्याप्तिग्रहः॥ न च्छि
चारीति दर्शयति वह्निमात्रेति। समवायिमात्रस्येति। आकाशात्मादेरपि व्यापकस्य समवायित्वात् सुगममिति भावः॥ ननु
द्रव्यगुणकारणत्वं समवायिकारणत्वे विशिष्टं न व्याप्यं किंतु समवायित्वसमानाधिकरणत्वेन हेतुत्वं तथा चोक्तप्रश्नाह के
समाजात्भयग्रहो ऽर्थः समाजस्य परितोषादाह यदिति॥ बाधकं विनेति। सामान्यरूपेणाभिचारज्ञानाभावस्तेनेति तो
व्याप्तिग्रह इति भावः॥ सकलधूमगोचर इति स्वमते। प्रत्येकधूमगोचर इति परमते। अत्र सामान्यलक्षणानङ्गीकारादिति
ध्येयं॥ कार्यत्वस्येति॥ कार्यत्वस्य हेतोः विपक्षवृत्तित्वनिर [illegible] सर्वत्र तत्पादौ कार्यत्वे अलौकिकत्वग्रहो क्रियते। तदा क्षणि
तद्घृतिकनिश्चयाभावात् तद्धेतुर्मते कथं व्याप्तिरीप्सते। अथ तद्घृतिकसिध्यर्थितया दृष्टमवकतौ हेतौ क्रियते तद्घृतिके
पित्वादौ कार्यत्वमस्तीति तत्रैव विपक्षे तस्य व्याप्तमीक्षणमित्यर्थः॥ इष्यत इति। यागमस्यार्थः। तथा च [illegible] चुविन्हारद
श्रमानाधूमात् तैः समर्थितः॥ तस्यापि यागपवादिति भावः॥ व्यर्थविशेषणत्वेनेति। अत एवोभयाभावानभ्युपगमात् मतेनेदं॥
साध्याभावेति॥ अत्र केवलान्वयी नास्त्येवेति भावः॥ अत्र केवलान्वयिव्यवस्थापनानुपपत्तिरेव व्याप्तिग्रहे विरह अन्वयप्या
त्विमात्रेणानुमित्यविरोधः॥ न चान्वयमात्राद्व्यभिचारविरोधपाधान्नविशिष्टव्याप्तिग्रहः पक्षत्वग्रहः विशिष्टकारण
त्वेन विपक्षबाधकसम्भवात्॥ अन्यथा आर्द्रेन्धनवह्नावपि धूमव्यापकत्वेन गृह्येत॥ न चैतत्र वह्निमात्राद्धूमानुसन्तः।

अं॰ चि॰ विशिष्टकारणतावच्छेदकं प्रकृते च आत्मत्वमेव तथा लाघवात् इति वाच्यं॥ अन्यात्मनिष्ठानादौ सत्त्वात् आत्मनः कार्यस्य
प्रागादेरुत्पत्तिप्रसंगभयेन तत्तनादात्म्यकारणतावच्छेदकत्वात्॥ न च तेषामपि कारणत्वान्न कारणतावच्छेदकत्वे तेऽवच्छेदक
त्वेनानेककारणत्वं दंडत्ववदिति वाच्यं॥ इत्थं तावच्छेदकत्वेपि तेषां पृथक्त्वेनकार्ये कदर्शनात्॥ तेषामपि कारणत्वे तेषां
त्वोदंतमेवात्मैकरूपस्यावच्छेदकत्वेप्यभिव्यंजकत्वमिति सिद्धांतप्रकाशोपीति॥ यद्यपि न भाव्यस्मिन्नुपपत्त्या हयत इति॥ अन्यत्तु
साध्येन समं विशेषणताहेतुसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकताभाववस्य गुरुत्वेपि साध्यतावच्छेदक
स्य गुरुत्वात्॥ अवच्छेदकतायां भवति गौरवं दोषाय॥ यथा हेतुनिष्ठनीलधूमत्वादौ साध्यनिष्ठधर्मे स्ववच्छेदकत्वेन्याय्य
मेव न किंतु तन्मतियोगित्वावच्छेदकत्वाभावः स च गुरुत्वेपि सुग्रहएवेति अन्यथा तादृशधर्मस्यात्मप्रतियोगि
तावच्छेदकत्वाभावस्य केनापि प्रमाणेनाग्रहप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव सिद्धं स्यादित्याहुः व्याप्यान्योन्याभावगर्भव्या
त्वे साध्यवत्त्वावच्छेदेन साधनसमानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगित्वस्य ग्राह्यत्वात् नन्वन्यस्य विशेषणत्वमेव ॥१४१॥
त्वे नीलधूमत्वादिवत् अवच्छेदककोटिप्रवेशादित्याहुः योगपति॥ शरीरत्वाभावस्य योग्यानुपलब्ध्या न ग्रहात् विशिष्टाभा
वस्यानुमानादित्यर्थः॥ ननु तर्हि विशेषविरोधो हेतुनामिह पक्षाप्यामास्त्र। लिंगमिति उपसंहरति यद्यप्येवं घटत्वपार
त्वविरोधो न स्यात्॥ तथापि तदुभयाश्रयैकसाधकमानाभावात् तन्न सिध्यति। प्रकृते च नैतदभावः यत्र तत्साधकं माने

तत्रविरोधस्थानेकिंचित्करमित्याह। अतएवेति। साक्षात्साधनत्वमिति। तथा च कृतेर्नि हस्तादिव्यापारकत्वमिति भावः
तद्वारैवेति। यद्यपि सर्गाद्यकालीनघटं प्रति शरीराधिष्ठातुरीश्वरस्य न बाधः। तथाप्यपरैस्तदनंगीकारादिति भावः
चेष्टेतरेति॥ यदि चाभेदस्तत्रमादावपि अस्मदादिकृतेः कथं तदा तदितरेत्यपि दुष्टमे॥ तत्रापि चेष्टाभावादिति। एवंच
ति चेष्टेतरकार्यं दृष्टं बोध्यं। द्वारं विनेति। स्वरत्वस्य जन्यत्वगर्भत्वादिति भावः॥ प्रस्तुतानुकूलमित्याह विशेषयोरिति॥
अन्यथेति प्रतिबंधकाभावस्य निमित्तत्वादिति भावः प्रतिबंधकाभावस्येति प्रतिबंधकप्रागभावस्येत्यर्थः॥ अन्वय
व्यतिरेकादिति॥ अन्यथा निराश्रयं रूपाद्युत्पद्येतेति भावः॥ तत्रापीति विनश्यदवस्थद्रव्य इत्यर्थः॥ गौरवमिति॥ यतहस्त
गतिमनुरुध्यते॥ वस्तुतः सहभावगर्भेऽपि हेतुत्वे यत्र सहचारो न स्वतः तत्रास्तु हस्तादिव्यापारद्वारा प्रकृते तु नियत ह
तेः स्वतएव तत्सहभाव इति किं तदपेक्षयेति बोध्यं॥ दृष्टापत्तिमाशंक्य प्रागभावहेतुत्वं साधयति॥ अन्यथेति॥ विश्र
मादिति। एतेन प्रतियोगिप्रतिबंधकत्वाभ्युपगमेन सर्वत्र प्रतिबंधकाभावेऽपि नेकार्यं॥ सहभावत्वेन हेतुत्वं किंतु य
त्र यथान्वयाद्यनुविधानं तत्रैव तथेति विभावितं॥ अतएव विशिष्टसिद्धेः प्रतिबंधकत्वेऽपि तद्विरहरूपामाःस्यपक्षता
याः नत्र कारणत्वमिति॥ एकदेति॥ एकमिति सपातामात। एकदेव जनयतीत्येवं प्रकृतः संगतेरिति॥ बुधिरिति
कर्तृत्वनिर्वाहके हेतुत्वे बुधिरिच्छाद्वारैवेति भावः॥ सत्वेतिपक्षवदिति॥ एतेन सत्वेतिपक्षच्छायैव तस्याप्तेः। प्र

अ ८ तिबंधकत्वे हेत्वाभासांतरत्वं कानेनिदर्शितं बलीय इति॥ तथा च न सत्प्रतिपक्षत्वे तुल्यबलत्वाभावादिति भावः॥ विरो
धित्वादिति॥ तथा च पक्षधर्मतादिना कृताया अपि तस्या विरोधित्वात् तुल्यबलत्वमस्त्येवेति भावः॥ किं चेति ज्ञानस्येति
त्यमेवेति व्याप्तौ संसारिज्ञानत्वं नित्यज्ञानान्यज्ञानत्वादिकमुपाधिर्वाच्यः॥ स चेश्वरनित्यज्ञानपक्षीयविषयमोरभावेन स
भवतीत्यर्थ इत्याह॥ वयं तु ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्तावनित्यत्वस्य साध्यव्यापकस्योपाधेर्ज्ञानत्वरूपसाधनाव्यापकत्वं न
स्मदादिज्ञानव्याप्तेः तत्रोपाधेः सद्भावादेवानित्यत्वस्य तद्व्याप्यत्वाः स्मदादिज्ञाने सत्त्वात्॥ अन्यथा साध्याव्यापकत्वेनैवा
नुपाधितापत्तेः॥ तथा च नित्यज्ञाने साधनाव्यापकत्वं वाच्यं॥ तच्च न संभवति तदसिद्धेः॥ अत एवाह तद्व्यापकतयेति
तत्र ज्ञानत्वरूपसाधनाव्यापकत्वमुपाधित्वं निश्चयप्रयत्नसंख्याभावान्नास्तीत्यर्थः॥ इति विभावयामः॥ उपाधेरिति
शरीरव्यापारजन्यत्वस्येत्यर्थः॥ ननु यथा ज्ञानादिकार्यपक्षे सत्प्रतिपक्षस्याभावस्तद्वद्विपक्षे बाधकः॥ तथा व्यापिनि
रुपाधित्वस्य व्यवस्थापितत्वात्॥ तदेव विपक्षे बाधकमस्ति स्यपरितोषं हृदि निधायाह वयं त्विति॥ यद्यपि ज्ञानत्वावच्छि ॥१५०॥
न्ने सर्वत्रानित्यत्वापगमात्॥ तदवच्छेदेन नित्यत्वापगमः अन्यथा बाधोऽपि प्रतिबंधको न स्यात्॥ तथापि सामानी
लक्षणानंगीकर्तुस्तादृशज्ञानं न संभवति भिन्नविषयं तु ज्ञानं न प्रतिबंधकं किंचिन्नास्तीति ज्ञानानंतरं बुद्धिद
स्तीतिज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वात्॥ अस्मन्मतेऽपि पक्षे बाधकाभावेन तादृग्व्याप्तेरेवासिद्धेः॥ न चैवं बाधोऽपि प्रति

बंधको न स्यात्॥ भिन्नविषयत्वादिति वाच्यं॥ सामान्यलक्षणानंगीकर्त्तुरिदमप्यनिष्टं नास्माकमित्याशयात् सा
मान्यरूपेण कार्यकारणभावस्य तद्रूपज्ञानं विना माप्यशंकाकवलीकृतमिति मतिबंधात् समर्थमित्यपि
वदंति। कामिनीति   पर्यवसितेपूर्वपक्षे॥ नव्यास्त्विति। ज्ञानमनित्यमेव कार्यज्ञानजन्यमेव तत्स्वभावाभावस्वरूपता विरोधा
भावात् द्वितीयव्याप्यापक्षधर्मतामहितया नित्यज्ञानोपस्थापने सति स्यात्॥ तथा च विरोधिज्ञानमकिंचित्क
रमुपजीव्यविरोधादित्यर्थः॥ अत्र चेदमनभिमतिबीजं। ज्ञानमनित्यमेवेत्यतो ज्ञाने नित्यत्वावच्छेदेनानित्यत्वावगमात्
पक्षधर्मताबलादपि ज्ञाने न नित्यत्वग्रह नित्यत्वानित्यत्वयोर्विरोधस्य पूर्वोपधृतत्वात्॥ इति परस्याभिमतं। न च
नित्यानित्यज्ञानयोर्विरोधप्रतिसंधानं प्रतिबंधकत्वेनाभिमतं॥ येनोपजीव्यविरोधः स्यात्। तथा च॥ पूर्वोक्तमेव
समाधानमत्र द्रष्टव्यं॥ साधनेति। पक्षविसमवेतत्वघटितं साधनं न च न विज्ञातवर्णं तथापि असाधारणपक्षत्व
जन्यत्वमात्रस्यैव साधनत्वमिति तदभिप्रायेणादः। साधनविशेषितत्वसाधने कदेशविशेषिततानापाधित्स्याभिप्रा
येणेदं बोध्यं॥ आदिधनेति। इदं च पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणस्य साधने विशेषितस्य चोदाहरणं बोध्यं॥ व्याप्य
मिति। अभेदमात्मनि रूपसंबंधाग्रहादिति भावः॥ विरुद्धेति॥ सेतथा च संबंधतावच्छेदकभेदात् संबंधग्रह
नानुपपन्नः नीलघटयोरभेदरूपसंबंधग्रहवदिति भावः॥ कारणजन्यत्वमिति। यद्यपि पदांतरसमभिव्याहृत

अन्यत्वस्य तत्कारणकार्यत्वार्थकत्वेन मात्र व्याप्यस्य व्यापककोटिप्रवेशः तथापि करणाजन्यत्वकारणप्रागभावव्या
पकप्रागभावप्रतियोगित्वमात्रं च जन्यत्वं विवक्षितं शरीरजन्यत्वोपाधौ तु शरीरकारणत्वमेव विवक्षितं ॥ तस्य पूर्वो
क्तसाधनविशेषितत्वोपाधेरनासंगत इति भावः ॥ ननु स्वजन्यत्वं न स्वजन्यतावच्छेदकमुक्तं किं तु स्वजन्यशरीरसह
कारीति ॥ तथा च स्वजन्यत्वे शरीरजन्यतावच्छेदकमेव च शरीरजन्यत्वस्य कतृजन्यत्वव्यापकत्वात् ॥ तद्व्याप्य
त्वेन जन्यत्वस्य च कर्तृजन्यताव्याप्यत्वमनुमेयमित्यपरितोषादाह ह स्म दिनापीति । साधनेपीति । परमाण्वादीनाम
पि ईश्वरप्रयत्नसाक्षादधिष्ठितत्वेन तज्जन्यत्वस्य पक्षे संभवादिति भावः ॥ न च चेष्टाजन्यत्वमुपाधिः ॥ चेष्टाया मे
वसाध्याव्यापकत्वात् ॥ न च चेष्टाश्रयजन्यत्वं तथा अदृष्टद्वारा क्षित्यादावपि तज्जन्यत्वात् ॥ यद्यप्यदृष्टाजनकचेष्टा
श्रयजन्यत्वोपाधौ नोक्तदोषः तथापि विपक्षे बाधकतर्काभावान्न साध्यव्यापकत्वमिति भावः ॥ उक्तोपाधेरभिप्राये
णोक्तसाध्यव्यापकताग्रहमाशंक्यते । अथेति । शरीरेति । चेष्टाश्रयस्यार्थः । शरीरजन्यत्वेति । ननु शरीरजन्यत्वं शरीरकार
णकत्वमुक्तं । अन्यथा साधनविशेषितत्वापत्तेः तथा च कथं तदुपहजन्यत्वग्रह आवश्यक इति चेत् ॥ अत्र केचित् । १५१
शरीरजन्यत्वस्य गुरुत्वाद्धावन्नतस्य व्यापकत्वग्रहस्तावदेव कर्तृजन्यत्वं शरीरकारणकत्वोजन्यत्वमवच्छेदकं । कस्य
गृहीतमुपस्थितिलाघवादित्याहुः । अन्ये तु सकर्तृकत्वग्रह आवश्यक इति प्रथममवश्यं वाच्यः ॥ अन्यथा श

रीरजन्यत्वस्य तद्व्यापकत्वासिद्धेः॥ तच्चावच्छेदकग्रहः प्रायमिक इति अवच्छेदके लाघवाज्जन्यत्वमेव। नव्यन्यदिति त
त्वभिप्रायकं यंगंथइत्याहुः॥ उक्तो स्वरसे नाह तुल्यन्यायत्वेनस्वेति॥ तद्विरोधेनेति॥ न हि संभवति शरीरजन्यत्वे सकर्तृक
त्वव्याप्यजन्यत्वाव्यापकं सकर्तृकत्वव्यापकं चेतिभावः॥ अतएवेति। सकर्तृकत्वव्याप्यजन्यत्वाव्यापकत्वेन शरीरजन्य
त्वस्य सकर्तृकत्वाव्यापकत्वेनानुपाधित्वनिर्णयादितिभावः॥ कर्तृजन्यत्वेपीति। यद्विशेषयोरित्यादिव्याप्तिग्रहकस्याभा
व त्राप्तिसत्वादितिभावः॥ एवं शरीरेति। जन्यतावच्छेदकस्य व्याप्यनियमादितिभावः॥ उपजीव्यविरोधादिति॥ न च तत्तु
गतस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वात्॥ घटत्वाद्यवच्छेदेनैव कर्तृजन्यत्वं गृहीतं॥ शरीरजन्यतावच्छेदकत्वेन गृहीतं॥ अतएव
नोपजीव्यविरोधः॥ न च हस्तादिजन्ये व्यभिचारान्न शरीरजन्यतावच्छेदककर्तृजन्यत्वमितिवाच्यं॥ शरीरपदस्य द्व
वीकेवेच्छाश्रयपरत्वात्॥ न च शरीरजन्यतावच्छेदकमेव घटत्वादिकमस्तु। कर्तृजन्यतावच्छेदकं जन्यत्वमेव विनिगम
काभावादितिवाच्यं॥ तथापि सकर्तृकत्वं प्रति जन्यत्वे व्याप्यत्वानिश्चयादिति चेत्। अत्राहुः॥ कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वमव
च्छेदकं शरीरजन्यत्वे सकर्तृकत्वमेव व्याप्यद्विशेषयोरित्यादिग्राहकस्य समानत्वादित्यादि संशये लाघवाज्जन्यत्वस्यैवावच्छे
दकत्वकल्पने॥ न कर्तृजन्यत्वस्य गौरवात्॥ न चैकप्रतियोगिकजन्यतावच्छेदकद्वयोपस्थितौ लाघवावतारः न चात्र
तथाप्युभयस्यापि उभयजन्यतावच्छेदकत्वसंभवादितिवाच्यं॥ उभयनिरूपितोभयजन्यतावच्छेदकद्वयस्य म रू

उ.म.। मृ. नविरुद्धत्वेन कल्पनाप्रसक्तेः कुत्र कल्प्यतामित्यत्र लाघवावतारसंभवादिति ॥ शरीरजन्यत्वस्वरूपादावपि सत्त्वेन तन्मा
नेकत्वे जन्यत्वस्य न्यूनवृत्तितया न तदवच्छेदकं भवतीत्याहुः ॥ अप्रसिद्धेरिति ॥ इदं च सर्वसामान्यलक्षणानभ्युपगमेन
परप्रत्यापादनं तस्य गोत्वाद्येकभावाभावविषयत्वेन स्यावच्छ्यं वा अत्वादित्येवमापादयतापरं प्रत्येव तस्य त्याद्दि
का वियोज्योति न स्वसिद्धांतविरोध इत्याहुः ॥ अप्रतीतेति ॥ यद्यपि परमते प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य वाभा
वधीकारणत्वं न तु प्रतियोगिज्ञानस्य तत्स्यावश्यकत्वात् ॥ अन्यथा तन्मते बाधोपि प्रतिबंधो न स्यात् ॥ तस्या [illegible] घटादिसामा
न्याभावज्ञाने सामान्यलक्षणाभावेन सकलप्रतियोगिज्ञानासंभवात् ॥ तथापि स्वमतावष्टंभेनेदं द्रष्टव्यं ॥ वस्तुतस्त ॥
स्यापनानुमानस्य तर्कसचिवत्वात् तस्य च तदभावात् ॥ न्यूनवृत्तेरन्यसद्व्याप्तिपक्षत्वमिति भावः ॥ ज्ञानमात्रेति
यद्यत्र जातिपदमपि तदा अनिश्चमावर्ततीति सा [illegible] ज्ञानातिरिक्तावृत्तित्वं च हेतुत्वा [illegible] विवक्षणीयः ॥ तथा चात्मनो
व्यभिचारवारणाय तदुक्तं ॥ केचित्तु कालादिकं वृत्तितया प्रसिद्धिः स्यादेव ॥ जातिपदोपादाने जातित्वनिर्वाहकसंबंधे
न ज्ञानमात्रवृत्ति बहुत्वलाभ इत्याहुः ॥ चेतनेति ॥ रूपादौ आत्मसंख्यादौ च व्यभिचारवारणाय ॥ चेतनपदं विशेष १५२
पदे ॥ यद्यपि येन आश्रितेभावनायां व्यभिचारि ॥ परमाणुवृत्तिनित्यस्थितिस्थापकवृत्तिसंस्कारत्वजातिमादाय तु स्यात्
तथापीह तोगुणपदं प्रत्यक्षत्वेन विशिष्टं ॥ एवं चात्मैकत्वप्रत्यक्षत्वयपक्षे विशेषपदो आत्मेति ॥ यद्यपि निष्यविद्भाव

गुणाधारत्वस्यैव वक्तुमुचितं॥ तथापि तन्मते शब्दस्य नित्यतया आकाशायेव व्यभिचारः स्यात्॥ अस्मन्मते ईश्वरात्मनः
सिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातेनापक्षतया असंदाद्यात्ममात्रपक्षत्वे सिद्धसाधनं॥ महइदिति तादृशज्ञानेति गर्भसाध्यमुक्तं बोध्यं
न च दृष्टजनकशरीरजन्यत्वं हेतुः॥ न च हस्तादिजन्ये तथापि व्यभिचारः॥ शरीरपदस्य चेष्टाश्रयपरत्वात्॥ दृष्टपरितो
षादाह अपि चेति॥ निर्विशेषणे इति॥ व्यभिचारवारकविशेषणशून्यहेतुरित्यर्थः॥ अन्यथेति॥ यदि जातिः स्वतः न व्याप्ती
किं तु अतिप्रसक्तनीया तदा व्यावृत्तपरस्परव्यावृत्तत्वेन परस्परस्यान्योन्याश्रयादित्यर्थः॥ व्यभिचारवारकविशेष
णज्ञानं व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकमिति विभिन्नपक्षकं तत्र व्यभिचरतीति॥ विशेषणशून्ये विशेषणज्ञानशून्यहेतुरित्यर्थः॥ अतएव वाक्त
रप्रमेयत्वेन साध्यमानपमितम्युक्तमिति॥ व्यभिचारादिति॥ आत्मकाशादिपदार्थे अजन्यत्वविशेषतयापि तस्य तज्जनकृ
त्वादित्यर्थः॥ अतएवान्यथासिद्धिरपीति भावः॥ धूमस्यापीति॥ आलोकविशेषतयापि तस्य तज्जनकत्वादित्यर्थः
अत्र यद्यपि आसज्यवृत्तिव्याप्तिर्यत्र विशेष्यबाधः तत्र वा व्याप्तिसमभावा आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्वादौ तत्त्वेन संभवति॥
धूमादिसामानाधिकरण्यपरसंयोगविशेषसावह्निधूममात्रवृत्तित्वात्॥ अपि चार्द्रेन्धनादौ विशेषणाव्याप्यभाव
निश्चयेऽपि तद्वच्छिन्नवह्निविशेष्यव्याप्तिग्रहादनुमितेः तथापि प्रथमोक्तविशिष्टव्याप्त्यभिप्रायेण दूषयति नेति॥ ननु
नीलधूमे हेतौ साध्यं नावच्छिन्नसाध्यव्यापकं धूमत्वमुपाधिः॥ तथा चानौपाधिकत्वाभावसाधनेन बाध इति अ

कृतेन चेति। साधनेति॥ नीलधूमवति सर्वधूमवत्त्वसत्त्वादित्यर्थः॥ केचित्तु उभयत्रोपाधिमाशंक्य तेन चेति॥ अदृष्ट
द्वारा शरीरस्यापि छिन्नत्वादावपि जनकत्वमिति मतेऽपि वैस्फुटमिति शरीरजन्यत्वं नियमात्रवृत्तीति अजन्यत्वोपाधेः
साधनव्यापकत्वमित्याहुः॥ तन्न। एवं हि व्याप्यत्वासिद्धिमुद्भरतः स्वरूपासिद्ध्यापत्तेः॥ तथा च शरीरजन्यत्वस्य पक्षे
ऽके तात्पर्यं। न च क्षित्यादिवृत्तीति न साधनव्यापकत्वमिति द्वेधाऽप्यर्थविरोधः यत्तस्मात् तदभ्युपगतमनुमानं न स्यादि
त्याह किं चेति। उभयत्र वह्निरहितत्वमात्रस्यैव गमकत्वादिति भावः। वह्निरहितेति। यदि चास्य मांगल्यके साध्यव्यापक
त्वोन्नोपाधित्वे तदा धूमवत्त्वोपाधेः साधनव्यापकत्वमिति तुल्यमिति भावः॥ ननु गंधादेर्धूमध्वजत्वे व्यभिचारवा
रकतापर्यवसन्नमेवं गंधमात्रव्यंजकत्वं द्रव्यत्वविशेषितं फलकृत्यं॥ अन्यथा नित्यत्वेऽपि व्यभिचारात् तस्य चेतेन
व्यभिचारवारणे तदा यदि व्यभिचारः स्यात्॥ स च तदा यदि गंधमात्रव्यंजकत्वं प्रसिद्धं स्यात् तथा च गंधादेर्धूमध्वजेति
प्रसिद्धं संवादसंनिकर्षपरंपरया व्यभिचारवारणप्रयोजनमेवेत्यरुचेराह अपि चेति॥ यत्त्विति। शरीरजन्यघटाघ
पक्षयोजन्यात्क्षित्यादयोऽपि बहवः प्रतियोगिबाहुल्यकृतं चाभावबाहुल्यमिति भावः॥ अन्यथेति॥ तथा चावच्छेद १५३
क लाघवं प्रयोजकं न व्याप्ति लाघवमिति भावः॥ प्रयोजनेति॥ प्रकृते च पक्षधर्मतायामुपयोगः। शरीरपदस्येति
भावः॥ अथवेति॥ न च तत्र यदि व्याप्तिरस्ति तदा प्रथममेव व्याप्तिग्रहो न जातः ततः किं पश्चात् व्याप्तिग्रहणाभानुमिति

संभवादिति वाच्यं॥ यत्र प्रथमं व्याप्तिग्रहस्तत्र चव्याप्तिरिव्यभिचारादिति। यत्रेति निर्धूमो यः आर्द्रेंधनप्रभववह्निरहि
तत्वादि सत्त्वार्द्रेंधनविशेषणाभावविशिष्टवतितत्साध्यः पि द्रे साध्यं निर्धूमत्वं तथा केवलार्द्रेंधनवति जलादौ साध्ये
निर्धूमत्वमेव प्रत्येकस्य धूमाप्रयोजकतया विकल्पतत्प्रयोजकतया तदभावविशिष्टाभावहेतुः। नचैवं प्रकृतेपि सि
ध्यं॥ जन्यत्वरूपविशेषणवति शरीररूपविशेषणव्यतिरेकेणावृत्तेः तद्रूपसाध्यसंबंधानिश्चयात्॥ क्षित्यादौ पक्षे सं
दिग्धत्वात्॥ तथा चात्र विशिष्टाभावो न हेतुरित्यर्थः॥ यत्तु न साध्यमिति पाठः तथा च पत्रविशेषणविशेष्यान्यतराभा
ववति साध्याभावो विशेषणाजन्यतराभावाव्यभिचारीति यावत्तत्र विशिष्टाभावो हेतुः (स चैवं प्रकृतेपि) अत्र तु न त
येति न हेतुरिति तन्न॥ विशेषणाद्यन्यतराभाववत्त्वव्यभिचारित्वे विशिष्टाभावव्यभिचारस्यावश्यकत्वात्॥ अस्व
डयवेति॥ तथा च शरीरजन्यत्वाभावे जन्यत्वप्रतियोगिकत्वाभावात्॥ तदवच्छेदेन तत्र व्याप्यत्वग्रहविशिष्टावच्छेदेन
त्वद्ग्रहरतिन्नवैयर्थ्यमिति भावः॥ अधिकमिति॥ अनुपयुक्तत्वेनाप्यग्रहणादनादिति भावः॥ हेत्विति॥ हेतुस्वरूपा
धिकमधिकमिति तल्लक्षणादिति भावः॥ तर्हि नीलधूमस्य कथं न हेतुत्वं अत आह नीलत्वमिति॥ विशेष्यतावच्छे
दकस्य संबंधितानवच्छेदकत्वस्यैव विशेषणस्यापि तदवच्छेदकत्वादित्यर्थः॥ अत्र दृष्टान्तमाह रूढत्वेनेति॥ ननु नेत्थं गा
प्यतावच्छेदकत्वेन हेतौ मा प्रविशतु व्याप्यत्वेन प्रविशत्वित्यत आह धूमत्वेनेति॥ व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैव

व्यां. वि. व्याप्यत्वे प्रकृते च धूमत्वं तथा तदवच्छिन्नत्वेन च नैल्यम् इति व्याप्यतयापि न तत्र वेशस्तत्रेति भावः॥ इदं चैवस्तुगत्येति म
नुरुध्योक्तं॥ वस्तुतो मे धूमत्वस्य नैल्यवृत्तित्वेपि धूमव्याप्तिः स्यान्नीयं तदिति धूमपर्यवहेतु नेतु नीलधूमनीलधूमत्वस्या
नवच्छेदकत्वात्॥ नैल्यस्यापि धूमत्वावच्छेदेनैव हेतुत्वादिति नैल्ये धूमत्वासत्वोपवर्णनं प्रकृतमेव प्रकृतं तु गौरवमि
त्यवधेयं॥ ननु नीलधूमेपि धूमत्वासत्वेपि नीलधूमत्वेपि धूमत्वमस्त्येव। तदवच्छिन्नत्वेन तत्र हेतुप्रवेशः स्यादित्यत आह
नीलधूम इति। नीलोपस्थित धूममात्रस्यैव धूमत्वावच्छिन्नत्वात्॥ न केनापि प्रकारेण (?) नैल्यप्रदेश इति
भावः॥ ननु व्याप्यतावच्छेदकत्वमेव तु धूमत्वमात्रे किं तु नीलधूमस्यापि व्याप्यत्वात्। तेनापि रूपेण तस्य हेतुत्वप्रवेशे
न निर्देशः स्वापतामित्यत आह किं चेति। व्याप्यतानवच्छेदकेन हेतुत्वनिर्देशे अतिप्रसंगादिति भावः॥ ननु धूममा
त्रनिरूप्यातो नीलधूमत्वं न्यूनवृत्तित्वादेव नावच्छेदकं न तु गौरवात्॥ नीलधूममात्रनिरूप्यातो नीलधूमत्वेम
वावच्छेदकं न तु धूमत्वमतिप्रसक्तत्वादिति चेत्॥ न न्यूनवृत्तेरपि व्याप्यतावच्छेदकत्वात्। अन्यथालोकाद्यवे १५४
त्तित्वेन धूमत्वस्यापि अतथात्वापत्तेः ननु गौरवेण नीलधूमत्वावच्छेदनव्याप्यग्रहे अनुमानरूपासिद्धिरस्तु
न तु हेत्वाभासीभूतायाः ज्ञायमान प्रतिबंधकत्वाभावात्॥ न च प्रकृतोपि गौरवान्नीलधूमत्वस्यानवच्छेदकत्वे
न दवव्याप्यत्वासिद्धित्वेन विवक्षितं॥ तस्याप्यज्ञायमानत्वेनैव प्रतिबंधकत्वात्॥ इति वाच्यं॥ परामर्शविष

याभावस्यैवार्थसिद्धत्वेन ग्रंथकृदभिमतत्वात् गौरवस्य च तथात्वात् ॥ तथा च व्याप्तिसिद्धिध्येयविशेषणावृत्ता दानत्तसंगतमिति चेत् ॥ अत्र केचित् ॥ पक्षसंबंधितावछेदकलक्षणाव्याप्तिलोपवादनुमितिहेतुः सकलसाधनवृत्तिसाध्यवत्त्वं तदन्यपि तादुदाहरणे न प्रदृश्यत इति तदभावो व्याप्यत्वासिद्धिः स्वछेदकत्वाभावप्रमैव सन्नो नीलधूमादौ धूमत्वरूपावछेदकोत्तरसत्वे नीलधूमत्वस्य तद्घटितशरीरस्यानवछेदकत्वात् एवं च परामर्शविषयीभावत्वमपि साधितं भवतीत्याहुः ॥ अत्र वदंति ॥ संबंधितावछेदकलक्षणामाव्याप्तावछेदकत्वं पर्याप्त्यनतिरिक्तदेशावृत्तित्वं ॥ तदानीं नीलधूमत्वेप्यस्ति ॥ अथ तादृशधर्मान्तराघटितत्वमपि तत्र विशेषणं ॥ तदा सर्वव्याप्तिलक्षणतो गौरवात् । अनुमित्सहेतुत्वं व्यक्तितकभावेत्तानस्य च प्रतिबंधकता तादृशधर्मान्तराघटितत्वादेरुदाहरणादुपस्थितिश्चैकैव नास्ति न किंचिदिति ॥ तहमादिलमतेत्र तत्वं । नीलधूमधूमत्वावछिन्नव्याप्तिसत्वेपि नीलधूमत्वावछिन्नव्याप्तिविरहो व्याप्यत्वासिद्धिः मव विशेषणावछिन्नविशेष्यविरहो वा सर्वं यत्र विरहो वेति अन्यदेतत् । एवं च ज्ञानगर्भहेत्वाभासलक्षणं प्रामत्रै विषयाभावत्वं च संगछते ॥ न च नीलधूमत्वावछिन्नव्याप्त्यप्रसिद्धेः ॥ कथं मतदिति वाच्यं ॥ कुत्रचिदेकदहनादिष्यति यागिकविशेषव्याप्तेरेव तादृश्याः प्रसिद्धेः । न च तादृशी व्याप्तिर्नीलधूमस्यैवेति वह्नित्वावछिन्नप्रतियोगिकनीलधूमत्वावछिन्नव्याप्त्यभावस्य साध्यस्य पुनः सैवासिद्धिरिति वाच्यं ॥ नीलधूमत्वावछिन्नव्याप्तिमान्नये नीलधूमत्वावछिन्न

२।१०। योगित्वलक्षणव्यापकत्वाभावस्य वह्न्यवच्छिन्ने व्याप्यतासिद्धिपदार्थत्वात्॥ तद्ज्ञानस्यापि प्रतिबंधकत्वात्। समानवि
त्तिवेद्यतया व्याप्यत्ववत् व्यापकत्वस्यापि परामर्शविषयीभूतत्वेनात्तद्व्यापकत्वाभावपरामर्शविषयमात्रावच्छेदकस्यापि स
त्वाच्च॥ यद्वा धूमत्वावच्छिन्ने नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्यत्वाभावस्य व्याप्यत्वासिद्धिः॥ तस्याः नीलधूमत्वावच्छिन्न
सत्वेनान्यधर्मावच्छिन्ने विरहात्सिद्धाहः॥ वस्तुतो वह्निनिरूपितधूमनिष्ठव्याप्तौ नीलधूमत्वं नावच्छेदकं तु धूमत्वमु
भयवादिसिद्धमवच्छेदकत्वं च स्वरूपसंबंधविशेषो वान्यद्वेति। उभयवादिनिर्वक्तव्यं॥ अन्यथा गौरवेण नीलधूमत्वा
वच्छेदेन व्याप्यग्रहे ज्ञानरूपासिद्धिरपि न स्यात्॥ गौरवज्ञानस्यावच्छेदकग्रहमेव प्रतिबंधकत्वात्॥ एवं च स्वसा
मानाधिकरण्यात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकानवच्छिन्नसामानाधिकरण्यावच्छेदकवह्न्यवच्छिन्नत्वमव्याप्तिः॥ तथा
च नीलधूमत्वे तादृशावच्छेदकत्वाभावः परामर्शविषयाभावत्वमाभवत्यसिद्धिः॥ न च व्याप्यतादृगवच्छेदकगर्भत्वमाना
भावइति वाच्यं॥ व्यर्थविशेषणव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकस्यैव तत्प्रमाणाचात्॥ गौरवज्ञानस्यावच्छेदकव्यातिरिक्तव्या
प्तिघटकपदार्थनिग्रहाप्रतिबंधकत्वात्। प्रभा च व्यभिचरितत्वे व्याप्तिग्रहप्रतिबंधक एवाव्यभिचारगर्भत्वे तस्याः मानं १५५
न च तत्र व्याप्तिग्रहप्रतिबंधानभवस्येवेति वाच्यं॥ एवं च ज्ञानरूपाप्यसिद्धिर्न स्यात्॥ तथा चैकामसिद्धिं परिहरतो
द्वितीयासिद्ध्यापत्तेरिति सिद्धांतो विभज्येत॥ तस्मात् मत्तरत्वात् ज्ञानरूपासिद्धिस्वीकुर्वाणः तरवच्छेदकगर्भ

त्वमिति लिङ्गेत्यत्र मत्वेनेति ननु ज्ञायमानतयानुमितिप्रतिबंधकत्वाभावात्तथाप्यस्य कथं हेत्वाभासत्वं किंच तत्त्वयुक्तं
तज्ज्ञानस्य चैतज्ज्ञाप्यत्वं वा न संभवति नापि तद्विशिष्टत्वमनुमितेर्लिंगाविषयत्वात्। न च लिंगोपहितेभानपक्षविष त
ज्ञानस्य तदुपस्थापकाभावात्।। कथं तद्विषयत्वेनानुमितिप्रतिबंधकत्वमिति चेत् अनाहु।। अनुमित्याभासतोमयोजकत्वं हेत्वा
भासत्वमिति संप्रदायमतेनास्याभिधानमिति मयुक्तत्वं च तद्विशिष्टत्वं तथा च लिंगोपहितभानपक्षेव्याप्यत्वासि
द्धो नीलधूमाद्याप्यत्वेनानुमितोभास इति तस्यात्र मत्वं केचित्तु वह्निव्याप्यनीलधूमवान् वह्निमानित्यनुमितो
पयोगापकाणावस्य संसर्गविधयाभानात्।। नीलधूमेतत्वेन रूपणात् तदभावात्।। तद्विषयत्वेन तत्स्यापत्रेमत्वमित्याहुः।।
वह्नितो नान्यथासिद्धधूमज्ञानादनुमिति सत्वेपि नीलधूमस्यादृष्ट्यानुमितिप्रतिबंधकत्वेन हेत्वाभासत्वं।। शरीर
जन्यत्वादौ च विशेष्यव्यासिद्धत्वमपि विशिष्टव्याप्यत्वासिद्धतमानुमितिसामान्यप्रतिबंधकत्वमेव।। एतदेवसर्वेमभि
संधायाह दिगिति।। प्रकृतमोद्यति।। एवमिति। शरीराजन्यत्वपीति।। शरीरजन्यत्वाश्रम मात्र प्रतियोगिकयावदन्या
न्याभाव विषयत्वं।। सर्वोत्तरादेनिरस्यतिसद्भातीति।। ननु सद्भिधूमत्वं न कार्यतावच्छेदकं प्रत्येककार्येषु पसामग्रीद्वयस
मोजादार्थसिमाज्ञ मह्नि नवविशिष्टकार्यासिद्धेः।। नीलघटवदिति चेत्।। न विशिष्टस्य कार्यतानवच्छेदकत्वेपि प्र
त्येककारणतयामेव तद्व्याप्यत्वनिश्चयमूलत्वेसंभवात् स्यापनानुमानप्रवोत्तमापकस्य पर्य विशेषणा खेवल

अनु॰ मुपैति। व्यापके चेति॥ विशिष्टस्येति॥ यद्यप्यदृष्टप्रागभावेश्वरादिना प्रत्येकमेव कारणत्वं न तु तादृशैकत्वादिविशि
ष्टात्मत्वेन कारणत्वं हस्तादीनां सहकारितया दण्डचक्रवदवच्छेदकत्वाभावात्॥ तथापि वस्तुगतिमनुरुध्योक्तं। न तु त
त्तेन जनकत्वं विवक्षितं॥ न चैवं न विशिष्टस्य व्यापकत्वमिति वाच्यं। प्रत्येककारणतायामप्येवमूलत्वसंभवात्॥ व
स्तुतः प्रत्येकमेव व्यापकत्वमप्यावश्यकमहिम्ना विशिष्टसिद्धिः॥ अत एवाग्रे भक्तापि तथैव भावितं॥ धूमं
प्रति तु आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेनैव कारणत्वात्॥ विशिष्टस्य व्यापकत्वेन च वह्निसंयोग आर्द्रेन्धनसहकारीति वा
च्यं॥ तत्संयोगस्यापि तत्संभवे तस्मादविनाततो धूमानुमतेरिति वदंति॥ अन्ये त्विदमुक्तं॥ तथा च प्रतियोगिविरु
द्धोपाधेर्न वैयर्थ्यमिति भावः॥ अजन्यत्वमिति। एवं चाप्रयोजकत्वमपीति ध्येयं॥ सत्प्रतिपक्षोच्छेदानिस्सामी
चीनप्रतिपक्षोच्छेदादि सर्वः॥ यथा चैतद्व्याख्यानं॥ तथोक्तं प्राकृतिकं चेति येषामन्यतमः स्थापनहेतुरपरस्य चेदा
हः प्रत्यनुमानोपाधिरिति सर्वः॥ अन्यथैवेति। यतः संभवति तत्वादिघटितत्वज्जन्यत्वस्याभावरूपाधिरतस्तस्य धंसत्व १५६
त्वात्॥ न साध्यव्याप्तिः। प्राचीनमतमाहान्ये त्विति॥ पर्यवस्यतीति। यद्विशेष्यतावच्छेदके विशिष्टनिष्ठस्यार्थः॥
अभावनिष्ठव्याप्तावभावत्वरूपविशेष्यतावच्छेदकविशिष्टनिष्ठव्याप्तेर्विवर्थः॥ नव्यपरीति॥ अभावस्याव
च्छिन्नजन्यत्वाभावेऽपि रत्वं विनैवाकस्मिकत्वेन निरूपितव्याप्तिग्रहात्॥ न तद्विशिष्टव्याप्तिरिति भावः॥

मं० कि लापवानुपनीतविषयः॥ नन्वेवं विषयत्वेऽपि अनेकविषयत्वसंभवात्॥ संशयतादवस्थ्यमिति चेत्॥ न। येन मात्र
कर्तृत्वं लाघवावतारात्॥ तस्यैवानुमितिविषयत्वात्॥ अत एव नानाकर्तृकघटेषु पश्चादेककर्तृकतासाधनं वाऽग्रतः
स्य वक्ष्यते॥ अन्यथा नानाकर्तृकेष्वप्येककर्तृताज्ञानस्य प्रमात्वेन बाधासंभवादिति॥ अन्ये त्विश्वरसबीज
मुद्घाटयन्ति। अत्रापीति। किं चोक्तानुमानेन क्षितिकर्तृकेऽङ्कुरादौ [illegible] दानुमितावपि सागरादिकर्तरिव तद्भिन्न स
त्वसंशयात्॥ ईश्वरे नानात्वसंशयतादवस्थ्यमिति॥ अनादिभावत्वादिति। यद्यप्यनुमितौ नानादिविषयः॥ तथा
प्यनादिकार्यप्रवाहविषयत्वेन तत्सिद्धिरिति भावः॥ नव्यास्त्विति स्वरसोद्भावनं॥ तद्धि तदुपनीतभानानङ्गीकारा
न्नित्यज्ञानजन्यत्वे पक्षधर्मताबलादपि न सिध्यतीति॥ ननु तथापि कथं सर्वविषयत्वसिद्धिरित्यत आह॥ नियमेति
पक्षतदुपादानातिरिक्तविषयत्वमपि सिध्यति। एतत्प्रथमकल्पे स्वरसाद्विलि॥ पक्षादिविषयत्वेऽपि तत्र सर्ववि १५८
षयत्वासिद्धेरिति॥ नन्विति॥ तथा च न जन्यज्ञानत्वमिति भावः॥ नष्टान्तरमिति॥ न तद्विषयत्वेन भ्रमत्वे किं तत्र
धिकरणप्रकारकत्वेनेति भावः॥ स्वपक्षसाधनतेति॥ तथा च प्रयत्नस्य प्रयोजनव्याप्यत्वे मन्याहृत प्रयोजनजन्यज्ञान
वनियमस्य जन्यत्वोपाधिवदितरतिभावः॥ प्रयत्नोत्पत्तौ प्रयोजनज्ञानापेक्षा न तु स्थितावपीत्याह वस्तुत इति।
करोतीति ईश्वर इति शेषः॥ ननु तदिच्छायाः सिसृक्षारूपत्वे प्रत्यक्षमानस्यात्॥ संनिहिते रूपत्वे च सजातीया

दित्यत आह। सर्गेति॥ सुखादीति। भावकार्यस्य समवायिकारणजन्यत्वनियमात्॥ यथा घटादिजन्यत्वमिति भावः
मीनशरीरेति। न चैतेनेश्वरस्य। तद्दृष्टोपगृहीतत्वाभावात्॥ किंतु संसारिणामेवेति ध्येयं॥ अत एवाह सोयंभूततदैव
दारेति॥ न चैवं संसार्यात्मा न सिध्येत्॥ तद्व्यापाराणामभूततत्तावेशान्यायेन परमेश्वरादेव सिद्धेरिति वाच्यं॥ तथा स
त्यदृष्टाभावेन शरीरासिद्धौ परतावेशन्यायस्याप्यभावात्॥ ईश्वरानुमानात्त्विति। यद्यपि मन्वादिशरीरारंभकादृ
ष्टकादिकर्तृत्वेनेश्वरानुमानं स्यादेव॥ तथापीश्वरस्यावश्यकत्वात्॥ किं मन्वादिनेति भावः॥ विश्वतश्चक्षुः विश्वविषय
साक्षात्कारवानित्यर्थः॥ विश्वतोमुखः विश्वविश्वपकरचनावानित्यर्थः॥ विश्वतोबाहुः विश्वविषयप्रयत्नवानित्यर्थः
विश्वतस्पात् विश्वव्यापीत्यर्थः॥ बाहुभ्यां धर्माधर्माभ्यामित्यर्थः॥ पतत्रैः परमाणुभिः संधमति संजनयति किमर्थमित्य
त आह द्यावाभूमी जनयन् द्यावेत्यूर्ध्वलोकसमकमुपलक्षितं॥ भूमीत्यधोलोकसमकमुपलक्षितं॥ संपदद्वयं व्यवहिताश्रे
तिद्वादसमस्तेधर्मजननाभ्यामन्वीयते॥ स्मृतिविरोधेन श्रुतेरपि अन्यपरत्वशंकां निरस्यति॥ इत्तमद्रति॥
इतीश्वरवादः॥ प्रसंगादाह॥ स्यादेतदिति। कार्येणैवेति॥ यथा क्षित्यादिलक्षणकार्यानुपपत्तिरीश्वरे मानं तथा दा
हादिलक्षणकार्यानुपपत्तिः॥ शक्तौ मानमित्यर्थः॥ अनुमीमत इति॥ नैय्यायिकदृष्ट्या इयं दर्शितार्थापत्तेः स्वयमप्रत्यक्षत्वे
न स्वीकारादिति ध्येयं॥ नन्वेवं कार्येणानुमानं किंतु कार्याभावेनेत्यत आह॥ व्यतिरेकेति॥ व्यतिरेकनिरूपकतया त

अं.च प्रयोजकत्वमितिभावः॥तस्यादृष्टस्य तदर्थत्वात्॥दृष्टसद्भावार्थत्वात्॥तथा च दृष्टसाद्गुण्यमेव॥तत्रादृष्टसाद्गुण्ये मा
नमित्यर्थः॥परमाण्विति॥खंडप्रलये परमाणुकर्मणोऽपि सत्त्वापि यथा न द्व्यणुकारंभकसंयोग इत्यर्थः॥एवं दृष्टस्य नाशाद
जिमस्योत्पादकाभावात्॥ननु हीनस्यादित्यत आह मध्यपसर्पणेति॥न च मध्यमपसर्पणेनैव तदा अदृष्टमुत्पद्यत इति वाच्यं
तस्य विहितनिषिद्धेतरत्वेन तदजनकत्वादिति भावः॥मध्याद्यभावयेवेति॥इदं चादृष्टकारणतानिरासमात्राभिप्रायमपा
पादतः वस्तुतोऽस्यापि न कारणत्वमित्यग्ने वक्ष्यते॥तदभावादिति अदृष्टाभावादित्यर्थः॥वंध्येत्युपलक्षणं॥परमाणुकर्मणो
ऽपि दृष्टव्यं॥ननु दृष्टदृष्टापहारेणैव सर्वत्र जनकं॥न तु साक्षादित्यत आह अदृष्टेति॥अन्यथेति॥द्वारेऽपि साक्षाज्जनक
त्वे स्वीकार्यमेव तत्रापि द्वारापेक्षायामनवस्था नादि भावः॥न चेति॥तथा च दाहे पि तदेव जनकमिति भावः॥श्येनेति॥चोद
नालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यर्थपदेन श्रेयःसाधनार्थकेन श्येनादेरनर्थरूपं यावद्यं तस्यानिषिद्धत्वादृष्टजनकत्वेनाश्रय
त्वकस्यात्॥तदिदममपि न धर्म इत्यर्थः॥दाहप्रतिकूलेति॥नियताग्निसाध्यदाहप्रतिकूलमेवादृष्टमुत्पाद्यत इति नाग्यं त ॥१५८॥
रसंयोगजन्यदाहप्रतिबंधक इति भावः॥दोषांतरमाह अदृष्टेति॥अश्रुचेति॥वामागमादौ तथा दर्शनादिति भावः॥उत्तेय
सत्वेऽत्तेजकप्रतिबंधकसत्त्व॥तत्त्वेति कारणत्वमित्यर्थः॥मण्यसद्भाव इति॥उत्तेजकाभाववद्विशिष्टमण्यसद्भाव इत्यर्थः॥
प्रतियोगीति॥यद्यपि प्रतियोगिभेदस्थले प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्यावश्यकत्वात्॥तद्भेदादेव भेदः॥तथापि प्रतियोगि

भेदेयथाऽभावभेदव्याप्यः॥ तथाप्रतियोगितावच्छेदकभेदेपीत्यर्थः॥ प्रयुक्त इति विशेषणादिविरहान्यतमव्याप्यइत्य
र्थः॥ अनुगतेति॥ यद्यपिशब्दप्रयोगरूपेव्यवहारेव्यभिचारात्॥ सैवं चवशब्दस्यानानार्थत्वेनशक्त्यानुगमेपिविद्यमाननुगमाद्
तथापिव्यवहारशब्देनज्ञानमेवविवक्षितं। नचैवमनन्वयः ज्ञानेनविषयिणाविषयस्योपलक्षणात्॥ तथाचानुगतज्ञान
स्यानुगतविषयसाध्यत्वादित्यर्थः। ननुशक्तिरेवानुगताऽस्त्वित्यतआह शक्तेश्चेति नचेति। ध्वंसप्र
मुक्तस्तेन्नियतानतुतज्जन्यःसमसमयत्वा दितिध्येयं॥ नत्वेघटत्वेनत्विदं घटआसीदितिप्रत्ययाभावादितिभावः॥ सामग्रि
ति उत्तरविनाशवान्नत्वेरीपसंसर्गाभावोवा ध्वंसस्यवास्तेनाभयथापिशक्तिरितिभावः॥ ननुतुरीयसंसर्गाभावत्वो
कारविभागव्याघातइत्यपरितुष्यन्नाह। अस्तुवेति। नतुविनाशानि ध्वंसपदपरिभावेवसदित्येत्यत्रचेराह यद्वेति॥ यदिह
सीतेति॥ यद्यपिविशेष्यतावच्छेदकघटत्वाद्येव छिन्नघटादिप्रतियोगिकःप्रतिक्षणध्वंसानेष्यते॥ तादृशक्षणभंगापादान
मेवदोषावहं तथापितथापिविशेष्यस्यप्रत्यक्षसामानत्वात्॥ समवाय्यसमवायिविनाशाभावाच्चनघटादेर्विनाशः॥ किं
तुविशेषणस्येवनचविशेषणनाशसामग्री वविशेष्यनाशिकापर्वंनियमात्रापलापापत्तेरितिभावः ध्यामेति॥ जनयत्वक्ष्प
मायं आसीदितिप्रत्ययः॥ नचममाशिदि तिप्रत्ययइतिभावः ध्वंसति तथाचोत्तेजकापनयेपिदाहापत्तिः॥ उत्तेजकका
ले उत्तेजकस्यप्रतिबंधकध्वंसस्यतदापनाशादितिभावः ध्वंसस्येति॥ क्वचित्पाठः सचवस्तुगमयेवउत्तादविनाशिलीलस्त

७२८ ६. तीयः संसर्गाभाव इति मते निरूप्यतिन चेति॥ अत्यंताभाव एवासाविति पक्षं परिहरति॥ अत्यंताभावस्य नित्यत्वात् सदैव दा
हापत्तिरिति प्रत्यासत्तिसहितस्य हेतुत्वं वाच्यं प्रत्यासत्तिश्च विशेषणाभावादिरिति अननुगमः स्यादा सम्यवेति॥ अत्यंति
दुत्तेजककाले विद्यमानो यात्यंताभावः तदनुवृत्तावपीत्यर्थः॥ उत्तेजकाभावत्वेनेति नोत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावत्वेन
हेतुत्वं तथा च पूर्वानुवृत्तमानत्वाद्गाहशाबादुत्तेजकापनयकालेपि दाहापत्तिः॥ कारणतावच्छेदकावच्छिन्नमत्तिं च तत्कारण
सत्वे एव कार्यमत्तेत्यर्थः॥ तर्हीति पूर्वोक्तदोषापत्तिमाशंक्य तत्र आह विशेषणविशेष्याभावस्यैति॥ अतिरिक्त विशिष्टा
भावस्यानभ्युपगमादिति भावः॥ संबंधाभावादिति। ननु विशेषणविशेष्यसंबंधस्य तदुभयमात्रवृत्तित्वात्॥ भूतला
दौ तत्संबंधाभावात्॥ दंडिनि सत्यपि दंडी नास्तीति व्यवहारापत्तिरिति चेत् तेन पादृशेन संबंधेन यत्र विशिष्टव्यवहारः त
दृशसंबंधाभाव एव तद्व्यवहारहेतुः दं डपुरुषसंयोगस्तत्र तद्व्यवहारहेतुः। तस्य भूतलावृत्तित्वेन तत्र दंडीति व्यव
हारापत्तिरिति चेत्॥ नापत्तेः॥ किंतु परंपरासंबंधविवक्षा तत्र तथा च तद्भावयवविशिष्टव्यवहारहेतुरिति फल
बलेन कल्पनादिति। संबंधांतरं विनेति॥ संयोगादावतिव्याप्तेराह संबंधेति॥ असंभववारणाय मांतरेति॥ ननु स्वात्म १५९
बलेन कल्पनात् स्वात्मना सम्मं विषयविषयीभावः स्वरूपसंबंध एव वाच्यः॥ तत्रेदं समव्यापकं तत्र समवाय एव संबंधांत
विषयकत्वात् स्वात्मनासमं विषयविषयीभावः
रस्यसत्यादिति चेत्॥ न दृश्यव्यवहारप्रयोजकसंबंधांतरं विना यथार्थः॥ न च समवायो विषयत्वव्यवहारप्रयोजकः

घटादिविषयकज्ञानस्यापि स्वात्मनि विषयत्वव्यवहारप्रयोजकत्वप्रसंगात्॥ ननु घटाभावप्रत्यक्षमात्रानुपपत्तिः योग्यतायाः फल
कल्प्यत्वात्॥ तत्र विशिष्टज्ञानात्तस्या योग्यतावश्यंभावात्॥ न चैवं स्वस्य परप्रमापकं॥ संबंधस्य चेत्तस्य प्रमात्वात्॥ अन्यथा सं
बंधाभावे तस्याप्रमात्वे अप्रमात्वे च तत्र संबंधाभाववति परस्य राश्रयात्॥ किंच अतीन्द्रियाभावरूपसंबंधे अव्याप्तिः॥ तत्र स्व
रूपद्वयस्य विशिष्टप्रत्ययाजनकत्वात्॥ तत्र प्रत्यक्षस्यानुमित्यादिरूपत्वेन विषयाजन्यत्वादिति चेत् न। विशिष्टप्रत्ययजननयो
ग्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नस्वरूपस्य संबंधत्वात्॥ योग्यतावच्छेदकाभावे योग्यताया अप्यभावात्॥ योग्यतावच्छेदकं चात्यं
ताभावे प्रतियोगिदेशान्यदेशत्वं प्रागभावादौ प्रतियोगिदेशत्वे सति प्रतियोगिकालान्यत्वं अन्योन्याभावे प्रतियोगितावच्छे
दकदेशान्यदेशत्वेन वा यत्वम अन्योन्याभाववत्वं तत्र च मत्वथो नुयोग इति वाच्यं॥ तत्रापि तद्देशत्वस्य सत्वात्॥ न चैवमनवस्था
बलेन वस्यायाः प्रामाणिकत्वेन दोषत्वात्॥ प्रत्ययानस्थायाः श्वासत्वात्॥ उक्तावच्छेदकोपलक्षितस्वरूपस्यैव प्रत्ययविषयत्वे
न स्यतद विषयत्वात्। एवं चोक्तावच्छेदकावच्छिन्नस्वरूपाभावे यत्राभाव धीस्तत्र भ्रमः॥ एतेनातीन्द्रियत्वरूपसंबंधाव्या
प्तिरप्यपास्ता न चोक्तावच्छेदकस्य प्रत्ययाविषयत्वे विशेष्यविशेषणभावात्॥ कथं भ्रमत्व प्रमात्वे इति वाच्यं॥ एवं चोक्तावच्छे
दकावच्छिन्नस्य संबंधित्वेन विद्यमानसंबंधिविषयत्वात्॥ अन्यत्र तदनवच्छिन्नत्वेन तस्याविद्यमानविषयत्वात्॥ ननु
यत्रैं विशिसंबंधाभावान् विशिष्टाभावो अतिप्रसंगादिति विशेष्यपादविशेष्याभिन्नप्रतियोगिकसंबंधाभावः स्वभावो वा थः

तदभावश्च क्वचिद्विशेषणविशेष्योभयप्रतियोगिकस्वरूपविशेषणाभावात् । क्वचिद्विशेष्यसंबंधाभावादिति अननुगमस्त
दवस्थ एव । यथा नवविशेषणो यत्स्वरूपादौ विशेष्ये दंडादिविशेषणसंबंधे च विशेषणविशेष्योभयप्रतियोगिकत्वं नन्वदंड
पुरुषोभयप्रतियोगिकसंबंधत्वमेवं प्रतियोगितावच्छेदकं तदवच्छिन्नाभावः सर्वत्रैवानुगम इति चेत् । न हि दं
डावच्छिन्नपुरुषत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकं तदवच्छिन्नाभावोप्यनुगत एवेति किं संबंधाभावस्य विशिष्टाभावत्वो
पवर्णनेन । न च विशेष्ये विद्यमाने न तदभाववृत्तिर्वाच्यं ॥ विशेषणावच्छिन्नानामन्येषामेवाभावाभ्युपगमेन दोषाभा
वात् ॥ अत एवानुपदमेव वक्ष्यति ॥ न हि दंडिनि सत्तात्वादि किंचान्यत्रैव तत्र भासमानं ततदुत्तेजकाभावमपि संबंध
स्यैतद्द्वयपक्षस्य तथा तदभावो नानुगत एव न च तदुभयेन स्वरूपसंबंधः । किंतु तादृशविशिष्टप्रत्ययजननयोग्य
त्वमतिरिक्तमेवेति वाच्यं ॥ विशिष्टप्रत्ययविषयस्य संबंधत्वात् ॥ विशिष्टप्रत्ययघटितस्य च तस्य विशिष्टबुद्ध्यविषय
त्वात् ॥ अत एव संबंधस्य संबंधिभिन्नत्वनियमेन स्वरूपसंबंधः ॥ परे तांत्रिकमते ॥ अत एव समवायसिद्धिः तत्तत्स्व ॥१६०॥
रूपाणां नानात्वेन स्वस्य संबंधेनार्थांतराभावात् ॥ अन्यथा तेनैवाभिन्नत्वं स्यात् ॥ न च संबंधत्वस्य भिन्नत्वे तद्वृत्तित्वेन
संबंधत्वावच्छिन्नाभावस्याननुगतत्वमिति वाच्यं ॥ एवं विशेषणावच्छिन्नविशेष्याभावस्यापि विशिष्टाभावत्वे संबंधाभा
वादिस्फुटं ॥ अपि च यदि संबंधाभावो विशिष्टाभावः ॥ तदा ह्रदे दंडिपुरुषाणां नास्तीत्यत्र नञर्थप्रतियोगित्वेन संबंधप

भासेत॥ न चैवं दंडावच्छिन्नगुरुत्वस्य लत्वेन प्रतीतेः। अन्यथा घटाभावो ऽतिरिक्तो न सिध्येत्। घटतदधिकरणासंबंधा
भावादेव तद्व्यवहारसंभवात्॥ यदि च तत्र संबंधस्य प्रतियोगित्वेनानुल्लेखात्॥ तर्हि दानं विनापि घटत्वावच्छिन्न घटाभा
वादेव तदभावज्ञानाच्च॥ न तदभावेनान्यथासिद्धिः तदापि कृते पि तुल्यमित्यापत्तिं तादृशं हृदि निधायाह यद्वेति। अपि च वि
शेषणावच्छिन्न विशेष्यप्रतियोगिकाऽसत्ताभावो न तु ध्वंसानवधिमान् प्रतियोगिक इति न क्षणिकत्वशंका॥ न च तत्
स्य च नित्यत्वेन प्रागपिकायापत्तिः॥ समयविशेषावच्छेदेन संसर्गित्वादिति ग्रंथकृतैवाभिधानादिति। दंडीपुरुष इति
तत्काले दंडं वा नित्यर्थः॥ किं तु तदन्यःस्तत्कालेदंडाभाववान्नित्यर्थः॥ नहीति। युक्तमिति पाठेन॥ अन्यथेति॥ विशेषणा
वच्छिन्न विशेष्यप्रतियोगिकाभावः किं तु विशेषणप्रतियोगिकमेव तथा ऽन्यथामिति पदस्य विशेष्यवाचित्वानुपादा
नापत्तेरितिभावः॥ यद्यपि तत्कालीनदंडाभाववान्न तु तत्प्रतियोगित्वदा अन्यकालीनदंडाभाववानयं पुरुषस्थितदंडि
नोपि अदंडस्येनाभावप्रतियोगित्वात्॥ अन्यथामिति अर्थमित्यर्थः॥ ननु कार्यानुमादप्रयोजकत्वे प्रतिबंधकं च॥ प्रति
बंधकत्वं च यस्मिन् सति कार्यादिगर्भीनं तु पूर्ववर्त्तित्वगर्भमिति नान्योन्याश्रय इत्यत आह तत्त्वेति॥ न चैवमप्यन्योन्याश्र
याभावेन सामान्याभावव्यापक यद्वा लाघववाधेतुरस्तु न तु यावद्विशेषाभाव इत्यपरितोषान्नदेव सिद्धांतयति यदिति
संसर्गाभावद्वृत्ति॥ यत्रोत्तेजकमणिस्तत्रोत्तेजकाभावावच्छिन्नो सत्ताभावमात्रं हेतुरन्यत्र ध्वंसादिसाधारण्येन तत्सं

संसर्गाभावमात्रं॥ यथाविधसंसर्गाभावः समानाधिकरणेति ध्येयं। अन्वयेति। तथा चान्योन्याभावभिन्नत्वे व्यावृत्तं संसर्गाभा
वत्वमावश्यकमिति भावः॥ योनिषेधः स्यात् इति शेषः॥ अभेदारोपादिस्थले तादृशमपि संसर्गाभाववेति अन्योन्याभा
वे अतिव्याप्तिः॥ किं च घटीरस्य संसर्गस्यारोप्यत्वे रजतत्वादिविशिष्टसंसर्गाप्रतिभासेत॥ न चैवमित्यपि तत्त्वं न आह। व्यधि
तोप्रतियोगिनमिति अधिकरणविषयप्रतियोगिकारोपजन्यज्ञानविषयाभाव इत्यर्थः॥ निषेधद्वय इत्यर्थः॥ अन्योन्याभाव
अतिव्याप्याभावमन्योन्याभावभिन्नत्वे च लक्षणान्तरं दर्शयति। तु मन्यथ्यन्योन्याभावलक्षणमनुव्याह॥ यत्रैवेति॥ अ
धिकरणविषयकप्रतियोगितावच्छेदकारोपजन्यज्ञानविषयाभाव इत्यर्थः॥ अन्योन्याभावे नन्विदमुभयलक्षणमतीं
द्रियसंसर्गाभावान्योन्याभावयोरव्याप्तं तद्विषयज्ञानस्य अनुमित्यादिरूपतया आरोपाजन्यत्वात्॥ न च योग्यताघुरस्का
रात् तथा च तादृशारोपजन्यज्ञानविषयाभाव इत्यर्थः॥ नन्विवं योग्यतावच्छेदकं हि नाभावप्रतीतिरिति अतिप्रसंगा
दिति संसर्गाभावविषयत्वे तथा वाच्यं॥ तथा चासामर्थ्यः॥ न च प्रागभावादिविषयत्वं तथा प्रागभावत्वादेरपि सं
सर्गाभावत्वघटितत्वात्॥ एवं च जन्यत्वस्यापि प्रागभावघटिततया तस्य संसर्गाभावगर्भत्वात्॥ अन्योन्याश्रयापत्तिः किं च यो १६१
ग्यता। अनिर्वचनं अप्रत्यक्षयोग्यध्वंसेऽपि अव्याप्तिरिति॥ अत्र वदन्ति॥ प्रतियोग्यारोपद्वयकनिषेधावगमवि
षयतावच्छेदकत्वं यदि वा मन्यतेऽपि तत् स्वरूपलक्षणं स्वरूपं तु विषयतावच्छेदकेन तु संसर्गाभावत्वादितत्त्वं स्वाभावाभा

वत्वे अत्यन्ताभावाभावत्वे चानेन नोक्तसर्वदोषावकाशः ॥ अस्ति च घटत्वस्य घटान्योन्याभावस्तदभावो घटः घटान्योन्याभावस्य
भावो घटत्वमिति ॥ न च संसर्गाभावस्य योन्योन्याभावस्तदभावो न संसर्गाभाव इति स्वसंसर्गाभावाभावो लक्षणार्थो
वाच्य इति ॥ पुनरप्यन्योन्याश्रय इति वाच्यं त्वाभावाभावत्वमित्यत्र वस्तुतोप्यघपि स्वसंसर्गाभावाभावमेव यद्यपि वस्तु
ति। तथापि संसर्गाभावत्वं न तत्र प्रविष्टं अभावत्वेनैव संसर्गाभावत्वोपस्थितेरिति न काचिदनुपपत्तिः ॥ अन्योन्या
भावस्य प्रतियोगिकाभावमात्राभावत्वाभाववदिति सर्वं सुस्थं ॥ अत्रेदं चिंत्यं ॥ त्वाभावाभावत्वं न संसर्गाभावत्वं अ
न्योन्याभावेतिव्याप्तेः ॥ तथाहि स्वं घटान्योन्याभावः तदभावो घटः तदभावश्चान्योन्याभावः ॥ ननु घटान्योन्याभावाभा
वो न घटः किं तु घटत्वमिति चेत् ॥ घटो घटान्योन्याभाववान्नेति प्रतीत्या घटघटान्योन्याभावान्योन्याभावो विषमीक्रियते
स च घटस्यैव अभावप्रतियोगिकस्याभावस्याधिकरणानतिरेकात् ॥ न च संसर्गाभावाभावत्वं तत्त्वमिति वाच्यं ॥
आत्माश्रयात् ॥ केचित्तु ॥ अखण्डसंसर्गाभावान्योन्याभावत्वयोरभाव्यामुपलक्षणं ॥ न चैतयोः पदार्थान्तर
तापत्तिः ॥ सामान्यान्तर्भावात् ॥ सामान्यं हि द्विविधं ॥ उपाधिः जातिश्च ॥ तत्रोपाधिः द्विविधः ॥ सखण्डोऽखण्डश्चेति ॥
इत्याधावंत भावात्। तत्तेदं तद्भवति ॥ तथा च रत्नकोशकारः जिमिश्रैरुक्तं ॥ एवमभावत्वं सखण्डिकं बोध्यमित्याहुः

नेदमिहेति॥ ननु संसर्गाभावान्योन्याभावसंवेदनविषयवैलक्षण्येन ज्ञानवैलक्षण्यं तस्माच्च व्यवहारवैलक्षण्यमि
त्यन्यथासिद्धेः॥ तेन नाशोपहेतुतां व्यवस्थापयतीति चेन्नैवं। यदि नाशोपहेतुः तदाभूतलं घटसंसर्गाभाववान्योन्याभावस
त्त्वे कदाचिन्नेदमिह कदाचिन्नेदमिदमिति वैलक्षण्यानुपपत्तेः इत्यर्थः॥ तु प्रतियोगिज्ञानानुपलब्ध्यादीनां कारणा
नां तौल्येक पर्यवेच्चि अस्याकस्मिकत्वापत्त्या कारणवैचित्र्यस्य कल्पनीयत्वे पारि ष्यादाशोपहेतुतायामेव विश्र
माहित्याह॥ कुण्ठेति॥ उक्तप्रतिबंधकाभावस्य तत्रासत्त्वेन तत्र प्रतिबंधकोपि न स्यात्॥ यत्रैव कदाचित्प्रतिबंधका
भावः तत्रैवान्यदा प्रतिबंधकसत्त्वादिति भावः॥ प्रतिबंधकत्वानापत्तेरिति पाठे अस्त्येति ।ज्ञेयः॥ तथा च गुणादेः
प्रतिबंधकत्वे अन्यस्य न स्यादिगुणादेः प्रतिबध्यत्वेन स्यादित्यर्थः॥ एवं वक्ष्यतीति ध्येयं॥ संसर्गेति॥ यद्यपि
संसर्गस्याव्याप्यवृत्तित्वात्तदवच्छिन्नाभावोपि तथैव तथा च सोपि न नाश्यत्वेन तथापि व्याप्यवृत्तितादशाभावस्य हे
तुत्वमिति भावः॥ एवंविधमानतविरोधित्वे ने यभूः॥ अन्यत्र विद्यमानेपि घटे तथाप्रतीतिदर्शनादिति भावः॥ यो १६२
गयरूति॥ रत्न तत्त्वस्यापि योगपद्वत्तेयोगपत्वमेव पदविशेषवाच्यत्वं ज्ञानार्थे तत्रापि तदंशापेक्षेति भावः। मंत्रविनाशइति
मंत्रस्याभ्युत्तरविनाशे तथा प्रहाराभ्यंतरेपि दाहः स्यादित्यर्थः॥ संकल्पस्य विशेषणत्वमाशंक्य दूषयति॥ संकल्पनाश
इति॥ तथा च संकल्पकस्य ध्वंसात्मकत्वात् तद्भावविशिष्टाभावो न क्षतये वेति भावः॥ विगीतसंमतेति॥ यद्यपि

विगीतत्वेनेविषयत्वमेवस्यविनेविषत्वेनेतिप्रागुक्तेनविरोधः॥ तथापिद्विष्टप्रवृत्तविषयत्वेतद्विप्रत्ययेतदुक्तं॥ यद्यप्येवं
सतिश्रुत्यनुमापकस्यनिषेधस्यरूपावगीतत्वस्यनक्षतिः॥ तथापिभोजनादावाचारवारणायलौकिकत्वमप्युक्तविशेषण
मिदंतुमणिमंत्रौषधादिलौकिकमेवेतिभावः॥ यद्वाद्विष्टाचारस्यैवतदनुमानांतर्गतस्यैवक्ष्यतिरितिभावः॥ उद्देश्य
त्वेति॥ ज्ञानेनस्थिरमितितद्विद्विष्टभावः प्रहाराभ्यंतरेपीतितद्दाप्यदापिदाहस्यादिदितिसंस्कारस्येत्यर्थः॥ मन्त्रिंचित्संसारवि
षयत्वंप्रहारोत्तरमपिस्यादित्युक्तं॥ उद्देश्यत्वेतानादिति तथाचतन्नविषयमात्रंसंस्कारविषयइतिनात्तदोषः॥ नन्वनुरागा
दिनासंस्कारनाशेविद्विष्टाभावसंभवात्॥ प्रहारात्यंतरेपिदाहस्यात्॥ यत्रचनसंस्कारोदमः तत्रवाकागतिरितिचेत् न
तत्रदाहप्रतिबंधस्यैवासिद्धेः॥ यत्रदाहप्रतिबंधः तत्रानन्यगतिककार्यदर्शनात्संस्काराणिकल्प्यतःएवकार्यान्नमध
म्येणांयदाकार्यमुत्तमनात्इतिसांप्रदायिकः॥ वयंतुब्रूमः॥ संकल्पविषयमेवकालःप्रतिबंधकः॥ संकल्पस्यनविशेष्या
त्वंकिंतुस्वविषयविहितकालोपलक्षकत्वंयथामेगतस्यासिंन्तसमयमासप्तिफलकत्वेआसंन्नसमयस्यस्वरूत्तिसमाप्त्यु
लक्षकमित्यानवविरोधः॥ यतस्याधारोयेमभावसंबंधेनतथात्वेअन्यविषमविदपीभावसंबंधेनेति॥ नकश्चिद्विरु
धइतिप्रतिबंधकत्वान्यथानुपपत्तात्सिद्धिर्निराकर्तुमुत्साप्यतिनचिंतेति॥ कृतिसाध्यविधानादितिभावः॥ तस्मृति
यद्यपिपारार्क्ष्येमसाधारणजन्यत्वेनात्रापिसंभवत्येव तथापिप्रागसत्वघटितजन्यत्वाभिप्रायमेतदमितिध्येयमास्त्र

र्थिकेति॥ स्वार्थिकाः क्वचिल्लिंगवचनान्यतिवर्तंते इति वचनादौ निषेधप्रतिबंधकमिति नपुंसकलिंगत्वमिति भावः॥ ननु
भवदुक्तं यदि मंत्रादीनां प्रतिबंधकत्वमपि भवेदित्यत आह प्रतिबंधश्चेति सामग्रीविरहः सामग्रीघटककारण इत्यर्थः॥
मुरारिमिश्रमतमाह नव्यास्त्विति॥ कार्योदेरिति॥ इदं च समाधिसौकर्यादुक्तं वस्तुतस्तु तत्कालप्रतिबंधेतरवन्हि
त्वतद्रूपप्रतिबंधेतरोक्तरूपस्य जनकत्वं संभवत्येव॥ अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वमतेनैवास्य तत्त्वात्॥ प्रतिबंधका
भावत्ताभावस्यैवावच्छेदकत्वस्वीकारात् तस्याव्याप्यवृत्तित्वात्॥ अन्यथा वन्हिमणेरपि कालांतरकार्यानुत्पत्त्यापत्तिः
प्रतिबंधेतरत्वाभावादिति॥ मद्धि तत्कालप्रतिबंधाः अनेके मन्यादयः प्रसिद्धाः तदन्यवन्हित्वं जनकतावच्छेदकं॥ आ
काशात् न तथेति॥ अनेनैवाभिप्रायेणोक्तं तदुक्तमिति॥ क्षणस्यापीति॥ नन्वेवमन्वयव्यतिरेकतौल्येन दंडदंडत्व
योरपि जनकतापत्तिः॥ न च दंडस्य चक्रादिसमवधानं साक्षात्संबंधेन दंडत्वस्य च परंपरासंबंधेन॥ तदिति विनि
गमकमिति॥ वाच्यं॥ वन्हिप्रतिबंधकाभावयोरपि तुल्यत्वात्॥ किं चैवं विनिगमनाया परंपरासंबंधस्यालोकत्वादे १६३
रपि प्रत्यक्षहेतुत्वं न स्यात्॥ किं त्ववच्छेदकत्वमेव स्यात्॥ दंडत्ववत्॥ अपि च यस्मिन्सत्यपीति निप्रमादपि दाहस्य हेतु
त्वमेव दंडसत्त्वेपि दाहाभावे न कार्याभावात्॥ न चादंडत्वेनाप्यनेके दंडेन रज्जुबंधेन घटोत्पत्तिदर्शनात्॥ विवक्षि
तविवेकेन भ्रमिजनकसमवधाने तस्य न घटजनकत्वं जनकस्याजनकत्वादिति वाच्यं॥ भ्रमिजनकत्वस्य घट

जनकत्वेविरोधाभावात्॥ तज्जनकत्वस्य तज्जनकत्वे विरोधिः आत्माश्रयात्॥ किंचात्र मिजनकतायामेव दंडस्य किम
वच्छेदकं न तावद्दंडत्वमेव अदृष्टादपि भ्रमोत्पत्तेः॥ न च दृष्टदंडत्वेन तत् अवच्छेद्यत्वमिजनकतातिरिक्तस्य दृष्टत्व
स्याभावात्॥ भावे वा तदेव घटेजनकतावच्छेदकमस्तु॥ अपि चान्यं प्रतीति न्यायेन दंडस्यान्यथासिद्धतापत्तेः॥ कुंभ
कारपितृत्ववत्॥ न चान्यमुदासीनमिति विवक्षितं॥ अत्र मिस्तत तज्जनकेवेति वाच्यं॥ एवं कुंभकारपितुरपि जनकत्वस्या
त्॥ कुंभकारस्य जनकत्वेनोदासीनत्वाभावात्॥ तस्मादत्र समाधानं चिंत्यं॥ नहीति॥ तस्य प्रवृत्तिपूर्वमनिश्चयेपकारणका
र्ये नोपपद्यतापातादिति भावः॥ अन्यथेति॥ कार्यमात्रव्यवच्छेदकस्यैव कारणत्वादित्यर्थः॥ ननु तथापि प्रतिबंध
काभावो न कारणं॥ प्रतिबंधकसमानकालीनकार्यप्रसक्तेः तज्जनकरूपविशेषसामग्रीकल्पनेनैव सामंजस्ये च तद्धेतुत्वा
हकान्वयाद्यन्यथासिद्धत्वात् इति चेन्न॥ यत्र प्रतिबंधकेनानुत्तेजकं तत्र प्रतिबंधकाभावस्य कारणत्वकल्पनादत्र
फलसामर्थ्येन तत्रावच्छेदकांतरकल्पनौचित्यात्॥ न च विशेषसामग्र्यंतरं कल्प्यत इति गौरवात्॥ किंचोत्तेजकमन
नुगतमिति न दाहादिहेतुः॥ न च उत्तेजकयावदभावविशिष्टमण्याद्यभावश्चानुगतः स एव हेतुः अननुगत एव पद
तायाः अनुमितिहेतुत्वे अन्यथासिद्धस्य तदनुमितित्वावच्छिन्नसाध्यकारूपविशेषसामग्र्यापि हेतुत्वापत्त्या तस्या

अहेतुत्वापातात्॥ नन्वेवं संशयोत्तरप्रत्यक्षबुद्धिं ने विशेषदर्शनरूपसामग्र्यंतरं न कल्प्यते तिचेन्न रक्षयात्॥ विशेषा
दर्शनसहकृतसंशयाभावस्यैव हेतुत्वादिति केचित् इतिदिक्॥ ननु शक्तिरूपसाध्याप्रसिद्धेः नानुमानमित्यत आह
तथाहीति॥ अवयवी प्रत्यक्षत्वस्यर्थः॥ अन्यथा वन्हित्वस्य परमाण्ववृत्तेः अव्यावर्तकत्वापत्तिः॥ अत्र च प्रतिबंधक
समवधानदशायां यादृशाद्दाह्यसंयोगादिमानेव वह्निः प्रतिबंधकाभावकालेपि तादृशाद्दाह्यसंयोगादिमानेव वन्हि
स्थिपदेन विवक्षितं इति दाह्यसंयोगादिना नार्थान्तरं॥ ननु यावद्जनकदशाव्यावृत्तत्वं शक्तेर्नोस्ति यत्किंचिज्ज
नकदशाव्यावृत्तत्वं दाह्यसंयोगादेरपीत्यर्थान्तरमिति अपरितोषादाह यद्वेति॥ नन्वेवं भावभूतपदव्यर्थं॥ दूरत्व
ध्वाभावादेरतींद्रियस्य वारणाय तदुपगमात् भक्तेः नयतु अनुपलब्धिगम्यतया अभावमात्रस्यैवातींद्रि
यत्वाद्भावत्व. संयोगाद्यन्यतमत्वे प्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्कारा विषयत्वमतींद्रियत्वं अभावमात्रस्यैव तदनुपदमेवस्फु
टं॥ ननु लोहविशेषस्यैव सातिशयजनकत्वात् अतींद्रियत्वे मानाभावः॥ अतिरिक्तपदार्थापरिभ्रष्टस्य परितोषा १६४
दाह अयवेति॥ कार्यानुकूलत्वं च स्वकार्यानुकूलत्वं तदपि स्वनिमित्तकारणकार्यानुकूलत्वं विवक्षितं॥ तेन कर्मा
नुकूलस्थितस्थापकेन नार्थान्तरं॥ वक्ष्यमाणेति चेद् वह्निः समवायिकारणमिति तेनात्र न दोषः वह्नौ स्थितस्थापका
भावेकार्यानुकूलपदमुक्तं व्यसिध्यर्थं अदृष्टवदात्मसंयोगस्य प्रतिबंधकाभावादिनार्थान्तरवारणाय

छादिविशेषणं॥ यद्यपि गुरुमते अभावबुद्धि कोनास्त्येवेति समवायिपदं व्यर्थं। तथापि परमार्थं न्तिरस्यादेवेति
तद्वारणायतदुपात्तं॥ अयं यैन्द्रियकाणामपीति वस्तुतस्तु संयोगादिपंचकजन्यत्वात्तस्याप्रसिद्धेः॥ साध्याप्रसिद्धिरेव व्या
तथापीति। यद्यपि यज्जन्यं तत्त्वमर्थं॥ एतदजन्यसाक्षात्कारस्याभावस्याप्रसिद्धेः॥ न ह्यत्र तत्त्वं च परमते असिद्धं॥
तथापि विशिष्टाभावेन वैयर्थ्यमिति ध्येयं॥ तज्जसंयोगादिरत्र विषयसंयोगादिरित्यर्थः॥ ननु आत्ममनोयोगस्य योगि
प्रत्यक्षादावपि जनकत्वात्॥ न परं प्रत्यक्षसिद्धिरिति मन्तव्यं॥ न चाभावेति। उक्तातीन्द्रियत्वस्य तत्राप्यभावादिति भावः॥ तस्येति
गुरुमते तस्यातिरिक्तस्य तत्रासिद्धिरित्यर्थः॥ नैयायिकमते च पारिभाषिकस्य निरुक्तातीन्द्रियत्वस्याभावे तु तावपि न काचित्क्ष
तिः॥ तमादायाथीत्तरशंकायां समवायिपदं नैव वारणादिति भावः॥ परमाणौ साध्याव्याप्तेराह निरूपत्वेति। वन्हौ स्थि
तस्थापकस्वीकारे प्रियादृष्टानुमानेन न नार्थान्तरशंका तादृशान्तराहपृद्रुति॥ यद्वाकार्यस्य विशेषस्य पक्षसिद्धयर्थमाह य
दृति। अदृष्टस्येति। धर्मत्वादेरित्यर्थः॥ अनुकूलत्वेनेति। कारणत्वदवच्छेदकसाधारणस्याग्रनिरूप्यमानत्वात्॥ इति
भावः॥ यद्यपि तन्मते धर्मत्वादिकं न कारणतावच्छेदकं किंतु शक्तिरेव॥ तथापि न्यायमते धर्मत्वादिकमादाय तन्मते
तत्राक्ति मादाय साध्यमत्यवान्तरापाद्यश्च नेति द्व्यपसिद्धं॥ साध्याव्यापकत्वमिति भावः॥ ननु अदृष्टाक पदानु
पादानात्॥ साध्ये लाघवं॥ स्थान स्थापकेन नार्थान्तरशंका नेति मनसि कृत्याह॥ अथवेति। कार्यानुकूलत्वं कार्या

नं.१च

नुकूलत्वेन तद्युद्भ्यसिद्धये संयोगत्वेनार्थान्तरवारणायातीन्द्रियेति॥ इत्यतीन्द्रियत्वस्य प्रतिबंधकाभावेपि सत्वात्॥
परमते अर्थान्तरत्वं माभूदित्यत उक्तं समवायीति॥ जनकत्वादिति न चाभावव्यभिचारः॥ समवायित्वगर्भसाध्यस्य
तत्राभावादिति वाच्यं॥ परैरभावानंगीकारात्॥ ननु तथापि समवायव्यभिचारः॥ न च तत्रापि शक्तिसमवायास्त्य
वेति वाच्यं॥ अनवस्थानात्॥ इति चेन्न॥ निमित्तकारणतातिरिक्तकारणताश्रयस्य हेतुत्वात्। तत्रुत्पत्तिं चित्कार्यम
स्य विवक्षितं॥ ननु दाहलक्षणकार्यप्रतीतिर्नासिद्धिरिति ध्येयं॥ अत्र साध्ये हेतौ च दाहपदप्रक्षेपवन्हिपक्षकानु
मानमिव अनुमानान्तरमपि कथं न दर्शितमतेल्लेखकप्रमादात्॥ न प्रचरतीति प्रतिभाति। अत एवमतरदंतभाव
मेव वक्ष्यति। अग्निमत्र तु बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वमुपाधिरिति॥ अन्यथा तदसंगतत्वापादितिवक्ष्यते। न चात्मत्व
मिति॥ न च द्व्यणुकादौ साध्याव्याप्तिरिति वाच्यं॥ दाहजनकत्वस्य पक्षधर्मतावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादिति भावः ॥१६५॥
ऊर्ध्वसाध्याव्यापकमाह द्रव्यत्वमिति॥ द्व्यणुकेति। नन्वेवं तत्त्वस्य द्रव्ये जातीन्द्रिये द्व्यणुके कथं द्व्यणुकस्य शक्तिरुपाधि
न समवेतौ। तथा च तत्र साध्यसत्वान्न साध्याव्याप्तिरिति चेन्न अत्र कुत्रचित्। अत द्रूपासंविदानबहुव्रीहिणा गु
रुत्वधर्मादिकमुक्तं॥ अत्र साध्याव्यापकत्वमसत्त्वमेवाहुः॥ अन्ये तु धर्मपदस्याविवक्षितत्वेन तत्समवायित्वस्य तत्
न्निरूपितसमवायाश्रयत्वार्थकतया समवा यद्व्यणुप्युक्तमादाय साध्यत्वमिति वदन्ति। शक्तिवद्व्याधिरपि समवा

अन्यथाउपाधेरसंबंधः स्यात्॥ तन्मते विशेषणताया अनभ्युपगमादित्याहुः॥ न चानुकूलत्वं यदि जनकत्वं त
थाप्यात्मके दृष्टपगमे अपसिद्धांतः॥ तथा अवच्छेदकत्वे तथासति दृष्टांतासिद्धिः॥ आत्मन्यदृष्टस्य तादृशधर्मस्य ज
नकत्वादिस्कंधस्य साधारणं तदाह॥ अनुकूलत्वं चेति॥ इत्यसिद्धेरिति॥ तथा च प्रतिबंधकाभावस्यैव दाहादिप्रयो
जकत्वं कल्प्यते॥ धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनायाः लघुत्वादिति तात्पर्यं घटत्वार्थः समाजयति। ईश्वरकर्तृकत्वस्य न्या
यप्राप्तत्वात्॥ कुलालकर्तृकत्वस्य घटत्वावच्छेदेनान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वादिति भावः॥ समवायिकारणादिति पृथ्वि
निमित्तकारणापि उक्तिः रस्तीति तिलद्वाराण्यनवस्थाभवत्येव॥ तथाप्यकर्तृधिककरणानेन मुक्तिस्थानिष्टप्रसंजनाय
समवायिकारणत्वं कल्प्तं॥ यद्यपि भावकार्यमात्रस्य समवायिकारणजन्यत्वं परानमभ्युपेतं तन्मते भावकार्यस्यापि सम
वायिस्य तथाभावो न तथापि समवेतकार्यं प्रति तथात्वं स्वीकार्यमेवेति न चैवमन्यस्याप्रामाणिकी समवायाभावाद्
न च कार्यान्यथानुपपत्तिर्वमानं तस्याभयसिद्धप्रतिबंधकाभावेनैवोपपत्तेः॥ न चाभावो न कारणं भावत्वलुग्नं
हत्वं तौल्यात्॥ एवं चरणादीनामपि समवायिकारणतापत्तौ न्यायापत्तिरिति दूषणं॥ उक्तव्यं॥ न च नित्यैव द्य
त्तिमकार्यतिवाच्यं॥ नियतनियमापि साधाप्रोक्ता अनित्यभावहेतु अतिसिद्धांतात्॥ किंचैवं प्रतिबंधकत्वं दाहा
पत्तिः॥ न चोद्भूतता उक्तिः तदा नास्तीति वाच्यं॥ उद्भूतत्वमपि महदिति नियतं तदा समवेतदोषः॥ अथानित्यत्वे तदा तज्ज
न चोद्भूत

ननानुकूलाप्रत्तिः प्रथमानुमानदृष्टान्तपलक्ष्यवांजजनकत्वगर्भे द्वितीयानुमानेपीति चेन्मैवं ॥ ननु दृढतरत्वविशिष्टशक्ति
रजनकदृष्टशक्त्या व्यावृत्तेति पूर्वपक्षपर्यवसान मिति न बाधइति चेन्न ॥ नित्यानित्यविकल्पेन सर्वत्रैव नादृढतरत्वमा
भाभावदृष्टत्वबलेनैव प्रयत्नस्यानत्यान्त ॥ वस्तुतः प्रतिबंधककालपर्यवसायित्वाद्दृढतरत्वं । तथा च सहकार्यन्तरविरहप्र
युक्तं कार्यानुत्पादनं प्रदानदो दृढतरत्वविशिष्टायाः तस्याः सत्त्वात् ॥ बाधएवेति भावः ॥ अतीन्द्रियत्वगर्भसाध्यप्रागुक्त
दृष्टान्तासिद्ध्युद्धारं दर्शयति ॥ लोहेति ॥ यद्वा धर्मे अतीन्द्रियत्वमित्यादि ग्रन्थस्यार्थ इति केचित् ॥ तन्न कुतो रसाध्याव्याप
कत्वापत्तेः तदनुमानकुगारस्यैव दृष्टान्ततया न साध्यसत्त्वविरुपाधेरसत्त्वात् ॥ न च तत्रातीन्द्रियत्वे प्रमाणाभावात् ॥
इति तस्य दृष्टान्तत्वमेव नेति वाच्यं ॥ तथासति दृष्टान्ताभावात् ॥ साध्यव्यापकस्य ग्रहणं न स्यात् ॥ न चात्मैव दृष्टान्तोस्त्विति
वाच्यं ॥ तत्रादृष्टस्याजनकदशायामावृत्तत्वाभावेन साध्याभावसत्त्वात् ॥ न च जनकदशामात्रवृत्तिपरमाण्वादिसंयोग
मादायतत्रापि साध्यसत्त्वमिति वाच्यं ॥ एवं सति तादृशसंयोगमादाय घटादावपि साध्यसत्त्वेनोपाधेः साध्याव्या
पकत्वात् ॥ न च गुरुत्वाभावस्य पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमिति वाच्यं ॥ सौरालोकादावपि तादृशपरमाणु १६६
संयोगादिसत्त्वेन साध्याव्यापकत्वात् तस्माद्वीक्ष्य संयोगपक्षकदाहघटितसाध्यकानुमाने सहचारदृष्टमपि म
तमिति ॥ न चात्रापि तादृशस्थितस्थापकत्वेतिर क्षादौ न साध्यव्यापकत्वमिति वाच्यं ॥ कार्यानुकूलत्वस्य स्वनिमि

त्तकार्यानुकूलेति विवक्षयाऽखिलस्थापकस्य च अतथात्वेन वृक्षादौ साध्यासत्वात् ॥ कार्यपदस्य अक्रियारूपकार्य
परत्वाद्वा ॥ तथा च तादृशमात्मन्यवर्तत्वोपाधिरस्त्येवेति न साध्यव्याप्तिरिति भावः ॥ अपरत्वं च तद्वृत्ति मध्यकार्यानुकू
लत्वादिघटितानुमाने त्रयपक्षसमुपाधिरित्यर्थः ॥ इत्याहुः ॥ अपिचेति । इत्थं त्वयअन्वयव्यतिरेक्यवगमकमिति भावः
तत्सिद्धिरिति । व्याप्तिसिद्धिरित्यर्थः ॥ तथा चैतेतदनुमानेनैव व्याप्तिसिद्धिः येनान्योन्याश्रयः स्यादिति भावः ॥ प्र
तार्थसंख्यायामिस्पलक्षणं ॥ परममहत्वपरमाणुपरिमाणादावप्युदाहरणं ॥ अप्रत्यक्षत्वात् इति ॥ ननु न प्रत्यक्षम
व्याप्तिग्रहकं । अलौकिकमनुमानस्थले तदभावादि ॥ तथा च मानान्तरेण साध्यहेतुव्यतिरेकग्रहोऽस्त्विति चेत् ॥ अ
त्र प्रत्यक्षाभिप्रायेणादमुक्तं वस्तुतस्तन्त्रान्यथोपपन्नैतया सर्वमेवानुमानमप्रमाणकमिति भावः इत्याहुः वस्तुतो न
मानान्तरं ग्राहकसिद्धमभत्वात् ॥ नाप्यनुमानं कार्यानुकूलातीन्द्रियधर्माभावानुमाने हि जनकत्वाभावेनालिंगेन वा
जनं जनकत्वसत्वे तादृशधर्माविश्यकत्वात् । जनकत्वाभावानुमानं च तादृशधर्माभावेन तदृशधर्मस्य जनकतावच्छेद
कत्वपक्षसत्वे जनकस्यैव्याप्यावश्यकत्वात् ॥ एवं च हेतुत्वाभावेन साध्याभावः ॥ साध्याभावे हेत्वभावानुमये इति व्यतिरेकेम
न्योन्याश्रय इति भावः ॥ यद्वा तदनुमानमपि साध्यसाधनाभावव्याप्तिग्रहमन्तरेणानस्यात् ॥ ननु श्च न तु दभय
व्यतिरेकप्रसिद्धिं विना तत्त्वयव्यतिरेकग्रहश्च साध्यसाधनाभेमग्रहश्चैयवेति साध्यसाधनयोर्व्याप्तिग्रहेत्तद

भावव्याप्तिरथोक्तस्यांचसत्यांतदुभयव्याप्तिधीरित्यन्योन्याश्रयइतिभावः॥एतेनपंडेति।नचपंडादावृत्तिदोषध्वं
ससाक्षात्कारजनकत्वेनजनकत्वाभावेनेतिवाच्यं॥अतींद्रियत्वेनयोगिनस्तद्विषयाजन्यतयासाक्षात्काराजनन
कत्वात्॥ध्वंसस्याधिकरणानतिरेकेणातदसाध्यत्वाच्चेतिभावः॥तृणारणीति॥तथाचवन्हित्वस्यप्रयोजकतया
तृणादीनामेकानुगतशक्तिसिद्धौअन्यत्रापितदनुमानमितिभावः॥ननुवन्हिनिष्ठजातिःप्रमाणसिद्धातथा
चधर्मिकल्पनातइतिन्यायात्।तस्यायेवावच्छेदकत्वंकल्प्यते॥नचात्केरित्यतआह।तृणारकीति॥तथाचजाति
त्रयमपिकल्प्यमेवेतितदपेक्षयाकारणतावच्छेदकावच्छिन्नघटितयाशक्तिकल्पनमेवलघ्वितिभावः॥यत्रचेति
तत्रोक्तव्याप्यव्यापकताभावादितिभावः॥ग्रांवुलेयदीति।ज्ञानेवैजात्यपक्षेरस्यप्राशंकतत्वन्वयः॥नन्वेवंतृणानिमिथ
नाभ्यावनल्कसत्त्वापत्तिः॥कारणतावच्छेदकावच्छिन्नघटितसामग्रीजन्यत्वादितिमर्थः॥तत्राह।यथाचेति।तथैव
तच्छक्त्यारपीति।नन्वेवंकार्यवैजात्यमावश्यकं॥एकजातीयकार्यसहकारिनियमानुपपत्तेः॥सहिफलविरोधेन १६७
परस्पात्॥सचकार्यतावच्छेदकभेदेनसचप्रकृतेनकार्यवैजात्यादिनापवंचनेकशक्तिमत्वेजनकत्वमितिच
स्वाहः॥तृणादीनांवन्हित्वावच्छिन्नंप्रत्येकंशक्तिमत्त्वेनफूत्कारादीनांचलक्षणजन्यवन्हित्वाद्यवच्छिन्नंप्रतिज
नकत्वेनैवशक्तिसिद्धिः।सहकारिनियमेमास्त्वनुपपत्तिरिति।केचित्तुयथाप्रागभावत्वेनकार्यमात्रंप्रतिकारणत्व

पि घटप्रागभावो नाघटं प्रति स्वरूपयोग्यः यथा वा जन्यविशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानत्वेन जनकत्वेपि घटत्वज्ञानप्र
टत्वविशिष्टज्ञानं प्रति न स्वरूपयोग्यं ॥ तथा हि कारादीनामेव शक्तित्वेपि न हणमंभनादिभ्यः ॥ कृतसापत्ति
रिति चाहुः ॥ तन्नाहंकारसंबंधं तरणिकिरणमपि संबंधादिषु कजातीयशक्तिमत्वे कारणतावच्छेदकं तथा च
तद्व्यतमसंबंधघाभावे तृणानिर्मिथनसमवधानेपि नाग्नेरुत्पत्तिरित्यप्याहुः ॥ स्वकंटकीसृतं … पतिपद्विनि …
णत्वेनेति ॥ यद्यपि परमते तृणत्वेन न कारणता किं त्वेकशक्तिमत्वेन अन्यथा तत्तद्दृष्टाभेकामेवजात्यकल्पना
पत्तेः ॥ तथापि तृणादिनिष्ठशक्तेः न व्यासज्यवृत्तित्वं व्याघातात् ॥ एवं चानेकाणतापदेनात्र शक्तिरेव विवक्षिता
तथा च तृणाद्यावच्छेदनगर्भे हीत शक्तिभंगप्रसंगादित्यर्थः ॥ तृणादिशक्तेश्चैकजातीयत्वेनानुगमः ॥ एकजा
तिप्रयोजकं चेत् तत्रादृष्टादिकमेव न च गौरवं ॥ प्रामाणिकत्वादिति भावः ॥ प्रतिव्यक्तीति ॥ येन तृणानि स्वभावेन तृ
जनीति सिद्धांतात् ॥ निस्वयान्नत्वमभ्युपगमेन … वन्हेरेव दाहोद्रव्यः ॥ जातीति ॥ न च मणित्वादौ कारणत्वे कजा
तिः ॥ कल्प्यतां लाघवादिति वाच्यं ॥ अस्तु रत्वादिना संकरापत्तेरिति भावः ॥ प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति ॥ धर्मि
कल्पनातदृत्तिन्यायेन तस्यामेव जातेस्तदवच्छेदकत्वमात्रं कल्प्यते ॥ न तु शक्तिं कल्पयित्वा तदवच्छेदकत्वं
कल्प्यत इति भावः ॥ एतदपि जातेः प्रामाणिकत्वमादाय तदवच्छेदकत्वस्य च लाघवादौचित्यमित्यभिप्रायेण ॥ तं

अं.नि.

वस्तुतः कार्यतावच्छेदकानुगमस्यादोषत्वात्॥ जात्यभावेपि तद्वह्नित्वस्यैवावच्छेदकत्वसंभवात्॥ न शक्तिरिति
ज्ञेयं॥ तन्मते संस्थानमात्रव्यंग्यतयानुगतैजात्यभावे कथमनुगम इत्यपि बोध्यं॥ वह्नित्वजातौ योग्यानुपल
ब्धिं निराकरोति तज्जन्यतेति॥ अन्यथा विलक्षणधूमोत्पत्तिजनकत्वेन क्लृप्तानुगमे तद्बुद्धेस्तत्राप्यजात्यभाव
स्यादिति भावः॥ वैजात्यानंत्यमुद्धरति गोमयेति॥ यद्यपि गोमयवृश्चिकप्रभववृश्चिकयोर्वैजात्यं दृश्यम
स्ति॥ तथापि वृश्चिकत्वमनुगतं तदवान्तरमपि गोमयजन्यतावच्छेदकमिति सर्वत्र वृश्चिकप्रभवत्वप्रयोज्य
जातिमत्वमिति॥ भानंत्यमिति भावः॥ वह्निजातौ यत्याकस्मिकताप्रसंगं प्रागुक्तमुद्धरति वह्निमात्रे इति॥
यद्यप्योदर्य्येव वह्नेरनुद्भूतस्पर्श इति लीलावत्यादौ व्यवस्थापनात्॥ तत्र कथं वह्नित्वं प्रयोजकताभावात्॥ तथापि
वह्निभोमवह्निमात्रे एव तत्प्रयोजकत्वमिति भावः॥ ग्रंथस्त्वापाततो वस्तुतस्तत्रोद्भूतस्पर्शस्याहुः॥ पवनेति
तदुक्तवैवावह्नित्वस्यदुर्दर्शनादिति भावः॥ तटस्थः प्रत्यवतिष्ठते॥ नच्चेति॥ ननु तज्जन्यत्वेऽपाकरूपादौ
दृष्टाभावकृममपि ज्ञेवं वह्नेरस्तु नह इति तदवच्छेदनमपि जन्यत्वं गन्धाद्यमिस्य तत्राह॥ वह्निमात्रस्येति॥ व्यभिचा
रेण तत्प्रयोजकत्वात्॥ वह्निमात्रस्यैव तदजन्यत्वादित्यर्थः॥ तथा च पुनः समयकृम्यभिचार इति भावः॥ उक्त
न्याहेकेरिति॥ अन्वयव्यतिरेका[illegible]निमतननान्वमनचेति॥ त्रिचालबहुवेषनोपपत्तिः॥ अकाम्यकामर पाति ॥१६८॥

ननु कारणतावत्संसर्गायेकं यत्तदवच्छेदकं स्वरूपनिरूप्यः तयोरेकनिरूप्यापरनिरूप्यत्वात्। ॥ किंच वह्निनिष्ठकार्यतायाः तत्प
निष्ठकारणतायाश्चाग्रहे कं यत्तदवच्छेदकत्वेन ज्ञानं विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्य। ॥ अपि च कार्यतावच्छेद
कत्वं कार्यताश्रयमात्रवृत्तित्वं तद्ग्रहणं च कार्यताश्रयत्वमवश्यं विषयः ॥ न च कार्यताघटितं सत्पर्यवसितं वाच्यं ॥ व्यभि
चारेण तद्ग्रहस्यावश्यकत्वात्। ॥ इति चेत् अत्र वदंति ॥ कार्यतादिकमघटितमेव तेन नोक्त सर्वे दोषावकाशाः ॥ न चो
त्तव्यभिचारनिरूपकं यमव्यभिचारस्य नियमाभिहितत्वमहेतु इति वाच्यं ॥ समानप्र कारकविरोधिज्ञानस्यैव
प्रतिबंधकतया तथात्वावच्छिन्नस्य वह्नित्वावच्छिन्ने व्यभिचारग्रहे तदवच्छिन्नस्य तदवच्छिन्नहेतुताग्रहेपि तदाश्र
यग्रहे तु मन्नावस्याविरोधित्वात्। ॥ अतएव यागादिनाप्यदृष्टद्वारा स्वर्गहेतुताज्ञानेपि यागः स्वर्गजनक इति स्वर्गत्वसामाना
धिकरण्येन यागजन्यत्वं विषयीकरोति ॥ तदिदमाह न तथात्वेन हेतुत्वं वह्नित्वेन कार्यत्वं वेति यदि च कार्यकारणभावो
न गृह्यते तदा न तु हेतुत्वे कार्यत्वं वस्तु वद्भूमात्। न चैवं वह्नित्वावच्छेदेन व्यभिचारग्रहेपि वह्नित्वसामानाधिकरण्येन रास
भजन्यत्वं गृह्यतामिति वाच्यं ॥ ज्ञानादृष्टकाभावात् अत्र च मण्यादिप्रभाववत्स्वित्यादिनाज्ञात्कस्यात्कस्यात्। ॥ न चैवं तन्निष्ठ
कारणताप्रतियोगिककार्यताश्रयत्वं गृह्यत इत्येवास्तु। किं तत्तदवच्छेदकरूपवत्त्वप्रवेशेनेति वाच्यं ॥ अन्यथा विनिग
मकाभावात् तत्सामान्यतावच्छेदकग्रहं विना परिज्ञानादर्शनादिति। प्रत्यक्षसंबंधिकप्रत्यक्षज्ञानसंबंधितावच्छेद

शं०प० कत्वपवत्त्वस्यानमावश्यकमिति द्वयं विना न कार्यकारणभावग्रहः प्रयुक्तेषा। अतएव न ग्राहकत्वगृह्णिनकत्वज्ञानमपतिबं
दीति॥ तन्न॥ इयंवह्निवह्निव्यक्तिः त्वाद्यन्यतिप्रसक्षेपायेतद्व्यक्तित्वादेः अवश्यभानात्॥ नचतस्यानवच्छेदकत्वात्तद
वच्छेदनकार्यताबुद्धौ तन्मत्त्वबुद्धिमिति वाच्यं॥ कार्यताबुद्धौ अवच्छेदकत्वस्याभानात्॥ भानेवा तदंशेऽभ्रमत्वे विशिष्टकार्यतां
त्राप्रमात्वादिति अन्ययैवेति अभाववत्प्रतियोगिकोभासङ्य वृत्तिप्रतियोगिक इत्यर्थः। अभावस्येति। तथाचत्स्यो
त्कर्षेणावच्छेदकत्वानस्यात् इतिभावः॥ येतेनेति॥ त्वणास्पतद्भ्रमापयेत्यर्थः॥ पूर्वनिःक्षिप्तानांत्वणादीनामभावत्व
यप्रतियोगिकाभावत्वेनहेतुत्वमाशंकितमिदानीं तुप्रत्येकस्येतिनयोनहत्त्विमित्याह॥ । इतिसहजशक्तिवादः
समासः॥ ॐ। उभयसिद्धत्वमेवस्थापयतिकथमिति॥ तटस्थआह॥ नन्विति॥ अवघातेनव्रीहिः नष्टसान्तदन्वस
पुरोगुरोनभवतीत्यत आह अवयेति॥ नत्विति॥ तथाचनतद्व्यापारत्वेनातिशयः कल्प्यतइति भावः॥ तटस्थशंकाप
रिहरति। मेवमिति॥ भ्रमेणापादीयमानेवघाताजनकेव्यभिचारादाह प्रमाणतइति॥ नन्वकारणेकारणकारणेव्यभि १६९
चारः॥ न चकारणकार्यासाधारणमनुकूलत्वमात्रंसाध्यं॥ तदपि मध्यवृत्तिघटितमित्यतिशयसिद्धिरिति वाच्यं॥
एवंहिजनकीभूतध्वंसजनकत्वेनापि साध्यस्य चरितार्थत्वेन प्रतियोगिनो अहेतुत्वापत्तेरिति विवक्ष्यमाणविरोधादिति
चेत्॥ न॥ वेदमूलकावघातादृष्टस्योपादानविषयत्वादिति विशेषव्याप्त्यैव साधनात्॥ वस्तुतो भक्तिवचनन्यायेना

वघाते प्रोक्षितव्रीहिरूपे प्रोक्षणस्य बाधकं विना विशेषणत्वेनोपलक्षणत्वमिति ॥ प्रतियोगिनइति ॥ अभाव नत्वेति
योगिनोरेकत्रजनकेयादित्यर्थः ॥ व्यापारंविनैव प्रोक्षणस्यावघातजनकत्वमस्त्विति शंकतेनचेति ॥ अहेतुत्वादिति
प्रोक्षणस्य हेतुत्वं साधितमितिभावः ॥ ननुयद्युपलक्षणमतीतमजनकं तदानतदैतोप्यात्तत्त्वबुद्ध्यादिकं स्यादित्यत
आह कुरूणामिति ॥ तन्निमित्तस्योपलक्षणं ॥ तद्भोगसाधनत्वपि द्रष्टव्यं ॥ अन्यथासाधनत्वकल्पनापत्तेरित्यवधेयं ॥
जन्मांतरीयैरिति ॥ अतीतोपलक्षणस्यापि जैतज्जनकत्वाभ्युपगमादिति भावः ॥ येतावताध्वंसातिरिक्तं व्यापारं प्रसि
द्धमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ प्रमाणतइतिकामी वक्ष्यामि चिरध्वस्तस्यसतोऽति विशेषणत्वेन साक्षाज्जनकेन व्यभिचारः
अतिशयस्याभावत्वेचपक्षत्वमेताबललभ्यं नतुसाध्यतावच्छेदकप्रविष्टं तेन विघ्नध्वंसद्वारासमाप्तिसाधने मंगले
मिथ्याज्ञानध्वंसद्वारामुक्तिसाधने तत्वज्ञाने च न व्यभिचारः ॥ ननुवस्त्वतिशयःपुरुषसमवेतश्चेत्तथा च नाधेयश
क्तिसिद्धिरित्यत आह सचेति संस्कारत्वेनेति ॥ नचानेकव्रीह्युपादानेनस्यादिति वाच्यं ॥ होमादिनिवर्ह्यर्थे तदभ्युपग
मात् ॥ ननु सर्पत्र किंचिदवयवनाशात् ॥ सकलव्रीहिनाशेन खंडव्रीहिणामुत्पत्तिस्तत्रकागतिरित्यत आह अस्तु
वेति ॥ किंचिदिति ॥ यावद्व्यसंभिन्नं वस्तुस्थितिरितिस्वमतावष्टंभेनेदं यद्यपि तिशयस्य पक्षत्वेन पुरुषनिष्ठत्वं सि
ध्यति ॥ अन्यथाआश्रयनाशमात्रस्यैवलाघवेनकार्यनाशमात्रप्रयोजकत्वेनयकव्रीहिनाशे तन्नाशाद्दृष्टं

अर.दि.

रणामुपयोगो न स्यात्॥ तथापि प्रकारांतरमाह तथाहीति॥ दृष्टद्वारेति॥ अत्र धर्मजनकत्वं साध्यं तथा च निषिद्धकर्मणि
व्यभिचारवारणाय विहितेत्युक्तं॥ प्रायश्चित्ते व्यभिचारवारणाय कालांतरेति॥ ननु दृष्टद्वाराभावे सतीत्यस्य दृष्टान्य
द्वाराभावे सतीत्यर्थः॥ तथा च सिद्धिः परमते शक्तेरेव द्वारत्वात्॥ न च प्रत्यक्षद्वाराभावे सतीति तदर्थः॥ औषधपानादौ
व्यभिचारात्॥ न च तत्रापि विहितत्वं आयुर्वेदेन तस्यापि विहितत्वादिति चेत्॥ यद्वृत्तदुपजीविप्रमाणमात्रप्रयोज्यधी
विषयद्वारेतरद्वारस्य दृष्टद्वारपदेन विवक्षितत्वात्॥ न च औषधादौ व्यभिचारः तदीयधातुसाम्यादिरूपातींद्रियद्वारवि
षयकश्रुत्यनुपजीविप्रमाणासंभवासंभवादिति वाच्यं॥ अन्वयव्यतिरेकादिमूलकप्रमाणस्यापि कदाचित् तत्र प्रसरा
दिति भावः॥ कृष्यादिवित्तिर्वेन च विहितत्वाभावादेव न तत्र व्यभिचार इति॥ प्रत्येकवर्णाश्रमविभागविधिना वैश्यस्य
कृषिविधानादिति भावः॥ अत्र वधमिति॥ एतच्च परमते अस्मन्मते श्येनादेर्वैध्यत्वात् निष्फलमेव फलोपपादकं
अदृष्टविफलाश्रयकल्पनमिति वक्ष्यमाणायुक्त्या तथा उपस्थितेः अत एव गम्याश्राद्धादृष्टेस्वापि निष्फलं च
मटीकायां तथाभिधानात्॥ स्वमतेन दोषमाह विपक्षेति॥ न च फलसमानाधिकरण्यलाघवमेव विपक्षबाधकमि
ति वाच्यं॥ नानात्वे गौरवेणालाघवानवतारादिति भावः॥ पुरुषसमवेतातिशयस्य परंपरासंबंधेन हविस्त्यागेति व
स्तु दृष्टेन हविस्त्यजनेन तत्रातिशयाजन्यतदस्यर्थः॥ न च वह्नौ तदनुकूलसंयोगाजन्यतद्गतिवाच्यं॥ किं च प्राक् १७०

कोनापि व्रीहेउलयोगस्य जननात्॥ सिद्धसाधनादिति भावः॥ पुरुषस्य समवेतातिशयस्य परंपरासंबंधेन स्वरूपसंबंधे
न वा साक्षादेव व्रीहिनिष्ठत्वस्याप्युपपत्तेः॥ नातिरिक्तपदार्थकल्पनमिलितत्वं॥ अभ्रोतन्नतत्वज्ञानं च सुरूपकृतप्रोक्षणे
न बाधाभावाद् दृष्टानुसारादरक्तिसिद्धिरिति चेन्न॥ न॥ तत्र फलानुसारात्॥ लोकसंग्रहार्थं तदाचरणादिति भावः॥ वृद्धि
वद्गतिवर्हिर्योगस्येत्यर्थः॥ पश्चात्तस्य जनितादृष्टस्य न पुनरुपयोगान्तरं तस्या व्रीहेरदृष्टजननोपयोगे तन्नस्यादि
त्यर्थः॥ यद्वा व्यतिरेकदृष्टान्तोऽयं यथा वर्हिर्व्रीह्यादेरिति विधिवशात्तस्य पुनरुपयोगः तथा च न स्यादित्यर्थः॥ उक्तन्याये
नेति व्यत्किं च नान्यायेनावघाते प्रोक्षितस्यैवान्वयस्सर्वमिदमविरुद्धमिति भावः॥ न तु पुरुषे पातित्यादिदोषवददृष्ट
नोतघतइतिं स्वगत्य व्रीहिनिष्ठत्वे त्रापस्वी कार्येत्यत आह कर्तकर्मेति॥ एवं व्रीहिनिष्ठत्वे न स्यादित्यर्थः॥ पुरुषनि
ष्ठत्वसाधकमुक्त्वा व्रीहिनिष्ठत्वबाधकमाह॥ किंचेति॥ कामेति भावकार्येत्यर्थः॥ आश्रयेति स्वसमवायिकारणस्येत्यर्थः
एवं किंचिदाश्रयनाशे प्रत्यभिज्ञानस्य तज्जातीयत्वं विषय इत्यर्थः॥ संयोगस्येति॥ ननु फलस्योपलक्षणत्वेन तु
ह्यापारमात्रस्यैव धात्वर्थत्वे त्यजगम्योः पर्यायतापत्तिः॥ अवच्छेदकीभूतयोः फलयोः विभागसंयोगयोः धात्वर्थ
मवश्यात्॥ स्पन्दमात्रस्याभययधात्वर्थत्वात्॥ कर्ममात्रस्य जनकत्वेन पतनादिवदवान्तरजातिमादाय धा

भेदस्य दुरुपपादत्वादिति ॥ अत्रेवेति ॥ व्यापारउपलक्षणीभूतस्यापि फलस्य प्रतीतौ विशेषणत्वमेव दुष्ठसाधनता वि
धिपक्षे क्रियोपलक्षणस्यापीष्टस्य ज्ञानविशेषणतावदत्र फलविशिष्टो व्यापारो यदि वाच्यः तदा सुष्ठु फलविशिष्ट
व्यापारधीः अपरा चाफलोपलक्षितव्यापारधीरिति भ्रम एव फलांशेऽत्र प्रतीत्यविशेषः । येन पर्यायता । विशेष
त्वे प्रकृते कर्मत्वानुपपत्तिरिति ॥ अत एवाप्रोक्षणाद्यन्यायस्य स्वसाक्षात्संबंधेनैव व्रीहिजन्यत्वेक मित्येसाधा
कारजन्यसंस्कारविषयतया घटादीनामिव ॥ एवं च प्राप्यसंस्कार्यकर्मणाभेदोपपद्यत इत्यभिप्रेत्याह किं चेति ॥ वह्नि
मिति न ध्रुवत्वकर्मणि द्वितीयानुमितौ वह्नेरकारणत्वात् कर्मणश्च कारकविशेषत्वात् । किं तु साधुविभक्तिस्त्वा
त्रापीत्यर्थः ॥ न चेति प्रतिष्ठितं रजयेति दृष्टास्वरसादिति भावः ॥ तत्र यद्यपि चांडालादिस्पर्शनास्पृश्यत्वाद
वेत्यर्थः दैवतात्वैतत्पक्षमवलंब्य परिहरति प्रतिष्ठाविधिनेति ॥ अहंकारेति ॥ अहमिमं प्रतिमा ममेदं शरीरमि
त्यादिज्ञानरूपस्येत्यर्थः ॥ नन्विदं ज्ञानं विषयबाधात् भ्रान्तिरेव स्यात् ॥ न च तत्र स्वेभवति विशेषदर्शनादित्यत आह १०१
स्वसारस्यपेति ॥ तथा च विशेषदर्शने सत्यप्याहार्यभ्रमोऽयमित्यर्थः ननु देवतायाः सर्वगत्वाभावेन व्यासंगदशा
यां व्यवहितनानादेशतत्तत्प्रतिष्ठायाः न तत्र तत्र कथमहंकारममकारौ संस्कारादिनाशकस्य पंचरूपस्य सत्वं कथं वा ज्ञान

स्वारयोरननुगतयाः पूजाप्रयोजकत्वमिति प्रथमकल्पानुपपत्तिः॥ यत्र च प्रासंभगवद्यान्तप्रत्यभिज्ञानं तत्र प्रतिष्ठि
तप्रतिमापूजापि निष्फला स्यात्॥ प्रतिष्ठितेपूजयेदित्यादिना प्रतिष्ठायाः ध्वंसस्य वा हेतुत्वं बोध्यते॥ ननु प्रत्यभिज्ञा न
स्यादीति द्वितीयकल्पनानुपपत्तिः इष्टत्वेनोपपत्तावप्यकल्पनानुपपत्तिरिति लतीकल्पनानुपपत्तिरियस्वरसा ८
दाहवयंत्विति॥ ननु यत्र प्रतिमायां प्रतिष्ठाजाता तावैवान्तः किंचिदवयवनाशादन्याप्रतिजाता तत्र प्रतिष्ठारूपप्रतियो
गिवृत्तेर्ध्वंसस्यापि न वृत्तिः॥ प्रतियोगिअधिकरणापवध्वंसस्य वृत्तेः तथा च तत्पूजापि निष्फला स्यात्॥ न चेष्टापत्तिः
आचारविरोधात्॥ अन्यथा यत्स्पृष्टुकयावस्थाविनप्रवृत्तिः स्यान्न च तत्प्रतिमावृत्तित्वेन ध्वंसस्य न प्रयोजनकत्वं
किंतु स्वरूपेणात्पात्प्रतव्यवेतिवाच्य॥ एवं हि तत्ध्वंसस्य प्रतिमान्तरपूजाप्रयोजकतापि स्यादविशेषादिति॥ अत्रा
हुः॥ इयं प्रतिष्ठितेति बुद्धेः स्वस्त्रप्रतिमायामपि प्रमात्वव्यवहारात् ध्वंसस्याव्यवृत्तिरवतिप्रतिमान्तरे तदभावा
देव तदभावः॥ अतएव प्रोक्षितव्रीहीणां यत्किंचिदवयवनाशेपि खंडव्रीहिष्वामुपयोगः संस्कृताव्रीहयः पतद्
ति प्रतीत्याल चापि पुरुत्वसमवेतसंस्कारसंबंधसिद्धः॥ अन्यथा सर्वमिदं तत्रापि तुल्यमिति प्रतिष्ठाकालीनेति
अत्र स्वसमानाधिकरणत्वस्यापि विशेषणं तेन तत्प्रतिष्ठाकालीनप्रतिमां तरास्पृष्ट्याप्यस्पर्शप्रागभावाभा
वेन यावदर्थाभावान्नातिप्रसक्तिः॥ ननु प्रतिष्ठानन्तरमपि हस्तताने स्यात्॥ प्रतिष्ठापूर्वकालीनास्पृश्यस्पर्शेना

ध्वं॰ नि॰ जातत्वयाप्तत्वागभावादिस्य त आह प्रतियोग्यकालीनेति॥ अभावविशेषणं नन्वेकस्य ध्वंसे नित्तरमणिमस्पर्शप्रागस्य
वसत्वात्तस्य नाशादित्यत आह यावदिति॥ आदिपदमवयवविभागादिपरिस्कृति न प्रतिमाया अदृष्टत्वात्॥ नन्वत्र अ
मादिसंसर्गपदमकिंचित्करमिति चेन्न अत आह॥ तावदभावसहितप्रतियोग्यध्वंसं सहेतुत्वे तावतो अभावहेतुत्व इति एवं
तथा च नादित्वानंतभावत्वसाध्यभावानामपि जनकत्वमिति बहूनां जनकत्वे गौरवमिति आल्पजनकत्वे लाघवेन
सादित्वावच्छिन्नार्थमनादिपदोपादानं॥ एवमन्योन्याभावव्यावर्तनार्थं संसर्गपदं॥ अन्यत्तु प्रतियोग्यकालीनत्वेन प्रति
योत्तरकालीनत्वं विवक्षितं॥ तदपि स्पर्शादिविशेषणं॥ एवं च प्रतिमामात्मस्पृश्यस्पर्शे जाते तद्ध्वंसान्योन्याभावा
नादायपरश्रुतापत्तिः॥ प्रतियोग्युत्तरकालीनानां यावदस्पृश्यस्पर्शानां अभावस्यात्र सत्वादनादिपदस्य संसर्गपदोपाद
नेनु नोक्तदोषः॥ तन्निष्ठास्पृश्यस्पर्शभिन्नत्वेनानादिसंसर्गाभावस्य सत्वात्तत्रासत्वात्॥ असंसर्गाभावस्य प्रतियो
ग्यसमानाधिकरणत्वात्॥ प्रागभावध्वंसस्य प्रतियोगिध्वंससमानकालीनत्वादित्याह॥ समयविशेष इति स १०२
च विशेषः कापत्तिः यदनंतरं पुण्यमित्यर्थः॥ नन्वेवं चरणसंयोगस्य कारणीभूताभावप्रतियोगित्वेन प्रतिबंध
कापत्तिः॥ न चेष्टापत्तिः चिरसमयव्याप्तिसंयोगसत्ते पुण्यानुत्पत्त्यापत्तेरित्यपरितोषादाह चरणेति॥ तत्संयोग इति
जातमेवान्त्यादिसंयोगो लक्षालक्षणासंयोगो नेनापनीयतमयस्य अर्थः॥ संस्कारयतीति॥ धर्मविशेषयत्येत्यर्थः॥

अन्यस्य स्वरसोद्भवने तद्बीजं तु दृष्टद्वारेणैवोपपत्तावदृष्टकल्पनानुपपत्तिरिति ॥ समयविरुद्धेति ॥ न चैवं यागोपपत्
र्वं न कल्प्यमिति वाच्यं ॥ तत्र विधिना कार्यकारणभावबोधनात्तत्र तु न तथेति भावः ॥ पाकजविशेषमानमाह कार्य
ति ॥ ननु बीजपूरादौ लाक्षाद्यवसेकान्तु स्मारणपद्यते ॥ न च लाक्षादिरस्य गलितत्वात् ॥ न कालान्तराप्रकुर्वन्मात
पि मद्धेतु यं नाचार्यस्य समाजानात् ॥ तथा च तस्य योजकत्वेनाधेयशक्तिस्तत्र स्वीकार्यस्तत्राह यत्नेनेति
इत्याहीति ॥ रक्ताराश्रुवितं कांश्च तत्रापि विषयत इत्यादि परत्वाद्यं कठिनत्वेतापपतिबन्धकत्वमित्यर्थः ॥ तुलायो नु
लाविधिजन्यामोधेयशक्तिं जपादिप्रयोजकामाशेषस्य परिहरति तुलादाविति ॥ तुल्यत्वं तु तन्नोपपत्त्यर्थः ॥
ननु तुलादिसामग्र्याः क्षणिकत्वात् कालान्तरभाविजयादिजनकत्वानुपपत्तिः ॥ पापिनोपि सम्भाव्यत्वादिनापाप
घटनानाभावेनिष्पापवत्समवायेनानुपपत्तेस्सहचराह अपवेति ॥ तमेति ॥ तुलारोपणसामग्र्यस्यार्थः ॥ ननु
दृष्टद्वारेणैवोपपत्तावदृष्टकल्पनानुपपत्तिः ॥ लौकिकक्रियामात्रपि मिष्टानिष्टफलजनकत्वेन तादृशतुलाराह
जानभुसंन्तयनोसंभवात् संपरितोषादाहय इति ॥ अमंपापी निष्पापो वा तुलातः दहति ज्ञानमेव तत्जन्यसंस्का
रोधानं तत्संनिधिरित्यर्थः ॥ ताश्च तिरवता इत्यर्थः ॥ आचेयशक्तिवादः समाप्तः ॥ ॐ स्वस्ति ॥ अत्रपत्र
काये स्पष्टादोद स्त्रवस्तवदंडादस्यावडूनि दोहि स्वपवत्यापकत ॥ न कालकी ॥ सामग्रीकालयवव्यभिचारात्

अं. प. येवंचदंडसत्त्वेपिचक्राद्यभावेनघटाभावेव्यभिचारात्॥कथंव्यापकत्वेतिव्यभिचारवारणायकार्याभावविच्छिन्नस्थि
स्वेनरसकलसंपत्ताविति॥तेनदंडेतरसकलसंपत्तौसत्यांयत्रघटाभावस्तत्रदंडाभावइतिनव्यभिचारः॥तावत्तिकृते
चाप्रसिद्धिःदंडेतरसकलमध्यपतितानांचक्रभ्रम्यादीनांसंपत्तौघटाभावाप्रसिद्धेरुक्तं॥स्वव्याप्येति॥तथाचचक्रभ्र
म्यादीनांदंडव्याप्यतयातदितरसंपत्तिकालीनकार्याभावंप्रतिव्यापकत्वमस्त्येवदंडाभावस्यस्वव्याप्यत्वंचस्वप्रागभा
वव्यापकप्रागभावप्रतियोगित्वंव्यापकत्वंतुकालिकमितिभावः॥अत्रवदंति॥स्वेतरपदंकारणपरंस्वेतरमात्रपरं
वाआद्येआत्माश्रयः॥अन्त्येत्वसंभवः॥घटाद्युत्पत्तौवेमादिसमवधानाभावात्॥किंचयत्रस्वयमस्ति॥तत्रापिस्वे
तरसकलसमवधानमस्तीतितत्रकार्याभावाप्रसिद्धिः॥नचस्वेतरसमवधानपदेनस्वासमवधानंविवक्षितंअज
नकसाधारण्यात्॥नहिस्वाभाववत्यत्रकार्याभावःतत्रनस्वाभावइतिसंभवति॥तथाचघटप्रतिवेमादिहेतुता १०३
पत्तिः॥अपिचकुलालपितुरप्येवंघटजनकतापत्तिः॥किंचात्मादिहेतावतिव्याप्तिः॥कार्याभाववृत्तिदंडकाले
तदभावात्॥अपिचयत्रकार्याभावस्तत्रदंडाभावइतिनास्ति॥दंडादिसमवधानेघटाभावादितिसर्वमिदमनुपपन्न
मिति॥अत्रब्रूमः॥स्वस्वव्याप्येतरपदेनकार्यप्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगिसकलसंपत्तिर्विवक्षितेति
नासंकुचितंसकलपदं॥यत्तुस्वसमवधानेपिस्वेतरसमवधानमित्यादितन्तुच्छं॥यत्रस्वेतरसकलसमवधाने

कार्याभाववत्त्वं तत्र स्वाभाववद्देशे तत्र क्वचित्केतादृशाभावप्रसिद्ध्यैवाव्यभिचाराभावात्॥ यदपि कुलालपितुर्घटं प्रत्या
दितदपि न॥ दण्डादिकारणसामान्यलक्षणं तथा च कुलालपितृत्वेनान्यथासिद्धत्वेऽपि कुलालत्वेन तस्यापि जनक
तयाऽतिव्याप्त्यभावः॥ न च कुलालपितृत्वेन जनकत्वापत्तिः॥ यद्यत्कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं। तस्य
हेतुत्वमित्येव लक्षणार्थः॥ न तु यदवच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वपर्यन्तमप्यापादककुभावाद्यनेकेनाविरूपपाक्त
धर्मवत्त्वस्यैव जनकत्वरूपत्वान्न च दण्डरूपादावन्यथासिद्धेतिव्याप्तिः तस्य स्वव्याप्यतरदण्डादिकुलसंपन्नावेवका
र्याभावाभावेनात्मरूपाभाववत्त्वात्॥ अतएव दण्डत्वमपि निराकृतं तत्र न व्याप्य प्रसिद्धिः॥ न चैवं नित्यमात्रा
व्याप्तिरप्यनिरस्यत्वात्॥ नन्वेवं साकाङ्क्षस्य कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमेव नास्ति। आकाशाभावा
संभवात्॥ न च प्रागभावेव महत्त्वापत्तिरप्यनिरस्यत्वात्॥ न च प्रतिरूपप्रागभावादीनां महत्त्वे च॥ स्वस्वव्याप्य
नरसकलेसंपत्तौ यत्र कार्याभाववत्त्वं तत्र स्वप्रागभावाभावो भावस्य वृत्तित्वं स्वपुनरनुत्पादस्थले दृष्टः न तु व्या
पकप्रागभावाभावः व्यापकप्रागभावानां तत्राप्रसिद्धत्वात्॥ कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं तु तादृशाभा
भावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं स्वप्रागभावस्य स्वव्यापकाभावस्येति नातिव्याप्तिः॥ यद्वा जनन्यथा
सिद्धत्वमिहाविलक्षणोदयं॥ अतो न कुलालपित्रादौ अतिप्रसङ्गः॥ यत्तु नित्यस्यात्मादेरीश्वरे इति तन्नय

दवच्छिन्नाभावव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य हेतुत्वरूपत्वात्॥ अस्ति चात्र आत्मत्वावच्छि-
न्नाभावस्य ज्ञानाभावव्यापकत्वेपि जन्यगुणसाध्यावच्छिन्नाभावप्रतिसमवायित्वावच्छिन्नाभावस्य व्यापक-
त्वमस्ति च दिक्कालयोस्तत्त्वावच्छिन्नाभावस्याव्यापकत्वे व्याधाराभावत्वेन तदभावस्यापि कार्याभावव्यापक-
त्वं॥ अत एव ज्ञानं प्रत्याकाशं न हेतुः॥ केनापि रूपेण तदभावस्य कार्याभावाव्यापकत्वात्॥ यदभावस्य येन के-
नापि रूपेण तदभावस्य कार्याभावव्यापकत्वात्॥ यदभावस्य येन केनापि रूपेण यद्रूपावच्छिन्नस्य कार्याभावव्या-
पकत्वं तस्यैव हेतुत्वमिति प्रकृतलक्षणार्थत्वात्॥ न चैवमात्मत्वं हेतुतावच्छेदकमपि न स्यान्न हेतुत्वस्य कार्या-
भावव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनानवच्छेदात्॥ ॥सामान्यसामग्री तत्त्वेव कार्ये न तु विशेषसामग्री-
न कार्यत्वमिति वाच्यं॥ तन्तायपीति स्वसमवायिन येवा समवायपर्यवसानात्॥ न च समवायिकारणतावच्छे-
दकं कथं॥ समवायित्वमिति वाच्यं समवायिकारणत्वस्य विशिष्टस्यानवच्छेदकत्वात्॥ गौरवात्॥ नीलघटत्व- १०५॥
वत्॥ अपि तु समवायित्वावच्छेदेन कारणतामितरत्वैव तत्समवायिकारणभवत्वमिति॥ वस्तुतस्तु॥ यदेत-
दात्मत्वं द्रव्यत्वं इत्यादिकं कारणतावच्छेदकं॥ तत्कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति म-
तेनाऽकिंतु सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वमेव हेतुत्वमिति पक्षे तेषामवसहकारिवैकल्यप्रयुक्त-

कार्याभावव्यत्वावच्छेदकत्वात्॥ नहि नियतपूर्ववृत्तित्वपक्षेऽपि दृष्टदंडत्वं कारणतावच्छेदकं॥ किंतु दंडत्वमेव लघुत्वात्
अन्यथा प्रमेयत्वादेरपि तद्धेतुतावच्छेदकत्वापत्तेः॥ तस्मात्सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकारणतापक्षेऽप्येवं तदवच्छेदकमिति
न समवायिकारणतावच्छिन्नाभावस्य कार्याभावव्यापकत्वपक्षे सहकारिवैकल्यप्रयुक्तत्वादेरात्मत्वावच्छेदकेऽपि त्वनुक्तो
ऽपि विरोध इति सर्वं सुस्थं॥ ननु घटाभाववति दंडाभावव्यापके दंडसत्त्वाद्व्यभिचार इति चेन्न। कार्याभाववृत्ति यत्संसर्गा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तत्संसर्गावच्छिन्नत्वस्य हेतुत्वकल्पनात्॥ अस्ति च घटाभावव्यापको दंडसंसर्गाभावः स दंडाव
येऽपि॥ नचैवं यत्र यद्धूमो धूमाभाववत् तत्र वन्ह्यभावाद्धूमवन्हिव्याप्तिरपि न स्यादिति लमधिकेनेति। नन्विदं का
रणत्वं अतीन्द्रियघटितत्वं सकलसंपत्तिगर्भत्वात् दुर्ग्रहं॥ प्रत्यक्षस्याप्रवृत्त्या साध्यप्रतिबन्धिसामान्तरस्याप्र
वृत्तिरित्यस्वरसात् अन्यल्लक्षणमाह अथवेति। यत्र कार्याभावव्याप्तिः इतराभावसहकारावच्छिन्नात्तदवच्छिन्न
कारणं तदवच्छिन्नत्वं कारणत्वमिति यावत्। तेन यत्र दंडाभाववत्त्वं तत्र घटाभाववत्त्वमिति दंडाभावत्वविशिष्टव्याप्तौ दंडाभाव
स्यैवावच्छेदकत्वं तथा अजनकदंडाभाववत्तादावतिव्याप्तिः॥ दंडत्वकार्याभावव्याप्यजनकत्वाभावाद्दंभवश्यं न
संभवति॥ तत्र दंडाभावसहकारस्यानवच्छेदकत्वात्॥ एवं चाग्रे बीजत्वं बीजत्वपदं बीजत्वे बीजत्वपरं इतरा

भावेनइतराभावसहकृतत्वेनेत्यर्थः॥ शिलायांत्विति॥ शिलात्वरूपत्यर्थः। शिलात्वेहेतौ नेत्यर्थः॥ ननुकार्याभाव
त्वजनकत्वेनाभावोवाअभावमात्रंवाआद्यरआत्माश्रयः॥ अंतेशिलायामप्यंकुरस्य संयोगस्यासत्वेन तत्रापि
तत्वाभावसहकृतशिलात्वस्यकार्याभावव्याप्यत्वात् किंचघटकारणतानादौकार्याभावव्याप्यत्वेलोनवर्यादि
नेवावच्छिद्यते॥ इदंभावसहितत्वस्यतत्रनीलधूमादवव्यर्थत्वादिति॥ अत्रवदंति॥ उत्पत्तिकालीनसंबंधित्वाव
च्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वेंतदवच्छिन्नांकुराभावश्चसमवायिनिबीजादौचदृष्टचकारणमेवनचैवंकारणताग
र्भत्वेनात्माश्रयः॥ संबंधत्वेनतद्ग्रहणादिति॥ तच्चिंत्यं॥ विषयविषयिभावसंबंधस्योत्पत्तिकालीनतयातदवच्छि
न्नाभावस्येतराभावावच्छेद्यतयावह्न्यादेरनुमितिजनकतापत्तेः॥ चरमकारणकार्याभावाभावादव्याप्तेश्चेति
वक्तव्यं॥ बीजादंकुरइतिप्रतीतिबलादवध्यवधिमत्तालक्षणस्वरूपसंबंधविशेषएवविलक्षणकार्य
कारणयोःतत्संबंधावच्छिन्नकार्याभावश्चकारणेतराभावावच्छेदेन। स्वरूपायोग्यतादृशसंबंधाभावात्
स्वासाधारणशिलात्वादिधर्मावच्छेद्यमूर्वेतादृशसंबंधावच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वात्॥ यत्रस्वासाधारण
धर्मेतरावच्छिन्नेतत्कारणमित्यत्रनात्मत्वं॥ चरमकारणेतुयद्यपिइतराभावोनावच्छेदकः॥ तथाप्युत्ता
५ विवक्षितं॥ संयोगस्यउत्पत्त्यनंतरकालीनतयातदवच्छिन्नाभावमादायनशिलादावतिप्रसंगइत्युत्पत्तिकालीनसंबंधोद्दयप

दकालेपेवतथाउत्पादानंतरमेव कार्योत्पत्तिदेशे तदा कार्याभावात्॥ यद्वा चरमकारणे परामर्शादावपि प्रतिबंधका
भावविलंबेन कार्योत्पत्तिविलंबात् इतराभावावच्छिन्नत्वमेव यत्र क्वचिन्न तथात्वे तत्र तज्जातीयत्वे लक्षणं बो
ध्यं। न चारणपकदंडेन तद्दंडत्वादिनैव तदवच्छेदकत्वाद्व्याप्तिर्निरिति वाच्यं॥ दंडत्वमादाय लक्षणसत्वात्॥ एवंच
घटकारणतानादावपि तत्संबंधावच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वं दंडाभावावच्छेद्यमवेतिन तत्राव्याप्तिरिति॥ एवं
ननु दंडरूपादावतिप्रसंग इति चेन्न॥ दंडाद्घट इति वत् दंडरूपाद्घट इति प्रतीत्यभावेन तादृशसंबंधावच्छिन्न
कार्याभावव्याप्यत्वस्य दंडरूपत्वेनैवावच्छेदात्॥ अतएव व्योम्नोऽपि न घटकारणत्वप्रसंगः॥ अत्र स्वभावं एव
रणं एवं चानन्यथासिद्धत्वेन विशेषणीयं अतो नोक्तदोष इति कस्यचिद्व्याख्यानमनादेयं॥ उक्तेनैवोपपत्तेरि
ति॥ अन्यासमवधानावच्छिन्नेति॥ अत्रान्यासमवधानावच्छिन्नं कार्यानुत्पत्तिव्याप्यत्वं यस्य तदवच्छिन्नत्व
मित्यर्थः॥ उत्पत्तिमतीतिपाठे वैस्मादृदः॥ अत्रापि दैशिकसंबंधविशेषमादायमाहत्स्यभावव्याप्यत्वं बोध्यं॥ उत्प
त्तिश्च स्वसमानकालीनपदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारसमयसंबंधः ध्वंसत्वं च प्रागभावप्रतियोग्यभावत्वं
प्रागभावत्वं च प्रतियोगिजनकाभावत्वमित्यन्योन्याश्रयत्वात्। किंतु ध्वंसानाधारसमयानाधाराभावत्वं त्रै

अंट

द्वेषं च विवत्॥ अनन्यथासिद्धेति॥ घटजातीयं प्रति रासभजातीयमनन्यथासिद्धमिति तत्रापि अस्ति वारणा
यनियतपदं॥ ननु नियतत्वं कालमपेक्ष्य देशमपेक्ष्य वा आद्यः॥ रासभेपि गतत्वात्॥ घटादिपूर्वकाले रासभ
जातीयस्य नियमेन सत्त्वात्॥ नान्त्यः॥ साक्षात्संबंधेनादृष्टादेर्घटादिदेशमवेक्ष्य नियमात्॥ साक्षात्परंपरासा
धारणसंबंधमात्रविवक्षायां रासभेपि घटादिदेशनियतत्वेनातिप्रसंगादिति मैवं॥ साक्षात्परंपरासाधा
रणैकजातीयसंबंधेन देशनियतत्वस्य विवक्षितत्वात्॥ रासभादावेकजातीयसंबंधेन घटादिदेशानि
यतत्वाभावात्॥ घटादावेकजातीयसंबंधेन अदृष्टादः अदृष्टादेर्नियतत्वादिति वदंति॥ तच्चिंत्यं॥ कि
मत्त्वं च घटत्वकजातीयसंबंधेन रासभादेर्देशनियतत्वादित्यतिप्रसंगः कामितावच्छेदकावच्छेदेनादृष्ट
स्यापि तथात्वात्॥ द्रव्यगुणाद्यनेकधर्मिकजातीयत्वसंबंधाभावादिति॥ भर्जितबीजसंग्रहाय जाती १७६
यत्वजातीयपदं च पदवैवर्तितावच्छेदकधर्मपरं तेन नाकाशादेर्व्यक्तिकारणे अव्याप्तिः॥ पूर्ववृत्ति
त्वं च प्रागभावावच्छिन्नसमयवृत्तित्वं प्रागभावश्च न विशेषणं॥ येन प्रागभावे अव्याप्तिः किंतु तदुपल
क्षितकालविशेषवृत्तित्वं॥ तच्च न चाप्तिः॥ कालस्य च स्थूलस्यैवाधिकरणत्वे तथा च तत्रैतस्य च
वृक्षणावृत्तित्वं असत्त्वेनाधिकरणक्षणस्येति न तदव्याप्तिः॥ प्रागभावत्वं च न प्रतियोगिजनकाभावे

अन्योन्याश्रयात्॥ नापि विनाश्यावत्त्वं मात्रप्रागभावगर्भतयान्योन्याश्रयात्॥ उत्पत्तिगर्भतया तन्निर्वच
ने उत्पत्तेः स्वसमानकालीनपदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारसमयसंबंधरूपत्वेन अन्योन्याश्रयात्। किंतु
गंधानाधारसमयानाधारत्वाभावत्वं ननु ध्वंसप्रागभावात्मनि घटादावव्याप्तिः॥ न चात्र तदलक्ष्यमेवेति वाच्यं
न हि प्रागभावलक्षणमिह प्रकृतं किंतु कारणलक्षणं तच्च सामान्यतं तयैव लक्ष्यं॥ तथैवोपक्रमात्। तथा च
ध्वंसप्रागभावस्यालक्ष्यत्वे ध्वंसकारणासाधारणलक्षणानुपपत्तेरिति चेत्। न। अभावपदस्य भावाभावस
धारणविरोधिपरत्वात्॥ यद्यप्येवं॥ तद्देफर्ष्ये व्यावर्त्याभावात् तथापि तत्त्वनिर्माणिकाभावत्वलाभार्थमभा
पदं॥ न हि प्रागभावसामान्यगर्भे कारणत्वं किंतु तत्तद्व्यक्तिमौगिक प्रागभावावच्छिन्नसमयवृत्तित्वं तत्कारण
त्वं तथा च। तादृक्कालावृत्तितदभावत्व प्रागभाववृत्तिपर्यवस्यति॥ न च तादृक्समयाप्रसिद्धिः॥ गंधत्वं स्वा
धिकरणानधिकरणसमयवृत्ति कादाचित्कमात्रवृत्तिजातित्वाच्चैत्रत्ववदित्यनुमानात्॥ तत्सिद्धेः॥ ननु
सिध्यतु गंधानाधारसमयः तथापि प्रागभावस्य कथं तदनधिकरणत्वं ग्राह्यं न हि तत्र प्रत्यक्षमागम
मावा संभवति। अनुमानं तु संभवेत्तच्च साध्यप्रसिद्ध्युत्तरं॥ तथा चानुमानप्रवृत्तौ प्रागभावत्वेन धीस्त
स्यां च अनुमानप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रयादिति चेत् न॥ गंधानाधारसमयोऽस्तीति निर्णयवतां मीमां

सकस्यभविष्यतीतिबुभ्रेनिरुक्तातिरिक्तरूपेणातद्बुद्धिविषयत्वेनवायुपस्थितस्यप्रागभावस्यलिंगाभासेना
पि तादृशसमयानाधारत्वोनुमितिसंभवात्॥ धर्मध्वंसस्यैव दृष्टांतस्याच्च॥ यद्वाकादाचित्काभावत्वेनैवोपस्थितस्य
तस्यतदनुमानेध्वंसबाधादेवनानुमानेनतद नवतारेतदंशेभ्रमत्वेपिक्षत्यभावात्॥ननुगंधानाधारसमयोन
स्तीतिनिर्णयवतोमीमांसकस्यतत्साधनतोल्लिंगककार्येताज्ञानेनप्रवृत्तिदर्शनान्नैतत्प्रागभावत्वगर्भीकार
णत्वं॥ किंचकारणत्वबाधकशब्दादिरेवमहाप्रलयकालेप्रमाणंस्यात्॥ नस्यातद्बुद्धितत्वात् तथाचतदनभ्युप
गमेपिनस्यव्याहन्यतेतिचेत्। नगंधानाधारसादिनाभविष्यतीत्यादिप्रतीतिनिर्वाहप्रयोजकस्यप्रागभा
वस्यापलक्षणात्॥ अतएवमीमांसकंप्रतिजनकस्यैवघटितस्यलिंगस्यनैयायिकेनोक्तावपिनान्यतरा
सिद्ध्यादिदोषइतिवदंति॥ तच्चिंत्यं। तस्यैवानुगतस्यनिर्वक्तुमशक्यत्वात्॥ नचाखंडमेवप्रागभावत्वंतेना
पलक्षितमितिवाच्यं॥ उपाधेरखंडत्वेऽ आत्मत्वप्रसक्तेः अतएवाभावत्वमप्युपगमात् वस्तुतस्तु। नेदं ॥१७६॥
कारणत्वेप्रकृतस्यनुकूलं तथाचत्वमतलक्ष्यतावच्छेदकतयाकारणपदप्रवृत्तिनिमित्ततयावानिरुक्तं। य
स्मिन्नसतीत्यादिनानिरुक्तंक्षेमसाधारणंतस्याप्यतज्ज्ञानमेवप्रवर्तकं तदेवविशेषः॥ अन्यथाप्रागभा
वस्यप्रागभावाभावे तद्वृत्तिवर्तित्वाभावेन तद्बुद्धितजनकत्वाभावापत्तेः। दुःखप्रागभावार्थितयाप्रायश्चित्ता

दोपरत्याभावापत्तेः॥ इत्यादि विशेषो वक्ष्यते॥ तथा च नोक्तदोषः॥ एतेन गन्धानाधारगर्भवन्नीलानाधारगर्भत्वं तु या
पितं निर्वचनात्॥ तदुक्तं किरणावल्यामपि भिन्नेत तथा च विनिगमकाभावादुभयगर्भस्य साधनत्वे तस्मिन्नस्य प्रवर्तकत्व
यां प्रवृत्त्यननुगम इत्यपास्तं॥ निरुक्तस्य प्रवर्तकत्वानभ्युपगमात्॥ यत्तु आकाशपदात् कश्चिद्धर्मी श्रूयते न कदाचि
दपि रूपातिरिक्तत्वेनेति वत्कदाचिन्नीलानाधारत्वेनोपि समवायविशेषोपलक्षणात्॥ न काचित् क्षतिः॥ तस्मा
मयविशेषाभावाभावाद्विच्छिन्नसमयप्रवृत्तिरस्य हेतुत्वस्वरूपतया न प्रवृत्त्यननुगम इति निरुक्तमेव प्रवृत्त्यनुकूल
मिति तच्चिन्त्यं तत्समयानभ्युपगन्तॄणां ज्ञानं विनैवाज्ञानाद्वस्वपदस्यपरित्याने नुगमस्यैव मप्यपरिहारात्॥ प्राय
श्चित्तः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः॥ अत एवैतत्समयघटितस्याननुगतस्य प्रागभावस्यैव निवृत्तिर्वाक्यत्वेपि न प्रवृत्त्यनुकूल
त्वमिति ध्येयं॥ यत्तु गन्धानाधारसमयस्य महाप्रलये मानाभावः॥ युगपन्नाशे मानाभावात्॥ तथा च
यावद्गन्धनाशानन्तरमपि वस्तुतः रसवत्त्वसंभावनया तत्प्रागभावस्य गन्धानाधारसमयानाधारत्वसंशयेन तत्का
रणमपि तदुभयकारणलक्षणव्याप्तिसंदेह एवमेवं च समर्थविशेषणतासंदेहात् तत्कारणत्वाय विशेषणमप्यनुपा
देयमेवेति तन्न यावद्गन्धनाशस्य दृष्टत्वाभावात्॥ अन्यथा संयोगविभागयोरप्यन्योन्यनाश्यतया अनन्तरावस्थि
तौ सर्वमुक्त्यनुपपत्तेः॥ तथा च सर्वादृष्टनाशेनात्र कार्याभावाव्याप्तौ इति युगपदेव सर्वनाशः इत्याहुः॥ न चा

भा॰ टि॰

काष्ठादेरशक्तितयापूर्वकालवृत्तित्वाभावात्॥ अव्याप्तिरितिवाच्यं॥ वर्तिपदेन समवधानस्योक्तत्वात्॥ वस्तुतः
कालस्य जगदाधारतयातत्रापि तद्वृत्तिः ननु रूपत्वेन रूपेण दंडरासभादेर्नियतपूर्ववर्तित्वस्य सत्वात् कारणत्वं॥ स्या
दितिचेत्॥ तेन रूपेणान्यथासिद्धत्वेविच्छित्वात्॥ सामग्रीचनकारणेलक्षणाविरहाव्याप्तेः॥ कालोपाधेश्चाधिकरण
त्वेनहेतुत्वात्॥ नचकारणमेलनरूपायां तस्यामतिप्रसंगः॥ दंडादीनांकारणत्वस्पष्टत्वात्॥ मेलनस्यातिरिक्तस्यानभ्युप
गमात्॥ अभ्युपगमेवादंडरूपवदन्यथासिद्धत्वात्॥ परस्परप्रत्यासत्तिरूपस्यस्पष्टत्वात्॥ केचित्तु॥ स्वरूपविसंबंधे
विशेषःकारणतानियामिकातादित्वेनयवयवायंदमतिव्याप्तेरित्याहुः॥ ननुकारणत्वादन्यतमरूपेणान्यथासिद्ध
भावानान्यथासिद्धत्वमित्यन्योन्याश्रयः॥ सिद्धिपदस्य प्रतिपत्तिपर्यायतायां नियमाच नियासिद्धेरितिपरत्वेचा
संभवः॥ हेतोरपिप्रमेयत्वादिनासत्तेरितिचेत्कार्यायोगार्थमपहायरूपान्यथासिद्धिपदार्थमेतुअन्यथेति॥ यद्यपि
कुसुमांजलिप्रकाशेपंचाप्यन्यथासिद्धिरुक्तातथापिवृद्धोदकजनकजनकयोरत्रैवप्रवेशात्तत्संग्रहायप्रकारद्वय
मुक्तं॥ अतएवकुसुमांजलिमकरंदेतन्मेवशिष्टिवाभावित्तमस्माभिरिति॥ यन्नसहवेति॥ तेननतत्रदंडस्यान्यथासिद्ध
मितिशेषः॥ ननुशब्दादिनादंडएवविरहित्तिल्यगर्हेविनापितद्रूपस्यैववृत्तिलगहेसंभवान्नियमोसिद्धिः॥ नचयस्य
क्षणातविशेषणीयं॥ अतींद्रियान्यथासिद्ध्यापत्तेः॥ नियमाविवक्षायांदंडरूपेणेवदंडस्यान्यथासिद्ध्या

पत्वेनेति चेन्न ॥ न रूपमात्रस्यातिप्रसक्तत्वेन यादृशरूपत्वेनैव पूर्ववृत्तित्वं तस्यैवावाच्यः ॥ तत्र सहितनियमात् ॥ चेन्न चैवं
द्रव्यत्वा देरतिप्रसक्तत्वात् दंडत्वेनैव दंडस्य पूर्ववृत्तित्वनियमतः दंडत्वेन दंडस्यान्यथासिद्धिरिति वाच्यं ॥ येन सह पूर्वभावमन्वय
व्यतिरेकवत्तासहेतुर्थात् तत्राद्यं पृथगन्वयादिमत्तरत्वविशेषणं देयं । तेन दंडेन दंडसंयोगस्य नान्यथासिद्धिः । एतद्वि
शेषणमहिम्नैव यत्रोभयोरन्यविशेषणावच्छेदेनैवान्वयाद्यनुविधानं तत्रैकेन नापरस्यान्यथासिद्धिः । पृथगुक्तरूप
तज्ञसामग्र्येकत्रोभयविशेषणावच्छेदेनैवान्वयाद्यनुविधाने तद्भिन्नत्वेन विशेषणान्न तादृशस्थलेऽतिप्रसंगः स्य
न्यकुंभकारपिताप्यत्रैवांतर्भवति ॥ कुंभकारत्वेन तदन्यथासिद्धत्वस्योक्तत्वात् ॥ कुंभकारपितृत्वेनैवान्यथासिद्ध
त्वं वाच्यं ॥ न च तत्सहितनियमात् ॥ नन्वेवमुक्तरूपत्वं दंडसहितदंडस्यापि नैकेनापरस्यान्यथासिद्धिः स्यात्
दुभयोरुभयविशेषणावच्छेदेनैवान्वयाद्यनुवि धानात् ॥ ननु दंडत्वस्य च कथमिति अन्वयस्य अन्वयाद्यनुवि
धानमेव नेति वाच्यं ॥ तथा च सति दंडस्यैव हेतुतापत्तौ दंडत्वस्यैव दंडकत्वापि न स्यात् ॥ किंच दंडत्वेनैव दंडस्य
दंडत्वेन दंडत्वस्यान्वयाद्यनुविधानमिति उभयोरुभयविशेषणावच्छेदेनैवानुविधानमिति नैकेनापरस्यान्य
थासिद्धिः स्यात् ॥ अपि च कुंभकारपितृत्वेनान्यथासिद्धस्यापि कुंभकारत्वेनैव दंडरूपत्वेनान्यथासिद्धस्यापि रू

पत्यादिनान्यथासिद्धत्वमस्तु। न तु तदतिप्रसक्तमिति चेत्॥ नन्वतिप्रसक्तत्वमप्यपरान्यथासिद्धिः। तथा
चानन्यथासिद्धत्वं नियतपूर्ववृत्तित्वयोः प्रतिक्षेपे किं तेन किं च फलानुपहितत्वं वृत्तित्वस्य अतिप्रसक्तत्वस्य दंड
त्वादिसाधारण्यात्॥ अन्ताद्दृष्टस्याभावात् न च फलानुपहितत्वं नियतवृत्तित्वेनापि तथात्वे॥ रूपत्वे न नियतरूपस्यापि
घटजनकत्वाविरोधात्॥ इत्तरूपमोर प्रतिक्षेपात्। जन्यरूपत्वेन वा हेतुत्वमस्तु। स्वचतेन रूपेणान्यत्र क्लृप्तस्य सामग्र्यां
तर्भवितीतिवाच्यं॥ न हि दंडरूपत्वेन तथास्तु किं तु तत्कान्यथासिद्धमिति चिंत्यं॥ अन्यप्रतीति॥ ननु आकाशस्य द्रव्यत्वा
रिक्तत्वात् आश्रितः शब्दव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वात्॥ इत्यनेन आकाशसिद्धिः॥ शब्दपूर्ववर्तिता मन्ना घापि श्रम्भा।
दिके प्रति नस्य पूर्ववृत्तित्वं ज्ञायतयवेति चेन्न। तेनापि विपक्षबाधकतया द्रष्टुकारणत्वमुपजीव्यैवाकाशसिद्धिरि
त्याहुः॥ न चैवं संयोगादिकं प्रत्याकाशस्यान्यथासिद्धत्वप्रसंगः॥ आकाशत्वेनैकत्वात्। कुम्भत्वेन शब्दपूर्ववृत्तिता
मन्ना चापि तत्पूर्ववृत्तित्वग्रहात्। ननु वैयागादरपूर्वेऽन्यथासिद्धत्वापत्तिः। स्वगोपतिपूर्ववृत्तित्वे ज्ञाततयवतस्य १६२
तं प्र ति तद्ग्रहात्॥ इति चेन्न। साक्षादितपूर्ववृत्तित्व विशेषणादित्याहुः॥ तत्पूर्ववर्त्तित्वानुपपादकं यत्प्रतिय
स्य पू र्ववर्त्तित्वं गं ग्रहात्॥ इत्यथादित्येकेन च परत्वादिपूर्ववर्त्तित्वं ग्रहात्। तदनन्तरमन्यकार्यं प्रति... तयोः तद्ग्रह

इत्यन्यथासिद्धिः। तद्गृहं विनापि अधिकत्वात्तेनकामि मात्रे प्रतिपूर्ववृत्तित्वग्रहात्। कुंभकारपितुरप्यन्यथाभावः॥
ननु कुंभकारपितृत्वेन तत्भावेपि चैत्रत्वादिना तस्यानन्यथासिद्धत्वमस्तु इति चेन्न॥ तत्रापि रूपेण कुंभकारत्वेनैक
वंशत्वेव तस्य घटे प्रत्यन्वयादिग्रहात्। तदानंतरं तस्यासत्वानियमेन कुंभकारत्वेव घटनियतपूर्ववृत्तित्व
ग्रहादिति॥ नन्वन्यप्रतिपूर्ववर्तित्वेनात्यवश्यवृत्तिकिमनेकनचितसर्वेण वा नाद्यः दंडादावतिप्रसंगात्। नांत्यः
गृहीतनियतत्वानियतत्वसंदेहेपि शब्दकारणतामनुपजीव्य शब्दश्रवणेनाकाशसिद्धौ ज्ञानादिपूर्ववृत्तित्वग्रहसंभ
वात्॥ निरुपाधित्वादेरपि विपक्षेबाधकत्वसंभवात्। वस्तुतः शब्दनियतत्वनिर्णायकतामीमांसकस्य तत्पूर्ववर्ति
त्वमज्ञानवशात्तेनादिपूर्ववृत्तित्वग्रहरतिनियमासिद्धिः॥ किंच द्रव्यत्वेनैवाकाशस्य त्वसंयोगादेव ज्ञानादौ हेतुत्व
मस्तु। नच ग्राहकाभावेन नियतपूर्ववृत्तित्वाग्रह इति वाच्यं॥ ग्राह्यसत्वे ग्राहकाभावासंभवात्॥ नच त
त्स्वरूपेणान्यत्रसत्वेन अन्यथाभवतीति वाच्यं॥ तथा सत्याकाशत्वेनापि तथात्वापत्तेः॥ अपि चैवं शब्दसाक्षात्का
रं प्रत्यपि तस्यान्यथासिद्ध्यापत्तिः॥ नच शब्दपूर्ववर्तितामज्ञात्वापीडिमत्वेन तद्ग्रह इति वाच्यं॥ श्रोत्रत्वेन तथा
न्यथासिद्ध्यापत्तेः॥ तस्याकाशाघटितत्वात्। आकाशस्य च शब्दपूर्ववर्तित्वग्रहं विना सिद्धेरनभ्युपगमात्।

रं चि॰ अ

अन्यथाज्ञानेपि तस्यान्यथासिद्धत्वं न स्यात् । एवं च पांचभौतिकं शरीरं प्रत्यपि तदन्यथासिद्धं स्यात् किं च रश्मिरस्या
नादे क्षितिरवृत्तित्वे ज्ञातयैव घटे स्फोटितं न महत्त्वस्यान्यथासिद्धिः ॥ न च कार्यमात्रे केत्रैमात्रत्वेकदेशपो
तोपर्मग्रहात्नैव मिति वाच्यं । प्राकृतेपि कार्यमात्रे विभुत्वस्यैव येकदेशपोषापयेग्गहस्य शब्दादिनासंभवा
दन्यथासिद्धिः अभावापत्तेः विभुत्वेन रूपेण त्रित्वमात्रे गंधेतरेन तु जनकत्वमिति चेत् ॥ ततः किं न हि जनकत्वगर्भा
प्रकृतान्यथासिद्धिः । आत्माश्रयापत्तेः । यत्तु नामित्यस्य पामित्यर्थः तेनयप्रतिरूपेवृत्तित्वेज्ञातयैवस्य भेः ॥ न च
क्षित्यादिवृत्तयान्यतमरूपवृत्तित्वग्रहणापि संभवेना नियमाभवेन नियमाभावात् ॥ अतएव परत्वादिनाच
दिक्कालयोरन्यथासिद्धिरितिरितं न्न ॥ प्रकृतेपन्यथासिद्धि अभावापत्तेः ॥ शब्दस्यापि वर्णध्वनिभेदेन नानात्वात्
अन्यतरत्ववृत्तिग्रहणासंभवेन नियमाभावात् । तत्र शब्दत्वरूपेणापि अनुगतावच्छेदकस्यान्यतमत्वादेः संभ
वादिति चिंत्यं ॥ अन्यत्रेति ॥ यत्तत्प्राप्तिकं अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिनः समवधाननियतं तत्समि १८०
पत्रलाभम् ॥ तेन कुलालपितादाप्रभावस्य महत्तेनानेकद्रव्यत्वस्य अन्यथाचगूरूपाणुदर्थानामप्यन्यथासिद्धिर्वि
ति ॥ अतएव पंचम्याहरणत्वाभिधानरूपा साध्ययत्तद्युपास्तेः । पूर्ववर्तिनः नियतपूर्वापि च मौ ॥ अतएव चरास
भादेरपि पथाका नान्यथासिद्धिः अतभावेअन्यथासिद्धिपदेनैव तद्वारणात् नियतपदमपि मिथ्यायासः ॥

निरुक्तस्यासंभेऽसत्वात्॥ नन्वेवं दंडरूपाकाशादेरप्येवं त्वभिविते संग्राहकान्यथासिद्धेरानर्थक्यं। किंचावश्यकत्वे
नियतपूर्ववर्त्तित्वमात्रेण कारणतया वा नाद्यः॥ गंधं प्रतिरूपविशेषप्रागभावस्यापि तथात्वेन तेन गंधप्रागभावस्यान्य
थासिद्ध्यापत्तेः॥ नांत्यः उभयासाधारण्यात् किंच सहकारिणां परस्परं परस्परेणान्यथासिद्ध्यापत्तिः॥ द्वयोरप्यवश्यक
क्लृप्तलघुनियतपूर्ववर्त्तित्वेन तत्समवधाननियतत्वात्॥ न च पृथग्गन्धप्रागभावानुविधायित्वे सति विशेषः॥ तद्भिन्नभाग
त्वपादि गहविषयत्वे तस्य समनियतत्वं वा नाद्यः रूपप्रागभावस्यापि तच्छून्यादिनालादृष्टग्राहकविषयत्वेनान्यथात्वाप
त्तेः नांत्यः आलोकरूपादरीभ्य रत्नाद्यदृष्टस्यैवमपि परस्परमन्यथासिद्ध्यापत्तेः। एतेनावश्यकक्लृप्तपूर्ववर्त्तिनियत
कार्यसंभवे तं नियतसहभूतत्वमित्यर्थः। पंचमी चायथो सहहेतुतापत्तिरपास्तमिति चिंत्यं॥ नन्वेवं सहकारित्वस्यान्य
थासिद्धिर्यागेपीत्यत आह यागेति॥ अपरिहार्येति नाव पिविधिभायागकारणत्वबोधनात् न तु तेन सहकारित्वं
तदेवाह न त्ववगम्यमान इति। नन्वेवं महर्षिणा यागवत् तत्कुलालपितापि अन्यथासिद्धो न स्यादित्यत आह यत्रेति
कुलालं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एव घटं प्रति कुलालपितुः पूर्ववर्त्तित्वं गृह्यते तेन तस्यान्यथासिद्धत्वमित्यर्थः। नन्वेवं कु
लालपितृवद्यागोप्यन्यथासिद्धः स्यादित्यत आह यत्रैव जनितत्वं तस्य तत्रान्यथासिद्धेरभावादिति भावः
नन्वेवं चक्रभ्रमणेन दंडसंयोगस्यापि कुलालपितृवदन्यथासिद्धिः स्यादित्यत आह दंडादीति। न च द्वयोरपि सम

१११ ५ वधानसंभवेनख्याख्यातं पाद्विरुद्धवर्तित्वं महत्संभवे नान्यंप्रत्तिपूर्ववर्तित्वेसतिपेक्षत्व॥ धारणासंभवादिदं
त्विभावः॥ स्वत्वेति॥ स्वंकारणत्वेनाभिमतं दृष्टादपि तदनंतरोत्पत्तिकं चरेत संयोगादितदितरसकलसमवधाने
सतीत्यर्थः॥ कचिदिदंस्वानंतरोत्पत्तिकव्यतिरेकेण यत्र कार्याभावः तत्र व्यभिचारः द्वितीयपाठे दंडानंतरोत्पत्तिक
चरमकारणसमवधाने चक्राद्यभावात्कार्याभावात्प्रसिद्धः तत्राव्याप्तिं॥ उक्तानन्यथासिद्धत्वस्येवकारणतासं
भवे सेषवैयर्थ्यमुभयत्रापि द्रष्टव्यं॥ साधकाभावेनेति॥ यद्यप्येकत्र लघुगुरुविषमतासंभवेन लाघवंसह
कारि अन्यथामानांतरेण लाघवावतारसंभवे गुरुमानस्यापि सिद्धताप्रसंगात् तथापि मंत्रेवैकासिद्धिरपर
सिद्धिविरोधिनीत त्रैवलाघवलाघवावतारस्य गुरुसिद्धिप्रतिबंधकत्वमित्याहुः॥ कारणतावादः समाप्तः
ननु निःश्रेयसानुकूलतया प्रमाणालहविवेचनमत्रप्रतिज्ञातं॥ नचानुमानस्य तत्र तत्त्वमानमित्यत आह प
रमेति॥ वस्त्वर्थिपदं सार्द्रिकमपि तत्र योजनमतः परमे सत्त्वं। यद्यपि श्रुतिनिस्साक्षादेव वर्गहेतुता माहा॥ तथापि
दुःखेनात्यंतविमुक्तः चरतीत्यर्थवादसमभिव्याहृतात्तथात्वे [illegible] [illegible]॥ यद्यपि मनन्यपरत्वे व प्रकृतापप्यानि १८१
तथापि पक्षसानोभावे मननासंभवदिति श्रोतव्य उक्तं॥ तस्यचाउविनाऽऽत्मनो द्वारा कांक्षत्वात्मानिदिध्यासित
व्य इत्युक्तं॥ यद्यपि द्रष्टव्यः श्रोतव्यो निदिध्यासितव्य इत्याकारिका श्रुतिः॥ तथापि अग्निहोत्रं जुहोति यवा

गुंपृच्छतीति वदद्दृष्टा दारकस्य नागोरखाच्छादकमोदलं घनेनार्थक्रिमोपादानेन पर्यवसितार्थपरतया साक्षात्फलं
अस्तीत्यसमयेन मुक्तिमणेन च निर्दिष्टमितिबोध्यं ॥ ननु दुःखनाशं तदपि मुक्तश्चरतीत्यादिना दुःखात्यन्ताभावापर्गा
त्वेन श्रूयते तस्य चासाध्यत्वात् ॥ नानुमानप्रमाणं नवमिस्यत आह स चेति ॥ तथा च तदसहभूतं तत्त्वमेव श्रुतावेत्य
न्तिकत्वमिति भावः ॥ इदानीं तन्न दुःखध्वंसो तिव्याप्तिवारणाय दुःखप्रागभावासहभूतत्वेन दुःखध्वंसविशेषणं ॥ दुःख
प्रागभावासमानकालीनत्वार्थः ॥ संसारिदुःखप्रागभावसमानकालतया तदुक्तादि मुक्तावव्याप्तिरित्याह नन्वाह समाना
धिकरणेति प्रागभावविशेषणं ॥ स्वसमानाधिकरणेत्यर्थः ॥ संयोगादिप्रागभावसमानकालतया दोषतादवस्थ्या
दाह ॥ दुःखपदं यत्तच्चैकविंशतिप्रभेदं दुःखपरं अतः चरमभोगरूप दुःखप्रागभावसमानकालतया दुःखाद्यं दुः
खध्वंसे नातिव्याप्तिः ॥ अतएव प्रागभावपदमप्यभिवक्चरमदुःखध्वंसस्य वर्तमानाद्यचिरमनश्वर यतः इति
सिद्धान्तेन भोगरूपदुःखसमानदेशकालतयासंभववारकत्वात् ॥ केचित्तु दुःखप्रागभावासहवृत्तित्वे दुःखविशे
षणं ॥ अतो नापायदुःखध्वंसे तिव्याप्तिरित्याहुः रूपध्वंसादावतिव्याप्तेराह चरमदुःखपदं ॥ न च समानाधिक
रणदुःखप्रागभावाप्रसिद्धिः ॥ ने प्रसंगः विषमेव न स्यादेः दुःखत्वात् ॥ ननु सुखात मुक्ताव्याप्तिः ॥ तेनराः सु
खमस्य वह इति श्रुतेः मरणस्य दुःखाप्यासत्त्वसंभवात् ॥ न च तत् सुखवत्कालीन दुःखध्वंसस्यैव मुक्तिः ॥

३.४.न. तत्राप्युक्तलक्षणाव्याप्तेः॥ नत्सुखज्ञानस्यापि दुःखतयात्यागाभावसमानकालीनत्वान्मुक्तस्य दुःखोत्पत्त्यसंभ
वाद्वेति चेन्न॥ तेन राहुस्वादि श्रुतेरन्यापेक्षया मरणं अन्य दुःखाभावस्य तत्रासत्यात्॥ स्याअनुपपत्तिं विना न मु
ख्यार्थत्यागः इति वाच्यं॥ दुःखविशेषहेतुरोगादि सत्वे दुःखोत्पादस्यावश्यकत्वात्॥ ननु मरणे दुःखं मे माभूदिति
कामनया प्रयागे स्नातो यत्र मृतः तत्र का गतिरिति चेन्न। तत्र कामनैव बाधिता॥ अन्यथा यत्र मुक्तौ सुखं भव
त्विति कामनया स्नातः तत्र का गतिः। यदि च कारणबाधात्सुखं तत्र बाधितमिति कामनाबाधः तदा दुःखसामग्री
सत्वे तदभावो बाधित इति। न च योगिनां यत्र सकलदुःखमुपभुज्य सुखं भुक्तं तन्मुक्तावव्याप्तिः॥ तत्रापि शरीर
त्यागसमये अवश्यं दुःखोत्पत्तेः॥ न च भोजकादृष्टं विना कथं दुःखोत्पत्तिरिति वाच्यं॥ अदृष्टान्तरस्य भोगेन क्षी
णत्वेनावश्यात्तस्य मानेन मरणदुःखभोजकादृष्टस्य सत्वात्॥ न चैवं मोक्ष्वरस्यापि शरीरत्यागकाले दुःखोत्पत्ति
रिति वाच्यं॥ अदृष्टादिकारणाभावे बाधेन बाधादिति संक्षेपः॥ असोढ्दुःखध्वंसो न मुक्तिः॥ तस्य अतीतादि
विकल्पासंभवादिति भावः॥ हेतावतीतादि विकल्पदोषस्य वारहतादिति॥ मिथ्याज्ञानेपि अतीतादि विक १८२
ल्पसंभवादाह॥ सवासनेति॥ तथा चानागतस्याभावे वर्तमानस्यापि फलनिवृत्तेपि न द्वास नेवनिवर्तते इति
भावः॥ ननु वासनापि मिथ्याज्ञानमापाद्य प्रवृत्तिद्वारा मुक्तिविरोधिनी न स्वतः तथा च मिथ्याज्ञानप्रागभावा

भावेन तदसंभवात्तत्त्वेपि न क्षतिरिति तन्निरूपयति किं तत्त्वज्ञानेन च तत्सहितानादोषविशेषगुणोच्छेदलक्षणो मोक्ष इति
कश्चित् ॥ ५ ॥ चरमसंस्कारवत्तस्यापि कालादिनाशासंभवादिति चेत् ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चरमदुःखध्वंसं प्रति तत्त्वज्ञानस्य
हेतुत्वमित्यस्य स्फुटत्वात् ॥ तत्त्वज्ञानं विना कायव्यूहादिना भोगेनैव कर्मक्षयानुपपत्तेश्च तदावश्यकत्वे विरोधितया तेनैव तत्
ह्रासनानिरस्यत इत्यर्थः ॥ तादृशदुःखध्वंसः तत्त्वज्ञानोत्पादादूर्ध्वं सर्वसंमत इत्याह ॥ मुक्तावितिः ॥ दुःखध्वंसत्वमेवेति ॥ ला
घवादित्यभिमानः ॥ मिलितानामिति ॥ एकदा तावद्दुःखानुत्पादे तत्स्वध्वंसस्य तत्त्वज्ञानासाध्यत्वादित्यर्थः तथा च दुः
खानु) ननु तन्मते न साध्ये स्यादित्यत आह मलनस्येति ॥ तस्य मलस्य दुःखध्वंसानतिरिक्तत्वे तावता मुक्तेरसाध्यत्वादसा
ध्यत्वेपि किं चिरदुःखध्वंसो मुक्तिरिति अस्मदादेरपि मुक्तः स्यादित्यर्थः ॥ चरमदुःखध्वंसघटितत्वात्तस्या मम मुक्तिस्तेनाप
वास्तवमुक्तिरित्यपि वाच्यं ॥ संवलनमपीति ॥ तन्मिलितानामसाध्यत्वेपि तद्वाच्यत्वदोषाभावादिति भावः
जनकत्वस्य स्वरूपयोग्यत्वस्य अनुपधानादिति ॥ यद्यपि प्रथमपक्षे नायं दोषः ॥ तथापि तस्य संस्कारात्कालादा वी
तिकिं दण्डेनासंभवः स्वरूपायोग्यताविरहात् [illegible] जनतासमी ॥ प्रयोजनत्वादिति ॥ स्वतः प्रयोजनत्वादि
त्यर्थः ॥ तथा च दुःखानुत्पादस्य स्वतः पुरुषार्थत्वाभावान्न मोक्षत्वमिति भावः ॥ कृतोऽस्य स्यामित्यत्र विविच्यितं प

भं.द. सक्षप्रकाशे अग्निमक्षणादिति ॥ न च प्रागभावेपीति भावः ॥ नन्विति ॥ भाव न धावनस्य सतः पुरुषस्य विकल्पना
त्स्यैव मोक्ष इति भावः ॥ फलोपहितसाधनतायाः फलाभावेन कल्प इति मन्यमानो दूषयति ॥ अभ्येति ॥ तथा च त
स्यैव विचारोयुक्तस्यैवेति भावः ॥ इष्टापत्तिरमिति ॥ नन्वेवं काशीमरणस्य कृतप्रायश्चित्तस्य कथं मुक्तिः न
च तत्राणिशुभैः प्रायेत्तरोत्तरं काशीमरणानन्तरं तत्त्वज्ञानस्य तस्य दोषाभावेन तदुत्पत्तिसंभवादिति चेत् ॥ अ
त्र वदन्ति । न च दुःखप्रागभावो नास्त्येव फलं संदेहस्य प्रवेशितसंदेहाच्च प्रायश्चित्तेऽस्य प्रवृत्तौ तत्र तस्याः किं चित्कर ते
पि न कापि क्षतिः ॥ न च निष्फलत्वेन तद्बोधकवेदाप्रामाण्यं सति प्रागभावे तस्य तथाजनकत्वमिति वदतां मते
सति दोषनिषेधकमेव पापजनकत्वसत्तिविघ्नमंगलस्य तद्ध्वंसजनकत्ववच्चेति । तच्चिन्त्यम् ॥ पादिजननेदोषा
दे: सहकारित्वमिति निषिद्धकर्मादेः साङ्गत्वाभावान्निष्फलत्वेपि न तद्बोधकवेदाप्रामाण्यप्रसङ्गः तस्मात्प्रायश्चि
त्तस्य निष्फलत्वेन तद्बोधकवेदाप्रामाण्यं स्यादेव न हि दुःखप्रागभावफलं दुःखप्रागभावस्यापि सहकारित्वे येन तद्
भावे प्रायश्चित्तस्य सांगत्वं न स्यादिति वयं तु ब्रूमः ॥ न तु दुःखप्रागभावो नास्त्येव काशीमरणस्य चलत्वमानत्वात्
प्रवृत्तिश्च तत्रानमात् । तस्य संदेहान्नैव न तद्बोधकवेदाप्रामाण्यं । न चात्र तदस्ति न चापि प्रायश्चित्तेन पाप १८३
स्य नाश्यत्वात् ॥ अत एव प्रायश्चित्ते पापध्वंसकामनैवाधिकारः न तु दुःखानुत्पादकामना वश्यापत्तेः ॥ न च

वं दुःखानुत्पादस्यैव प्रयोजकत्वादिति चेन्न । अविरोधः । दुःखसाधनध्वंसस्यैव स्वतःपुरुषार्थतया मोक्षत्वेऽपि पक्षे
तत्र दुःखानुत्पादस्यैव स्वतःपुरुषार्थत्वे तथा च तदर्थितया पापध्वंसः तत्र गौणप्रयोजनेन तन्मुख्यमिति न समाधृ
तिरिति तदर्थः । तदिदमुक्तं तस्य दुःखानुत्पादस्य मते न पुरुषार्थत्वादिति तथा च प्रायश्चित्तस्य पापध्वंसः फलं तस्य फले
च स्वतःपुरुषार्थो दुःखानुत्पादः तदिदं वक्ष्यति । न च प्रायश्चित्तस्य न दुरितनाशस्त्विति मिति तत्क्षये पापनाशात्फलमयुक्त
मिति । न च परमपुरुषार्थानुत्पत्तौ वेदबोधितफलजनकतापि निष्फलत्वेन भावे विघ्नध्वंससमाप्तिजनकतापि
मंगलस्य तत्साध्यस्वतःपुरुषार्थस्य सुखाद्यनुत्पत्तौ निष्फलत्वापत्तेः ॥ तस्मात्प्रागभावासत्त्वेऽपि न तन्निष्फलत्वमिति
न तद्बोधकवेदाप्रामाण्यमिति ॥ अस्तु वा न च दुःखप्रागभावः स्वर्गजनकतया सन्नं पापमासाद्य कार्यमुपहत्य आयातेन दुःख
जननेन मोक्षोपपत्तेः । न च तज्जन्मकृतान्यथाकर्मोपजीवदाभ्युदयेत्तर तिनियमः ॥ तस्माद्यदि तत्सत्त्वे तदा पापा
तरमावश्यकमन्यथा तत्सत्त्वे मानाभावः ॥ एवं प्रवृत्तिश्च स्वर्गार्थैवेति । यत्तु तत्रापि दुःखप्रागभावो वास्त्येव
तथा च न तस्य निष्फलत्वं प्रागभावस्यानन्यगत्या नियतदृष्टाकल्पना तादात्म्यात्तरपापान्तरमासाद्य तेन दुःखो
त्पादने ॥ न चैवं दुःखप्रागभावसत्त्वे काशीमरणस्य कथं मुक्तिरिति वाच्यं ॥ स्वसमवेतदुःखजनकप्रागभावस्यैव

अ०टि० मुक्तिविरोधित्वात्॥ तद्धर्ममेवं च मुक्तिलक्षणमिति॥ तन्न॥ प्रागभावस्य प्रतियोग्यसमानदेशत्वे प्रायश्चित्त
प्रकृत्यन्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानो नरादिनाश्यदुःखरीत्या तदन्यथोपपत्तेः नोक्तः॥ तदसिद्धेः येन न तत्रैव सन्नपि दुःख
प्रागभावः॥ पापसहकृतोपि विरहान्न दुःखोत्पादकः अत एव न मुक्तिविरोधीति कस्य चिन्मतेनमपास्तं॥ तादृशप्रागभा
वमानाभावात्॥ प्रतियोग्यनुत्पत्तिश्चेति॥ सफलमिति॥ स्वतः पुरुषार्थप्रयोजकमित्यर्थः॥ दुःखानुत्पादनेति
तावत्काली न दुःखानुत्पादनस्यार्थः॥ विद्यमानेति॥ न भावनिष्ठत्वेऽपि कापीतिभावः॥ चौर्णेति कृतस्यार्थः॥ क्वचि
त्कृते स्वेव पापः स चसुगममेव॥ अनिर्मोक्षप्रसंगमुद्धरति पापान्तरेणेति॥ ननु विशिष्टं नार्थान्तरं किंतु विशेषणाद्या
त्मकं तत्र विशेषणस्य न स्वतः पुरुषार्थत्वाभावात्॥ विशेष्यस्य साध्यत्वेन तदुभयसंबंधस्यापि तदुभयात्मकत्वे
नोक्तदोषतादवस्थ्यात्॥ नाप्युपन्यासाद्यसम्भवादित्याह॥ अथ मोर्दे लिपुत्तन्यादि॥ नतावदित्यनेनेति शेषः॥ या
गेतिपद्यस्वपंकजनिकत्वेनाभिमतिका यथार्थकजपरप्रयोगो योगादिनात भोक्ताभयविशिष्टयागत्वेनैव मु
क्तपदप्रयोगस्यार्थः॥ अत एव वेति॥ अन्नुत्पादस्य साध्यत्वादित्यर्थः प्रतियोगीति॥ प्रतियोगिजनकतावच्छेदकप्रा ॥१८४॥
गभावः स्वान्नाशस्य प्रतियोगिरूपत्वात्॥ तज्जातीयस्येत्यर्थः॥ यत्तु प्रतियोगिजनकत्वेन प्रतियोगिना
श्यत्वेन चेत्यर्थः॥ तन्न॥ तन्न ... इति तज्जन्यनाशप्रतियोगित्वेन च प्रागभावनाशः प्रतियोगिजन्यः अभेद

तरनुपपत्तेरितिप्रायश्चित्तसाध्येतितत्रयोजेत्यर्थः॥कर्तव्येत्तःकरंडइतिप्रसिद्धःपक्षिविशेषस्याहः॥दुःख
मांसमित्यपरे॥तथापितुल्यायममर्थेनतस्मादितिमित्युपसंहरतितस्मादिति॥तथाचविवृत्तिनंपतितनतुल्याचे
व्ययूलमितिभावः॥कस्यचिदिति॥अन्यथामुमुक्षुप्रवृत्त्यभावेसुखमपिपुरुषार्थोनस्यातिभावः॥नन्वस्तुतद्द्र
नमित्यतआहनचेति॥शरीराद्यभावादितिभावः॥पुरुषार्थत्वइति॥निरुपाधीच्छाविषयत्वस्यतथाप्यत्र मादिति
भावः॥अनागतेति॥भोगजधर्मफलादितिभावः॥मुक्तलक्षणास्येतिपूर्वोक्तस्येत्यर्थः॥अत्रविशेषगुणोच्छित्ति
स्तुनलक्षणंमनसानंमुक्तिविरोधित्वादितिभावः॥ननुदेवदत्तत्वंवमपक्षतावच्छेदकेदुःखहेतुदुःखसमुदायःखले
कृपिचारात्वत्यकेमुक्तिरपिनसिध्येदित्याशयेनसर्वेमुक्तिसाधनन्नाहदुःखत्वंचेति॥तथ्यमतावच्छिन्नतासमानका
लीनत्वार्थेउच्यतादे व्यभिचारादाहमात्रेति॥यद्यपिध्वंसत्वेव्यभिचारः॥सचभावकार्यविवक्षणमोपरिहर्तुंशक्यः
तयाप्यपृथ्वाश्रतपरिहर्तुंनाहसंततिश्चादुःखेति॥नन्वत्रापिदोषतादवस्थ्यमतआहसंततित्वंचेति॥नाना
कालःपूर्वोत्तरकालःध्वंसश्चनान्तरकालःतत्प्रागभावप्रतियोगिकायेमात्रवृत्तिधर्मवादितयत्रता
सपेत्यर्थमिति॥नचतत्तानत्वादेःपक्षत्वेकायेमात्रवृत्तित्वमस्तिबाधितमितिवाच्यं॥जन्यज्ञानेत्वादेःपक्षेकलसंत
स्कछेदइति॥एवंचापाधिदृष्टांकंप्रत्यक्तवारात्रीरति॥यथाममतारात्रीरथीयुःनस्पप्तिताप्तपूर्तकुल्यांमधुकुल्यां

वसंलीस्यत्रवार्थेरोषाणीतंतथापीत्यर्थः॥ इमत्वा दोषाभिचारात्तहमात्रेतियद्यपिध्वंसत्वेव्यभिचारःसचभावकार्य्य
शरीरेति॥ यद्यपितत्त्वज्ञानवतोपिभोगार्थंशरीरंतथापितदानुपपत्तेःशरीराभावात्तत्रापि न दुःखंभवतीत्यर्थः
नहस्तानहेत्वसिध्यर्थमाह रूपकम्येति। तेनेतिनचैवंखंडप्रलयमादायान्यथासिद्धिरितिवाच्यं॥ मुक्तप्रक
रणाम्नातत्वेन तमरसादियाह॥ ननुयदुःखुड तदेवावसतमितिस्यात् नाभ्यस्ताश्रुतिरिति नमुनिवर्षो धात्
तथाचवावेतिसंबोधनं अतःक्षणमात्रेशरीरत्वेनैवान्यथासिद्धिरिति। नचैवंदसत्वेनोपपत्तेः॥ मतस्वरसादवा
चापीति स्फुटमित्यन्ये॥ यकसत्वेपिमिलितनिषेधासंभवात्॥ नमुक्तौप्रमाणमितिभावः॥ श्रुतेःप्रत्येकमुक्ति
परत्वमाणुपपत्तेः॥ सर्वमुक्तोकृत्वानुमानमेवशरणमित्यत आह॥ अतएवेति॥ अस्यश्रुतिपरामर्शभिन्नमेवाख्याति। सर्व
तिसर्वदुःखत्वपक्षीकरणमित्यर्थः॥ लीलावतीकारमतं निरस्यति। यदिचेति॥ भट्टमतं निरस्यति नचेति॥ नित्य
स्यसुखस्य अभिव्यक्तिरित्यर्थः॥ सुखमात्रेति॥ दृष्टान्तार्थः॥ अस्यैवाज्ञानंसिद्धिमाशंक्याह अतएवेति। सु
खमात्रस्यशरीरजन्यत्वादेवेत्यर्थः॥ तथावेतिरुतनत्वभावत्वादेवेत्यर्थः। उपजननेति दृष्टान्ते मुसन्ने सुखमित्यनु ॥१८५॥
भवबलादेवेत्यर्थः। तिभावः॥ स्वर्गेत्वनुनेति अपिदेतद्धत्वानुपपत्तेरिभावः॥ बाधकस्यविरुद्धःविषयत्वेनस
मान्यतायामप्राप्तेः सुखत्वादन्वयः स्यादिस्याह अथेति॥ स्वर्गवदितिअन्यथा अस्मदादिसुखस्यदुःखासं

भिन्नत्वनिश्चयफलत्वाद्बाधापत्तेरितिभावः॥ दुःखरोगस्य प्रथममपि निःसुखसिद्धिः संभवत्येवेति केचन्यायाश्रयद्
स्यहेतोराह यद्वेति॥ श्रुतिविरोधं निरस्यति तस्मादिति। अन्यथेति। सुषुप्तिवृत्तोदासत्वे न लिंगस्य यथ। संभवतिन
थापि दुःखमपि तथा। नयाभेदेतदुःखपरत्वेवेतिभावः॥ एकदेशिमतं निरस्यति यत्तेनेति। तत्साधनेति॥ यद्यपि मिथ्याज्ञा
ननिवृत्तिस्तत्त्वज्ञानव्यापारस्तथापि दुःखाभावसाधनमेव॥ तथापि दुःखाभावस्य मोक्षत्वे नानंदरूपगमात्॥ मुमुक्षूणां त
थितया प्रवृत्तिस्तन्मतेन स्यादित्याशयः॥ ननु लयः संभोगो विना शुभाशुभादित्यवलिंगस्य लाभ्यामसंभवतीतिमाचेष्ट
त्यश्रुतेति॥ तथा चजीवात्मत्वपुरुषस्य जीवात्मसंबंधिलिंगशरीरध्वंसस्तदर्थः॥ लिंगशरीरमेवकिमित्यत आह
लिंगेति। चक्षुरादीनि बुद्धींद्रियाणि पंच मनः श्रवाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यकर्मेंद्रियाणि पंच दश
इंद्रियाणि सूक्ष्मभूतानि किंचिन्मात्रयात्मशरीरभावनाच्छिन्नानि स्यर्थः॥ इत्थमाख्यायमानानंदमयपरमात्मानीत्यल
न्नकमेववेति द्वोषस्तवर्णान्तरमाह लिंगेति दुःखसाधनेति। अहिकंटकादि दुःखसाधनेति॥ अहिकंटकादि दुःख
साधनध्वंसस्यवानागतदुःखप्रागभावप्रयोजकत्वात्प्रयोजकत्वेन च दुःखप्रागभावो मुक्तस्यैवेति न तस्य परस्पर
त्वमिति भावः॥ मुक्तेरिति परंपरयेत्यर्थः॥ इत्थापत्तिमाशंक्याह विरक्तस्येति। स च दुःखाभावमिदं दृश्य प्रवर्तितं
न सुखादि ज्ञानेति तस्य स्वस्य पुरुषार्थत्वेति भावः॥ प्रसंगादाह मोक्षेति॥ ननु ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थयतिस्थर

पक्रमस्य सर्वे हंसस्थो मन्तव्यमेवेति गतिश्रुत्या पगते ऽवाधिकारबोधने ॥ अव्यवहितानंतर्येणेति तस्य दानतस्यैव परामर्शा
दित्यत आह । आकांक्षायामिति ॥ आनंतर्यस्येति । अव्यवहितानंतर्यस्येत्यर्थः ॥ बाधकं विना संकोचानुपपत्तिरिति
भावः ॥ कथमिति । यतदेव संकोच इति भावः ॥ नन्वेतदेव कर्म । मत्वत आह । न चेत्यनेनेति ॥ एवं स्थिते मननं विदध्याती
त्यहं स्थादिरपीति शेषः ॥ इति श्रुतेरिति । इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ रहीरादिति [illegible] पलक्षकं इच्छसाधनी
भूतं मननादि विवर्यं चरूपणिदच्छ्यं ॥ इतरति न्न तानुमितो [illegible] ज्ञानं इच्छाज्ञानोपमार्जन इष्यपति । ज्ञानेच्छेति
भंकेति । अस्थिरस्येत्यर्थः ॥ उपपत्तिबाधकाराप्ति तदुपयोगमाह । न भाचेति ॥ ज्ञानकर्मसमुच्चयवादाक्षिपति ॥ एवं
चेति । ज्ञानहेतुत्वाभ्युपगमे तथैव कर्मणां हेतुत्वमिति तन्मे । उभयप्राधान्यमित्यमित्यर्थः ॥ केचित्तु तत्त्वज्ञानमात्रं
न प्रयोजकं किं तु प्राधान्येन कर्मण्यपि तत्र [illegible] एवं चेति ॥ न थान्वसिद्धांतग्रंथमेवायं तटस्थपूर्वपक्षेण च
मन्त्रतत्त्वज्ञानमात्रे तं चलेनापरहृतान्निरस्तस्वसिद्धांतानाररसाह ॥ ॥ इति मोक्षवादः समाप्तः ॥ ॥ ॥१८६॥
संनिपत्योपकारकत्वं यदि तत्त्वज्ञानसहकारितया साक्षान्मुक्तिहेतुत्वं न तदानां गांगिभावः ॥ किं तु समप्राधान्यमेव
न चेदृचित मवप्रधानीभूतं तत्त्वज्ञानं रागादि निष्पादकत्वमेव तदुपकारकत्वं चाज्ञमेवं सत्याह तत्त्वज्ञानेति । नापी
ति । असंकल्पित फलमतिलाषा विषयकत्वं काम्यं कामनाविषयकृतत्वं वा हादि । तत्समुच्चयरूपत्वं ॥

चतुर्थेति। तत्र काम्यमात्रस्यैव निषेधादिति [illegible] दृष्यो ऽस्त्वेति [illegible] नेकर्म [illegible] वसतीत्यर्थः॥ प्रसिद्धिः प्रकृष्टा सिद्धिः

मुक्तिरित्यर्थः भवतु वेति। न च फल [illegible] ग [illegible] दुत्पत्ति [illegible] न मुक्तिः [illegible] फलत्वेनैवांगत्वश्रुतेः। किं तु प्रधाना

तिरिक्तमुख्याद्दृष्यफलत्वेनान्यथा [illegible] ध्वे [illegible] सामर्थ्यं भोगत्वं तस्यादित्यर्थः॥ ज्योतीति॥ तत्समर्थ्येह

वैकृतमेव कमेस्मुत्वा न मुक्तिस्तानीत्यर्थः॥ [illegible] गित नाहावेति [illegible] सन्निपत्यति कर्मापेक्ष्यासन्निपत्योपकार

वैकृतमेव कमेस्मुत्वा [illegible] न [illegible] मोऽयं [illegible] तत् [illegible] नसाध्येति भपूर्वं द्वारेति॥ आपश्चिन्ने

कमित्यर्थः॥ ननु जननेनावमतायोग [illegible] समु [illegible] मवादो परम [illegible] द्व पदेत्यास्त्वमतमुपसंहरति तस्मादिति। अत्रेति

यापनाद्युपलभ्यते स्त्वथात्वमिति भाव॥ मात्रपदं [illegible] दुर्धव ममा [illegible] भ्यास नोभेदइत्यर्थः॥ तस्य तत्वज्ञानस्य कर्म

नैष्यापिकाद्यतिरोध॥ मात्रपदं [illegible] र्ता [illegible] घा [illegible] प्य [illegible] वत्वादिश्रुतिभ्य इत्यर्थः॥ यद्यपि तत्वज्ञानहेतुत्वं मप्यर

भणमिति। न विद्याकर्मणा [illegible] र्ता [illegible] पत्नोरवात्॥ तथापि नम [illegible] विविदिषंतीत्यत्रैत

द्वारा तथा च तद्द्वारा मुक्तिहेतुत्वमवास्तु। ज्ञानेन [illegible] दिकं गौरवमिति भाव॥ विपरीतात्वनन्तुभूतमिला

ज्ञानानन्तरपश्रुतिभ्यो वेदनं [illegible] त्याकं गौरवमिति भाव॥ विपरीतानुमननुभूतमिला

ज्ञानानन्तरपश्रुतिभ्या वेदनं [illegible] यतीनाया। अन्यथा [illegible] मोक्ष सत्तेरावश्यकत्वा वैत॥ न

हसाक्षात्वस्यतिदाद्यभावेस [illegible] कमपाहे [illegible] वेलि भाव [illegible] लाघवादिति। उभयहेतु

न्निति। न च चेत्पादित्वाद्यभिमत्वा आपनमोक्षानिं [illegible]

अं॰ लघुकल्पने गौरवमित्यर्थः॥ संप्रदायमतेन समाधत्ते स्नानकर्मजोऽदृष्टेति॥ ननु नैरपेक्ष्यमपि न श्रूयते रसस्त्वेवाह स्नानं हि
बाधकमिति॥ क्षौमवसनादिभावापि दोषं कृतेष्यं तदन्यथा सहैवादिसाहित्यबाधकमेवास्तीति न विकल्प इति भावः॥
ननु नान्यः पन्था अयनाय विद्यत इत्यादिश्रुतिः॥ प्रकृते पि साहित्यबाधकैवेति न विकल्प इत्यत्र चेदाह। व्यक्तता विति
यद्यपि बाधकं विना सामान्यपरत्वमेवोक्तं भाष्यकृताः तथापि विशेषपरत्वेनाप्युपपत्तेः। निःसंदेहमुक्तेत्यरेमाह। तमेव
ति॥ तं विदित्वेत्यस्यार्थः तदेवाह नान्यमुक्तिरिति। अन्यः तत्त्वज्ञाननिरपेक्षः। अन्यथेति तथा च। सुखत्वावच्छेदेन तद्धेतुत्वक
ल्पना तत्र शरीरकल्पना तथा मुक्तित्वावच्छेदेन लाघवात्तद्धेतुत्वकल्पनस्त्वत्रैकैतत्कल्पनापीति भावः॥ नन्वेवं क
र्महेतुत्वबोधकश्रुतेः का गतिरित्यत आह। कर्मकाण्डमिति। पूर्ववत्पूर्वोक्त गौरवं निरस्यति प्रमाणेति। तथापीत्यादिप्र
तिबंदी न्नुसरति। तत्तदिति। तत्कारणमिमति गौण्यायादिति भावः॥ नन्वेनादिकमेरात्रोऽप्र यात्तु ११ त्तो नमा
ध्वस्ता सांख्य परमतेनावद्रुत्यपतिमुपन्यस्यति तत्त्वज्ञानादिति॥ दृष्टं तासिद्धिमात्रांक्यनिराकरोति न चेति। ननु नि १८९
षिद्धकर्मणां नरकफलकत्वाभावात्तदुत्पादकतमापापस्यैवाकल्पनात्॥ कुतः प्रायश्चित्तस्य तन्नाशकत्वमतः
पुनरपि दृष्टान्तासिद्धिरित्यत आह तमेवेति। वक्ष्यमाणहेतोरित्यर्थः प्रायश्चित्तेति। नन्वेतदेव कुत इत्यत आह दु-

धानाद्वैविध्यमिति [illegible] देवतत्वव्यभिचारात्
रोद्भावनमितिचेन्न [illegible] देवतदृ
द्यायादेवतत्त [illegible] कुमापा [illegible] प्रति [illegible] गणान्वत
यस्मा [illegible] पचेकुमनाद्य [illegible] चमन [illegible]
[illegible] अन्वयव्यतिरेकाभ्यां [illegible] पन [illegible] ग्रहणम
[illegible] स्वभोगेनैवनाद्य [illegible] कर्मनाशः॥अन्यथा [illegible]
[illegible] नाभावे [illegible] प्रायश्चित्तवैयर्थ्यप्रसङ्गात् [illegible]
[illegible] सम्भवात्॥अनुमा [illegible] भावादिति [illegible]॥तथा [illegible]
[illegible] कर्मणः [illegible]॥अन्यथा [illegible]
[illegible] त्यवमोक्षा [illegible] ॥ ९ ॥ श्री [illegible]